

გ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი
G. TSERETELI INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

თბილისის ეთნორელიგიური მოზაიკა

ETHNORELIGIOUS MOSAIC OF TBILISI
(1801-1921)

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ILIA STATE UNIVERSITY

2025

თბილისის ეთნორელიგიური მოზაიკა
Ethnoreligious Mosaic of Tbilisi
(1801-1921)

რედაქტორი: **გიორგი სანიკიძე**
Edited by **George Sanikidze**

დამკაბადონებელი **ქეთევან გოგავა**
Layout Design by **Ketevan Gogava**

პროექტი განხორციელდა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით (გრანტი №FR-21-8081).

წინამდებარე პუბლიკაციაში გამოთქმული ნებისმიერი აზრი ეკუთვნით ავტორებს და შესაძლოა არ ასახავდეს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის შეხედულებებს.

The Project has been made by financial support from the Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (Grant № FR-21-8081).

All ideas expressed herewith are those of authors and may not represent the opinion of the Foundation itself.

პროექტი განხორციელდა ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში

The Project is implemented in the G. Tsereteli Institute of Oriental Studies of the Ilia State University

<https://orientalinstitute.iliauni.edu.ge>

ISBN: 978-9941-18-491-8

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა
ქაქუცა ჩოლოყაშვილის 3/5, თბილისი, 0179, საქართველო
ILIA STATE UNIVERSITY PRESS
3/5 Cholokashvili Ave, Tbilisi, 0179, Georgia

შინაარსი – Contents

წინათქმა	7
Foreword	9
Marina Alexidze THE IRANIAN COMMUNITY IN TBILISI (1801-1921)	12
მარინა ალექსიძე თბილისის ირანული თემი (1801-1921)	28
მარინა ალექსიძე ირანელების საქველმოქმედო საქმიანობა თბილისში (XIX-XX საუკუნეების მიჯნა)	41
Marina Alexidze CHARITABLE ACTIVITY OF IRANIANS IN TBILISI (THE TURN OF THE XIX-XX CENTURIES)	51
თამთა ბოკუჩავა აზერბაიჯანული პერიოდული გამოცემები და თბილისის აზერბაიჯანული მოსახლეობა (XIX-ის II ნახევარი – XX-ის დასაწყისი)	53
Tamta Bokuchava AZERBAIJANI PERIODICALS AND AZERBAIJANI POPULATION OF TBILISI (SECOND HALF OF THE 19 th CENTURY – BEGINNING OF THE 20 th CENTURY)	65
თამთა ბოკუჩავა აზერბაიჯანული ინტელექტუალების მოღვაწეობა თბილისში (ჟურნალ „მოლა ნასრედინში“ გამოქვეყნებული მასალების მიხედვით)	69
Tamta Bokuchava ACTIVITIES OF AZERBAIJANIAN INTELLECTUALS IN TBILISI (ON THE BASIS OF MATERIALS PUBLISHED IN THE “MOLLĀ NASREDDIN” MAGAZINE)	81
ლალი გულედანი ქართველი ებრაელები – უცხოელ მოგზაურთა ჩანაწერებისა და ქართული წყაროების მიხედვით	96
Lali Guledani GEORGIAN JEWS – ACCORDING TO THE RECORDS OF FOREIGN TRAVELERS AND GEORGIAN SOURCES	112

ლელა მიქიაშვილი თბილისის მოსახლეობა მე-19 საუკუნის 20-30-იან წლებში (ჟაკ ფრანსუა გამბას და ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს ნაშრომების მიხედვით)	117
Lela Mikiashvili TBILISI POPULATION IN THE 1820s-1830s (BASED ON THE WORKS OF JACQUES-FRANÇOIS GAMBA AND FRÉDÉRIC DUBOIS DE MONTPÉREUX)	133
ირინე ნაჭყებია უცხოელ მოგზაურთა ცნობები თბილისის მოსახლეობის შესახებ (XIX საუკუნე)	136
Irine Natchkebia FOREIGN TRAVELLERS' REPORTS ON THE POPULATION OF TBILISI (19TH CENTURY)	170
ირინე ნაჭყებია ევროპელ მოგზაურთა თვალთ დანახული თბილისის მოსახლეობა (1903-1925 წლები)	178
Irine Natchkebia THE POPULATION OF TBILISI AS OBSERVED BY EUROPEAN TRAVELLERS BETWEEN THE YEARS 1903 AND 1925	196
ქეთევან ოთარაშვილი სარეკლამო პაროდები, როგორც სატირული ჟანრი (სომხური გაზეთის, „ხათაბალას“ მიხედვით)	203
Ketevan Otarashvili ADVERTISING PARODIES AS A SATIRICAL GENRE (BASED ON THE ARMENIAN NEWSPAPER "KHATABALA")	217
ქეთევან ოთარაშვილი თბილისელი სომეხი თვითნასწავლი მხატვრები და კ. გრიგორიანცის უცნობი ტილო	220
Ketevan Otarashvili ARMENIAN SELF-TAUGHT PAINTERS FROM TBILISI AND AN UNKNOWN CANVAS BY K. GRIGORYANTS.....	231
გიორგი სანიკიძე ადგილობრივი და საერთაშორისო ბიზნესი მე-19 სის მიწურულისა და მე-20 საუკუნის დასაწყისის თბილისში (ფრანგული ჟურნალში "Le Caucase Illustré" გამოქვეყნებული სარეკლამო განცხადებების მიხედვით)	239

George Sanikidze LOCAL AND INTERNATIONAL BUSINESS IN TBILISI AT THE END OF THE 19 th CENTURY AND THE BEGINNING OF THE 20 th CENTURY (ACCORDING TO THE ADVERTISEMENTS PUBLISHED IN THE FRENCH MAGAZINE “LE CAUCASE ILLUSTRÉ”)	251
გიორგი სორდია მე-19 საუკუნის მულტიკულტურული თბილისი ევროპელ მოგზაურთა და ავტორთა მიხედვით	258
Giorgi Sordia 19 th CENTURY MULTICULTURAL TBILISI ACCORDING TO EUROPEAN TRAVELERS AND AUTHORS.....	276
ნუგზარ ტერ-ოგანოვი აშქენაზი ებრაელების თბილისში გამოჩენის საკითხისათვის	287
Nugzar Ter-Oganov ON THE ISSUE OF THE APPEARANCE OF ASHKENAZI JEWS IN TBILISI	299
ეთერ ღვინიაშვილი მურმან ქუთელია აზერბაიჯანელი მწერლები და საზოგადო მოღვაწეები თბილისში	300
Eter Gviniashvili Murman Kutelia AZERBAIJANI WRITERS AND PUBLIC FIGURES IN TBILISI	316
Ana Cheishvili TIFLIS SOUS L’OBJECTIF: LES COLLECTIONS PHOTOGRAPHIQUES CONSERVEES EN FRANCE	319
ანა ჭეიშვილი ტფილისი ფოტოგრაფთა ობიექტივში: საფრანგეთში დაცული კოლექციები	334

წინათქმა

წინამდებარე კრებულში ასახულია შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ მხარდაჭერილი პროექტის „თბილისის ეთნორელიგიური მოზაიკა (1801-1921)“ (FR-21-8081) განხორციელების შედეგები. კრებულში შესულია როგორც პროექტის მონაწილეების (პროექტის ხელმძღვანელი – გიორგი სანიკიძე, კოორდინატორი – თამთა ბოკუჩავა, შემსრულებლები – მარინა ალექსიძე, ირინე ნაჭყებია, ქეთევან ოთარაშვილი), ისე პროექტთან დაკავშირებულ საკითხებზე მომუშავე მკვლევრების ნაშრომები.

პროექტით გათვალისწინებული იყო მე-19 ს.-20-ს-ის დასაწყისის თბილისში მცხოვრები ეთნიკური და რელიგიური თემების სხვადასხვა სახის აქტივობების, ქალაქში მათი თანაცხოვრების და ერთმანეთთან ურთიერთობების შესწავლა. ისტორიის მანძილზე, ქართველებთან ერთად, არაერთი ეთნიკური და რელიგიური თემი თანაარსებობდა თბილისში, მაგრამ საკვლევად შერჩეული პერიოდი განსაკუთრებით გამოირჩევა ქალაქის მოსახლეობის უპრეცედენტო ეთნიკური და კონფესიური მრავალფეროვნებით. თბილისი, რომელიც ფართოდ იყო ცნობილი ტრადიციული ეთნიკური და რელიგიური ტოლერანტობით, იზიდავდა მიგრანტებს რუსეთის იმპერიის არაერთი მხარიდან, ახლო აღმოსავლეთიდან, ევროპის ქვეყნებიდან. ეს კი ხელს უწყობდა ქალაქის მოსახლეობის განუხრელ ზრდას მთელი მე-19 საუკუნის მანძილზე. სხვადასხვა თემები ინარჩუნებდნენ თავიანთ თვითმყოფადობასა და კულტურას. ამასთანავე კი, ამ თემების თანაარსებობა ქმნიდა ქალაქისთვის დამახასიათებელ უნიკალურ ფენომენს – თბილისის მოქალაქეთა ერთიან სინკრეტულ ურბანულ კულტურას მათი ერთნიკური, რელიგიური თუ სოციალური კუთვნილების მიუხედავად.

მე-19 საუკუნის თბილისი წარმოადგენდა სამხრეთ კავკასიის პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და ინტელექტუალურ ცენტრს. ქალაქში მშვიდობიანად თანაარსებობდნენ სომხები, აზერბაიჯანელები, თურქები, სპარსელები, რუსები, ევროპელები და ა.შ. (ბუნებრივია, იყო თემებს შორის დაპირისპირების შემთხვევებიც, თუმცა მათი აღმოფხვრა საერთო ძალისხმევით ხდებოდა). ეს სხვადასხვა თემები, ქართველებთან ერთად, მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ ქალაქის პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში.

საკვლევად არჩეულ პერიოდში თბილისის სომხური თემი, ქართველებთან ერთად, ყველაზე მრავალრიცხოვანი იყო. სომხები წინამავალ როლს ასრულებდნენ ქალაქის ეკონომიკურ ცხოვრებაში. ამასთანავე, თბილისი წარმოადგენდა უმნიშვნელოვანეს სომხურ საგანმანათლებლო და კულტურულ ცენტრს.

მნიშვნელოვან ჯგუფს შეადგენდნენ რუსები. გარდა სამხედროებისა და ქალაქის ადმინისტრაციაში მომუშავე პირებისა, 1820-იანი წლებიდან თბილისში დაიწყო რუსეთის იმპერიის სხვადასხვა მხარეებიდან მოსახლეობის მიგრაცია. თბილისში ცხოვრობდნენ დეკაბრისტებთან კავშირში მყოფი გადასახლებულებიც, ასევე იმპერიული ხელისუფლების მიერ აქ გადმოსახლებული რუსი სექტანტებიც და სხვ.

თბილისის მუსლიმური თემი შედგებოდა სპარსელების, აზერბაიჯანელების, ვოლგისპირელი თათრების, თურქების, ჩრდილო-კავკასიელებისგან. მათ მოსახლეობის აღწერებში ჩვეულებრივ თათრებად მოიხსნიებდნენ (ანუ, მათ ხშირად აღწერდნენ არა ეთნიკური, არამედ რელიგიური ნიშნით).

თბილისში ცხოვრობდნენ ევროპელებიც. მათ შორის ყველაზე მრავალრიცხოვანი იყო გერმანული „კოლონია“, დაარსებული თბილისის გარეუბანში, რომელიც შემდგომ ქალაქის ფარგლებში მოექცა. არსებობდა ფრანგების, იტალიელების, პოლონელების მცირე თემებიც. ქალაქში ასევე ცხოვრობდნენ ბერძნები, ებრაელები, ოსები, აისორები და სხვ.

მე-19 საუკუნის მანძილზე თბილისი თანდათანობით იქცნა ევროპული ქალაქის იერს. ეს შეეხებოდა საქალაქო ცხოვრების ყველა – სოციალურ, ეკონომიკურ თუ კულტურულ ასპექტებს. დასავლელ და აღმოსავლელ მოგზაურთა განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევდა აღმოსავლური და დასავლური ტრადიციების შერწყმა ქალაქში და ამ პროცესში თბილისში მცხოვრები ეთნიკური თემების როლი.

პროექტის მიზანს შეადგენდა თითოეული ეთნიკური და რელიგიური ჯგუფის სხვადასხვა სახის (ეკონომიკური, კულტურული, პოლიტიკური, საგანმანათლებლო) აქტივობების შესახებ მასალების მოძიება, დამუშავება და ერთიან ჩარჩოში მოქცევა. ცალკეული ეთნიკური თემების ესა თუ ის აქტივობა ნაწილობრივ შესწავლილია, თუმცა ერთიანად ამგვარი სამუშაო არ განხორციელებულა და ეს უდავოდ სამეცნიერო სიახლეს წარმოადგენს.

პროექტი უპირველესად იმ სხვადასხვა ტიპის წყაროების (მოგზაურთა თხზულებები, საარქივო დოკუმენტები და ა.შ.) მოძიებას და დამუშავებას ისახავდა მიზნად, რომლებიც დღემდე შეუსწავლელი იყო. ბუნებრივია, კვლევის დროს ასევე დამუშავდა უკვე გამოქვეყნებული თხზულებები თუ სხვა ტიპის მასალები. ამგვარად, განხორციელდა პერიოდის საქართველოს დედაქალაქში მცხოვრებ სხვადასხვა ეთნიკური კუთვნილებისა და აღმსარებლობის თემების კომპლექსური შესწავლა.

ამგვარად, პროექტზე მუშაობის პროცესში დამუშავდება ქართულ, ევროპულ, სომხურ, აზერბაიჯანულ/თურქულ, სპარსულ, რუსულ ენებზე არსებული სხვადასხვა ტიპის წერილობითი წყაროები. განსაკუთრებული ყურადღება გამახვილდა უცხოელ მოგზაურთა ცნობების შესწა-

ვლადიმერ მე-19 ს.-მე-20 ს.-ის დასაწყისის თბილისის შესახებ. დამუშავდა პრესის მასალებიც.

ვფიქრობთ, რომ წინამდებარე კრებული მე-19 ს.-20 ს.-ის დასაწყისის თბილისის ეთნიკური და რელიგიური თემების პოლიტიკური, საზოგადოებრივი, ეკონომიკური თუ კულტურული ცხოვრების ამსახველ მეტნაკლებად სრულფასოვან სურათს ქმნის და ის ფასეული შენაძენი იქნება მკვლევრებისა და საქართველოს ისტორიით დაინტერესებული მკითხველისთვის.

Foreword

The presented collection of articles is prepared in the frame of the Project “Ethno-religious Mosaic of Tbilisi (1801-1921)” (FR-21-8081) supported by the Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia. The volume features contributions from the project's executors (Project leader – George Sanikidze, Coordinator – Tamta Bokuchava, participants – Marina Alexidze, Irine Nathkhebia, Ketevan Otashvili) as well as researchers who are engaged with the project's themes.

The primary objective of the project was to investigate the various activities of different ethnic and religious groups living in Tbilisi during the 19th and early 20th centuries. The study also examines several aspects of their interactions. Since medieval times, Tbilisi has been home to a diverse range of ethnic and religious communities; however, the period under review was marked by an unprecedented level of ethnic and confessional diversity among the city's inhabitants. Renowned for its traditional tolerance, Tbilisi attracted migrants from various regions of the Russian Empire, the Middle East, and Europe, resulting in a significant and continuous increase in the city's population. While these communities preserved their unique identities and cultures, their coexistence also fostered a remarkable phenomenon: a syncretic urban culture among Tbilisi's residents, transcending ethnic, confessional, and social boundaries.

In the 19th century, Tbilisi emerged as the political, economic, and cultural hub of the South Caucasus. Various communities, including Armenians, Persians, Azerbaijanis, Turks, Russians, and Europeans, coexisted harmoniously in the city. While there were occasional confrontations between these groups, they were typically resolved swiftly through collaborative efforts. Alongside the Georgians, these diverse communities actively contributed to the city's vibrant political, economic, and cultural life.

The objective of the project was to gather and examine materials related to the various activities—economic, cultural, political, educational, and more—of distinct ethnic and religious groups, integrating these materials into a cohesive framework. While some activities of individual groups have been partially studied, there has yet to be a comprehensive and comparative analysis of the Tbilisi population during this period. This approach represents a significant innovation in research. Throughout the project, a range of primary sources has been collected and analyzed, including travelers' accounts and archival materials that have not previously been studied. Additionally, relevant information from existing publications and various documents has been reviewed. The complex examination of different ethnic and confessional groups within the Tbilisi population, approached in this manner and informed by current realities, holds considerable importance. The interdisciplinary nature of the research arises from the exploration of the various activities of these groups and the different aspects of their interactions.

During the chosen examination period, Armenians constituted the largest ethnic group in Tbilisi, alongside Georgians. They played a pivotal role in the city's economic life and made Tbilisi an essential cultural and educational center for Armenians.

Russians also formed a significant ethnic group in the city. In addition to military officials and bureaucrats, there were groups exiled to Tbilisi, including Russian intellectuals associated with the Decembrists and sectarians displaced by the Tsarist government.

The Muslim community in Tbilisi is comprised of Persians, Azerbaijanis, Turks, Volga Tatars, and North Caucasians. In census lists, they were often collectively referred to as 'Tatars,' meaning that Muslim residents were typically identified by their religious affiliation rather than their ethnic backgrounds.

Among European communities, the most numerous were Germans, who established a settlement – referred to as a 'colony' – on the outskirts of Tbilisi, which was later incorporated into the city's boundaries. Additionally, there were communities of French, Italians, Poles, Greeks, Jews, Ossetians, Assyrians, and others.

During the 19th century, Tbilisi gradually acquired characteristics of a European city, influencing various aspects of urban life – social, economic, and cultural. This multiethnic and multicultural city, enriched by a blend of Eastern, local, and Western traditions, sparked considerable interest among European and Eastern travelers, particularly in relation to the role of ethnic communities in these dynamics.

As part of the Project, various types of written sources in Georgian, European, Armenian, Azerbaijani/Turkish, Persian, and Russian languages are being

examined. Special emphasis is placed on understanding the insights of foreign travelers regarding Tbilisi, along with an investigation of press materials from this era.

From the perspective of the Project team, this collection of articles will yield a relatively comprehensive portrayal of the activities of diverse ethnic and religious groups. This valuable information will serve both professional researchers and a broader audience interested in these subjects.

THE IRANIAN COMMUNITY IN TBILISI (1801-1921)

Abstract

The 19th century marked a new stage in the history of the Iranian community of Tbilisi, as well as in Georgian-Iranian relations in general. The incorporation of Georgia into the Russian Empire led to a gradual decline of Iranian influence on all aspects of life. The modernization of the country promoted European culture and European standards of life that Iranians were not yet well aware of.

In the nineteenth century, Tbilisi had a sizeable Iranian community. Some of them were the descendants of old inhabitants, but the majority came from Iran in search of a better life. Iranian emigrants were also attracted by the atmosphere of ethno-confessional tolerance that characterized Tbilisi in the 19th century.

The following questions are discussed in the presented article: the “Asian Quarter” of Tbilisi; the professional groups of Iranians in Tbilisi; Masons and Interior Decorators; Merchants; Artisans; “Persian Professions”; the Muslim clergy in Tbilisi; political immigrants in Tbilisi; the consulate in Tbilisi and Iranian diplomats; educational institutions in Tbilisi and Iranian students.

Keywords: *Iranian Community, Tbilisi, Artisans, Merchants, Muslim Clergy, Political Immigrants*

The Iranian community had a long history in Tbilisi. The 19th century marked a new stage in its life, as well as in Georgian-Iranian relations in general. Iran, which had fallen behind the world processes of industrialization and modernization, could no longer compete with the Russian Empire either militarily or politically. In the first decades of the century, Iran suffered a heavy defeat in its confrontation with Russia and lost its former hegemony in the eastern Caucasus. The Georgian kingdom was turned into a Russian province, and Tbilisi became a regional centre, the residence of the Russian governor. The incorporation of Georgia into the Russian Empire led to a gradual decline of Iranian influence on all aspects of life. The modernization of the country promoted European culture and European standards of life that Iranians were not yet well aware of.

In the nineteenth century, Tbilisi had a sizeable Iranian community. Some of them were the descendants of old inhabitants, but the majority came from Iran

in search of a better life. The economic backwardness of Iran forced thousands of Iranians to leave the country and look for earnings abroad, primarily in the Russian Empire [Hakimian, 1985:443-462]. Emigration increased dramatically during and after the great famine of the 1870s and the cholera epidemic of the 1890s in Iran. Before the First World War, the number of Iranians in the Russian Empire reached 200 000, the majority of which were concentrated in the South Caucasus. The greater part of them were men who came for seasonal work. The percentage of women among the Iranian inhabitants of Tbilisi was very low.

Geographical and economic factors were decisive for Iranians in choosing Tbilisi to live and work in. It was the “gate to the West,” the nearest large city to Iran, with many employment opportunities (Baku began to develop as an industrial centre later, in the 1900s). The city lay on the major route that served for the transportation of Iranian goods to Russia and Europe and vice versa. The importance of that route significantly increased after the opening of the Transcaucasian railway in 1883, which provided fast and cheap transportation to the Black Sea ports. Not only merchants, but also Iranian pilgrims to Mecca also normally used this railway line.

Despite modernization and europeization, the old quarters of Tbilisi still had a strong “oriental” flavour, which made them customary and comfortable for Iranians. Many of them liked that mixed spirit of Tbilisi, the combination of Western amenities and Oriental traditions. The Qajar prince Seyf ad-Dowleh wrote: “This country is truly an earthly paradise, a wise man would not leave it of his own free will” [Safar-name-ye Seyf, 1985:85].

Iranian emigrants were also attracted by the atmosphere of ethno-confessional tolerance that characterized Tbilisi in the 19th century. The centuries-long coexistence of various religious communities formed specific tolerant inter-religious relations here. Sharp religious and ethnic confrontations and, even more so, armed conflicts were alien to the city. According to Iranian diplomat Reza Ali Divanbeg, the residents of Tbilisi “treated Iranians here as compatriots” [Alexidze, 2016:601].

Apparently, there was a psychological factor as well. The Iranians saw Georgia as a part of the great entity that we call the Persianate world. They considered the subjugation of Georgia to the Russian Empire and its political and cultural consequences an error of history, something abnormal and upsetting. They kept the memory of the times of the domination of Iran in the eastern Caucasus, when Georgia was closely linked to it politically and culturally. And they still expected to see here the cultural traditions and customs familiar to them.

A special attitude of Shia Muslims towards Tbilisi was undoubtedly affected by the tradition which considered Tbilisi to be one of the three “chosen cities”,

together with Kufa and Qom. Perhaps due to this reverential attitude, Iranians retained the epithet of Tbilisi *Dār al-sorur*, that is “Abode of Joy”, “House of Joy”, “Paradise”, up to the nineteenth century [Beradze, 2008:206-212].

In the nineteenth century, the Iranian community of Tbilisi was rather closed. Marriages were rare even with their Azerbaijani co-religionists. Naturally, marriages with Christians were even rarer, and as a rule, were concluded by the Iranians from the upper class who had received European education and were integrated into Russian society [Anchabadze, Volkova, 1990:258].

Living in a largely isolated community helped them to preserve their identity, customs and traditions. Citizenship status was also an important factor. The majority of Iranian migrants remained the subjects of the Persian Crown, thus maintaining the link with the native country. The consulate of Iran in Tbilisi, opened in 1852, supported their attachment to Iran. As a result, the Iranians retained not only their language and culture but also their everyday customs and habits. They wore traditional clothes and dyed their hair and beard with natural dye.

In spite of the relatively closed character of the Iranian community in Tbilisi, centuries of coexistence side by side with Christians noticeably affected their customs and mode of life. Iranian travellers to Tbilisi complained about their countrymen becoming mixed up with Christians so that they could only be distinguished by their clothes. Iranian pilgrim Mīrzā Mohammad Hosayn Farāhānī, who visited Tbilisi in 1885, notes: “The Muslims there are like Christians: they never obey the dietary laws [of Islam]; they eat [Christian] food and animals slaughtered by Christians; and they use all kinds of intoxicating beverages” [Safar-name-ye Farahani, 1983:79]. The fact that many Iranians in Tbilisi did not abstain from wine is confirmed by publications in nineteenth-century newspapers as well. In 1910, the Azeri-language magazine *Mullah Nasreddin*, which was issued in Tbilisi, published a cartoon on the occasion of the visit of Shaykh Mohammad Khīyābānī, the member of Majlis from Tabriz. The cartoon shows the indignant Shaykh running away from a pleasure-garden in Tbilisi, where a military band plays and people in European clothes drink beer. “Sir, music is playing here! Why did we come here? I am fleeing” – the caption says [Mullah Nasreddin, 1910]. Iranian female residents of Tbilisi were a special subject of criticism. Nāser al-Dīn Shāh, who spent three days in Tbilisi during his third trip to Europe in 1889, wrote that Iranian women in Tbilisi either did not cover their faces at all or wore too small veils [Ruz-name-ye khaterat-e..., 1999:52].

However, there were also authors who praised the Iranians of Tbilisi for preserving their identity. The politician and writer Yahya Daulatabadi noted that the Iranians of Tbilisi preserved their individuality and maintained traditions that had been forgotten in Iran by that time [Doulatabadi, 2008:852].

The “Asian Quarter” of Tbilisi

In Georgia, Iranians resided mainly in Tbilisi. In the 1870s, small Iranian communities emerged in the Black Sea port cities of Batumi and Poti as well.

Iranians compactly lived in the „asian quarter” of Tbilisi, which includes Seydabad and Meidan or Tatars’s Square. It became an Iranian neighbourhood already in the late Middle Ages. The place name Seydabad was first mentioned in written sources in the seventeenth century; it should derive from the name of Seyds, a sociocultural group of Iranians. Apparently, it appeared after Shah Sefi settled Seyds in this area in the 1630s [Kvirkvelia, 1985:79].

Seydabad is bordered by the Meidan (present Gorgasali Square). The main landmark of the area was the sixteenth-century Shi’a Mosque, known as Blue Mosque for the colour of its interior decoration, It served as the spiritual centre of Iranians in Tbilisi. Standing close to the Kura River, it was destroyed in the 1950s during the construction of a new bridge.

The District of Baths (Abanotubani in Georgian) is a quarter of Seydabad close to the Medieval fortress. It got its name from the baths built on natural hot sulfur springs, which became the glory of Tbilisi already in the early Middle Ages. In the late Middle Ages, the baths received a distinctly Persian architectural design, which contributed to their perception as “oriental” by both Tbilissians and the guests of the city. The bath was not only a hygienic facility but also a public space, a place for entertainment and a pastime for all groups of Tbilissian society. For Iranians, it additionally had a ritual function, serving as a place of ceremonial ablution [Gotsiridze, 2004:57].

Tatar Square got its name from the nearby fortress, which was owned in turn by Iranians and Ottomans, who were collectively called “Tatars” by Georgians. The square served as a centre of small and retail trade.

This area of Tbilisi, with its narrow streets, houses with overhanging balconies, the mosque, markets and oriental bathhouses, was a favourite place for lovers of oriental exotics. Here they sold Persian carpets, rugs, weapons, jewelry, and other goods displayed in front of their stalls. The appetizing smell of Persian food wafted from the taverns. In the morning and evening, the muezzin’s call (Adhan) was heard from the minaret, inviting Muslims to prayer.

The professional groups of Iranians in Tbilisi

According to the population census conducted in 1876, masons, tradesmen, and artisans were the largest professional groups of Iranians living in Tbilisi [Tiflis po odnodnevnoi perepisi, 1880:208-213]. The census also registered seven clergymen, three educational specialists, three men of letters, six zourna players,

two sâz-players (sazandars), and one magician among Iranian residents of Tbilisi. The last one is registered as the representative of a separate profession which is taken quite seriously. It is known, that his name was Mostafâ and he subsisted mainly by predicting.

The laws of the Russian Empire placed a limitation on Iranian subjects on some activities; for instance, they were prohibited from practicing medicine. Sometimes authorities, however, made exceptions from the rule for persons with merit. In 1874, doctor Mîrzâ Abbâs Hâjjî Hosayn, entitled to treat Russian subjects and even decorated with a gold medal, came from Moscow to Tbilisi and started private practice [Kavkaz, 1874].

Masons and Interior Decorators

Iranians formed an important group among the master builders working in nineteenth-century Georgia. They were known as consummate brick masons. As early as the 1820s, Chevalier François Gamba, French consul to Tbilisi, described them as the cleverest and the most active masons who knew perfectly how to calculate arches and vaults and build them in brick without erecting scaffoldings. Gamba emphasized the safety aspect and wrote that, owing to the professional knowledge of the Iranian masons, accidents never occurred during construction [Gamba, 1826: 156].

In the early Qajar period, Iranian masons mastered the art of constructing complex vaulted structures. The main field of their activity was secular architecture – administrative buildings, barracks, hospitals, shops, and residential houses. Apparently, Iranian masons contributed to the construction of the well-known caravansaries of Tbilisi. Their skills in covering large spaces with brick vaults would be particularly applicable to these structures [Khoshtaria, 2020:141].

Iranian builders were brick layers, stonemasons were rare among them. They were also engaged in the production of traditional square brick, known as “Asian” in the Russian Empire. Until the 1880s, it was a principal building material in Tbilisi and other cities of East Georgia.

By the mid-nineteenth century, the number of Iranian master builders in Georgia decreased. Those who remained in Tbilisi were mostly engaged in interior decoration works. Responding to the growing demand for “Oriental” interiors, architects often called Iranian masters in for finishing works. Iranian decorators used the whole repertoire of Qajar decorative art including stucco ornament, painting, and mirrorwork.

Among the clients of Iranian decorators were high officials, merchants, noblemen, and even members of the Russian royal family, such as Grand Duke Michael Nikolaevich, brother of Emperor Alexander II. In the Arshakuni Palace

(present Tbilisi State Academy of Fine Arts), constructed in the 1860s for the rich Armenian merchant, flamboyant ornaments and painted images completely cover the walls and ceilings of several rooms. Arches, vaults, and cornices are adorned with muqarnas.

A later example of the design of Iranian masters is the house of the Iranian consul-general Mirza Reza Khan Danesh Arfa' ad-Dowle, on Gudovich (present Chonkadze) Street. The work was carried out between 1891 and 1893 by Italian masons and Iranian decorators, one of whom – Mirza Mohammad Qazvini, was invited from Kazvin. The house was called the “Diamond Palace” since mirror work in its interior looked like diamonds. Its exterior decoration with muqarnas cornice also shows the work of Persian masters [Alexidze, Beradze, Koshoridze, 2017:26-28].

Up to the mid-nineteenth century, Persian interiors served as a natural habitual environment for many Georgian and Armenian residents of Tbilisi. From the 1860s, they got another function, becoming a kind of exotic oriental detail of a European-style house. Almost all palaces and large houses had such “Persian rooms” including the palace of the Viceroy built between 1865 and 1869. Nāser al-Dīn Shāh described this hall in his diary: “We passed through several rooms, and reached a hall built by Persian workmen, and adorned with embellishments in plaster and mirror work. This part of the palace was very beautiful, and the furniture of the rooms was all of Persian stuff” [Ruz-name-ye khaterat-e Naser ad-Din Shah, 1998:366].

Iranians were also engaged in the construction of hydraulic structures. As early as 1828, the emigrant Iranian religious leader (*mojtahed*) Mir Fattah called in workers from Iran to excavate a channel from the Kura River for the irrigation of his illustrious garden near Tbilisi. Paving the streets was also considered the Persians' trade. In nineteenth-century newspapers, one can find the phrase “the Persian method of street paving”, which meant making cobblestone pavement on a sand substrate [Khoshtaria, 2020:146].

Among the Iranian seasonal workers in Tbilisi there were also many labourers performing low-paid unskilled work. They were digging foundations, carrying construction materials, removing debris, etc. They were known as unassuming and unpretentious, labourers, working in any weather and usually accepting less pay than others.

Merchants

Location on the crossroads of Europe and Asia has made Tbilisi a busy trade centre since ancient times. The introduction of preferential tariffs on foreign goods in 1822 especially increased the trade and economic importance of the

city. Caravans with goods from Iran came here daily and continued their way to Russia or Turkey. Salt, sugar, writing paper, glass and crystal vessels, and European cloth were exported from Tbilisi to Iran.

A significant part of Iranians living in Tbilisi in the nineteenth century were engaged in trade. Among their goods were carpets, fabrics, rice and dried fruits. Tbilisi was the principal market for oriental carpets and carpet trade was mainly in the hands of Iranians. They offered a variety of all kinds of rugs, mats, and carpets. According to contemporaries, carpets from Tabriz and Khorasan were especially valued. Dyes for fabrics were also brought from Iran.

All these goods were stored in caravanserais near Maidan and then sold in their shops. In the later half of the nineteenth century, there were several caravanserais in Tbilisi. Most of them were typical oriental commercial buildings in terms of architecture and spatial structure [Mania, 2011:29]. On the ground floor were cattle stalls and warehouses for storing goods, while on the first floor were living rooms for merchants. Iranian merchants preferred the caravanserais of Khalatov, Mirzoev and Baranbekov, which were located in a convenient area for them and were a meeting place for arriving and local Iranians.

The majority of Iranians engaged in trade were shop keepers, although there were also vendors, retailers and wholesalers. Persian shops, which usually included taverns, were an essential element of Tbilisi's Asian neighbourhood. They cooked traditional Persian dishes: shashlik, kebab, bozbash, lavash, and pilaf with raisins. They also had cheap wine kept in wineskins. Lavash was baked on a special clay tray. After the meal, customers were offered hookah. Most of the clients were Iranians themselves, though often among them were Tbilisians of other nationalities and guests of the city.

Already in the first half of the nineteenth century, the culture of coffee drinking came to Tbilisi from the Ottoman Empire. Iranians opened the first coffee houses in the Asian part of the city, mostly in the District of Baths, which was a favourite gathering place for the lower classes of the Muslim population. Tbilisi Muslims would sit there for hours, drinking coffee and tea, smoking hookahs and talking.

Artisans

Around the Tatar square, there were many craftsmen's workshops, which formed separate rows. Each trade had its street, which was named after that trade – there were, for example, rows of weavers (bazazkhana), tanners (dabakhana), goldsmiths (zargarkhana), saddlers (sarajkhana), shoemakers (kharazkhana), furriers (chonkhana), etc. Among the craftsmen there were many Iranians.

Following the Medieval tradition, craftsmen in Tbilisi were united in professional associations called hamkari, which is equivalent to Western guilds. Unlike many cities of the Mediterranean and Middle East, the guilds in Tbilisi were open to all irrespective of confession or ethnicity. They brought together Orthodox Georgians, Monophysite Armenians, Catholics, Shiite and Sunnite Muslims, forming a supraethnic and supraconfessional corporative spirit. The tradition was maintained in the nineteenth century as well.

“Persian Professions”

There were some jobs which were considered specifically Persian in nineteenth-century Tbilisi. One of them was bath service. Bath-house attendants, skilled in peculiar massage, significantly contributed to creating the fame of the Tbilisi sulphury baths, praised by dozens of visitors including Alexandr Pushkin and Alexander Dumas. Sir Oliver Wardrop described them in the following way: “The treatment to which the visitor is subjected at a Turkish bath in Constantinople is not to be compared with what the Persian shampooer puts you through in Tiflis... At the end of it all, you make up your mind that it is not so terrible as it looks, and as you feel wonderfully refreshed you resolve to return again before long” [Wardrop, 1888:26-27].

Many Iranians were engaged in water delivery. Until the 1880s, a water carrier – tulukhchi was a typical character of Tbilisi streets, as most of the houses in Tbilisi were not supplied with running water. The carriers took water from the Kura River in special waterskins, which they hung from the saddles of their horses or carried on their backs, and delivered it to customers. They combined their job with the profession of firemen and due to this service, they were exempted from any taxes. The water carriers of Tbilisi were united into a guild and had their own association called “Society of Persian Tulukhchi”. Official documents show that the members of this community were not only ethnic Iranians, but also Armenians and Chaldeo-Catholics, but they were also the subjects of the Persian Crown [Anchabadze, Volkova, 1990:248].

There were many Iranians among folk musicians referred to as the ashugs and sazandars in 18th – and 19th-century Georgia. Their art was close to that of the oriental story-teller musicians who combined in improvisation verse, song, music, and dance. Their musical instruments were the oriental tambourine, saz (a long-necked string instrument), kamancha (a three-string instrument with a lower bowl-shaped resonating chamber), zurna (a wind instrument) and others. Ashugs and sazandars performed Oriental tunes and Georgian melodies on these instruments.

According to the memories of contemporaries, "In old Tbilisi, baptism, wedding engagement, banquet, and feast could not take place without ashugs and sazandars." Ashugs were usually performing in and around the coffeehouses of the Iranian district which were the meeting place of the representatives of the lower class of the city; Sazandars more often sang and played at the parties of nobility and well-to-do citizens.

Famous Iranian sazandars of nineteenth-century Tbilisi were Alaverda, Satara and Jafara. They played both Persian and Georgian songs. Satara was invited to the feast held in honour of the German traveller and author Friedrich Bodenstedt and impressed him so much that he described the singer in his book: "A Persian minstrel, dressed in a blue cloak and a tall pyramidal hat, with blue painted nails, played the saz, sang the beautiful poems of Hafez, and transported the audience to the magical world of the "One Thousand and One Nights" fairy tales," wrote Bodenstedt.

One of the specific professions of the Iranians was the activity of Mirzas – literate people using their knowledge to provide clerical services to the illiterate for a reasonable fee. In the Asian Quarter of Tbilisi one could often see these self-taught notaries sitting on special benches in the street and reading and writing letters, requests and complaints, explaining business papers and court cases, and helping with advice.

The Muslim clergy in Tbilisi

The Muslim community of Tbilisi has a long and complicated history, which started in the mid-seventh century, after the Arab invasion of East Georgia. In the late Middle Ages, Christian-Muslim interrelations in Georgia were largely dependent on the two neighbouring Muslim states of Iran and the Ottoman Empire. According to various narrative sources, there were seven mosques in Medieval Tbilisi [Demurishvili, 2010:39]. Of these, only two had survived by the early nineteenth century: Shia mosque, or so-called Blue Mosque, on the bank of the Kura River and Sunni mosque in Seidabad district.

Each of these two branches had its own spiritual leader – Shaikh ol-Eslam, who, with the help of his subordinates (moollahs, akhunds, farashes, tax-gatherers) controlled both religious and civil affairs of the Muslims of the region.

In nineteenth-century Tbilisi, relations between Shia and Sunni Muslims were conciliatory. Narrow confessional attachment was not an important marker of identity. There is evidence that merits special attention though coming from a later period. According to materials collected by ethnologists in Tbilisi in the 1920s, a prevalent answer of Muslims on the question concerning religion was: "What is a Sunni and what is a Shia? This is Tbilisi. Georgian and Armenian, Christian and Muslim, Sunnite and Shiite – these are all the same

here” [Gotsiridze, 1988:3]. Concord between the two Muslim confessional groups manifested itself in admitting Shiites to the Sunni mosque after 1950 when the old mosque was destroyed and Shiites were left without their own place of worship. At first the interior of the mosque was divided into two parts by a curtain, but later this curtain was removed and everyone prayed in one common space. This situation can be considered unprecedented in the world.

Tbilisian Muslims celebrated all Muslim religious feasts – Nowruz Bayram, Qurban Bayram, Uraza Bayram, Ashura, Muharram and etc. The celebration of Nowruz Bayram, the “Persian New Year”, was accompanied by noisy outdoor festivities, such as street processions, or paying the ritual visits, that lasted three days. Shiites of Tbilisi widely observed Muharram, the first month of the Islamic year. Gatherings with Rawza Khani, a mourning ritual that included the recitation of the tragic details of the battle of Karbala, were an essential part of Muharram [Sanikidze, 2021:389-408].

Political Immigrants in Tbilisi

Tbilisi became the place of refuge for several Iranian political exiles. The most prominent among them was the grandson of Fath Ali Shah and brother of Mohammad Shah, Prince Bahman Mirza. Before exile, he served as the governor of Tabriz and administrator of South Azerbaijan. In 1848, he was involved in an abortive plot against Mohammad Shah and, fearing for his life, he left with his family, 16 wives and 63 children, for Tbilisi. Bahman Mīrzā and his children were the only non-Georgians of Royal blood in the Caucasus, which allowed them to hold high titles of nobility in the Russian Empire.

Bahman Mīrzā settled in Tbilisi and spent there three years. Later he moved to Shusha, but never broke contacts with Tbilisi, as some members of his family remained here. They received European education and became fully integrated into Tbilissian society. 18 of his 33 sons graduated from various military schools and served in the Russian Army. Female descendants of Bahman Mīrzā were distinguished for their emancipation even among the Muslims of Tbilisi. The majority of them dressed in the latest European fashion and did not cover heads in public places. There are houses in Tbilisi where several generations of Qajar families lived. Contemporaries called them the “houses of Qajars” [Alexidze, 2016:346].

A political exile was Fāzel Khān Garrusī, a poet, prose-writer and scholar, still remains little-known despite his considerable contribution to the development of Persian literature. Apparently, he was forced to leave Iran because of the scheming at the Shah’s court. In 1838, Garrusī settled in the Iranian district of Tbilisi and remained there until his death in 1852. Garrusi was invited to teach

Islamic subjects and Arabic in the Shi'ite religious school of Tbilisi, the first ever in the South Caucasus, which was opened in 1847 [Alexidze, 2003:125-132].

Āqā Mīr Fattāh, the *mojtahed* of Tabriz and spiritual leader of all Moslem provinces of the Caucasus, left a notable mark in the nineteenth-century history of Tbilisi. The city still remembers him, primarily because of the famous garden he planted on the left bank of the Kura River, which the people of Tbilisi still call by his name.

During the Russian-Iranian war of 1828, the commander-in-chief of the Russian army, General Paskevich, lured Mīr Fattāh, an influential nobleman and religious figure, to the Russian side. As a result, Tabriz surrendered to the Russians without a fight. He provided further invaluable assistance to the Russians by keeping the population of Tabriz passive under Russian occupation. After the war ended, Mīr Fattāh was forced to flee with his family to Tbilisi. The Russian government generously rewarded him for his services and, as compensation for the real estate left in Iran, along with other valuable gifts, gave him a plot of land in Tbilisi, on which Mushtaeed built a beautiful garden. He enjoyed great honour and privileges from the Russian government, was a member of the highest society of the city and was always in the centre of public attention. Later, when his relations with General Rozen, the governor of the Caucasus, deteriorated, he left Tbilisi and returned to Iran [Alexidze, 2014:221-233].

Tbilisi became one of the centres of Iranian free-thinkers. The Iranian intellectuals who permanently or temporarily lived in Tbilisi were distinguished for their anticlerical intentions and opposition to the Iranian political establishment of that time. They established in Tbilisi "Divan-e Hekmat", which was organising literary and philosophy meetings [Alexidze, 2011:29]. Among free-thinkers there were also revolutionists who admitted the tactics of individual terror. After the revolt in Tabriz in 1908, a committee in support of Iranian revolutionists was formed in Tbilisi. It was headed by the Azerbaijani political activist and doctor Nariman Narimanov. The committee backed the leader of the Tabriz revolt leader Satar Khan providing him with money and weapons [Gelovani, 2021:279-80].

Consulate in Tbilisi and Iranian Diplomats

From 1852, Iran appointed a consul general in Tbilisi. Consuls in other cities of the Caucasus, including Batumi and Poti, were subordinated to the general consul in Tbilisi.

The consulate made substantial profits. Iranian emigrants were charged a large fee for issuing passports, visas and other documents necessary for residence and movement. Seasonal workers paid only for a travel passport and

visa, while those who intend to stay in the Caucasus for more than one year had to get residence passports as well. It cost thirty rubles, which is about 400 modern euros. These fees were the main source of income for the consulate.

The consulate in Tbilisi was a place of gathering of both local and travelling Iranians. It was the venue for celebrations of Iranian holidays and reception ceremonies for noble Iranians and diplomatic missions of other countries that came to Tbilisi. According to the Iranians themselves, in no other city did the Iranian consulate enjoy such privileges as in Tbilisi, and it was much better than the consulates of other countries, both in appearance and wealth and in the level of service to its subjects.

There were several distinguished persons among Iranian consuls in Tbilisi. Mirza Yusuf Khan Mostashar ad-Dawlah (1862-68) was known as one of the most notable enlighteners of the *Age of Awakening*. Farajollāh Khān (1904-06) left a vivid memory in Tbilisi. He was described as a fascinating gentleman, who spoke the most perfect French and had an extraordinary knowledge of all the political questions of the Middle East. According to the Italian diplomat Luigi Villari, it was largely due to his tact that the Iranians in Tbilisi took no part in the Armenian-Azerbaijani troubles of 1905 [Villari, 1906:117].

Consul General Mirza Reza Khan Arfa ad-Dowle (1889-94) merits a special reference because of the mark he left in Georgia [Alexidze, Beradze, Koshoridze, 2017]. Being a learned man with a broad range of interests, he was particularly keen on architecture and construction. I have already mentioned houses built by him in Tbilisi and Borjomi when speaking about the activity of Iranian masons.

Educational Institutions in Tbilisi and Iranian Students

From the late 19th century, it became a custom among educated and wealthy Iranians to send their children abroad “to learn European languages and way of life”. Those who could not reach the big cities of Europe came to Tbilisi, where there were many private boarding schools, including the Maksimov school and the French school of Madame Stasulevich [Alexidze, 2016:565-66, 306-07]. Many young Iranians received their primary and secondary education in these schools.

In addition to boarding schools, general Muslim schools operated in Tbilisi, and religious schools – madrasas – were opened at mosques, where Muslims from Tbilisi, including Iranians, received elementary religious education and mastered the tenets of Islam.

In the early 20th century, two more schools were founded in Tbilisi under the patronage of the above-mentioned charitable organization “Etefaq-e Iran” (Union of Iranians) and the Consul General of Iran Mofaham As-Soltan: In 1907

the school “Etefaq-e Iran” and later “Nejat” (i.e. “Liberation”). The first of them was located in Tatar Square and was often referred to by its name by the people.¹

Despite the abundance of Muslim schools, education was slow to take hold among the Muslim population of Tbilisi, and especially among women. Few Muslims in Tbilisi would dare to send their daughter to school. Consequently, the number of Muslims in female gymnasiums did not exceed six to seven percent.

Iranians came to Tbilisi to learn “European crafts,” which were rare or non-existent in Iran at that time. One of such crafts was typography. It is known that back in 1821 Crown Prince of Iran and ruler of Azerbaijan Abbas-Mirza sent Iranian painter Allahverdi to study lithography techniques [Ter-Oganov, 2000:402]. In 1859, the Iranian traveler Hajj Sayyah was interested in typographic art. During his stay in Tbilisi, he regularly visited the printing house, where he learned the profession of a typesetter [Alexidze, 2009:89].

In the 19th century, for Iranian artists, especially those from Tabriz, Tbilisi was the nearest city where they could learn the methods and techniques of European academic painting. In the second half of the 19th century, a number of art societies, and private and public art schools operated in Tbilisi. In the 1880s Seyed Ibrahim Agha Mir from Tabriz received art education in one of such schools in Tbilisi, and after returning home he became a court painter of Mozafar ad-Din Mirza, the heir to the throne. His children, Seyid Hosseini and Seyid Abbasi, followed in their father’s footsteps and received their art education at the Tbilisi Art School, which operated in the former Arshakuni Palace, in the building of the present-day Academy of Arts [Alexidze, Beradze, 2024].

Of course, it is impossible to give in one article a comprehensive picture of the life and activity of Iranians in Georgia. This paper focused only on some aspects that seemed most interesting to me.

1 About the madrase “Etefaq-e Iranian” see: Nezām’alī Dahnavī, *Irānīyān-e mohājer dar Qafqāz, fa’āliyathā-ye farhangī dar sālā-ye 1900-1931 milādī* (Tehran, 1383/2004), 141-197; Mohammad Hoseyn Khosropanāh, “Kārnāme va rūzgār-e Irānīyān-e mohājer dar Qafqāz-e 1900-1920”, *Negāh-e Nou*, No. 43, 52-59; Kāve Bayāt, “Madrased-e Etefaq-e Irānīyān”, *Ta’sīrāt-e motaqābel-e tārikhī va farhangī-ye Īrān va Gorjestān (Majmū’e-ye maqālāt)* (Tehran, 1380/2001), 63-74; ‘Alī-Rezā ‘Alī Sufī va Nezām-‘Alī Dahnavī, “Madrased-e Etefaq-e Irānīyān dar Teflīs”, *Motāle’āt-e Tārikh-e Farhangī*, No.9 (Tehran, 1390/2011), 171-191; N. Gelovani, *Tbilis muslimuri temi*, 552-564.

Bibliography

- Alexidze, M. "Fazel-Khan Garrusi and Tbilisi". *Iran and the Caucasus, Research Papers from the Caucasian Centre for Iranian Studies*, vol. 7, 1-2 (2003). P. 125-132.
- Alexidze, M. *Georgia and the Muslim East in the Nineteenth Century, Studies in the History of Culture, Religion and Life*. Tbilisi, 2011.
- Alexidze, M. "Members of the Qajar Family in Tbilisi", *Aghmosavletmtsodneoba, Oriental Studies*, № 5 (2016). P. 340-350.
- Alexidze, M. "Mir patah mushtaidisa da misi baghis istoria: legende bi da sinamdvile". *Aghmosavletmtsodneoba, Oriental Studies*, № 3 (2014). P. 221-233.
- Alexidze, M. *Sakartvelo qajarta periodis sparsul tskaroebshi. Samogzauro da memuaruli literatura*. Tbilisi, 2016.
- Alexidze, M. *Sparselebi da sparsuli kultura XIX saukunis sakartveloshi*. Tbilisi, 2009.
- Alexidze, M., Beradze, Gr., Koshoridze, I. *Arfa' ad-Dowle and Georgia*. Tbilisi, 2017.
- Alexidze, M., Beradze, Gr. "Arjangebis mkhatvarta dinastia da Tbilisi". *Aghmosavletmcdneobis matsne*, № 7, 2(2024). P. 279-290.
- 'Ali Sufi, 'Ali-Reza., Dahnavi, Nezam-'Ali. *Madrased-e Ettefaq-e Iraniyan dar Teflis, Motale'at-e Tarikh-e Farhangi*, № 9 (1390/2011). P. 171-191.
- Anchabadze, I., Volkova, N. *Saryi Tbilisi*. Moskva, 1990.
- Bayat, Kave. "Madrased-e Ettefaq-e Iraniyan". *Ta'sirat-e motaqabel-e tarikhi va farhangi-ye Iran va Gorjestan (Majmu'e-ye maqalat)*. Tehran, 1380/2001. P. 63-74.
- Beradze, G. "Among the Chosen Cities: Tbilisi in the Shi'i Tradition". *Journal of Persianate Studies*, Vol. 1, No. 2 {2008}. P. 206-212; G. Tsereteli *Institute of Oriental Studies – 60, Selected Papers 1960-2020*. Tbilisi, 2020. P. 249-272.
- Gamba, Chevalier. *Voyage dans la Russie méridionale, et particulièrement dans les provinces situées au-delà du Caucase, fait depuis 1820 jusqu'en 1824*. Paris, 1826.
- Dahnavi, Nezam'ali. *Iraniyan-e mohajer dar Qafqaz, fa'aliyatha-ye farhangi dar salha-ye 1900-1931 miladi*. Tehran, 1383/2004.
- Demurishvili, N. *Muslimuri khurotmodzghvruli dzeglebi sakartveloshi*. Tbilisi, 2010.
- Doulatabadi Yahya. *Hayat-e Yahya, moqaddame, tashih va ta'liqat: Mojteba Borzabadi Farahani*, j.3. Tehran, 1387/2008.
- Eastwick, E. *Three Years' Residence in Persia*, vol. I. London, 1864.
- Freygang von, F. *Letters from the Caucasus and Georgia; To which are added, the Account of a Journey into Persia in 1812, and an Abridged History of Persia since the Time of Nadir Shah*. London, 1823.

- Gelovani, N. *Tbilis muslimuri temi (1801-1921)*. Tbilisi, 2021.
- Gotsiridze, G. "Abanoebi dzvel tbilisshi". *Masalebi sakartvelos etnografiistvis*, XXVI (2004). P. 53-59.
- Gotsiridze, G. *Muslimuri dgheastsauli "muhamami" tbilisshi*. Tbilisi, 1988.
- Hakimian, H. "Wage Labor and Migration: Persian workers in Southern Russia, 1880-1914". *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 17, No. 4 (1985). P. 443-462.
- Kashani, Andalib. *Divan-e Andalib Kashani*. Istanbul, 1313/1895.
- Kavkaz, No. 117, 120, 139 (1874).
- Khoshtaria, D. "Sparseli mshenebeli ostatebi XIX saukunis sakartveloshi". *Sakartvelos sidzveleni, Georgian Antiquities*, № 23 (2020). P. 138-151.
- Khosropanah, Mohammad Hoseyn. "Karname va ruzgar-e iraniyan-e mohajer dar Qafqaz-e 1900-1920". *Negah-e Nou*, No. 43. P. 52-59.
- Kvirkvelia, T. *Dzveltbilisuri dasakhelebani*. Tbilisi, 1985.
- Mania, I. *XIX da XX saukunis dasatskisis tbilis karvaslebi*, samagistro nashromi. Tbilisi, 2011.
- Memoirs of Jeremiah Curtin*. Madison, 1940.
- Mullah Nasreddin, No. 22 (1910).
- Nansen, F. *Through the Caucasus to the Volga*. New York, 1931.
- Norman, H. *All the Russias: travels and studies in contemporary European Russia, Finland, Siberia, the Caucasus, & Central Asia*. London, 1902.
- Pfeiffer, I. *A Woman's Journey Round the World, from Vienna to Brazil, Chili, Tahiti, China, Hindostan, Persia, and Asia Minor*. London, 1854.
- Ruz-name-ye khaterat-e Naser ad-Din Shah dar safar-e avval-e Farangestan*, be kushesh-e Fateme Qaziha, Tehran, 1377/1998, 366; *The Diary of H. M. the Shah of Persia During His Tour Through Europe in A. D. 1873*, translated by J. W. Redhouse, London, 1874, 408.
- Ruz-name-ye khaterat-e Naser ad-Din Shah dar safar-e sevvom-e Farangestan*, be kushesh-e Mohammad Esma'il Rezvani va Fateme Qaziha, Tehran, 1378/1999.
- Safar-name-ye Seyf ma'ruf be Safar-name-ye Mecca*, neveshte-ye Seyf ad-Doule Soltan Mohammad, be tashih va tahshiye-ye 'Ali Akbar Khodaparast. Tehran, 1364/1985.
- Safar-name-ye Mirza Mohammad Hosayn Hosayni Farahani*, be kushesh-e Mas'ud Golzari. Tehran, 1362/1983; *A Shi'ite Pilgrimage to Mekka 1885-1886: The Safarnameh of Mirza Mohammad Hosayn Farahani*, ed., transl. and annotated H. Farmayan and E.L. Daniel. Austin, 1990.

- Sanikidze, G. "An Historical Survey of Georgian-Iranian Relations in the Nineteenth Century". *Journal of Persianate Studies*, Vol. 1, No. 2 (2008). P. 164-169.
- Sanikidze, G. *Islami da muslimebi tanamedrove sakartveloshi*. Tbilisi, 1999.
- Smith, E. *Researches in Armenia, Including a Journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia*. New York-Boston, 1833.
- Ter-Oganov, N. "Two Iranian authors, Majd os-Saltaneh and Yahya Dowlatabadi, on Tbilisi". *Tipologiuri dziebani*, IV (2000). P. 399-408.
- Tiflis po odnodnevnoi perepisi 25 marta 1976 goda*. Tiflis, 1880.
- Villari, L. *Fire and Sword in the Caucasus*. London, 1906.
- Wardrop, O. *The Kingdom of Georgia, Notes on Travel in a Land of Women, Wine, and Song*. London, 1888.

About the author

Marina Alexidze is an Associate professor at Iv. Javakhishvili Tbilisi State University
marinaalexidze@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8858-8261>

თბილისის ირანული თემი (1801-1921)

საკვანძო სიტყვები: *ირანული თემი, თბილისი, ხელოსნები, ვაჭრები, მუსლიმური სამღვდელოება, პოლიტიკური ემიგრანტები*

თბილისის ირანული თემი საუკუნეების განმავლობაში ყალიბდებოდა. XIX საუკუნე და XX საუკუნის დასაწყისი ირან-საქართველოს ურთიერთობების მხრივ განსაკუთრებული, ე. წ. გარდამავალი ხანაა, ერთგვარი გზაჯვარედინი, რომელიც მძაფრი წინააღმდეგობებით აღინიშნება. ირანი საბოლოოდ კარგავს არა მხოლოდ საქართველოს, არამედ თავის ოდინდელ ჰეგემონიას აღმოსავლეთ კავკასიაზე. მეტროპოლიის ცენტრი ჩრდილოეთისკენ ინაცვლებს, ხოლო თბილისი – „კავკასიის დედოფალი“ რუსეთის მეფისნაცვლის სარეზიდენციო ქალაქი ხდება. ყოფაში, ქვეყნის ნორმებში, ეტიკეტში, ჩაცმულობაში კლავინდებურად ძლიერია სპარსული გავლენა, მაგრამ ამავე დროს სულ უფრო და უფრო ცხადად იკვეთება ქვეყნის ზოგადი ევროპული ორიენტაცია.

მიუხედავად იმისა, რომ პოლიტიკურად და კულტურულად საქართველოში „აღმოსავლეთი ამთავრებდა უკანასკნელ, მეთათსერთე ზღაპარს“ და ქვეყანა რუსეთის გავლით ევროპეიზაციის გზას ადგებოდა, ამ პერიოდის თბილისის ირანული თემი გამორჩეულად მრავალრიცხოვანი და ძლიერი იყო. ეს აიხსნება, ერთი მხრივ, ირანის მძიმე პოლიტიკურ-ეკონომიკური ვითარებით და, მეორე მხრივ, საქართველოს გამორჩეული მდგომარეობით რეგიონში.

მრავალრიცხოვანი ომებით, დასავლეთის ეკონომიკურ-პოლიტიკური ექსპანსიითა და სავაჭრო კრიზისით დაუძლურებულ და გაღატაკებულ ირანში მასობრივი სახალხო მღელვარება, ე. წ. „შიმშილის ამბოხებები“ დაიწყო, რამაც ირანელები აიძულა საკუთარი ქვეყანა დაეტოვებინათ და სამსახური და შემოსავალი მეზობელ ქვეყნებში ეძებნათ. ირანელი ემიგრანტები ძირითადად თურქეთში, აზერბაიჯანსა და საქართველოში გარბოდნენ. საქართველოში მათი რიცხვი განსაკუთრებით სამოციან წლებში გაიზარდა და 3000-ს მიაღწია. მათ უმრავლესობას მამაკაცები შეადგენდნენ (1864 წელს: 508-21), რაც იმის მიმანიშნებელია, რომ უმეტესობა აქ საშოვარზე სეზონურად იყო ჩამოსული.

ირანელი ემიგრანტებისთვის საცხოვრებლად საქართველოს არჩევა რამდენიმე მიზეზით იყო განპირობებული. XIX საუკუნეში საქართველოს

და, განსაკუთრებით, თბილისის თავისი გეოპოლიტიკური და მულტიკულტურული თავისებურებების გამო გამორჩეული ადგილი ეკავა რეგიონში. აღმოსავლური და დასავლური ყოფისა და კულტურის თანაარსებობა ქალაქს განუმეორებელ ხიბლს ანიჭებდა. ირანელებისთვის თბილისი, ერთი მხრივ, იყო უახლოესი ევროპული ტიპის ქალაქი, ერთგვარი „კარი დასავლეთში“, მეორე მხრივ, კი – ქალაქი, რომელსაც მათთვის ნაცნობი და კომფორტული აღმოსავლური ელფერი ჰქონდა.

ირანელების დამოკიდებულებაზე თბილისისადმი უთუოდ გავლენა უნდა მოეხდინა იმ ფაქტს, რომ შიიტური ტრადიციით თბილისი სამთაგან ერთ-ერთ „ღვთისგან რჩეულ ქალაქს“ წარმოადგენდა (ყუმსა და კუფასთან ერთად). ამ ძველი ტრადიციის გამოძახილი უნდა იყოს ეპიტეტი „დარ ოლ-სორურ“ („სიხარულის, ტკბობის სახლი“, „სამოთხე“), რომელიც XIX საუკუნემდე შემორჩა თბილისის ირანელებს შორის.

ირანელების ინტერესი საქართველოსადმი კიდევ ერთი ასპექტით იყო განპირობებული. მათი უმეტესობისთვის ეს ქვეყანა იყო ნაწილი იმ დიდი ერთობისა, რომელსაც სპარსულენოვან სამყაროს ეძახიან, რადგან ჯერ კიდევ ახსოვდათ დრო, როცა საქართველო პოლიტიკურად და კულტურულად ირანზე იყო გადაჯაჭვული. ისინი მოელოდნენ, რომ ამ მეზობელ ქვეყანაში იგივე ან მსგავსი კულტურული და ყოფითი ტრადიცია დახვდებოდათ, რაც მათ სამშობლოში იყო.

და ბოლოს, ირანელ ემიგრანტებს განსაკუთრებით იზიდავდა ის ეთნო-რელიგიური ტოლერანტიზმის გარემო, რომელიც XIX საუკუნის თბილისს გამოარჩევდა. სხვადასხვა კონფესიური თემების საუკუნეთა მანძილზე თანაცხოვრებამ აქ სპეციფიკური შემწყნარებლური კონფესიათშორისი ურთიერთობები ჩამოაყალიბა. თბილისელთათვის უცხო იყო მწვავე რელიგიური დაპირისპირებები და, მითუმეტეს, შეიარაღებული კონფლიქტები. ირანელი დიპლომატის რეზა ალი დივანბეგის შეფასებით, თბილისელები აქაურ ირანელებს „როგორც თანამემამულეებს, ისე ექცეოდნენ“.

XIX საუკუნეში თბილისის ირანული თემი საკმაოდ ჩაკეტილი იყო. იშვიათობას წარმოადგენდა შერეული, ეროვნებათშორისი ქორწინებები და თუ იყო შემთხვევები, ისიც თბილისის შიიტური თემის ფარგლებს არ სცილდებოდა: ძირითადად, ირანელები და შიიტი აზერბაიჯანელები ქორწინდებოდნენ და ნებართვას კავკასიის შიიტთა სულიერი ლიდერი შეიხ ოლ-ესლამი იძლეოდა. რაც შეეხება კონფესიათშორის ქორწინებებს, ის ყველაზე ხშირი აზერბაიჯანელებსა და რუსებს შორის იყო.

თბილისელი ირანელები კომპაქტურად ცხოვრობდნენ ე.წ. „აზიურ უბანში“, ოჯახსა და საზოგადოებაში მკაცრად იცავდნენ ტრადიციულ ყოფით სტანდარტებს და ამით უცხო ქვეყანაში შეძლებისდაგვარად ინარჩუნებდნენ საკუთარ ეთნოკულტურულ იდენტობას. ამ კუთხით, უმნიშვნე-

ლოვანესი ფაქტორი იყო ირანის მოქალაქის სტატუსი. მათი უმეტესობა ემიგრაციაში ყოფნის დროსაც ფორმალურად შაჰის ქვეშევრდომად რჩებოდა და თბილისში ირანის საკონსულოს მეშვეობით კავშირს არ წყვეტდა საკუთარ ქვეყანასთან. იდენტობის შენარჩუნებაში მათ სპეციფიკური სპარსული ტანისამოსიც ეხმარებოდა: გრძელი მუქი ლურჯი ან ყავისფერი მერინოსის ხიფთანი და ზედ წამოსხმული აბა (წამოსასხამი), ფართო მარჯალი, ცხვრის ტყავის მაღალი პირამიდული ფაფახი და წვრილწვერიანი ქოშები. მათ დიდხანს შეინარჩუნეს თმისა და წვერის ხნით შეღებვის ტრადიცია.

თუმცა ქრისტიანთა გვერდით თანაცხოვრებამ გარკვეული გავლენა მაინც იქონია თბილისელ ირანელებზე. XIX საუკუნის ბოლოსა და XX საუკუნის დასაწყისში თბილისში ჩამოსული ირანელი მოგზაურები ხაზგასმით აღნიშნავენ, რომ მათი თანამემამულეები და ქრისტიანები ერთმანეთში ისე არიან არეული, რომ ირანის ქვეშევრდომს მხოლოდ სამოსით თუ იცნობო. უმეტესობას აღიზიანებს, რომ „მუსლიმები აქ ქრისტიანების მსგავსად ცხოვრობენ, მათ არ გაურბიან, ქრისტიანების საკვებს და მათ მიერ დაკლულ საქონელს ჭამენ და სვამენ ყველა სახის მათრობელ სასმელს“. თუმცა იყვნენ ისეთებიც, ვინც თბილისელი თანამემამულეების შეფასებისას ყოფით ტრადიციებზე წინ აყენებდა მათ პატრიოტიზმს და წერდა, რომ საქართველოში გატარებული ათწლეულების მიუხედავად, ისინი თავს მაინც ირანელებად თვლიან, თავიანთ იდენტობას თავგამოდებით იცავენ და იმ წეს-ჩვეულებებსაც კი ასრულებენ, რომლებიც ირანში უკვე დაივიწყესო.

თბილისის „აზიური უბანი“

ირანელები საქართველოში უპირატესად თბილისში ცხოვრობდნენ. გვიანი შუა საუკუნეებიდან მეცხრამეტე საუკუნის ბოლომდე მათი საცხოვრებელი იყო ე.წ. „აზიური უბანი“ – სეიდაბადი (იგივე აბანოთუბანი) და ქალაქის ციხის მიმდებარე ტერიტორია ანუ „თათრის მოედანი“ (იგივე შეითან-ბაზარი).

თბილისის ეს „აზიური უბანი“ ვიწრო ქუჩებით, ბანიანი სახლებით, მეჩეთებით და აღმოსავლური ტიპის ბაზრებითა და აბანოებით ორიენტალური ეგზოტიკის მოყვარულთა საყვარელი ადგილი იყო. აქ მედუქნეები საკუთარი დუქნების წინ გამოფენილ სპარსულ ხალიჩებს, ფარდაგებს, იარაღს, სამკაულებს და სხვა საქონელს ჰყიდდნენ, დუქნებიდან კი სპარსული საქმელების მაღისაღმძვრელი სურნელი გამოდიოდა. აქ აღმოსავლური აბანოების წინ მუსლიმური წესით ფეხმორთხმული ირანელები ყავასა და ჩაის სვამდნენ და ნარგილეს აბოლებდნენ. აქ მეჩეთების მიმდე-

ბარე მინარეთებიდან დილა-საღამოს ისმოდა მუეძინის აზანი, რომელიც მუსლიმებს სალოცავად ეპატიჟებოდა.

ირანელთა პროფესიული ჯგუფები

1876 წლის მარტის თვის ერთდღიანი გამოკითხვის მიხედვით, თბილისში მცხოვრებ ირანელთა შორის ყველაზე დიდ პროფესიულ ჯგუფს შეადგენდნენ მშენებლები, ვაჭრები და ხელოსნები. ადწერის შედეგებში ასევე დასახელებულია თორმეტი მეწაღე, თექვსმეტი მღებავი, შვიდი სასულიერო პირი, სამი განათლების სფეროს მუშაკი, სამი ლიტერატორი, ექვსი მეზურნე, ორი საზანდარი და ერთი ჯადოქარი. ეს უკანასკნელი სავსებით სერიოზულად არის მოხსენიებული, როგორც ცალკე პროფესიის წარმომადგენელი. ცნობილია, რომ მას სახელად მუსტაფა ერქვა და თავს წინასწარმეტყველებით ირჩენდა.

მშენებლები

ირანელი მშენებელი ოსტატები კარგ პროფესიონალებად ითვლებოდნენ და თბილისში მშენებლობის სფერო ფაქტობრივად მონოპოლიზირებული ჰქონდათ. ისინი, ძირითადად, აშენებდნენ სამოქალაქო ნაგებობებს – ქარვასლებს, ყაზარმებს, ჰოსპიტლებს და სხვა ადმინისტრაციულ შენობებს, სადაც ყველაზე კარგად ჩნდებოდა დიდი სივრცეების აგურის გუმბათებითა და კამარებით გადახურვის ცოდნა.

XIX საუკუნის შუახანებიდან საქართველოში ირანელი მშენებელი ოსტატების რაოდენობა შემცირდა. ძირითადად დარჩნენ ინტერიერის დეკორატორები, რომლებიც შენობებს ირანული არქიტექტურის ტრადიციული ელემენტებით აფორმებდნენ. მოთხოვნილება ე.წ. „აღმოსავლურ ინტერიერზე“ ამ დროს ჯერ კიდევ საკმაოდ დიდი იყო. თუ საუკუნის პირველ ნახევარში სპარსულად შემკულ-გაწყობილი ინტერიერი აღმოსავლური ეგზოტიკა კია არა, მყუდრო საცხოვრებელი გარემო იყო, 1860-იანი წლებიდან სპარსულმა ინტერიერმა სხვა დატვირთვა შეიძინა – ევროპულად მოწყობილი სახლის ერთგვარი ორიენტალური სამკაული გახდა. თითქმის ყველა სასახლესა თუ დიდ სახლში ნახავდი „სპარსულ ოთახს“.

ირანელი მშენებელი ოსტატების საქმიანობის კიდევ ერთი სფერო იყო ჰიდროტექნიკური ნაგებობების მშენებლობა. ასევე ირანელების ხელობა იყო ქვაფენილების მოწყობა. მე-19 საუკუნის ქართულ პრესაში გვხვდება გამოთქმა „ქუჩების დაფენის სპარსული წესი“, რაც გულისხმობს ქუჩების მოგებას მომრგვალო რიყის ქვებით ქვიშის საფუძველზე. მეტწილად მათ ხელში იყო ტრადიციული კვადრატული აგურის წარმოებაც.

თბილისში სეზონურად მომუშავე ირანელებს შორის ბევრი არაკვალიფიციური მუშაც იყო. ისინი, ძირითადად, შავ სამუშაოს ასრულებდნენ: ტვირთს ეზიდებოდნენ, საძირკვლებს თხრიდნენ, თიხას ზელდნენ, გზებს აგებდნენ. თანამედროვენი მათ ახასიათებენ ყველაზე დაუღალავ, დამყოლ და ხელმისაწვდომ მუშახელად.

ვაჭრები

XIX საუკუნის თბილისში მცხოვრები ირანელები დიდწილად ვაჭრობით იყვნენ დაკავებული. მათ ვაჭრობაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ხალიჩებს, ქსოვილებს, ბრინჯს, ჩირსა და ნაბათს. ირანიდან მოდიოდა ქსოვილის შესაღები საღებავებიც. მთელი ეს საქონელი მეიდნის გვერდით მდებარე ქარვასლებში ინახებოდა და შემდეგ მათსავე ღუქნებში იყიდებოდა.

კომერციაში ჩაბმულ თბილისელ ირანელებს შორის უმეტესობას წარმოადგენდნენ მეღუქნეები, თუმცა იყვნენ დატარებით მოვაჭრეები, ბითუმად მოვაჭრეები და დალალებიც. სპარსული ღუქნები თბილისის აზიური უბნის არსებით ელემენტს წარმოადგენდა. აქ კლიენტებს ტრადიციულ სპარსულ კერძებს, ადგილზე გამომცხვარ ლავაშებსა და ნარგილეს (ყალიანს) სთავაზობდნენ. კლიენტურას, პირველ რიგში, თვით ირანელები შეადგენდნენ, თუმცა იქ ხშირად სხვა ეროვნების თბილისელები და ქალაქის სტუმრებიც შედიოდნენ.

ხელოსნები

თბილისის აზიურ უბანში და, განსაკუთრებით, თათრის მოედანზე სხვადასხვა დარგის ხელოსანთა რიგები იყო განლაგებული. რიგების ორსავე მხარეს მიჯრით იყო მიწყობილი პატარ-პატარა ღუქნები, რომლებშიც სხვადასხვა სახის საქონელს ამზადებდნენ და იქვე ყიდდნენ. ხელოსნები გაერთიანებული იყვნენ დარგობრივ ამქრებში (სავაჭრო-სახელოსნო ინსტიტუცია), რომელთა რიცხვი XIX საუკუნის შუა ხანებში 100-ს აღწევდა.

„სპარსული“ პროფესიები

თბილისში სპეციფიკურად ირანელების ხელობად ითვლებოდა მექისეობა, ასევე თულუხჩის, წყლის დამტარებლის პროფესია. ირანელები მრავლად იყვნენ სახალხო მომდერლებს – აშუღებსა და საზანდრებს შორისაც. თბილისში აშუღების ბინად ითვლებოდა შეითან-ბაზრის ყავახა-

ნები, რომლებიც ქალაქის შედარებით დაბალი ფენის წარმომადგენლების თავშეყრის ადგილი იყო. საზანდრები – ეს „აზიელი მუტრიბები“ კი უფრო თავად-აზნაურებისა და კეთილშობილი მოქალაქეების წევულებებში მღეროდნენ.

ირანელების პროფესიად ითვლებოდა საჯარო სწავლულების – მირზების საქმიანობაც. თბილისის აზიურ უბანში ხშირად ნახავდი ქუჩაში სპეციალურ ფიცარნაგებზე მუსლიმური წესით ფეხმორთხმით ამაყად მჯდარ ამ „თვითნასწავლ აზიელ ნოტარიუსებს“ რომლებიც საკმაოდ ზომიერ საფასურად მსურველებს საკანცელარიო მომსახურებას უწევდნენ.

თბილისის მუსლიმური თემი

მე-19 საუკუნის დასაწყისში თბილისში მხოლოდ ორი – შიიტური ცისფერი და სეიდაბადის სუნიტური მეჩეთი იყო დარჩენილი. თითოეულ მიმდინარეობას ჰყავდა საკუთარი სულიერი ლიდერი – შეიხ ოლ-ესლამი, რომელიც თავისი ხელქვეითების (მოლების, ახუნდების, მამასახლისების, ფარაშების, გადასახადების ამკრეფების და სხვ.) დახმარებით აკონტროლებდა რეგიონის მუსლიმების სასულიერო და საერო საქმეებს. მათ ხელში იყო სხვადასხვა სახის შემოწირულობებიც, რომელიც რელიგიურ საქმიანობებსა და გაჭირვებულ ხალხს ხმარდებოდა.

პოლიტიკური ემიგრანტები

თბილისში მუდმივი ან დროებითი თავშესაფარი არაერთმა ირანელმა პოლიტიკურმა ემიგრანტმა ჰპოვა. მათ შორის ყველაზე ცნობილი ფიგურა იყო ყაჯართა სამეფო ოჯახის წარმომადგენელი, მოჰამად შაჰის ღვიძლი ძმა ბაჰმან მირზა. შაჰის წინააღმდეგ შეთქმულებაში ბრალდებულმა უფლისწულმა 1848 წელს რუსეთში თავშესაფრის უფლება ითხოვა და ოჯახთან (16 ცოლთან და 63 შვილთან) ერთად თბილისში ჩამოვიდა. ბაჰმან მირზა და მისი შთამომავლები იყვნენ ერთადერთი არაქართველები კავკასიაში, რომელთაც მიიღეს რუსეთის იმპერიის მაღალი არისტოკრატიული ტიტულები და იწოდებოდნენ სპარსელ თავადებად (Князь Персидский).

თბილისში პოლიტიკური ემიგრანტი იყო მწერალი და განმანათლებელი ფაზელ-ხან გარუსი (1790-1852). სამეფო კარის ინტრიგებს გამოქცეული გარუსი სიცოცხლის ბოლომდე თბილისში აბანოსხევი ცხოვროდა, შიიტურ და სუნიტურ სასწავლებლებში მუსლიმურ კურსს უძღვებოდა და თან სამეცნიერო და ლიტერატურულ საქმიანობას ეწეოდა.

თბილისის ისტორიაში განსაკუთრებული კვალი დატოვა კიდევ ერთმა პოლიტიკურმა ემიგრანტმა აყა მირ ფათაჰ სეიდ მოჯთაჰედმა, თბი-

ლისურად მუშაიდმა. ქალაქის მოსახლეობა დღემდე ინახავს მის ხსოვნას, პირველ რიგში, იმ ცნობილი ბაღის წყალობით, რომელიც მან მტკვრის მარცხენა ნაპირზე გააშენა და რომელსაც თბილისელები დღესაც მისი სახელით მოიხსენიებენ.

XX საუკუნიდან თბილისის თავს აფარებდნენ ირანელი მუჯაჰიდებიც (თავისუფლებისთვის მებრძოლები), რომლებიც ხელისუფლებისადმი კრიტიკული დამოკიდებულებისა და კონსტიტუციური იდეების გამო ირანში იღევნებოდნენ. კავკასიის რეგიონი და, განსაკუთრებით, თბილისი იმ დროს მუჯაჰიდების პოლიტიკურ ცენტრად ითვლებოდა.

ირანის საკონსულო თბილისში და ირანელი დიპლომატები

1852 წლიდან თბილისში ირანს გენერალური კონსული ჰყავდა, რომელსაც კავკასიის სხვა ქვეყნების და, მოგვიანებით, ბათუმისა და ფოთის კონსულებიც ექვემდებარებოდნენ. საკონსულოს მეშვეობით ირანის ხელისუფლება, ერთი მხრივ, უცხო ქვეყანაში გაფანტულ თავის მოქალაქეებზე ზედამხედველობას ახორციელებდა და, მეორე მხრივ, ხაზინაში საკმაოდ დიდ თანხებს აგროვებდა. კონსულებს კარგი შემოსავალი ჰქონდათ. ისინი ირანელი ემიგრანტებისგან პასპორტის, ვიზის, მარკების და მგზავრობისთვის საჭირო სხვა ქაღალდების გაცემაში საკმაოდ დიდ გადასახადებს იღებდნენ. ეს თანხა საკონსულოების ძირითად შემოსავალს წარმოადგენდა. ადმინისტრაციული დანახარჯებისა და ხელფასების თანხის გამოკლებით, მთელი ფული თეირანში საგარეო საქმეთა სამინისტროში იგზავნებოდა.

ირანის საკონსულო როგორც თბილისში მცხოვრები, ისე მოგზაური ირანელების თავშესაფრის ადგილი იყო. აქ იმართებოდა ირანული დღესასწაულების აღსანიშნავი ზეიმები, ასევე თბილისში ჩამოსული დიდგვაროვანი ირანელებისა და სხვა ქვეყნების სტუმრების მიღების ცერემონიალები. თანამედროვეთა შეფასებით, არცერთ ქალაქში ირანის საკონსულო ისეთი პრივილეგიებით არ სარგებლობდა, როგორც თბილისში. ის სხვა ქვეყნების საკონსულოებს ყოველმხრივ ჯობდა და შენობით, სიმდიდრითა და საკუთარი ქვეშევრდომების მომსახურებით საუკეთესოდ ითვლებოდა.

თბილისის საგანმანათლებლო დაწესებულებები და ირანელი მოსწავლეები

XIX-XX საუკუნეების მიჯნაზე განათლებულ და შეძლებულ ირანელებში ლამის წესად იქცა „ევროპული ენებისა და ცხოვრების წესის შესასწავლად“ შვილების საზღვარგარეთ გაგზავნა. ვისთვისაც ევროპის დიდი

ქალაქები მიუწვდომელი იყო, ისინი ჩამოდიოდნენ თბილისში, სადაც მრავლად იყო კერძო რუსული თუ ფრანგული სადღეღამისო პანსიონები, მეჩეთებთან არსებული დაწყებითი სასულიერო სკოლები – მედრესეები და ზოგადსაგანმანათლებლო მუსლიმური სასწავლებლები.

ირანელები თბილისში ჩამოდიოდნენ იმ „ევროპული ხელობების“ შესასწავლად, რისი საშუალებაც იმ დროს ირანში არ იყო. ასეთი ხელობა იყო ლითოგრაფიის ტექნიკა და სასტამბო საქმე, ასევე ევროპული აკადემიური მხატვრობა. თბილისში ფუნქციონირებდა არაერთი სამხატვრო საზოგადოება და კერძო თუ სახელმწიფო სამხატვრო სკოლა, რომელთა ანალოგი იმ პერიოდის ირანში არ არსებობდა და სადაც დაწყებითი განათლება მიიღო არაერთმა ცნობილმა ირანელმა მხატვარმა.

რა თქმა უნდა, ერთი წერილის ფარგლებში შეუძლებელია საქართველოში მცხოვრებ ირანელთა ყოფისა და საქმიანობის ამომწურავი განხილვა. მე შევეცადე ყურადღება გამემახვილებინა მხოლოდ ზოგიერთ ასპექტზე, რომლებიც განსაკუთრებით საინტერესო მეჩვენა.

ავტორის შესახებ

მარინა ალექსიძე არის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელწმიფო უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი

marinalexidze@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8858-8261>

ილუსტრაციები – Illustrations

1. The Asian district of Tbilisi – თბილისის აზიური უბანი, 1890

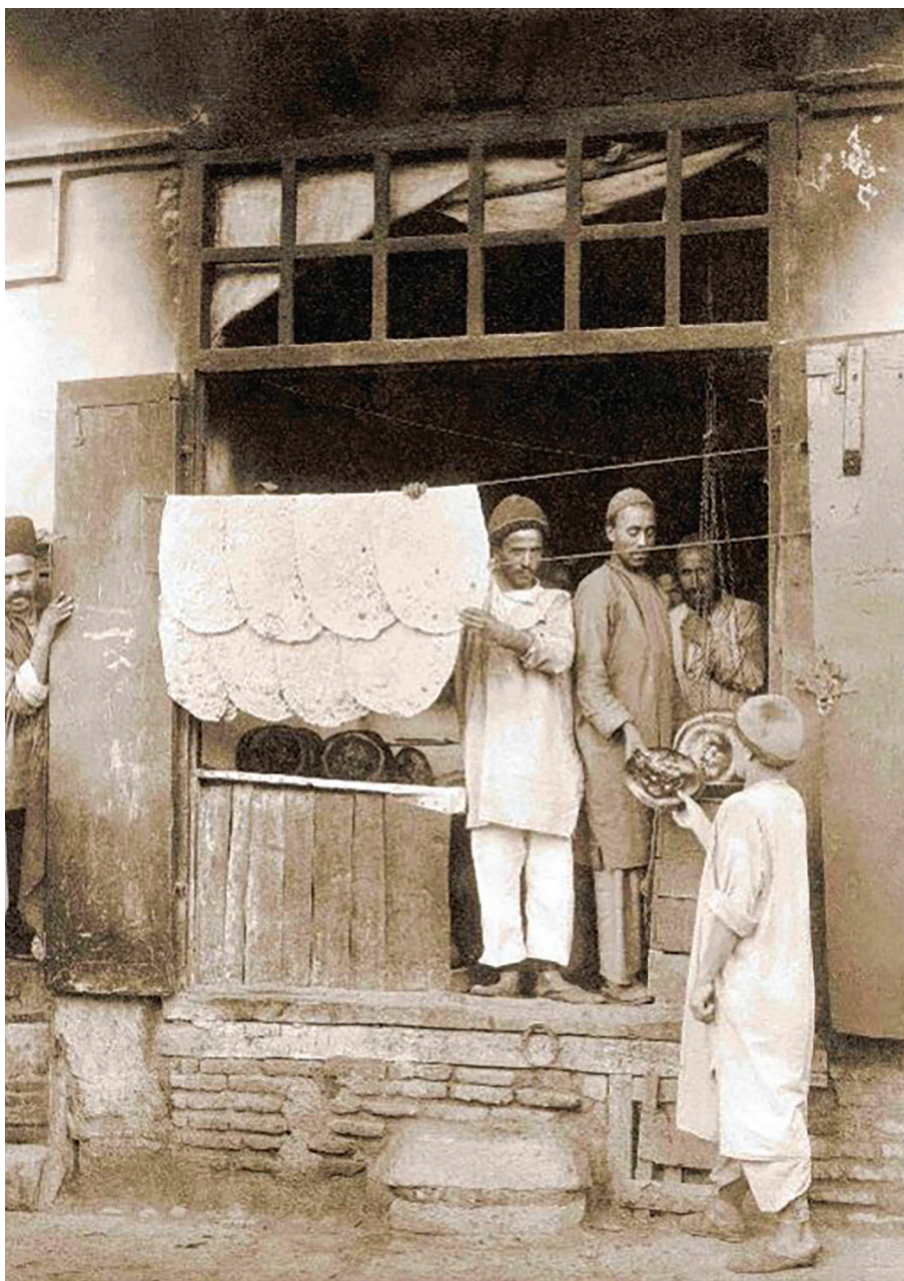
2. Iranian workers (1880s) ირანელი მუშები (1880-იანი წლები)

3. Persian hall of the Viceroy's palace - მუფისნაცვლის სასახლის სპარსული დარბაზი

4. Iranian carpets shop (1870s) – ირანული ხაღიჩების მაღაზია
1870-იანი წლები

5. *Iranian lavash bakers (1880s)* – ირანელი ლავაშის მცხობელები (1880-იანი წლები)

6-7. *Iranian Bath-house attendants (1880s)* – ირანელი მექისეები (1880-იანი წლები)

ირანელების საქველმოქმედო საქმიანობა თბილისში (XIX-XX საუკუნეების მიჯნა)

აბსტრაქტი

XIX საუკუნისა და XX საუკუნის დასაწყისის თბილისში ირანელთა საქველმოქმედო საქმიანობა დიდწილად ირანის საკონსულოს ინიციატივითა და ძალისხმევით ხორციელდებოდა და ორი ძირითადი მიმართულება ჰქონდა: საგანმანათლებლო და ჯანდაცვითი. XIX საუკუნეში ქველმოქმედებას სიტუაციური და ერთჯერადი ხასიათი ჰქონდა და კონკრეტული ვითარებით, ძირითადად ეპიდემიებით იყო განპირობებული. XX საუკუნიდან ქველმოქმედებამ უფრო ორგანიზებული სახე მიიღო და დაარსდა საქველმოქმედო საზოგადოებები: „ღარიბ სპარსელ ქვეშევრდომთა დახმარების საზოგადოება“, „ეთეფაყ-ე ირანიან“ (ირანელთა კავშირი), „მუსლიმ ქალთა საქველმოქმედო საზოგადოება“ და სხვა.

საკვანძო სიტყვები: თბილისი, ირანის საკონსულო, ქველმოქმედება, საქველმოქმედო საზოგადოება, „ეთეფაყ-ე ირანიან“

მეცხრამეტე საუკუნისა და მეოცე საუკუნის დასაწყისის თბილისში ირანელთა საქველმოქმედო საქმიანობა დიდწილად ირანის საკონსულოსა და მისი გენერალური კონსულების ინიციატივითა და ძალისხმევით ხორციელდებოდა. ქველმოქმედების მიზანს თბილისში მცხოვრები გაჭირვებული ირანელების დახმარება წარმოადგენდა და ორი მთავარი მიმართულება ჰქონდა: საგანმანათლებლო და ჯანდაცვითი. თავდაპირველად ქველმოქმედებას სიტუაციური და ერთჯერადი ხასიათი ჰქონდა და კონკრეტული ვითარებითა თუ მოვლენით იყო ხოლმე განპირობებული. მის არაორგანიზებულ ხასიათს და, კერძოდ, მუდმივმოქმედი საქველმოქმედო საზოგადოებების არარსებობას თბილისში ირანის გენერალური კონსული მირზა რეზა ხან არფა ად-დოულე (1853-1937) მის ქვეყანაში ქველმოქმედების პრაქტიკის უქონლობით ხსნიდა: „ჩვენს სპარსელებს, ღვთის წყალობით, აქვთ საკმარისი თანხები და აღმოსავლელი ხალხების გულუხვობა ეჭვსაგარეშეა, მაგრამ საქმე იმაშია, რომ ამგვარი წამოწყება ჩვენი პრაქტიკაში არაა. ჩვენი სასულიერო წოდება მეჩეთებში რომ მთავგაგონებდეს და ჩვენი უბადლო ჟურნალისტები გვითრევდნენ ამ ქველმოქმედებაში, მაშინ ჩვენც არ ვიტყოდით უარს შემოწირულო-

ბებზე ასეთი წამოწყებებისთვის...” [გელოვანი, 2021:181]. გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ კავკასიის იმდროინდელი ბიუროკრატია მუსლიმების მიმართ დისკრიმინაციულ პოლიტიკას ატარებდა და, როგორც გაზეთი „ივერია“ იუწყებოდა, „მაჰმადიანებს ნებას არ აძლევდნენ დაეარსებინათ სხვადასხვა საქველმოქმედო საზოგადოება, ნებას არ აძლევდნენ წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება მოეწყობოთ თავისთვის...” [ივერია, 1905:1].

მიუხედავად ამ წინააღმდეგობებისა, თბილისში ირანის საკონსულო და ადგილობრივი შეძლებული ირანელები გაჭირვებული თანამოქალაქეების მდგომარეობის შემსუბუქებას ერთჯერადი ქველმოქმედებით ცდილობდნენ. ასეთი ქველმოქმედების ნიმუშებია თბილისში ირანის გენერალური კონსულების მიერ საავადმყოფოების მშენებლობა. როგორც ზემოთ აღვნიშნე, ასეთი ქველმოქმედება ძირითადად სიტუაციურ ხასიათს ატარებდა და კონკრეტული ვითარებით, საავადმყოფოების შემთხვევაში კი რეგიონში ეპიდემიებით იყო ხოლმე გამოწვეული. ირანელების მიერ პირველი საავადმყოფოს აგება გენერალური კონსულის მირზა მაჰმუდ ხან ალა ალ-მოლქის (1842/43 – 1925/26, კონსული 1877-82 წლებში) სახელს უკავშირდება. საავადმყოფო 1878/79 წელს აიგო, როცა ირანში ჭირი (ჟამი) გაჩნდა და ირან-საქართველოს შორის გაცხოველებული ვაჭრობის ფონზე თბილისელ ირანელებში სწრაფად გავრცელდა. 1878 წლის გაზეთ „დროების“ ინფორმაციით, ეპიდემია იმდენად საშიში იყო, რომ „საზღვრების შეკვრაც“ კი გახდა საჭირო, რითიც „ბევრ თფილისელ ვაჭრებს, განსაკუთრებით სპარსელებს, რომელნიც სპარსული საქონლით ... ვაჭრობენ, დიდი ზიანი მიადგათ, რადგან საქონელი არ მოუღისთ“ [დროება, 1878:1-2]. ამ მდგომარეობის გამოსასწორებლად ირანის გენერალური კონსულის მირზა მაჰმუდ ხანის ინიციატივითა და ადგილობრივი შეძლებული ირანელების შემოწირულობებით თბილისელი ირანელებისთვის საავადმყოფო აშენდა.

ამ ფაქტის შესახებ ცნობას გვაწვდის ლექსი-ქრონოგრამა, რომელიც ირანელ ვაჭარსა და პოეტს სეიდ მოჰამად თაყი ანდალიბ ქაშანის ეკუთვნის. ლექსს ასევე ჰქვია: „ქრონოგრამა საავადმყოფოსი, რომელიც თბილისში ირანის კონსულმა მირზა მაჰმუდ ხანმა ააგო“ [Kashani, 1895:66]. ანდალიბ ქაშანის საქართველოსთან როგორც სავაჭრო, ისე მეგობრული ურთიერთობები აკავშირებდა და თბილისს ხშირად სტუმრობდა. ამ მჭიდრო ურთიერთობის დამადასტურებელია ის ფაქტი, რომ თბილისის ხელისუფლებას ის ორჯერ (1869 და 1878 წლებში) დაუჯილდოვებია ოქროს მედლებით. პოეტის სიტყვებით, თბილისი სავსე იყო გაჭირვებული, დაუძლურებული და მტირალი ირანელებით, რომლებიც უცხოობაში ისეთი თავგზააბნეულები იყვნენ, როგორც „ქსელი მისაქსელის გარეშე“. მათ და-

სახმარებლად მირზა მაჰმუდ ხანმა შეძლებული ირანელები შეკრიბა და მათ ქველმოქმედებისკენ მოუწოდა:

„უბრძანა: ირანის ღირსეულო მოქალაქენო და დიდებულნო, ღვთის გულისათვის, დიდსულოვნება გამოიჩინეთ. ქალაქ თბილისში საავადმყოფო უნდა ავაშენოთ, რათა გაჭირვებულ ავადმყოფებს ვუშველოთ“ [Kashani, 1895:643].

ირანელმა დიდებულებმა ეს ინიციატივა ენთუზიაზმით აიტაცეს და მალე კონსულის ნება საქმით დაგვირგვინდა: აღიმართა „დიდებული შენობა“, რომელიც სრულად იყო აღჭურვილი საწოლებითა და მედიკამენტებით, ხოლო გამოცდილ სამედიცინო პერსონალს „ლოყმანივით¹ ბრძენი“ და „დაუდევით² ტკბილხმოვანი“ ექიმი ხელმძღვანელობდა. საავადმყოფო გაიხსნა ჰიჯრის 1296 წელს ანუ ქრისტიანული წელთაღრიცხვით 1878/79 წელს, რაზეც ლექსის ბოლო სტრიქონებში დაფარული ქრონოგრამა მიანიშნებს:

„ამ მშენებლობის თარიღი ანდალიბ ქაშანიმ
რვეულში ჩაწერა ლექსად, რომელიც მანსურის მარგალიტზე³
უკეთესია.
ამ თარიღის მისანიშნებლად სიხარულით წარმოთქვა:
საავადმყოფო აშენდა მაჰმუდის ძალისხმევით“
[ალექსიძე, 2016:644].

ქრონოგრამის გასაღები მოთავსებულია ლექსის ბოლო სტრიქონში (ბოლო მისრაში) და აბჯალის სისტემის მიხედვით 1296 (1878/79) წელია.

ირანელების მიერ თბილისში მეორე საავადმყოფოს მშენებლობა 1890-იან წლებში რეგიონში ქოლერის ეპიდემიის გავრცელებას უკავშირდებოდა. ამჯერადაც ინიციატორი თბილისში ირანის საკონსულო იყო. ეპიდემიასთან ბრძოლა გენერალურმა კონსულმა მირზა მოჰამად ალი ხან მოინ აღ-ვეზარემ დაიწყო და შემდგომ მისმა შემცვლელმა მირზა რეზა ხან არფა ად-დოულემ განაგრძო. მოინ აღ-ვეზარეს მიერ თანამემამულეების დახმარებაზე მოგვითხრობს იმ დროს თბილისში მყოფი ირანელი ექიმისა და პოეტის მირზა ალი ხან ლალის ლექსი „ყეთე, თქმული

1 ლოყმანი (ლოკმანი) ნახევრადლეგენდარული არაბი ბრძენი და მეიგავე იყო, რომლის სახელიც სპარსულ პოეზიაში სიბრძნის სიმბოლოდ იქცა.

2 მუსლიმური გადმოცემებით, წინასწარმეტყველ დაუდს (შეესაბამება ბიბლიურ დავით მეფეს) ჯადოსნური ხმა ჰქონდა და როცა მღეროდა, ჩიტებიც მასთან ერთად გალობდნენ.

3 სავარაუდოდ, მინიშნებაა ცნობილ ირანელ სუფ პოეტზე მანსურ ჰალაჯზე (858-922), ხოლო მარგალიტი (მარგალიტის ასხმულა) სპარსულ პოეზიაში ლექსის სიმბოლოა.

თბილისში ქოლერის ეპიდემიაზე და ირანის კონსულის მოინ ალ-ვეზარეს მიერ ირანელების დახმარებაზე“:

„იმ დროს, როცა თბილისელ ხალხს ქოლერა
ყასაბივით გულ-ღვიძლს უტრიალებდა,
ირანელების გარდა, მთელი მოსახლეობის დასაცავად
ხელისუფლებამ ღონისძიებები გაატარა,
ამ უბედურებისგან თავის დასაღწევად
თავის თანამემამულეებს დაეხმარა.
ირანელები კი თბილისელების თვალში არარაობას
წარმოადგენდნენ
და ყველა მათ ზიზღით უყურებდა.
სამწუხაროდ, მათ ტკივილს არავინ უმკურნალა,
მიუხედავად იმისა, რომ დასახმარებლად ჭკუა და სახსრები
ჰქონდათ.
ჭმმარიტად, ამ უბედურებაში, გაჭირვებასა და არეულობაში
საქმე მხოლოდ მოინ ალ-ვეზარემ გააკეთა.
ჯერ ნუგეში სცა, მერე იმედი ჩაუსახა,
ამ ნუგეშითა და იმედით ასობით სატკივარს უმკურნალა.
საქმეს შეუდგა, ხელი გაშალა და ოქრო-ვერცხლი გასცა,
მოკლედ, უსაზღვრო სიკეთე გააკეთა“ [La’li , 1943:27].

გენერალურმა კონსულმა მირზა რეზა ხან არფა აღ-დოულემ მისი წინამორბედის დაწყებული საქმე წარმატებით განაგრძო და ქოლერით დაავადებულთათვის საავადმყოფოს მშენებლობა გადაწყვიტა. თბილისში მცხოვრები ირანელი ვაჭრებისა და ხელოსნების შემოწირულობებით (დაახლოებით, 5000 მანეთი) ირანის საკონსულომ თბილისის თვითმართველობისგან მუსლიმური უბნის მიმდებარედ ცარიელი ტერიტორია შეიძინა და ზედ ღარიბთა თავშესაფარი და საავადმყოფო ააშენა. საავადმყოფო ხის იყო და 80 კაცისა და 25 ქალისთვის იყო განკუთვნილი. მირზა რეზა ხანის მემუარებიდან ვიგებთ, რომ მშენებლობაში „არაირანელი ვაჭრები და ხელოსნებიც, ძირითადად, სომხები და ქრისტიანები“ იღებდნენ მონაწილეობას და, შესაბამისად, „საავადმყოფოში მარტო ირანელებს კი არა, ქოლერით დაავადებულ ნებისმიერ ადამიანს შეეძლო ემკურნალა“ [ალექსიძე, ბერაძე, კოშორიძე, 2017:15-16, 131]. საავადმყოფოს აშენებამდე კი საკონსულომ თავის თავზე აიღო ირანის ქვეშევრდომ ღარიბთათვის სადგომების დაქირავება და მათი დეზინფიცირება. კონსულის ბრძანებით, თაჯარ-ბაშმა (დიდვაჭარმა) რეზაიოვმა დააარსა ორი სანიტარული კანტორა, ერთი ვერაზე და მეორე თბილისის VI საპოლიციო უბანში და ისინი სადეზინფექციო წამლებით აღჭურვა [გელოვანი, 2021:181]. ამ ფაქტს ალტაცებით გამოეხმაურა გაზეთი „ივერია“ [ივერია, 1892:2].

აღსანიშნავია, რომ მირზა რეზა ხანი, რომელმაც თბილისში თითქმის ოცი წელი გაატარა ჯერ თბილისის შიიტური სასწავლებლის მოწაფის (1976-1878), მერე ირანის საკონსულოს თანამშრომლის (1878-1888) და ბოლოს გენერალური კონსულის (1889-1895) რანგში, კარგად აცნობიერებდა საქველმოქმედო საქმიანობის გაფართოებისა და კონკრეტულად საგანმანათლებლო საქველმოქმედო საზოგადოების გახსნის აუცილებლობას, რაც უბრალო ირანელებში განათლების დონის ამაღლებას შეუწყობდა ხელს. ამ ინიციატივით მან თბილისში მცხოვრებ შეძლებულ ირანელებს 1881 წლის 11 მაისს მიმართა: „გთავაზობთ, თუ თქვენ დამეთანხმებით, დავააარსოთ სამეცნიერო საზოგადოება, რომლის მიზანი უნდა იყოს შემდეგი: 1. წიგნები, ყველა ფენისათვის სასარგებლო, გადაითარგმნოს სპარსულ და თათრულ ენებზე და გაიყიდოს ზომიერ ფასებში თანამემამულეებზე და ამის საშუალებით გავავრცელოთ მათში განათლება; 2. ზოგიერთი ელემენტარული და საჭირო წიგნი, რომელიც აუცილებელია ბავშვთა განათლებისთვის, დავბეჭდოთ ახალი ანბანით „რუმთი“ და გაიყიდოს მსურველებზე; 3. გავხსნათ უფასო სასწავლებელი ტფილისში, სადაც მიიღებიან მუსლიმთა შვილები და ასწავლიან ენებს: არაბულს, სპარსულს, თათრულს, რუსულს და ფრანგულს. თანხმობის შემთხვევაში, თქვენ უნდა აირჩიოთ თავმჯდომარე, თანამემწე და ნამდვილი წევრები ჩვენი წრიდან, რათა შეკრებილი თანხა ინახებოდეს მათთან და დროთა განმავლობაში დავააარსოთ სხვადასხვა წყაროებიდან ფონდი, თქვენი შეხედულებისამებრ, რათა თავის დროზე, საზოგადოების რჩევით, ეს თანხა დაიხარჯოს დანიშნულებისამებრ“ [გელოვანი, 2021:181]. ეს ინიციატივა კონკრეტულად ჩამოყალიბებული მიზნებითა და ამოცანებით და მათი შესრულების გზებით დამსწრეთა მიერ მხურვალედ იქნა მოწონებული, მაგრამ მირზა რეზა ხანმა მისი განხორციელება ვერ მოახერხა ვერც იმ ეტაპზე და ვერც შემდგომ, გენერალური კონსულის თანამდებობაზე მუშაობის დროს.

მეოცე საუკუნის დასაწყისიდან სიტუაცია ამ მხრივ რადიკალურად შეიცვალა როგორც ირანში, ისე თბილისელი ირანელების წრეში. სიტუაციური საქველმოქმედო საქმიანობის პარალელურად დაიწყო საქველმოქმედო საზოგადოებების დაარსება და ქველმოქმედებამაც უფრო ორგანიზებული სახე მიიღო. ჩვენ აქ მხოლოდ სპარსული საქველმოქმედო საზოგადოებებით შემოვიფარგლებით და არ შევხებით თბილისში მოქმედ ზოგადად მუსლიმურ საქველმოქმედო ორგანიზაციებს მიუხედავად იმისა, რომ მათ მუშაობაში თბილისელი ირანელებიც აქტიურად მონაწილეობდნენ. 1904 წელს თბილისში დაარსდა ღარიბ სპარსელ ქვეშევრდომთა დახმარების საზოგადოება, რომელსაც საკუთარი წესდება ჰქონდა [გელოვანი, 2021:185]. 1905 წელს კი რუსეთში ირანის ელჩის მირზა ჰასან ხან მოშირ ად-დოულესა და თბილისში ირანის გენერალური

კონსულის მოფახამ ას-სოლთანის თაოსნობით დაფუძნდა „ტფილისელ სპარსელთა“ საქველმოქმედო საზოგადოება „ეთეფაყ-ე ირანიან“ („ირანელთა კავშირი“). თბილისელი შეძლებული ირანელების შემოწირულობებით საზოგადოებისთვის აიგო სპეციალური შენობა, რომლის გახსნის საზეიმო ცერემონიას 1907 წლის 3 იანვარს ასე აღწერს ცნობილი აზერბაიჯანელი საზოგადო მოღვაწე მირზა ებრაჰიმ ხან შარაფ ად-დოულე: „ცერემონიაზე თბილისში მცხოვრები მთელი ირანელი პატრიოტები და წარჩინებულები და კავკასიელი დიდგვაროვნები შეიკრიბნენ. ჩვენ გასამასპინძლებლად მაგიდაზე ტკბილეულობა, ხილი და სხვა სანოვაგე ეწყო. მას შემდეგ, რაც ტკბილეულობა მივირთვით და ჩაი დავლიეთ, სიტყვით გამოსვლები დაიწყო. მისმა აღმატებულება ჰაჯი სეიდ ბაყერ აყამ ბრწყინვალე სიტყვა წარმოთქვა... ამის შემდეგ მისმა აღმატებულება კონსულმა საკონსულოში სადილად დაგვპატიჟა ... საღამოს კი თეატრში წავედით“ [ალექსიძე, 2016:565-66].

საზოგადოება თავიდან მხოლოდ კერძო შემოწირულობებით ფუნქციონირებდა, მაგრამ შემდეგ მათ დააფუძნეს ფონდი, რომელიც თანხების მობილიზებითა და მისი უძრავ ქონებაში დაბანდებით იყო დაკავებული. აღსანიშნავია, რომ ასეთი ფონდის დაარსების მოწოდებით ჯერ კიდევ 1881 წელს მიმართა გენერალური კონსულის თანამშემწემ არფა ად-დოულემ თბილისში მცხოვრებ შეძლებულ ირანელებს, მაგრამ იმ ეტაპზე ეს ინიციატივა ვერ განხორციელდა. 1916 წლის 25 იანვარს საზოგადოებამ ფონდის მიერ შეგროვილი თანხებით, კერძოდ, 150 000 რუბლად შეიძინა ფუნდუკი სხვადასხვა ნაგებობებით, მათ შორის სასტუმროთი და ფეხსაცმლის სახელოსნოთი [გელოვანი, 2021:560]. საზოგადოების მოღვაწეობა, ძირითადად, საგანმანათლებლო საქმიანობით შემოიფარგლებოდა, თუმცა მისი ფუნქცია იყო ზოგადად გაჭირვებულ ირანელებზე ზრუნვა, კერძოდ, ობლებისა და ღარიბი მოსწავლეების საარსებო პირობების გაუმჯობესება, მათი დავაყოფილება ფეხსაცმლითა და სამოსით, უქონელი ირანელების დაკრძალვა და სხვა.

საზოგადოებამ შეიმუშავა სასკოლო წესდება [გელოვანი, 2021:554-56], რომლის საფუძველზე 1907 წელს გახსნა მედრესე „ეთეფაყი“ (შემოკლებული ფორმა საზოგადოების სახელისა „ეთეფაყ-ე ირანიან“). მედრესე მუსლიმურ უბანში ე.წ. „შეითან ბაზარში“ მდებარეობდა და ამიტომ ხალხი მას „შეითან ბაზრის სკოლასაც“ ეძახდა. „სპარსეთის ქვეშევრდომ მუსულმანთა სკოლის“ გახსნა ფართოდ გაშუქდა პრესაში. 1907 წლის 13 სექტემბრის გაზეთი „ჩვენი დროება“ ასე გამოეხმაურა ამ მოვლენას: „11 სექტემბერს გაიხსნა თფილისში ახალი სკოლა სპარსელ ქვეშევრდომთა ბავშვებისათვის. სკოლის გახსნას დაესწრნენ სხვა და სხვა მუსულმანთა დაწესებულების წარმომადგენელი, საგუბერნიო კაზიები, კავკასიის სამოსწავლო ოლქის წარმომადგენელი, ბევრი ქართველები და სომხებიც.

მრავალი სიტყვა იქნა წარმოთქმული. სკოლას შეინახავს მუსულმანთა საქველმოქმედო საზოგადოება“ [გელოვანი, 2021:552-53]. წესდების მიხედვით, სკოლის მიზანი იყო თბილისელი ირანელებისთვის განათლების მიცემა. სკოლას ჰყავდა ზედამხედველი – სპარსეთის ქვეშევრდომი, რომელიც აწარმოებდა ოფიციალურ მიმოწერას და ყოველი სასწავლო წლის ბოლოს წარადგენდა ანგარიშს სასწავლებლის მდგომარეობის შესახებ. როგორც ჩანს, სკოლას თავიდანვე სერიოზული პრობლემები ჰქონდა. ცნობილი ირანელი განმანათლებლის, საზოგადო მოღვაწისა და პუბლიცისტის იაჰია დოულათაბადის (1862-1939) შეფასებით, „საზოგადოება „ეთეფაყს“ მშვენიერი წესდება აღმოაჩინდა, მაგრამ, სამწუხაროდ, ირანში მოქმედი საზოგადოებების მსგავსად აქაც ჩანაფიქრი ქალაქში დარჩა და სიტყვიდან საქმეზე გადასვლა ვერ მოახერხეს. საზოგადოების წევრებს დიდხანს ვესაუბრე და ვუთხარი: „ქვეყნისა და ხალხის კეთილდღეობისთვის ბრძოლაში ირანში კავკასიელი მუსლიმების იმედი აქვთ, კავკასიაში – თბილისის, თბილისში კი ამ მიმართულებით მხოლოდ ერთი საზოგადოება ფუნქციონირებს და იქაც ისეთი ვითარებაა, რომ ჯერ თავიანთი საშინაო საქმეები ვერ მოუგვარებიათ და საგარეო საქმეებისთვის როდისღა მოიცლიან“. თან ვუსაყვედურე, თან გავამხნევე და საბოლოოდ გადაწყდა, რომ წესდების შესრულებას შეეცდებოდნენ, „ეთეფაყის“ სკოლის დირექტორად ვინმე ღირსეულ სწავლულს დანიშნავდნენ და საქველმოქმედო საზოგადოებისა და სკოლის აყვავებას ხელს შეუწყობდნენ“ [ალექსიძე, 2016:572-73]. სკოლამ ფუნქციონირება გააგრძელა, მაგრამ, როგორც ჩანს, ვითარება დიდად არ გამოსწორებულა. სკოლის ბოლო დირექტორის, ირანის განათლების სამინისტროს მიერ თბილისში მივლინებული ალი ჯავაჰერ ქალამის მოგონებებიდან ვიგებთ, რომ მას სკოლაში ბევრი პრობლემა დახვდა: უპირველეს ყოვლისა, არ ჰყავდათ ირანიდან ჩამოსული მასწავლებლები და ადგილობრივი, ძირითადად, თურქულენოვანი მასწავლებლების იმედად იყვნენ. შესაბამისად, მოწაფეებმა, რომლებიც ოთხ სავალდებულო ენას – თურქულს, ქართულს, რუსულს და სპარსულს სწავლობდნენ, სრულყოფილად არცერთი ენა არ იცოდნენ. ამდენად, ამ სკოლის კურსდამთავრებულებს არანაირი პერსპექტივა არ ჰქონდათ: არც ირანში წასვლა და იქ სპარსული ენის სრულყოფა შეეძლოთ და არც ადგილობრივ უმაღლეს სასწავლებლებში შესვლა, რადგან სათანადო რუსულ ენას არ ფლობდნენ [ალექსიძე, 2016:612]. როგორც ჩანს, სკოლა ამიერკავკასიაში პანთურქისტული პროპაგანდის გავლენის ქვეშ მოექცა. ამ პოლიტიკის განმახორციელებელი იყო სკოლის მზრუნველი და მასწავლებელი ახუნდი ჰასან მოლა-ზადე, რომელიც პარალელურად თბილისში პანთურქისტული პროპაგანდის მნიშვნელოვანი ცენტრის თურქულ-ირანული საზოგადოების „საქველმოქმედო პარტინორობა“ ხელმძღვანელი იყო [გელოვანი, 2021:557]. საბჭოთა პერიოდში პო-

ლიტიკურ ფაქტორს დაემატა ეკონომიკური ფაქტორიც: ირანელთა საქველმოქმედო საზოგადოებას „ეთეფაყ-ე ირანიან“ ჩამოერთვა ფუნდუკი და მიმდებარე შენობები, რამაც სკოლის ფუნქციონირება გაართულა და ის რამდენჯერმე დაიკეტა კიდეც. სპარსეთის დიპლომატიური წარმომადგენლობა ცდილობდა, კონფისკაციაქმნილი ფონდის და მისი კუთვნილი ქონების დაბრუნებას, მაგრამ საქართველოს სსრ განათლების სახალხო კომისარიატმა „მიზანშეწონილად მიიჩნია ფონდის დაბრუნების მაგივრად მოხსენებული სკოლა შეტანილ იქნას ტფილისის სკოლების ქსელში. ამ უკანასკნელ შემთხვევაში ტფილისის განათლების განყოფილება სკოლას და მის პედაგოგიურ პერსონალს ნივთიერად უფრო უზრუნველყოფს, ვიდრე ის ფონდი, რომლის დაბრუნების შესახებ ამჟამად საკითხია აღძრული“ [გელოვანი, 2021:559-60]. ამ მრავალჯერადი დახურვა-გახსნის ფონზე, სკოლამ 1931 წლამდე მაინც იარსება.

აქტიურ საზოგადოებრივ და, მათ შორის, საქველმოქმედო საქმიანობას ეწეოდნენ თბილისში პოლიტიკური ემიგრანტის ყაჯარი უფლისწულის ბაჰმან მირზას ოჯახის წევრები [ალექსიძე, 2016:344-350]. მათი ძალისხმევითა და მატერიალური დახმარებით თბილისსა და სხვა რეგიონებში გაიხსნა მუსლიმური დაწყებითი სკოლები, რომლებშიც სწავლა ღარიბი ოჯახების შვილებისთვის უფასო იყო. ამ მხრივ გამორჩეული იყო ბაჰმან მირზას ვაჟი გენერალი ამირ ყასემ მირზა (1853-1920) და მისი ოჯახი. თავად გენერალი 1910 წელს აირჩიეს კავკასიელ მუსლიმთა საქველმოქმედო საზოგადოების საპატიო წევრად. მისივე თაოსნობით 1912 წელს თბილისში დაფუძნდა აზერბაიჯანული დრამატული საზოგადოება, რომელიც სპეციალურ შენობაში მართავდა სპექტაკლებს აზერბაიჯანულ ენაზე. როგორც ჩანს, ამირ ყასემ მირზა თბილისში დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა, რასაც შემდეგი ფაქტიც მოწმობს: როცა 1913 წელს ჟურნალ „მოლა ნასრედინს“ რუსული ხელისუფლების მხრიდან ანტირუსული ლექსის დაბეჭდვისთვის დახურვა ემუქრებოდა, ამირ ყასემ მირზამ და თბილისში ირანის ვიცეკონსულმა მირზა მოჰამად ხანმა რუსი ჩინოვნიკების ქმედება სასამართლოში გააპროტესტეს და პროცესი მოიგეს [Назирли, 2011].

ცალკე აღნიშვნის ღირსია ბაჰმან მირზას ოჯახის ქალები, რომლებიც ემანსიპაციის მხრივ თბილისელ მუსლიმებშიც კი გამოირჩეოდნენ: მათი უმეტესობა არა მარტო ევროპულად იცვამდა, არამედ საზოგადო ადგილებში თავდაუხურავი დადიოდა. სავარაუდოდ, ამ მხრივ დიდი როლი ითამაშა იმ წრემ, რომელშიც თბილისელი ყაჯარები ტრიალებდნენ. ეს იყო ცნობილი აზერბაიჯანელი მწერლისა და საზოგადო მოღვაწის მირზა ფათალი ახუნდოვისა და პირველი გილდიის ვაჭრის აყა ალესკერ ისმაილოვის ოჯახები, რომლებსაც ბაჰმან მირზა დაუმოყვრდა: ახუნდოვის ორი და ისმაილოვის სამი ქალიშვილი ყაჯარი პრინცესები გახდნენ. ამ

ოჯახების პროგრესულ აზროვნებაზე მიუთითებს ის ფაქტიც, რომ მათი ქალიშვილები ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტში სწავლობდნენ. თანამედროვეთა ცნობით, ყაჯარი პრინცესების ემანსიპირებული მდგომარეობა თბილისელ მუსლიმებში გაღიზიანებას და კიცხვას იწვევდა. აყა ალესკერ ისმაილოვს კი ქალიშვილების ჩაცმულობისადმი ლოიალური დამოკიდებულება და მათი ინსტიტუტში სწავლა სიცოცხლის ფასად დაუჯდა: 1903 წელს მას ღამით სახლში შეუვარდნენ მუსლიმი ფანატიკოსები და მძინარე მოკლეს [Kаджар, 2008:43].

შემთხვევითი არ არის, რომ სწორედ აყა ალესკერ ისმაილოვის ქალიშვილი და ყასემ მირზა ყაჯარის მეუღლე გოუჰარ ხანუმ ისმაილოვა-ყაჯარი იყო თბილისში მუსლიმ ქალთა საქველმოქმედო საზოგადოების დამაარსებელი და წლების მანძილზე უცვლელი თავმჯდომარე. „მუსლიმ ქალთა საქველმოქმედო საზოგადოება კავკასიაში“ დაფუძნდა 1910 წელს. როგორც თბილისის 1912 წლის ცნობარი იუწყება, „საზოგადოება ბოტანიკური ქუჩის 2-ში ფუნქციონირებდა და ყაჯარი პრინცესა გოუჰარ ხანუმი მისი განმკარგულებელი კომიტეტის თავმჯდომარე იყო“ [Справочная книга, 1912:104]. საზოგადოება 45 ქალს აერთიანებდა და საკუთარი წესდება ჰქონდა [Устав..., 1912]. გარდა თავმჯდომარისა, მას ჰყავდა ხაზინადარი და სარევიზიო კომისიის წევრები. საზოგადოებამ სახელი გაითქვა თავისი საქველმოქმედო სპექტაკლებით, რომლებსაც ქალები ესწრებოდნენ. საზოგადოების აქტიური წევრი იყო მხატვარი გეისარ სეიფულა კაშიევა, რომელიც აფორმებდა აფიშებსა და პლაკატებს საქველმოქმედო ღონისძიებებისთვის. პირველი მსოფლიო ომის დროს მუსლიმ ქალთა საქველმოქმედო საზოგადოებამ თბილისში დააარსა ობოლთა სახლი, რომელსაც ხელმძღვანელობდა ფატმა ხანუმ საფარ-ალა ტერეგულოვა [გელოვანი, 2021:275].

საქველმოქმედო საზოგადოებაში მოღვაწეობის პარალელურად, მისი ცალკეული წევრები კერძო ქველმოქმედებასაც ეწეოდნენ. მაგალითად, ცნობილია, რომ ამირ ყასემ მირზა საკუთარი დანაზოგითაც ეხმარებოდა ღარიბი ოჯახების ბავშვებს, ჰამიდა ჯავანშირმა კი, რომელიც ჯურნალ „მოლა ნასრედინის“ რედაქტორის ჯალილ მამედ ყული-ზადეს ცოლი იყო, საკუთარი სახსრებით დააარსა სკოლა, სადაც ვაჟები და ქალები ერთად სწავლობდნენ. მისივე ინიციატივით და ფინანსური მზრუნველობით გაიხსნა აგრეთვე საავადმყოფო და საქსოვი ფაბრიკა [გელოვანი, 2021:274].

1914 წელს დაწყებულმა მსოფლიო ომმა და მასთან დაკავშირებულმა პოლიტიკურ-სოციალურმა კრიზისმა გამოიწვია საქველმოქმედო საქმიანობის რეგრესი. ამას თან დაერთო რუსეთში რეჟიმის შეცვლა და ქვეყნიდან მდიდარი ადამიანების წასვლა. ბევრმა შეძლებულმა ირანელმა დატოვა თბილისი, რამაც საქველმოქმედო ორგანიზაციების საქმიანობა

შეაფერხა. ომისშემდგომ წლებში საქველმოქმედო ორგანიზაციებმა განა-
ახლეს მუშაობა და მათი საქმიანობა, განათლების სფეროს გარდა, მიმა-
რთული იყო გაჭირვებული მოსახლეობის საარსებო პირობების გაუმჯო-
ბესებისკენ.

გამოყენებული ლიტერატურა

ალექსიძე, მ. *საქართველო ყაჯართა პერიოდის სპარსულ წყაროებში. სამოგზა-
ურო და მეშუარული ლიტერატურა*. თბილისი, 2016.

ალექსიძე, მ. „ყაჯართა ოჯახის წევრები თბილისში“. *აღმოსავლეთმცოდნეობა*,
№ 5 (2016).

ალექსიძე, მ., ბერაძე, გრ., კოშორიძე, ი. *არფა აღ-დოულუ და საქართველო*.
თბილისი, 2017.

გელოვანი, ნ. *თბილისის მუსლიმური თემი (1801-1917)*. თბილისი, 2021.

დროება, № 60, 1878.

ივერია, №133, 1892.

ივერია, №75, 1905.

Kashani, Andalib. *Divan-e 'Andalib Kashani*. Istanbul, 1313/1895.

La'li, Mirza 'Alikhan. *Koliyat-e Divan-e Marhum Aqa-ye Mirza 'Alikhan La'li molaqab
be Shams al-Hokama' Tabrizi*, jeld-e avval. Tabriz, 1322/1943.

Каджар, Ч. *Тифлис. Воронцовская 53 и 55*. Баку, 2008.

Назирли Ш. „Генерал-майор Амир Казым Мирза Каджар“. *Каспий*, 14 мая (2011).

Справочная книга по городу Тифлису. Тифлис, 1912.

Устав Мусульманского дамского благотворительного общества на Кавказе.
Тифлис, 1912.

CHARITABLE ACTIVITY OF IRANIANS IN TBILISI (THE TURN OF THE XIX-XX CENTURIES)

Abstract

Charitable activities of Iranians in Tbilisi in the nineteenth century were largely linked to the Iranian Consulate and its consul general. The purpose of these activities was to help needy Iranians living in Tbilisi. The charity had two main directions: education and health care.

At first, the charity was occasional, often conditioned by a specific situation or event. Examples of such situational philanthropy are the construction of hospitals for Iranians in need during epidemics. The first hospital was built on the initiative of Iranian Consul General Mirza Mahmoud Khan Ala Al-Molk and with donations from local wealthy Iranians in 1878, when a plague appeared in Iran and spread rapidly among the Iranians of Tbilisi due to the busy trade between Iran and Georgia. This fact is informed to us by a poem-chronogram written by the merchant and poet Seyed Mohammad Taqi Andalib Kashani, called: "Chronogram of the hospital built by Mirza Mahmud Khan, Iranian Consul in Tbilisi".

The construction of the second hospital in Tbilisi by Persians in the 1890s was caused by the spread of the cholera epidemic in the region. This time, the initiator was Mirza Reza Khan Arfa al-Dowle, consul general in Tbilisi. With donations from Iranian merchants and craftsmen living in Tbilisi, the consulate bought from the Tbilisi municipality the vacant territory adjacent to the Muslim quarter and built a hospital and a shelter for the poor.

From the early twentieth century, charity took more organized forms. Charitable societies began to be established. In 1904 in Tbilisi, the Society for Assistance to Poor Iranian Subjects appeared, and in 1905, on the initiative of the Consul General Mofaham As-Soltan and on the donations of rich Iranians, the Union of Iranians of Tbilisi "Etefak-e Iranian" was founded in a specially built building. The activities of the latter were mainly focused on education, although its function was also to take care of needy Iranians in general, in particular, to improve the living conditions of orphans and poor students, to provide them with food and clothes, to bury paupers, etc.

Some prominent Iranians in Tbilisi were known for their philanthropy. Members of the family of Kajar Prince Bahman Mirza, a political emigrant in

Tbilisi, were engaged in public work, including charitable activities. Through their efforts and material support, Muslim elementary schools were opened in Tbilisi and other regions of Georgia, where education was free for children from poor families. Bakhman Mirza's son, General Amir Kasem Mirza, was an honorary member of the Charity Society of Caucasian Muslims, and his wife Gukhar Khanum was the founder and chairman of the Charity Society of Muslim Women in Tbilisi.

The beginning of the world war in 1914 and the political and social crisis associated with it, as well as the Russian revolution, caused the departure of wealthy Iranians from Tbilisi, which was followed by the decline of charitable activities.

Keywords: *Tbilisi, Iranian Consulate, charity, charity society, "Etefaq-e Iranian".*

**აზერბაიჯანული პერიოდული გამოცემები და თბილისის
აზერბაიჯანული მოსახლეობა
(XIXს-ის II ნახევარი – XXს-ის დასაწყისი)**

აბსტრაქტი

თბილისის საუკუნეების მანძილზე კავკასიის რეგიონის ადმინისტრაციულ, კულტურულ და პოლიტიკურ ცენტს წარმოადგენდა. გეოსტრატეგიული მდებარეობიდან გამომდინარე, იგი სავაჭრო და სახელოსნო ცენტრიც იყო. ამასთან, თბილისი ერთგვარ სატრანზიტო გზაჯვარედინს წარმოადგენდა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ვაჭრებისათვის. ყოველივე ეს, ქალაქს განსაკუთრებულ მრავალფეროვნებასა და სიჭრელეს სძენდა. თბილისის მოსახლეობის საკმაოდ მნიშვნელოვან ნაწილს მუსლიმები წარმოადგენდნენ. თბილისის მუსლიმური მოსახლეობა არ იყო ჰომოგენური, იგი თავის თავში აერთიანებდა სპარსელებს, აზერბაიჯანელებს, დაღესტნელებს, თურქებს და ა.შ. აზერბაიჯანული მოსახლეობის აღსანიშნავად ხშირად გამოიყენებოდა ტერმინი – თათარი ან კავკასიელი თათარი. თავად აზერბაიჯანელი მოსახლეობა თავს მუსლიმებად მოიხსენიებდნენ. ტერმინი აზერბაიჯანი და აზერბაიჯანელი ერთ-ერთი პირველი ცნობილმა აზერბაიჯანელმა საზოგადო მოღვაწემ, მამედ აღა მაჰტაბტინსკიმ გამოიყენა 1882 წელს, გაზეთ „კავკაზ“-ში გამოქვეყნებულ სტატიამი. თბილისთან იყო დაკავშირებული ბევრი მუსლიმი, მათ შორის აზერბაიჯანელი საზოგადო მოღვაწის განათლება და შემდგომი კარიერული წინსვლა. აზერბაიჯანული ინტელიგენცია აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ქალაქის კულტურულ და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, რამაც თავის მხრივ მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა აზერბაიჯანული პრესის ჩამოყალიბებაში. XIXს-ის II ნახევრიდან თბილისში გამოცემულმა აზერბაიჯანულენოვანმა ჟურნალ-გაზეთებმა მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს აზერბაიჯანული ლიტერატურისა და პრესის განვითარებაში და გავლენა იქონიეს აზერბაიჯანული კულტურისა და ეროვნული იდენტობის ჩამოყალიბებაზე.

საკვანძო სიტყვები: თბილისი, აზერბაიჯანი, თათრული გაზეთი

თბილისი საუკუნეების მანძილზე კავკასიის რეგიონის ადმინისტრაციულ, კულტურულ და პოლიტიკურ ცენტს წარმოადგენდა. გეოსტრატე-

გიული მდებარეობიდან გამომდინარე, იგი სავაჭრო და სახელოსნო ცენტრიც იყო. ამასთან, თბილისი ერთგვარ სატრანზიტო გზაჯვარედინს წარმოადგენდა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ვაჭრებისათვის. ყოველივე ეს, ქალაქს განსაკუთრებულ მრავალფეროვნებასა და სიჭრელეს სძენდა. იმის მიუხედავად, რომ XIX საუკუნის მეორე ნახევრისათვის თბილისის ნახევრად ევროპული იერი აქვს, აქ მაინც დარჩა აღმოსავლური თავისებურებები, რომელიც ადგილობრივი მოსახლეობის, მოგზაურებისა და ვაჭრების მრავალფეროვნებით იყო გამოწვეული.

თბილისის მოსახლეობის საკმაოდ მნიშვნელოვან ნაწილს მუსლიმები წარმოადგენდნენ. თბილისის მუსლიმური მოსახლეობა არ იყო ჰომოგენური, იგი თავის თავში აერთიანებდა სპარსელებს, აზერბაიჯანელებს, დაღესტნელებს, თურქებს და ა.შ. აზერბაიჯანული მოსახლეობის აღსანიშნავად ხშირად გამოიყენებოდა ტერმინი – თათარი ან კავკასიელი თათარი. თავად აზერბაიჯანელი მოსახლეობა თავს მუსლიმებად მოიხსენიებდნენ.¹ ტერმინი აზერბაიჯანი და აზერბაიჯანელი ერთ-ერთი პირველი ცნობილმა აზერბაიჯანელმა საზოგადო მოღვაწემ, მამედ ალა მაჰტაბტინსკიმ გამოიყენა 1882 წელს, გაზეთ „კავკაზ“-ში გამოქვეყნებულ სტატიაში. აღნიშნულ სტატიაში იგი ხაზს უსვამდა რამდენიმე ფაქტორს, ტერმინი მუსლიმი რელიგიური აღმსარებლობის და არა ეროვნული იდენტობის აღმნიშვნელია, ხოლო ტერმინი თათარი დამამცირებელი კონოტაციის მატარებელია, შესაბამისად მისთვის ერთადერთ სწორ ფორმას ტერმინი აზერბაიჯანელი წარმოადგენს.

გაუგებრობის თავიდან ასაცილებლად, უპირველეს ყოვლისა საჭიროა სიტყვა „მუსულმანის“ მნიშვნელობის დადგენა. „მუსულმანი“ არაბული სიტყვა „მუსლიმი“-ს არასწორი [გაფუჭებული] ფორმაა, რომელიც თავის პირვანდელი ფორმით „თვითგაჯანსაღებისაკენ მსწრაფველს“ აღნიშნავს. მუჰამედის მიმდევრებმა თავისი თავის ამ სიტყვით მოხსენიება დაიწყეს, რადგან წინასწარმეტყველმა, რელიგიას, რომელსაც ის ქადაგებდა „ისლამი“ ანუ „გაჯანსაღება“ უწოდა. სიტყვები „ისლამი“ და „მუსლიმი“ ერთი ძირის მქონე სიტყვებია. პირველი არის ინფინიტივი და ქვემდებარე. სასაუბრო ენაში გამოყენების მიხედვით მისი რუსულად თარგმნა შესაძლებელია, როგორც „*ождеривавшись самою сечью*“ [საკუთარი თავის გაჯანსაღება], ან როგორც აქამდე ვთარგმნეთ „თვითგაჯანსაღება“. მეორე არის მამრობითი სქესის, მხოლოდითი, მონაწილეობითი ფორმა და როგორც უკვე აღვნიშნეთ ნიშნავს „თვითგაჯანსაღებისაკენ მსწრაფველს“. ბოლო პერიოდში გერმანელი აღმოსავლეთმცოდნეები მუჰამადის მიმდევრებს [მუჰამადიანებს]

1 ნანი გელოვანი, თბილისის მუსლიმური თემი (1801-1917), თბილისი, 2021, 126-128.

არასწორი ფორმა „მუსლიმანების“ მაგივრად „მუსლიმებად“ მოიხსენიებენ. იქიდან გამომდინარე, რომ არაბების გარდა დედამიწის მოსახლეობის დანარჩენი ნაწილი, როგორც მოჰამადის მიმდევრები, ასევე არა მიმდევრები [მოჰამადიანები და არამოჰამადიანები], მოჰამადის მიმდევრებს მუსულმანებად მოიხსენიებენ, შეუქვება, რომ გერმანელი მკვლევარების პროტექციის მიუხედავად, ეტიმოლოგიურად სწორმა ფორმამ „მუსლიმმა“ როდესმე მოახერხოს საერთო მოხმარებაში დამკვიდრებული სიტყვა „მუსულმანი“-ს ჩანაცვლება [შევიწროვება]... სიტყვა „მუსულმანი“, რომელიც ლექსიკურად „თვითგაჯანსაღებისაკენ მსწრაფველს“ ნიშნავს, საღვთისმსახურებო ენაში აღნიშნავს ადამიანს, რომელსაც სწამს მოჰამადის მიერ დაარსებული მონოთეიზმი. ამ მნიშვნელობით ამ სიტყვას იყენებენ მთელს მსოფლიოში.

კავკასიაში ამ სიტყვის მნიშვნელობა ცოტათი შეცვლილია. ჩვენ ამ სიტყვის ქვეშ ვგულისხმობთ კონკრეტულად ამიერკავკასიელ თათრებს. მაგალითად ჩვენში ამბობენ: მთიელები და მუსულმანები ან მუსულმანური პროვინციები, რომლებშიც ელიზავეტოპოლის, ერევნისა და ბაქოს გუბერნიები იგულისხმება და არ ეხება რეგიონის სხვა მოჰამადის მიმდევარ ხალხს, რომლებიც არ არიან თურქო-თათრული ეროვნების [რასის]. რუსები ჩვენ მუსულმანებს ჩვენთვის წამხედურობის გამო გვძახიან. ჩვენ როგორღაც დავკარგეთ ეროვნულობის ცნება და დავირქვით არა ჩვენი ნაციონალობის, არამედ რელიგიის სახელი, რომელიც ეკუთვნის მსოფლიოს სხვადასხვა ენისა და ნაციონალობის მქონე ხალხებს.

სასურველია, რომ ჩვენ თვითონ, ისევე როგორც სხვა ხალხი, მოვიხსენიებდეთ ჩვენ თავს ჩვენი ნაციონალობიდან ნაწარმოები და არა რელიგიური კუთვნილების სახელით, რათა სიტყვა მუსულმანი გამოიყენებოდეს მხოლოდ რელიგიური შინაარსით. შესაბამისად არ მოხდება ორი მნიშვნელოვნად განსხვავებული ცნების, რელიგიისა და ნაციონალიზმის ერთმანეთში აღრევა.

...როცა საქმე ჩვენს ენას ეხება, ჩვენ მას თურქულად ან თურქმანულად მოვიხსენიებთ, რაც ერთი და იგივეა. ორივე ზედსართავი სახელია, რომელიც სიტყვა თურქი-დან გამომდინარეობს. ... ჩვენი მეზობლები, სპარსელები და სომხები ჩვენ ასევე მოგვიხსენიებენ თურქებად. ამ კუთხით შეიძლებოდა, რომ ჩვენი სახელი თურქი ყოფილიყო, მაგრამ იმისთვის რომ სახელი საყოველთაოდ მიღებული იყოს, იგი რუსებისათვის მისაღები უნდა იყოს. რუსები კი ამ სახელს არ მიიღებენ, რადგან ისინი, როგორც ევროპელები დიდი ხნის განმავლობაში ამ სახელით ოსმალეთის თურქებს მოიხსენიებენ. ჩვენი სახელი ვერ გახდება თათარი, რადგან ეს სიტყვა ჩვენს

მიერ გამოიყენება კრებისთი მნიშვნელობით... ხომ არ შეიძლება ხალხს ის სახელი დაუძახო, რომლისგანაც ის გარბის. რჩება სახელი „აზერბაიჯანელი“ [Азербейджанец], რომელიც ჩვენი ნაციონალობის აღმნიშვნელად დღესაც გამოიყენება ეთნოგრაფიასა და ლინგვისტიკაში. შესაძლოა ოდესმე ლიტერატურა და ოფიციალური სამყაროც მიიღებს ამ სახელს. იქამდე კი, უკეთესის არარსებობის პირობებში, სხვების მაგალითით სპარსეთის სატრაპია აზერბაიჯანის და იმიერკავკასიის მუსულმანურ მოსახლეობას ჩვენც მუსულმანებად მოვიხსენიებთ.²

თბილისთან იყო დაკავშირებული ბევრი მუსლიმი, მათ შორის აზერბაიჯანელი საზოგადო მოღვაწის განათლება და შემდგომი კარიერული წინსვლა. აზერბაიჯანული ინტელიგენცია აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ქალაქის კულტურულ და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, რამაც თავის მხრივ მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა აზერბაიჯანული პრესის ჩამოყალიბებაში. აზერბაიჯანული კულტურული და სოციალური ცხოვრების ამსახველი სტატიები თავდაპირველად რუსულ ენაზე იბეჭდებოდა თბილისში გამოქვეყნებულ სხვადასხვა რუსულენოვან გაზეთებში (Тифлисские Ведомости, Кавказ, Закавказский вестник და ა.შ.). პირველი აზერბაიჯანულენოვანი გამოცემა იყო „Tatar xeberleri“ (თათრული უწყებანი), რომელიც „Тифлиссские Ведомости“-ის, ამიერკავკასიაში პირველი რუსული სამთავრობო გაზეთის ყოველკვირეულ, აზერბაიჯანულენოვან დამატებას წარმოადგენდა. „Тифлиссские Ведомости“-ის დამატებები 1829 წლიდან გამოდიოდა ქართულ და სპარსულ ენებზეც. აზერბაიჯანულ ენაზე დამატების გამოცემა 1832 წლიდან დაიწყო. აზერბაიჯანულენოვანი დამატება გამოდიოდა 300 ეგზემპლარის ოდენობით და გავრცელების არეალი არ შემოიფარგლებოდა ამიერკავკასიით, არამედ მას ეცნობოდნენ ასევე ოსმალეთის იმპერიასა და ყაჯართა ირანშიც. „Tatar xeberleri“-ს არც ერთი ეგზემპლიარი შემონახული არ არის, თუმცა ცნობა ამ გამოცემის შესახებ დაცულია საარქივო ფონდში. საქართველოს მთავარმართებელსა და რუსეთის იმპერიის სახალხო განათლების მინისტრ შორის არსებული მიმოწერით ირკვევა, რომ „თათრულ“ ენაზე გაზეთის გამოცემა, ერთის მხრივ საზოგადოების მოთხოვნის და მეორეს მხრივ აზერბაიჯანულენოვან მოსახლეობაში რუსეთის იმპერიის კეთილშობილური ზრახვების და საინტერესო ამბების გავრცელების გამო გადაწყდა, რათა იმპერიის ამიერკავკასიის ქვეშევრდომებში საგნების სწორი აღქმისთვის შეეწყო ხელი.³

2 Мамедъ Шахтактинскій, Школьная жизнь у Мусульманъ, Кавказъ, 7 Апреля, 1882, №90.

3 გელოვანი, თბილისის მუსლიმური თემი, 196 – 198.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ „Tatar xeberleri“ ვერ ჩაითვლება სრულფასოვან აზერბაიჯანულენოვანი პრესის ნიმუშად. მასში არ იბეჭდებოდა ორიგინალი სტატიები, არამედ მხოლოდ იმავე რუსულენოვანი გაზეთის სტატიების თარგმანები.

Ziya, შემდგომში Ziyayi-Qafqaziyye იყო პირველი სრულფასოვანი, ყოველკვირეული, აზერბაიჯანულენოვანი გაზეთი, რომელიც 1879 წელს გამოვიდა თბილისში ჰაჯი საიდ უნსიზადეს რედაქტორობით. გაზეთი ყოველკვირეული იყო და 4-დან 8 გვერდამდე მოცულობის იყო. მასში იბეჭდებოდა სხვადასხვა სტატიები განათლების სისტემის რეფორმებთან დაკავშირებით, სწავლების მეთოდებზე, სიახლეების აზერბაიჯანულენოვანი სახელმძღვანელოების შესახებ, ლიტერატურული ნაწარმოებები და ა.შ.⁴ ისევე როგორც „Tatar xeberleri“, Ziya-ც საცენზურო კომიტეტის მიერ ამიერკავკასიაში ცარიზმის პოლიტიკის განმტკიცებისათვის ხელსაყრელ ინსტრუმენტად იყო მიჩნეული.⁵ გაზეთისადმი დამოკიდებულება არაერთგვაროვანი იყო. საზოგადო მოღვაწეთა ნაწილი მიიჩნევდა, რომ მას ვერ ექნებოდა აზერბაიჯანელი ხალხის კულტურულ განვითარებასთან რაიმე კავშირი, რადგან მისი რედაქტორი თავად არ ფლობდა არც რუსულ და არც აზერბაიჯანულ ენებს, შედეგად გაზეთში ბევრი უზუსტობა იყო. ამის მიუხედავად Ziya ლიბერალურ და არამარტო ისლამზე ორიენტირებულ გამოცემად მიიჩნეოდა.

1881 წელს, გაზეთ კავკაზში გამოქვეყნა კავკასიის საცენზურო კომიტეტის წარმომადგენლის, ა. ბუზობრაზოვის მიმოხილვითი სტატია გამოცემა Ziya-სთან დაკავშირებით:

1880 წლიდან ტიფლისში გამოიცემა თათრული გაზეთი. 1-ლი თებერვლამდე გამოსულია 5 ნომერი. ვაღიარებთ რა საზოგადოებრივი ცხოვრებისათვის აღნიშნული გამოცემის მნიშვნელობას, ჩვენ დაუუკავშირდით თათრული ენის მცოდნეს, რათა გაცნობოდა და წარმოედგინა მიმოხილვა გამოცემასთან დაკავშირებით, რომელიც ქვემოთ არის წარმოდგენილი.

*დაკვირვებით გავცანი რა საიდ ეფენდი უნსიზადეს გაზეთის *3ia u Kafkaciä* (უნდა იყოს *3iañ Kavkaziä*)-ს გამოცემულ 5, 1880 წლის 9, 22 დეკემბრის, 1881 წლის 5, 32 (?) იანვრის და 1 თებერვლის ნომრებს, ძალა უნებურად მივედი შემდეგ დასკვნამდე.*

გაზეთის პატივცემულმა რედაქტორმა, რომელსაც აშკარად ყველაზე კეთილშობილური მიზნები ამოძრავებდა გაეცნო რუსეთსა და ევროპაში მიმდინარე მოვლენები ადგილობრივი მუსულმა-

4 „Ziya“ qəzeti, Jurnalistika Dərsləri, June 5, 2015, <https://jurnalistikadersleri.wordpress.com/2015/06/05/ziya-q%C9%99zeti/#more-229>.

5 გელოვანი, თბილისის მუსლიმური თემი, 203.

ნური მკითხველისათვის, დაიწყო გაზეთის გამოცემა თათრულ ენაზე. არ შეიძლება მადლიერება არ გამოვხატოთ შემახული საიდ ეფენდი უნსიზადეს ასეთი კეთილშობილური განზრახვების მიმართ, თუმცა აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ თავისი თანამემამულეებისთვის მიმდინარე მოვლენების გაცნობაში წვლილის შეტანის დიდი სურვილის მიუხედავად, გაზეთ Ziya-ს რედაქტორი ყოველმხრივ მოუმზადებელია იმ საქმისათვის, რომელიც მან ითავა.

რუსეთში გამოცემული თათრული გაზეთი ბუნებრივია თავის სტატიებში უნდა იყენებდეს რუსეთში გამოცემულ სხვა ყოველდღიურ გაზეთებში გამოქვეყნებულ სტატიებს, რისთვისაც აუცილებელია ერთის მხრივ რუსული ენის ცოდნა და მეორეს მხრივ იმ ენის სრულყოფილად ფლობა, რომელზედაც გამოდის გაზეთი, ანუ ამ შემთხვევაში თათრული ენის.

პირველ თემას რაც შეეხება, მარტივი მისახვედრია, რომ რედაქტორი ვერ ფლობს რუსულ ენას. რუსული კარგად გავრცელებული გაზეთებიდან ამონარიდების ნაწილი, რომელიც Ziya-ს ნომრებში იყო განთავსებული განსხვავდებოდა და არ გადმოსცემდა ორიგინალი ტექსტის ხასიათს. ჩემი აზრით ყველაზე წარმატებული სტატიები ისინია, რომელიც თურქული ან ადგილობრივი, სომხურ ენაზე გამოცემული, გაზეთებიდან არის ნასესხები, ასევე კორესპონდენცია მიღებული თათრულ ან სპარსულ ენებზე. ასევე, არ არის ინტერესს მოკლებული ცნობები სპარსეთში ქურთების მოძრაობის შესახებ, პოლემიკური სტატიები მირზა რიზეს სისტემით ახალი აღმოსავლური ანბანის შემოღების შესახებ თათრულ და სპარსულ ენებზე, რამდენიმე კორესპონდენცია შემახიდან და ა.შ. სხვა მხრივ გაზეთი არ წარმოადგენს სერიოზული ინტერესის საგანს საკუთარი მკითხველისათვის, რომლისთვისაც ცნობილიც არ არის ისეთი საქმეების, როგორც არის კაშევაროვა-რუდნევას პროცესი და ა.შ. გაზეთის რედაქციისგან გაცილებით მეტი მოლოდინები არსებობს. აღმოსავლური ენების თეორიული თუ პრაქტიკული ცოდნის მქონე ადამიანებისთვის გაზეთის კითხვა არ ისე მარტივი პროცესია. თარგმანის უზუსტობების, ევროპული და რუსული სიტყვების არასწორი ტრანსკრიფციის გარდა, რომელიც გვხვდება გაზეთის სვეტებში, მთლიანი რედაქცია გამოირჩევა აზერბაიჯანულ დიალექტში არსებული გრამატიკული და ორთოგრაფიული ნორმების და წესების სრული უგულვებელყოფით. ჩემი აზრით ასეთი გამოცემის ერთ-ერთი მიზანი აუცილებლად უნდა ყოფილიყო მკითხველებში ენის უფრო სწორი ფორმის გავრცელება. შესაძლებელია მარტივი მარცვლის გამოყენება, მაგრამ გასუფთავებული იმ უხეში ორთოგრაფიული და გრამატიკული

შეცდომებისგან, რომელიც დამახასიათებელია მოსახლეობის ნაკლებად განათლებული ფენისთვის [კლასისთვის], რომლებიც არასწორად გამოთქმულ სიტყვებსაც ისევე წერენ, როგორც გამოთქვამენ. საიდ ეფენდის სტატიები სწორედ ასეთი უხეში გრამატიკული შეცდომებით არის გაჯერებული. ყურადღება არ არის მიქცეული არც სტროფებში სიტყვების გადანაწილებაზე და დაშვებულია სიტყვის გადატანა ერთი სტროფიდან მეორეზე, რაც საერთოდ მიუღებელია აღმოსავლურ ენებში. ასეთი სიტყვის გაყოფა არ შეგზავდებათ არა მარტო არც ერთ აღმოსავლელ მწერალთან, არამედ არც ერთ გაზეთში, რომელიც სპარსულ, ოსმალურ, არაბულ თუ ყაზანში და ორენბურგში გამოცემულ თათრულ გაზეთებშიც კი. Ziya-ს რედაქტორი კი თავის ფურცლებზე უშვებს მრავლობითი, კუთვნილებითი თუ სხვა დაბოლოებების გადატანას შემდეგ სტროფში.

რა საჭიროა გაზეთში ახალი მართლწერის შემოტანა, როდესაც უკვე არსებობს საუკუნეებში ჩამოყალიბებული წესები, რომელიც ასე კარგად გადმოსცემს ენის ხასიათს? უკეთესი ხომ არ იქნებოდა ჯერ გრამატიკის შესწავლა და მხოლოდ ამის მერე გამოსვლა გაზეთის რედაქტორის როლში. რაც მთავარია, კარგი იქნებოდა რედაქტორობის ტექნიკების ცოდნა და ტიპოგრაფიის შესწავლა იმ დონემდე მაინც, რომ სიტყვა იმ ასოთი მაინც არ იწყებოდეს, რომელიც მხოლოდ სიტყვის შუაში გამოიყენება და ჰირიქით.⁶

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ Ziya-ს გამომცემლობას მხარდამჭერების მალე გამოუჩნდნენ. იმავე კავკასიის გვერდებზე მოკლე დროში დაიბეჭდა აბრამ ამირხანიანცის წერილი, რომელშიც მან თავის მხრივ გააკრიტიკა ბეზობრაზოვის სტატია და დაასკვნა, რომ საიდ ეფენდის აქვს არა მარტო შესაბამისი ენების ცოდნა და გამოცდილება, არამედ ყველაზე მეტად საჭირო კეთილი ნება და თანამემამულეების სიყვარული:

„Кавказ-ის 39-ე ნომერში გამოქვეყნდა ბეზობრაზოვის მიმოხილვა ტიფლისში საიდ-ეფენდი უნსიზადეს რედაქტორობით გამცემულ გაზეთ Ziya-სთან დაკავშირებით. იქიდან გამომდინარე, რომ ბეზობრაზოვის მიმოხილვა Кавказ-ის რედაქციის დაკვეთით მოხდა, ვფიქრობთ, რომ რედაქციისთვის საინტერესო იქნება სხვა ჰირის მოსაზრების მოსმენაც, რომელიც აღიარებს საზოგადოებისათვის თათრული გაზეთის გამოცემის მნიშვნელობაზე.

არ შეიძლება არ დავეთანხმოთ ბეზობრაზოვს, ტიფლისში თათრული გაზეთის გამოცემის და მისი მკითხველისათვის ცივილიზე-

6 В. Безобразовъ, [По поводу издающейся в Тифлисе татарской газеты], Кавказъ, 18 Февраля 1881, №39.

ბულ სამყაროში [ერებში] მიმდინარე მოვლენების გაცნობის მნიშვნელობას. თუმცა ბეზობრაზოვი გაზეთის რედაქტორს თავისი საქმიანობისათვის მთლიანად მოუშადადებლად მიიჩნევს და აქვს მოლოდინი, რომ მის მოსაზრებას აღმოსავლური ენების თეორიული და პრაქტიკული ცოდნის მქონეებიც გაიზიარებენ. ზუსტად ეს აღმოსავლური ენების მცოდნეები არ ეთანხმებიან მის ამ მოსაზრებას.

ცნობილია, რომ ისეთ საქმიანობას, როგორიც არის გაზეთის გამოცემა სჭირდება ტიპოგრაფია, სხვადასხვა ზომის და ფორმის შრიფტები, სულ მცირე მოკრძალებული შენობა, პერსონალი ტექსტის აკრეფისათვის, კორექტურისთვის, ექსპედიციისათვის, ასევე ფინანსები ქაღალდისათვის და ა.შ. ყველა ამ ფაქტორის ერთობლიობა განსაზღვრავს ნებისმიერი პერიოდული გამოცემის ცხოვრებასა და ღირებულებას. როგორ გამოიყურება ტიფლისში გამოცემული გაზეთი Ziya-ს ფინანსური მხარე? საიდ-ეფენდი და მისი ოჯახის წევრები მხოლოდ მაგალითი შეიძლება იყოს სხვებისათვის. შემახიდან ტიფლისში, უცხო ქალაქში, გადმოსვლის შემდეგ, მან თავისი ხარჯებით შეიძინა გამომცემლობისათვის საჭირო ინვენტარი. მან შეიძინა შენობა ტიპოგრაფიისათვის, იძულებული იყო რამის თვითონ ჩამოესხა შრიფტები (რადგან ხელოსნებს წარმოადგენა არ ჰქონდათ ასეთების შესახებ). მან ძმა აიყვანა თავის თანამემშენედ, შვილები – ტექსტის ამკრეფავებად, ახლობლები – კორექტორებად, ექსპედიტორებად და სხვა პოზიციებზე. ერთი სიტყვით, მან მთელი თავისი ოჯახი ტიპოგრაფიისა და რედაქციის პერსონალად აქცია. ხომ არ გავს ეს ფრანკლინის, გუტენბერგის და სხვა გენიოსების იდეებს. დამატებით, საიდ-ეფენდი ამ ყველაფერს არ აკეთებს პერსონალური გამორჩენის გამო. გაზეთ Ziya-ს გამომწერთა რაოდენობა ოდნავ სცდება 100-ეულს, ყველაფერ ამას საიდ-ეფენდი თანამემამულეთა მომავალი სარგებელისთვის აკეთებს.

ის რომ ასეთ პირობებში უზუსტობები, შეცდომები და გადაცდომები იქნება გაზეთში ყველასთვის გასაგებია...

მე, რომელიც ვიცნობ აღმოსავლურ ენებს და კონკრეტულად თათრულ დიალექტს, გაზეთ Ziya-ს და საიდ-ეფენდის სხვა ლიტერატურული ნაწარმოებების კითხვისას მივედი შემდეგ დასკვნამდე, რომ საიდ-ეფენდი არაჩვეულებრივი მოვლენაა იქიდან გამომდინარე, რომ მას არ აქვს მუსულმანებისათვის დამახასიათებელი ფანატიზმი და იგი არა მარტო განსწავლულია, არამედ კავკასიისა და მთლიანი მოჰამადიანური აღმოსავლეთის მცოდნე. მართალია, რომ საიდ-ეფენდი გვერდს უვლის გრამატიკული თუ ორთოგრა-

ფიული წესების ნაწილს, მაგრამ ის ამას აკეთებს შეგნებულად, რათა ახალი, უკეთესი წესების დამკვიდრებას შეუწყოს ხელი. უფრო მეტიც, იგი ცდილობს გაუმჯობესებული ანბანის დამკვიდრებასაც ხმოვანი ასოების გამოყენებით. ბუზობრაზოვის შენიშვნები იმ ძველი, წინაპრების წესების, იეროგლიფური არაბულის დაცვაა და დანამაულს წარმოადგენს.

თავს უფლებას მივცემთ კითხვა დავუსვათ ბუზობრაზოვს, რას გულისხმობს აზერბაიჯანული თათრულის ჩამოყალიბებულ გრამატიკულ და ორთოგრაფიულ ფორმებში? მისთვის, როგორც აღმოსავლეთმცოდნისათვის კარგად უნდა იყოს ცნობილი, რომ აზერბაიჯანული დიალექტი მხოლოდ დასახელებით არის ერთი და სინამდვილეში იმდენივე დიალექტი არსებობს, რამდენი პროვინციაცაა. ამის დამადასტურებლად, ბუდაგოვისა და კაზემბეკის გრამატიკაშიც კი ერთი და იგივე სიტყვაზე სამი და ოთხი განსხვავებული ფორმაა ჩამოთვლილი.

ბუზობრაზოვმა შეასწორა გაზეთის სათაური *3ia u Kafkaciə 3iañ Kavkaziə*-თი, მაგრამ ეს აბსოლუტური შეცდომაა. სათაური სწორედ ისე უნდა იწერებოდეს, როგორც ამას საიდ-ეფენდი წერს, იმიტომ რომ ამ სიტყვის ძირი ე.წ. *verba mediae semivocalis*-ს და ამასთან ერთად *verba tertiae hamzatae*-ს კატეგორიასაც ეკუთვნის. ასეთ შემთხვევაში იზაფეთი უნდა იყო ქვემდებარესა და განსაზღვრების კავშირის წესების დაცვით. ბუზობრაზოვს შეუძლია მიმართოს ბუდაგოვის ლექსიკონს, გვ. 217 „*ნაი ანბაჟედუ*“, გვ. 306 „*ნაი ფარცი*“ I ტომში და გვ. 309 „*ხაი ხაზაჟუ*“ II ტომში სადაც იზაფეთის ფორმა ისეთივეა როგორც საიდ-ეფენდისთან. ...

ჩვენი წარმოდგენით საიდ-ეფენდის აქვს საჭირო ენის ცოდნაც, კეთილი ნებაც, ენერგიაც, გამოცდილებაც, თანამემამულეების სიყვარულიც, დრეკადობა და სიახლეების მიღების და მათი მოსახლეობისათვის გადამუშავების შესაძლებლობები. ერთდერით გვჩვენებს ვუსურვოთ მოთმინება, მედეგობა, მატერიალური და მორალური მხარდაჭერა, რადგან მისი მიზნები უმნიშვნელოვანესია საზოგადოებისათვის.⁷

გაზეთმა კავკაზმა 55-ე ნომერში ასევე გამოაქვეყნა მატვეი ვასილიევის წერილი აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით, სადაც ავტორი თათრულ ენაზე ახალი პერიოდული გამოცემის მნიშვნელობას უსვამს ხაზს, მაგრამ იქვე მეტ წილად ეთანხმება ბუზობრაზოვის სტატიას გამოთქმულ მოსაზრებებს:

7 А. Амирханьянцъ, По поводу издающейей въ Тифлисъ татарской газеты, Кавказъ, 5 Марта 1881, №50.

... ნათელია, რომ ბატონი ბეზობრაზოვის მოსაზრება, რომ რუსეთში, თათრულ ენაზე გამოცემული გაზეთის რედაქტორი აუცილებლად ზედმიწევნით უნდა იცნობდეს რუსულ ენას საკმაოდ გონივრულია და ეხება თვითონ საქმის არსს და არა რაიმე გარემოებას. რუსული ენის ცოდნისა და შესაბამისად რუსული ცივილიზაციის სულისკვეთებისა და მიმართულების გააზრების გარეშე, რედაქტორი აუცილებლად განდებდა ცალმხრივი და ძალიან მალე მოწყდება იმ ნიადაგს, რომელზე დგომაც თვითონ რედაქტორს სურს და უნებლიეთ მოექცევა იმ თარჯიმნების გავლენის ქვეშ, რომლებზედაც საუბრობს ბატონი ამირხანიანცი. ასეთ შემთხვევაში შეგვიძლია დავემშვიდობოთ რედაქტორის ყველა პიროვნულ ღირსებებს. იგი უბრალო შირმა იქნება ყველა იმ მოხერხებული ადამიანისათვის, რომლებიც მღვრიე წყალში თევზის დაჭერას შეეცდებიან. თარჯიმნები, უდაოდ სასარგებლოები არიან, მაგრამ იქ, სადაც რედაქცია თავისი საქმის მცოდნე რედაქტორის მკაცრი კონტროლის ქვეშ არის. თუმცა, ისეთ გარემოებაში, როცა ისინი თავის თავზე იღებენ თათრული გაზეთის რედაქტორის საქმეს და აცნობენ მას იმ თემებს, რომელიც ისედაც ცნობილი უნდა იყოს მისთვის, თარჯიმნები ერთმნიშვნელოვნად საზიანოა. უკანასკნელ შემთხვევაში რედაქტორს ვერ დაეხმარება ვერც კეთილი ნება, ნერგია, თანამემამულეთა სიყვარული, მოქნილობა და ახალი იდეების მიღების მზადყოფნა – ყველა ის კეთილი თვისება, რომლითაც ბატონმა ამირხანიანცმა დაახასიათა თათრული გაზეთის რედაქტორი.

სხვათა შორის ბატონი ამირხანიანცი ირწმუნება, რომ თათრული გაზეთის გამოცემა აუცილებლად მუსლიმმა და თან სულიერმა ადამიანმა უნდა ითავოს. ამის საწინააღმდეგო არაფერია, თუმცა გამომცემლის აუცილებლად მუსულმანური სასულიერო წარმომავლობა ვერ იქნება გადამწყვეტი მნიშვნელობის...

... თავს უფლებას მივცემ გავაკეთო შემდეგი დასკვნა. აუცილებელია ბატონ საიდ ეფენდისთვის დამხმარე, ევროპული განათლების მქონე მუსლიმი რედაქტორის მოძიება, რომელიც კარგად იცნობს რუსი მოსახლეობის ცხოვრებას, სულისკვეთებას და ასევე რუსეთის მთავრობის კურსს. რომელსაც არ დასჭირდება თათრულად სიტყვა კავკასიის სწორად დაწერისათვის მიმართოს სომხურ ლიტერატურას. გეტანხმებით, რომ ასეთი ადამიანის მოძიება არც ისე ადვილია, მაგრამ მაინც შესაძლებელია. კარგი საქმისათვის კი შეწუხება აუცილებელია. მხოლოდ ამის შემდეგ გამოჩნდება ბატონი საიდ ეფენდის ის მრავალმხრივი ნიჭი, რომელზედაც ბა-

ტონი ამირხანიანცი საუბრობდა, ხოლო გაზეთი მიიღებს განვითარების სწორ კურსს.⁸

1882 წლიდან თბილისში დაიწყო ჟურნალ Keşkül-ის გამოცემა. სიტყვა Keşkül – ხისგან ან ქოქოსისგან გამოთლილ მოწყალების შესაგროვებელ თასს ნიშნავს.⁹ თავდაპირველად ჟურნალი 160 ეგზემპლიარის ოდენობით გამოდიოდა. 11 ეგზემპლიარის გამოცემის შემდეგ იგი ყოველკვირეულ გაზეთად გადაკეთდა და უკვე 430 ეგზემპლიარის ოდენობით გამოიცემოდა. იმის მიუხედავად, რომ გამოცემა ხშირად ვერ ინარჩუნებდა გაცხადებულ პერიოდულობას (1884 წელს 52 ნომრის ნაცვლად გამოვიდა სულ 8, ხოლო 1887 წელს 19 და ა.შ.), იგი 1891 წლის ბოლომდე გამოდიოდა.¹⁰ დახურვის მიზეზი რიც ფინანსურ სირთულეებთან ერთად ბეჭდვის დრო დაშვებული შეცდომა გახდა.

1903 წლის მარტიდან გამოდის აგრეთვე გაზეთი „მაგრი-რუს“-ი, ხოლო 1906 წლიდან კი ჟურნალი Molla Nesreddin-ი, რომელიც ერთადერთი ილუსტრირებული, სატირული ჟურნალი იყო მაშინდელ მუსლიმურ სამყაროში. ჟურნალი უზარმაზარი წარმატებით სარგებლობდა და მან უდიდესი გავლენა იქონია პრესის შემდგომ განვითარებაზე. Mollā Nasreddin-ი კვირაში ერთხელ გამოდიოდა და მთლიანობაში 1906-1914წწ. თბილისში გამოიცა ჟურნალის 340 ნომერი.¹¹ Mollā Nasreddin-ი ახალი გამოწვევა აღმოჩნდა არსებული სოციალური წესრიგისათვის. XXს-ის დასაწყისში ჟურნალი ატარებდა შეგნებულად რადიკალურ და სოციალ-დემოკრატიულ დისკურსს რელიგიის, გენდერის, სექსუალობისა და ძალაუფლების შესახებ კავკასიასა და ირანში.

1908 წლის მარტიდან 1917 წლის დეკემბრამდე ასევე გამოდიოდა ლიბერალური, ლიტერატურული და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური გაზეთი Mezher. გაზეთის თავდაპირველი ტირაჟი 200 ეგზემპლიარი იყო და იგეგმებოდა, რომ იგი ყოველკვირეული უნდა ყოფილიყო, მაგრამ რეალურად გაზეთი დიდი შუალედებით იბეჭდებოდა და თითქმის ათ წლიანი მოღვაწეობის მანძილზე სულ გამოვიდა 31 ეგზემპლიარი.¹² აღსანიშნავია, რომ გაზეთი დიდ ყურადღებას უთმობდა რელიგიას, სასულიერო და საჯარო მაღალჩინოსნებს, რის გამოც მან თანდათან დაკარგა კავშირი თანამედროვეობის პრობლემატიკასთან.

8 Матвей Васильевъ, Къ вопросу о значеніи и пользѣ издающійся въ г. Тифлисъ татарской газеты, Кавказъ, 11 Марта 1881. №55.

9 <https://obastan.com/k%C9%99%C5%9Fk%C3%BCI/606446/?l=az>

10 გელოვანი, თბილისის მუსლიმური თემი, 209-211.

11 Janet Afary and Kamran Afary, Mollā Nasreddin, The Making of a Modern Trickster (1906–1911), Edinburgh University Press, 2022, 64.

12 გელოვანი, თბილისის მუსლიმური თემი, 243.

რუსეთის იმპერიამ გადაწყვიტა, რომ აზერბაიჯანულენოვანი გაზეთები სასარგებლო იქნებოდა სახელისუფლებო პოზიციების გასამყარებლად. ამასთან ადგილობრივი პერიოდული გამოცემები შეზღუდვად უცხოური ბეჭდური პროდუქციის და მასთან ერთად პანისლამისტური თუ სხვა არასასურველი იდეოლოგიის გავრცელებას. პერიოდული გამოცემები მკაცრად კონტროლირდებოდა საცენზურო კომიტეტის მიერ. უნდა აღინიშნოს, რომ აზერბაიჯანულენოვანი პერიოდული გამოცემები დიდ ყურადღებას უთმობდნენ საზოგადოებრივ და პოლიტიკურ საკითხებს, ქალთა უფლებებს, განათლების საკითხებს და ა.შ. მკაცრი ცენზურის მიუხედავად ისინი ახერხებდნენ საზოგადოებისათვის მნიშვნელოვანი კითხვების დასმას და კრიტიკული პოზიციის დაფიქსირებას. XIX-ის II ნახევრიდან თბილისში გამოცემულმა აზერბაიჯანულენოვანმა ჟურნალ-გაზეთებმა მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს აზერბაიჯანული ლიტერატურისა და პრესის განვითარებაში და გავლენა იქონიეს აზერბაიჯანული კულტურისა და ეროვნული იდენტობის ჩამოყალიბებაზე.

გამოყენებული ლიტერატურა

გელოვანი, ნანი. *თბილისის მუსლიმური თემი (1801-1917)*. თბილისი, 2021
Janet Afary and Kamran Afary. *Mollā Nasreddin, The Making of a Modern Trickster (1906–1911)*. Edinburgh University Press, 2022.

Кавказ, 1882, №90

Кавказ, 1881, №39

Кавказ, 1881, №50

Кавказ, 1881, №55

“Ziya” gazetesi, Jurnalistika Dərsləri, June 5, 2015, <https://jurnalistikadersleri.wordpress.com/2015/06/05/ziya-q%C9%99zeti/#more-229>
<https://obastan.com/k%C9%99%C5%9Fk%C3%BCI/606446/?l=az>

ავტორის შესახებ

თამთა ბოკუჩავა არის ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გ. წერეთლის ადმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ასისტენტ-მკვლევარი და ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის დოქტორანტი
tamtabokuchava@gmail.com
ORCID: 0009-0009-2483-5022

AZERBAIJANI PERIODICALS AND AZERBAIJANI POPULATION OF TBILISI (SECOND HALF OF THE 19th CENTURY – BEGINNING OF THE 20th CENTURY)

Tbilisi has been the administrative, cultural, and political center of the Caucasus region for centuries. Due to its geostrategic location, it was also a trade and workshop center. In addition, Tbilisi was a kind of transit crossroads for merchants from the East and the West. All this gave the city a special diversity and charm. By the second half of the 19th century, Tbilisi had a semi-European appearance, but it still retained oriental features, which were caused by the diversity of the local population, travelers, and merchants.

A significant part of the population of Tbilisi was represented by Muslims. The Muslim population of Tbilisi was not homogeneous, it included Persians, Azerbaijanis, Dagestanis, Turks, etc. The term Tatar or Caucasian Tatar was often used to refer to the Azerbaijani population. The Azerbaijani population itself referred to itself as Muslims.¹ The terms Azerbaijan and Azerbaijani were first used by one of the first well-known Azerbaijani public figures, Mammad Agha Shahtakhtinski, in an article published in the newspaper “Kavkaz” in 1882. In this article, he emphasized several factors: the term Muslim denotes a religious confession, not a national identity, and the term Tatar carries a derogatory connotation. Therefore, the only correct form for him is the term Azerbaijani.

... In the Caucasus, the meaning of this word [Muslim] has changed a little. We mean specifically the Transcaucasian Tatars by this word. For example, among us, they say: mountaineers and Muslims or Muslim provinces, which include the provinces of Elizavetopol, Yerevan, and Baku, and do not refer to other Muslim peoples of the region who are not of the Turkic-Tatar nationality [race]. Russians call us Muslims because of our own shortsightedness. We have somehow lost the concept of nationality and have been called not by our nationality, but by the name of the religion that belongs to peoples of different languages and nationalities of the world.

It is desirable that we ourselves, like other peoples, call ourselves by

1 ნანი გელოვანი, თბილისის მუსლიმური თემი (1801-1917), თბილისი, 2021, 126-128.

the name derived from our nationality and not by religious affiliation so that the word Muslim is used only in a religious context. Accordingly, there will be no confusion between two significantly different concepts, religion and nationalism.

...When it comes to our language, we call it Turkish or Turkmen, which is the same thing. Both are adjectives derived from the word Turk. ... Our neighbors, the Persians and Armenians, also call us Turks. In this sense, our name could be Turk, but for the name to be universally accepted, it must be acceptable to the Russians. The Russians will not accept this name, because they, as Europeans, have been referring to the Ottoman Turks by this name for a long time. Our name cannot become Tatar, because this word is used by us in a collective sense... Is it possible to call people by the name from which they run away? Remains the name "Azerbaijani" [Азербейджанць], which is still used to designate our nationality in ethnography and linguistics. Perhaps someday literature and the official world will adopt this name. Until then, in the absence of a better one, following the example of others, we will refer to the Muslim population of the Persian satrapy, Azerbaijan, and Transcaucasia as Muslims.²

Many Muslims, including Azerbaijani public figures, got their education and further career advancement in Tbilisi. The Azerbaijani intelligentsia took an active part in the cultural and public life of the city, which in turn played an important role in the formation of the Azerbaijani press. Articles reflecting Azerbaijani cultural and social life were initially published in Russian in various Russian-language newspapers published in Tbilisi (Тифлисские Ведомости, Кавказ, Закавказский вестник etc.). The first Azerbaijani-language publication was „Tatar xeberleri“ (Tatar Gazette), which was a weekly, Azerbaijani-language addition to Тифлисские Ведомости, the first Russian government newspaper in the Transcaucasia. Supplemental additions to Тифлисские Ведомости were published in Georgian and Persian since 1829. Publication of the addition in Azerbaijani began in 1832. The Azerbaijani-language addition was issued in the amount of 300 copies and its distribution was not limited to Transcaucasia but was also known in the Ottoman Empire and Qajar Iran. Not a single copy of “Tatar xeberleri” has survived, although information about this publication is preserved in the archival funds. The correspondence between the Governor-General of Georgia and the Minister of Public Education of the Russian Empire shows that the publication of a newspaper in the “Tatar” language was decided,

2 Мамедъ Шахтагинский, Школьная жизнь у Мусульманъ, Кавказъ, 7 Апреля, 1882, №90.

on the one hand, due to the public demand and, on the other hand, due to the spread of the noble intentions and interesting news of the Russian Empire among the Azerbaijani-speaking population, in order to contribute to the correct perception of things among the population of the Transcaucasia.³

It should also be noted that “Tatar xeberleri” cannot be considered a full-fledged example of the Azerbaijani-language press. It did not print original articles but only translations of articles from the same Russian-language newspaper.

Ziya, later Ziyayi-Qafqaziyye was the first full-fledged, weekly, Azerbaijani-language newspaper, which was published in Tbilisi in 1879 under the editorship of Haji Said Unsizade. The newspaper was weekly and was 4 to 8 pages in length. It published various articles on reforms in the education system, teaching methods, news about Azerbaijani-language textbooks, literary works, etc.⁴ Like “Tatar xeberleri”, Ziya was considered by the censorship committee to be a convenient tool for strengthening the policy of tsarism in Transcaucasia.⁵ The attitude towards the newspaper was mixed. Some public figures believed that it could not have any connection with the cultural development of the Azerbaijani people, since its editor himself did not speak either Russian or Azerbaijani, because of which there were many inaccuracies in the newspaper. Despite this, Ziya was considered a liberal publication and not only oriented towards Islam.

The magazine Keşkül began to be published in Tbilisi in 1882. The word Keşkül means a wooden or coconut bowl for collecting alms.⁶ Initially, the magazine was published in the amount of 160 copies. After volum 11, it was transformed into a weekly newspaper and was already published in the amount of 430 copies. Even though the publication often could not maintain the declared periodicity (in 1884, instead of 52 issues, only 8 were published, and in 1887, 19, etc.), it was published until the end of 1891.⁷ The reason for its closure was several financial difficulties, as well as a mistake made during printing.

Since March 1903, the newspaper “Shagri-Rus” has also been published, and since 1906, the magazine Mollā Nasreddin, which was the only illustrated, satirical magazine in the Muslim world at that time. The magazine enjoyed enormous success and had a great influence on the further development of the press. Mollā Nasreddin was published once a week, and in total, from 1906 to 1914, 340 issues of the magazine were published in Tbilisi.⁸ Mollā Nasreddin

3 გელოვანი, თბილისის მუსლიმური თემი, 196 -198.

4 “Ziya” qəzeti, Jurnalistika Dərsləri, June 5, 2015, <https://jurnalistikadersleri.wordpress.com/2015/06/05/ziya-q%C9%99zeti/#more-229>.

5 გელოვანი, თბილისის მუსლიმური თემი, 203.

6 <https://obastan.com/k%C9%99%C5%9Fk%C3%BCl/606446/?l=az>

7 გელოვანი, თბილისის მუსლიმური თემი, 209-211.

8 Janet Afary and Kamran Afary, Mollā Nasreddin, The Making of a Modern Trickster

turned out to be a new challenge to the existing social order. At the beginning of the 20th century, the magazine carried out a consciously radical and social-democratic discourse on religion, gender, sexuality, and power in the Caucasus and Iran.

The Russian Empire decided that Azerbaijani-language newspapers would be useful for strengthening the government's positions. At the same time, local periodicals limited the spread of foreign printed products and, with them, pan-Islamist or other undesirable ideologies. Periodicals were strictly controlled by the Censorship Committee. It should be noted that Azerbaijani-language periodicals paid great attention to public and political issues, women's rights, education issues, etc. Despite strict censorship, they managed to raise important questions for society and express a critical position. Azerbaijani-language magazines and newspapers published in Tbilisi from the second half of the 19th century made a significant contribution to the development of Azerbaijani literature and the press and influenced the formation of Azerbaijani culture and national identity.

Keywords: *Tbilisi, Azerbaijan, Tatar newspaper*

About the author

Tamta Bokuchava is an Assistant researcher at G. Tsereteli Institute of Oriental Studies of Ilia State University and a PhD student at Ilia State University
tamtabokuchava@gmail.com
ORCID: 0009-0009-2483-5022

(1906–1911), Edinburgh University Press, 2022, 64.

**აზერბაიჯანელი ინტელექტუალების მოღვაწეობა თბილისში
(ჟურნალ „მოლა ნასრედინში“
გამოქვეყნებული მასალების მიხედვით)**

აბსტრაქტი

XX საუკუნის დასაწყისში, ხელოვანთა და ინტელექტუალოთა ჯგუფმა ახლო აღმოსავლეთის ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი ფოლკლორული ფიგურის, მოლა ნასრედინის ხელახალი ინტერპრეტაცია მოახდინა. ამით ისინი ცდილობდნენ ჩამოეყალიბებინათ რეფორმისტული და ანტიკოლონიალური მუსლიმური დისკურსი, რომელსაც აქცენტი სოციალურ და პოლიტიკურ რეფორმებზე ექნებოდა. ფოლკლორის, ვიზუალური ხელოვნებისა და სატირის მეშვეობით პერიოდული გამოცემა Mollā Nasreddin-მა გავლენა იქონია ათიათასობით მუსლიმზე და შეცვალა მთელი თაობის აზროვნება. ავტორები სხვადასხვა სოციალურ ფენას მიეკუთვნებოდნენ. ზოგიერთი მუშათა კლასის ოჯახებიდან იყვნენ, თუმცა ძირითადი ნაწილი მაინც სამუალო ფენის წარმომადგენლები იყვნენ. რედაქტორი ჯალილ მემედყულიზადე, იგივე მირზა ჯალილი (1866-1932), იყო ავტორი, დრამატურგი და აზერბაიჯანელი ლიტერატურის კრიტიკული რეალიზმის სკოლის ერთ-ერთი დამაარსებელი. ომარ ფაიქ ნემანზადე (1872-1937), თანადამფუძნებელი და რედაქტორი, იყო გამოცდილი ჟურნალისტი, რომელიც სწავლობდა თურქეთში. მირზა ჯალილის მეუღლე, ჰამიდე ხანუმი (1873-1955) იყო ქალთა უფლებების დამცველი. 1906 წლიდან 1912 წლამდე თბილისში გამოიცა Mollā Nasreddin-ის დაახლოებით 370 ნომერი. 1906 წლის 7 აპრილს, ჟურნალი გამოვიდა მოკრძალებული, 1000 ეგზემპლარიანი ტირაჟით, მაგრამ ერთ თვეში იბეჭდებოდა კვირაში 25000 ეგზემპლარი. Mollā Nasreddin აკრიტიკებდა სამხრეთ კავკასიის პოლიტიკოსებს, მიწის მესაკუთრეებს და სასულიერო პირებს; ხაზს უსვამდა ქალებისა და ბავშვების ჩაგვრას პატრიარქალურ საზოგადოებაში.

საკვანძო სიტყვები: *Mollā Nasreddin, თბილისი, მირზა ჯალილ მემედყულიზადე*

XX საუკუნის დასაწყისში, ხელოვანთა და ინტელექტუალოთა ჯგუფმა ახლო აღმოსავლეთის ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი ფოლკლორული ფიგურის, მოლა ნასრედინის ხელახალი ინტერპრეტაცია მოახდინა. ამით

ისინი ცდილობდნენ ჩამოეყალიბებინათ რეფორმისტული და ანტიკოლონიალური მუსლიმური დისკურსი, რომელსაც აქცენტი სოციალურ და პოლიტიკურ რეფორმებზე ექნებოდა. ფოლკლორის, ვიზუალური ხელოვნებისა და სატირის მეშვეობით პერიოდული გამოცემა Mollā Nasreddin-მა გავლენა იქონია ათიათასობით მუსლიმზე და შეცვალა მთელი თაობის აზროვნება.

ახლად დაარსებულმა ჟურნალმა მალე შეკრიბა აზერბაიჯანული ინტელიგენციის ყველაზე მოწინავე გუნდი. რედაქტორთან ერთად, ჟურნალის გვერდებზე სხვადასხვა ფსევდონიმებით ქვეყნდებოდნენ ალაქბარ საბირი, აბდულრაჰიმბეი ჰაქვერდიევი, ალი ნაზმი, ალიგულუ გამქუსარი, მამედ საიდ ორდუბადი, ომარ ფაიქ ნემანზადე, სალმან მუმთაზი და სხვა მსგავსი ცნობილი მწერლები და პოეტები.

ავტორები სხვადასხვა სოციალურ ფენას მიეკუთვნებოდნენ. ზოგიერთი მუშათა კლასის ოჯახებიდან იყვნენ, თუმცა ძირითადი ნაწილი მაინც საშუალო ფენის წარმომადგენლები იყვნენ. რედაქტორი ჯალილ მემედყულიზადე, იგივე მირზა ჯალილი (1866-1932), იყო ავტორი, დრამატურგი და აზერბაიჯანული ლიტერატურის კრიტიკული რეალიზმის სკოლის ერთ-ერთი დამაარსებელი. ომარ ფაიქ ნემანზადე (1872-1937), თანადამფუძნებელი და რედაქტორი, იყო გამოცდილი ჟურნალისტი, რომელიც სწავლობდა თურქეთში. მირზა ჯალილის მეუღლე, ჰამიდე ხანუმი (1873-1955) იყო ქალთა უფლებების დამცველი. კიდევ ერთი რეფელარული კონტრიბუტორი იყო მირზა ალაქბარ თაჰერზადე საბერი (1862-1911), XX-ის ცნობილი აზერბაიჯანულენოვანი პოეტი. გამოცემის ილუსტრაციები ეკუთვნით იოსიფ როტერს და ოსკარ შმერლინგსა და აზიმ აზიმზადეს.

ჯალილ მემედყულიზადე დაიბადა 1866 წელს ნახჭევანში. ჯერ საეკლესიო სკოლაში ჩაირიცხა და ცამეტი წლის ასაკში ნახჭევანის საქალაქო სკოლაში გადავიდა, სადაც ისწავლა რუსული ენა. 1882 წელს ჩაირიცხა ქალაქ გორის ამიერკავკასიის პედაგოგთა სემინარიაში, რამაც ძალიან მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა მისი მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბებაზე. 1887 წელს სასწავლებლის დასრულების შემდეგ მუშაობა დაიწყო ერევნის გუბერნიის სოფლის სკოლაში მასწავლებლად. 1903 წელს ჯალილ მემედყულიზადემ მუშაობა დაიწყო თბილისში, ადგილობრივ აზერბაიჯანულ გაზეთში „შაგრი რუს“ (რუსეთის აღმოსავლეთი).¹ 1905 წელს მან ომარ ფაიქ ნემანზადესთან ერთად მეშედი ალასქარ ბაგიროვის ფინანსური დახმარებით შეიძინეს სტამბა და 1906 წლიდან დაიწყეს სატირული ჟურნალის, Mollā Nasreddin-ის გამოცემა. ჟურნალის სახელი დიდწილად იყო ნაკარნახევი იმ ფაქტით, რომ ყველასთვის ცნობილი და

1 Janet Afary & Kamran Afary, *Mollā Nasreddin and the creative Cauldron of Transcaucasia*, 2019, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 82-85

საყვარელი ფოლკლორული გმირის სახელს ხშირად იყენებდნენ, როდესაც სტატიებზე ავტორის მითითება არამიზანშეწონილად იყო მიჩნეული.

ომარ ფაიქ ნემანზადე, მესხეთში, სოფელ აგარაში დაიბადა სუნიტი გლეხების ოჯახში. 1882 წელს დედამისის მოთხოვნით იგი სასწავლებლად წავიდა სტამბოლში, ფათიჰის მედრესეში. მოკლე ხანში მან ბიძამისს რეფორმისტულ დარუშაფაკაში გაგზავნა სთხოვა (Darüşşafaka – საშუალო სკოლისა და კოლეჯის სიმბიოზი), სადაც ომარ ფაიქ ნემანზადემ შედარებით თანამედროვე, სეკულარული განათლება მიიღო. რამოდენიმე წელი მან გალათას საფოსტო განყოფილებაში იმუშავა და ჩაერთო ახალგაზრდა თურქთა მოძრაობაში.² დაპატიმრების შიშით, იგი მალევე დაბრუნდა სამხრეთ კავკასიაში, სადაც შემდეგი წლები მოღვაწეობდა სხვადასხვა ქალაქებში, შემახაში, განჯაში, თბილისში და ა.შ. როდესაც ჟურნალის გამოცემა გადაწყვიტეს, ლიცენზიაზე მოთხოვნა მხოლოდ მირზა ჯალილის სახელზე შეიტანეს, რადგან ომარ ფაიქ ნემანზადე ამ პერიოდისათვის რამდენჯერმე იყო დაკავებული და ცნობილი იყო თავისი რადიკალური შეხედულებებით. მას ორმოცამდე ფსევდონიმით ავს გამოქვეყნებული სტატიები ჟურნალში, მათ შორის Mollā Nasreddin-ის სახელითაც, რომელსა მირზა ჯელილთან ერთად იყოფდა. ჟურნალში გამოქვეყნებული რადიკალური სტატიების დიდი ნაწილი სწორედ ომარ ფაიქ ნემანზადეს ეკუთვნის.

ბოლშევიკური რევოლუციის შემდეგ, ომარ ფაიქ ნემანზადემ შეწყვიტა მუშაობა Mollā Nasreddin-ის ჟურნალში და მოღვაწეობა დაიწყო არაბოლშევიკურ მუსავათის პარტიაში, რომელიც ერთ-ერთი წამყვანი პოლიტიკური მარტია გახდა ახლად ჩამოყალიბებულ აზერბაიჯანის დემოკრატიულ რესპუბლიკაში. მირზა ჯალილის გარდაცვალების შემდეგ, ომარ ფაიქ ზემანზადე დაბრუნდა საქართველოში, აგარაში, თუმცა 1937 წელს იგი დააპატიმრეს და სიკვდილით დასაჯეს თუქქეთის სასარგებლოდ ჯამუშობის ბრალდებით.³

ჟურნალის განვითარებაში, მის გენდერულ პოლიტიკაში, ქალთა ჩაგვრისა და მათზე ძალადობის წინააღმდეგ მიმართულ გამოსვლებში დიდი წვლილი შეიტანა ჯალილ მამედყულიზადეს მეუღლემ ჰამიდე ხანუმ ჯავანშირმა. დიდწილად, ჟურნალი გადარჩა და წარმატებას მიაღწია სწორედ ჰამიდე ხანუმის ინტელექტუალური და ფინანსური თანადგომის შედეგად. ჰამიდე ხანუმ ჯავანშირი დაიბადა ყარაბაღში. რეგიონის რუსეთის იმპერიის მიერ დაპყრობამდე, ჯავანშირები მის მმართველებს წარმოადგენდნენ, თუმცა XIX საუკუნი მეორე ნახევარში ისინი ჩვეულებ-

2 Taleh Cəfərov, 1905-1906-cı il Tiflis hadisələri Ömər Faiq Nemanzadənin gözü ilə, 14 Mart 2010, Xalq qəzeti, 7

3 Janet Afary and Kamran Afary, Mollā Nasreddin, The Making of a Modern Trickster (1906–1911), 2022, Edinburgh University Press, 114

რივი რუსიფიცირებული მუსლიმი არისტოკრატიული ოჯახი იყო, სადაც მამაკაცები პეტერბურგის სამხედრო სასწავლებელში სწავლობდნენ და ოფიცრის ჩინით მსახურობდნენ რუსეთის არმიაში. ჰამიდე ხანუმმა განათლება სახლში მიიღო, სადაც მას რუსულად წერა-კითხვა შეასწავლეს, ხოლო პირველი ქმრისა და მამის გარდაცვალების შემდეგ (1903წ.) ის ოჯახსა და მეურნეობას ჩაუდგა სათავეში. მირზა ჯალილი მან თბილისში გაიცნო, როდესაც მამამისის ლიტერატურული შემოქმედების გამოსაქვეყნებლად იყო ჩამოული. აქ მან მირზა ჯალილის რჩევით მუსლიმ ქალთა მეგობრული საზოგადოება დააარსა, რომელმაც საკმაოდ სწრაფად მოახერხა პირველი დაწყებითი სკოლის გახსნა მუსლიმი გოგონებისათვის. მირზა ჯალილი და ჰამიდე ხანუმი ერთმანეთში სწორედ პროგრესულად მოაზროვნე დასაყრდენს ხედავდნენ. Mollā Nasreddin-ის სტატიების აბსოლუტური უმრავლესობა ეხებოდა მუსლიმ ქალთა უფლებებს, მათ შორის საკითხებს, რომლებიც შეეხო ჰამიდე ხანუმს და მის ცხოვრებაში არსებულ სხვა ქალებს. ხშირად სწორედ ჰამიდე ხანუმისა და სხვა წარმატებული, დამოუკიდებელი მუსლიმი ქალების ცხოვრება იყო ის უმაღლესი მიზანი, რომელსაც მირზა ჯალილი ადარებდა სამხრეთ კავკასიაში მცხოვრები, ტრადიციული მუსლიმი ოჯახების ყოფას.⁴

ქორწინების შემდეგაც მირზა ჯალილმა და ჰამიდე ხანუმმა ცხოვრება მეტწილად ცალ-ცალკე განაგრძეს. ჰამიდე ხანუმი ქაჰრიზლიში (ყარაბაღი) განაგრძობდა მოღვაწეობას, ხოლო მირზა ჯალილი თბილისში. წელიწადში რამდენჯერმე, მირზა ჯალილი სტუმრობდა მეუღლეს ყარაბაღში და მასთან ერთად ატარებდა დროს შუშაში.⁵ ქორწინების შემდეგ ირზა ჯალილმა მიიღო საჭირო ფინანსური მხარდაჭერა ჰამიდე ხანუმისაგან და შეძლო მთლიანად დაეთმო ყურადღება პერიოდული გამოცემისათვის. ჰამიდე ხანუმისათვისაც მნიშვნელოვანი იყო აღნიშნული ქორწინება, რომელმაც ერთის მხრივ საშუალება მისცა შეენაჩუნებინა დამოუკიდებლობა და მეორეს მხრივ მეტად ყოფილიყო ჩართული საზოგადოებრივ ცხოვრებაში და მნიშვნელოვანი წვლილი შეეტანა ქალთა უფლებების დაცვაში.

შუშასა და თბილისში ჰამიდე ხანუმი აწყობდა სპექტაკლებს, ბენეფიტებსა სხვა ღონისძიებებს სახსრების ასაგროვებლად, რომლებსაც შემდგომ ღარიბი ბავშვების განათლების მხარდასაჭერად იყენებდა. მან მჭიდრო კავშირები დაამყარა სომეხ ქალთა საზოგადოებასთან და ისინი ერთად ცდილობდნენ მეგობრული ურთიერთობების დამყარებას დაპი-

4 Janet Afary and Kamran Afary, *Mollā Nasreddin, The Making of a Modern Trickster (1906–1911)*, 2022, Edinburgh University Press, 93-97

5 Hamideh Khanum Javanshir, *Awake : a Moslem woman's rare memoir of her life and partnership with the editor of Molla Nasreddin, the most influential satirical journal of the Caucasus and Iran, 1907-1931*, Translated by Hasan Javadi and Willem M Floor, 2016, Washington DC : Mage Publishers, 43-51

რისპირებულ ეთნიკურ თემებს შორის. თავის მხრივ მირზა ჯალილი ხელს უწყობდა ჰამიდე ხანუმის ამ წამოწყებებს ჯურნალის სტატიებში, სადაც ის ხშირად აკრიტიკებდა საზოგადოების ისეთ წევრებს, რომლებიც არ იღებდნენ მონაწილეობას საქველმოქმედო შემოწირულობებში და მოუწოდებდა საზოგადოების მდიდარ ნაწილს გამხდარიყო უფრო გულუხვი ქველმოქმედებაში.

ჯალილ მამედყულიზადეს სიკვდილის შემდეგ ჰამიდე ხანუმი აქტიურად ცდილობდა მისი ნაშრომების პოპულარიზაციას, თარგმნიდა და აქვეყნებდა მათ. 1939 წელს იგი გახდა აზერბაიჯანის მწერალთა ასოციაციის წევრი და დაწერა მემუარები მათი ერთობლივი ცხოვრების შესახებ. ეს ნაშრომი, შეიძლება ჩაითვალოს მირზა ჯალილისა და Mollā Nasreddin-ის ცხოვრების ყველაზე ამომწურავ ისტორიად. ის ბევრ რამეს ავლენს მათი თანამედროვე ქორწინების შესახებ. გვიჩვენებს, რომ ქმრისა და მისი საქმიანობის უპირობო მხარდაჭერის მიუხედავად, მან შეინარჩუნა საკუთარი ხმა, ხედვა და დამოუკიდებლობა, როგორც მათი ოცდახუთწლიანი ქორწინების დროს, ასევე მის შემდეგაც.

ალაქბარ თაჰერზადე საბერი, დაიბადა 1862 წელს შემახაში, შირვანის პროვინციაში. განათლება პოეტ აზიმ შირვანის მიერ დაარსებულ ახალი მეთოდის სკოლაში მიიღო, სადაც თავადაც დაიწყო ლექსების წერა. საბერი პოპულარული პოეტი და ორატორი იყო, ორმელიც რელიგიურ ცერემონიებზე მადიდებლად მუშაობდა. ადრეულ ასაკში, მან ძმებთან და დედასთან ერთად ცენტრალური აზიისა (სამარყანდი, ბუხარა) და ახლო აღმოსავლეთის (ირანი, ერაყი) მნიშვნელოვანი ნაწილი მოინახულა, რამაც წარმოადგენა შეუქმნა რეგიონის სოციალურ ყოფაზე. შემახაში დაბრუნების შემდეგ მან ცოლი შეირთო და დაიწყო საპნის წარმოება, თუმცა თავი არ დაუნებებია ლექსების წერასათვის. მნიშვნელოვანი გარდატეხა მის შემოქმედებაში 1905 წლის რუსეთის რევოლუციამ გამოიწვია. ალაქბარ საბერი აქტიურად დაუბრუნდა სოციალურ თემატიკაზე ლექსების წერას, რამაც მისი წერის სტილიც მნიშვნელოვნად გაამდიდრა. ყველაზე წარმატებულად მის შემოქმედებაში 1906-1911 წლები ითხლება, როდესაც იგი აქტიურად თანამშრომლობდა ჟურნალ Mollā Nasreddin-თან სხვა აზერბაიჯანულენოვან გამომცემლობებთან ერთად. ჟურნალში გამოქვეყნებულ ლექსებს ის სხვადასხვა სატირული ფსევდონიმით აწერდა ხელს, როგორებიცაა „ოფოფი“, რელიგიის სვეტი“, „ცრემლებიანი სიცილი“, მოხუცი ბიძა“, „ბებერი ირანელი“ და „მეცნიერი“.⁶

Mollā Nasreddin-ში გამოქვეყნებული ლექსების გამო იგი მნიშვნელოვანი კრიტიკის სამიზნე გახდა, რამაც დააზარალა მისი საპნის წარმოებაც. 1908 წელს მან ახალი მეთოდის სკოლა გახსნა, თუმა აქაც კიდევ ერთხელ

6 Janet Afary and Kamran Afary, *Mollā Nasreddin, The Making of a Modern Trickster (1906–1911)*, 2022, Edinburgh University Press, 101

მწვავედ გააკრიტიკეს თანამედროვე სასწოვლო გეგმის გამო. 1910 წელს იგი იძულებული გახდა ბაქოში გადასულიყო, სადაც მუშაობდა მასწავლებლად და რედაქტირებდა პერიოდულ გამოცემებს, როგორიცაა Tazeh Hayāt და Haqiqat. მალე ის ავად გახდა და შემახში დაბრუნდა, სადაც თირკმლის უკმარისობით გარდაიცვალა 1911 წელს.

ალაქბარ საბერი აზერბაიჯანული ლიტერატურის რევოლუციონერად ითვლება. სატირული ტექნიკის თვალსაზრისით, საბერი იყენებს თითქმის ყველა იმ ფორმასა და ხერხს, რომელსაც მისი წინამორბედებიც იყენებდნენ. ის თავის ნამუშევრებში თანაბრად იყენებს *qasideh*-ს და *ghazel*-ს, *mathnavi*-სა და *ruba'i*-ს. ხანდახან პაროდირებას უკეთებს ცნობილ ლექსს, ან, უფრო ზუსტად, ის იღებს პირველ სტრიქონს და წერს პარალელური სტრუქტურის ლექსს.

ბევრი ლექსი სატირულ მონოლოგს წარმოადგენდა, რომელიც პირადი აზრის გადმოცემის ან ორ ადამიან შორის პირადი საუბრის სცენას წარმოადგენდა, მაგალითად ქმარსა და ცოლს შორის, ან მემამულესა და მუშას შორის და ა.შ. სამხრეთ კავკასიასა და ირანში მშრომელთა გაფიცვებისა და საპროტესტო მოძრაობის გაძლიერების ფონზე საბერმა გამოაქვეყნა ლექსი, რომლიც შეძლებული კლასის მხრიდან ბაქოს მუშებისთვის მიმართვას წარმოადგენდა. საბერი ასევე ხშირად აქვეყნებდა პირადი საუბრების ხასიათის მქონე ლექსებსაც, მაგალითად კაცზე რომელიც დაიღალა ცოლითა და ოთხი შვილით და მეორე ცოლის მოყვანა ურდა, მაგრამ პირველი ცოლი წინააღმდეგი იყო; მოხუცი ქალის შესახებ, რომელიც ხალგაზრდა რძალს არიგებდა გაფრთხილებოდა საკუთად ფინანსებსა და ემოციურ მდგომარეობას, რადგან კაცები სანდოები არ იყვნენ; ქორწილის დამე თხუთმეტი წლის გოგონას გადმოსახედიდან, რომელიც დედას ემუდარება არ შეუშვას მისი სამოცდაათი წლის ქმარი საქორწინო ოთახში.⁷

გარდა იმისა, რომ იყო პროგრესული პოეტი, რომელიც ეხმიანებოდა სამხრეთ კავკასიის მუსლიმების კლასობრივ, გენდერულ და ეთნიკურ საზრუნავებს, საბერმა დაწერა ოცზე მეტი პოემა ირანზე და ახალგაზრდა თურქების რევოლუციაზე. მისი ლექსები ირანზე, განსაკუთრებით რომლებიც ეხებოდა თავრიზის ალყას, ზეპირსიტყვირად გადაიცემოდა აზერბაიჯანულ რევოლუციონერებში.

აბდულრაჰიმბეი ჰაქვერდიევი დაიბადა 1870 წელს შუშაში წარჩინებულთა ოჯახში, თუმცა მშობლების გაცილების გამო საკმაოდ მძიმე ბავშვობა ჰქონდა. თავდაპირველად იგი მამასთან და დედინაცვთან იზრდებოდა, მამის გარდაცვალების შემდეგ მეურვეუბა ბიძამის დაეკისრა, ხოლო 10 წლის ასაკში დედასთან და მამინაცვალთან გადავიდა საცხო-

7 Mollā Nasreddin (1906–1931), Vol. 1, 1906–1907. 1988; Vol. 2, 1908–1909. 2002; Vol. 3, 1909–1910. 2005, Baku: Azerbaijan Academy of Sciences.

ვრებლად, სადაც ასწავლეს წერა-კითხვა. იგი გერმანული სტილის სკოლაში სწავლობდა თბილისში, რის შემდეგაც პეტერბურგს ტრანსპორტის ინჟინერიის განყოფილებაზე ჩაირიცხა. თოთხმეტი წლის ასაკიდან ჰაქვერდიევი წერდა პიესებს. პეტერბურგში მოღვაწეობის დროს მან თარგმნა რიგი რუსული პიესებისა აზერბაიჯანულ ენაზე. მას ასევე ეკუთვნის პირველი ეიკური ტრაგედია დაწერილი აზერბაიჯანულ ენაზე *Daghilan Tifag*, ერთიანობის რღვევა. 1906 წელს ჰაქვერდიევი რუსეთის იმპერიის დემაში აირჩიეს. მუსლიმური თემის ექვსი წარმომადგენლიდან ერთ-ერთი. 1918 წელს იგი ასევე აირჩიეს საქართველო დემოკრატიული რესპუბლიკის პარლამენტშიც, როგორც მუსლიმური თემის წარმომადგენელი. Mollā Nasreddin-ის ჟურნალში მოღვაწეობის დასაწყისისას იგი მისი რედაქციის ყველაზე ცნობილ ფიგურას წარმოადგენდა.

Mollā Nasreddin არ წარმოადგენდა პოლიტიკურ პარტიას ან გაერთიანებას, თუმცა მისი თითქმის მთლიანი სარედაქციო ჯგუფი სოციალ-დემოკრატიული განწყობებით გამოირჩეოდა. ჟურნალში დასაქმებული მწერლებისა და პოეტების უმრავლესობა შიიტური აღმსარებლობის იყვნენ, ისევე როგორც Mollā Nasreddin-ის მკითხველთა უმრავლესობაც, თუმცა ჟურნალის თანადამფუძნებელი, ომარ ფაიქ ნემანზადე, სუნიტი იყო, ხოლო ორი მთავარი ილუსტრატორი, შმერლინგი და როტერი ქრისტიანი და ებრაელი იყვნენ შესაბამისად.

თბილისი, სადაც ჟურნალი Mollā Nasreddin ქვეყნდებოდა 1906-1912წწ. მრავალი დისპორული თემის სახლს წარმოადგენდა, საკმაოდ დახვეწილი კულტურით. აქვე ცხოვრობდნენ ჟურნალის თანამშრომელთა უდიდესი ნაწილი. ქალაქის ჩამოყალიბებული არტისტული რეპუტაცია იცავდა Mollā Nasreddin-ის მწერლებსა და ილუსტრატორებს, აძლევდა მათ უსაფრთხო სივრცეს შემოქმედებითი განვითარებისათვის. როგორც მირზა ჯალილმა აღნიშნა, ჟურნალი ვერ გამოქვეყნდებოდაო უფრო სამხრეთით, უფრო ახლოს ბაქოსთან და ირანის საზღვართან, სადაც უფრო დიდი მუსლიმური თემი დახურავდა რადიკალურ პერიოდულ გამოცემას. თბილისშიც კი Mollā Nasreddin-ის რედაქციას მაქსიმალური სიფრთხილის გამოჩენა უწევდა. ჟურნალის სტამბა ქალაქის სომხური თემის უანში მდებარეობდა, ხოლო თვითონ მირზა ჯალილი, მუსლიმი თემისგან მოშორებით, ქართულ უბანში ცხოვრობდა.

1906 წლიდან 1912 წლამდე თბილისში გამოიცა Mollā Nasreddin-ის დაახლოებით 370 ნომერი. 1906 წლის 7 აპრილს, ჟურნალი გამოვიდა მოკრძალებული, 1000 ეგზემპლარიანი ტირაჟით, მაგრამ ერთ თვეში იბეჭდებოდა კვირაში 25000 ეგზემპლარი.⁸ Mollā Nasreddin აკრიტიკებდა სამხრეთ კავკასიის პოლიტიკოსებს, მიწის მესაკუთრეებს და სასულიერო პირებს;

8 Janet Afary and Kamran Afary, *Mollā Nasreddin, The Making of a Modern Trickster (1906–1911)*, 2022, Edinburgh University Press, 64

ხაზს უსვამდა ქალებისა და ბავშვების ჩაგვრას პატრიარქალურ საზოგადოებაში.

რვაგვერდიან, ყოველკვირეულ ჟურნალს ჰქონდა სრულგვერდიანი ლითოგრაფიული ფერადი ილუსტრაციები და წარმოადგენდა ტექსტისა და ილუსტრაციების კარგად დაბალანსებულ ნაზავს. Mollā Nasreddin-ის ნომერი ძირითადად შეიცავდა შემდეგი სახის სტატიებსა და სვეტებს: კარიკატურები და ილუსტრაციები, დისკუსიები, სატირული ისტორიები, ფელეტონები, იუმორისტული, პირადი და ოფიციალური განცხადებები, იუმორისტული ლექსები, დეპეშები, საფოსტო ყუთი.

პირველი ნომრის გარეკანზე გამოსახული ილუსტრაცია „გამოღვიძების“ სახელს ატარებს. მოლა ნასრედინი აღვიძებს „აღმოსავლეთის მძინარე ერების“.⁹

Mollā Nasreddin-ი უპირველეს ყოვლისა იმდროინდელი სხვა პუბლიკაციებისაგან განსხვავებით ნაკლებად განათლებულ აზერბაიჯანულ მოსახლეობას მიმართავდა, რომლებიც ხშირად იყვნენ თურქული, რუსული თუ ირანული გავლენის ქვეშ. მირზა ჯალილის თქმით, მისი ჟურნალი იყო თავისი დროის პროდუქტი, როდესაც მოსახლეობის უმრავლესობა წერა-კითხვის უცოდინარი იყო, რუსეთისა და სპარსეთის იმპერიების მიერ მართული, რელიგიური ლიდერების ხელმძღვანელობით. ტექსტები იყო მარტივი ენით დაწერილი ხოლო ილუსტრაციები ადვილად გასაგები. ხშირად სასულიერო პირებზე, რომლებსაც ჟურნალის ავტორები განათლებისა და საერო საზოგადოების მტრებად თვლიდნენ.

Mollā Nasreddin-ი პროგრესული იდეოლოგიების ერთგვარ სინთეზს წარმოადგენდა. იგი თანაბრად აკრიტიკებდა ცარიტულ ბიუროკრატიას, მუსლიმურ რელიგიურ ინსტიტუტებს, მიწის მესაკუთრეებს, რომლებიც ზედმეტად ბეგრავდნენ გლეხებს და მოსახლეობის მდიდარ ფენას, რომელიც არასმარის ქველმოქმედებას ეწეოდა. იგი აკრიტიკებდა იმპერიალისტურ ძალებს ახლო აღმოსავლეთსა და ჩრდილოეთ აფრიკაში ტერიტორიების მიტაცების გამო. სოციალურ და კულტურულ ასპარეზზე Mollā Nasreddin-ი მოუწოდებდა მუსლიმი ქალების მეტი უფლებებისაკენ, თანამედროვე სკოლებისა და აზერბაიჯანულ ენაზე სწავლებისაკენ.¹⁰

ჟურნალი თავიდანვე გამოქვეყნდა აზერბაიჯანულ-თურქულ ენაზე, რასაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მისი რედაქციისათვის. შედეგად, ის ხელმისაწვდომი გახდა ირანში მცხოვრები თურქულენოვანი მოსახლეობისათვის და აზერბაიჯანლებისათვის. გამოცემა განსაკუთრებით დიდ ყურადღებას უთმობდა ე.წ. „ინტელექტუალებს“, რომლებიც ისე იყვნენ

9 Mollā Nasreddin (1906–1931), Vol. 1, 1906–1907. 1988. Baku: Azerbaijan Academy of Sciences.

10 Slavs and Tatars, Christoph Keller Edition, Mollā Nasreddin: the magazine that would've, could've, should've, 2011, JRP | Ringler, Zurich, 53

ჩაფლულნი რუსულ ენასა და კულტურაში, რომ მათთვის დამამცირებელი იყო თურქულად საუბარი. ჟურნალის პირველ ნომერში მოლა ნასრედინი წერს: „ახლა, მე დავასრულე ჩემი გამოსვლა და მხოლოდ ერთი ბოდიში მაქვს. გთხოვთ მომიტევოთ ჩემო თურქო ძმებო, რომ მოგმართეთ თურქულად. ვიცი, რომ სამარცხვინოა და ადამიანის უცოდინრობაზე მიუთითებს, მაგრამ ხანდახან არც ისე ცუდი იქნება, რომ გავიხსენოთ ძველი დღეები, როცა დედა აკავანის რწევისას მშობლიურ ენაზე გვესაუბრებოდა“.¹¹

Mollā Nasreddin-ის გამოცემა აზერბაიჯანში საგანმანათლებლო მოძრაობას დაემთხვა. რამდენიმე წლით ადრე გასპრინსკის საგანმანათლებლო რეფორმის ახალი მეთოდის (ჯადიდიზმი) შემდეგ გაჩნდა კერძო ორენოვანი რუსულ-აზერბაიჯანული სკოლები. ახალ ლიტერატურულ მოძრაობას სამი კომპონენტი ჰქონდა: ახალი მეთოდის პროგრამების ჩართვა არსებულ სკოლებში და ახალი სკოლების მშენებლობა; საღამოს ზრდასრულთა განათლების პროგრამების შექმნა; მასწავლებელთა გადამზადების პროგრამების დაწესებულება მოსალოდნელი ახალი სტუდენტების მასობრივი ნაკადისთვის გასამკლავებლად.¹² ამ ძალისხმევის შედეგად 1906 წლის შემდეგ სამხრეთ კავკასიაში, განსაკუთრებით ბაქოში, არსებითად გაიზარდა წიგნიერების დონე. მირზა ჯალილი და საბერი ახალი მეთოდისა და გასპრინსკის ძლიერი მხარდამჭერები იყვნენ. შმერლინგის მიერ შესრულებული ილუსტრაციაში ჩანს გასპრინსკი, რომელსაც ხელში თავისი ჟურნალი Tarjomān-ი უჭირავს, მას თავს ესხმის ორი მოლა, რომლებიც გასპრინსკის „ერესში“ სდებენ ბრალს და აცხადებენ, რომ მისი ახალი პედაგოგიური მეთოდები შარიათის კანონებს ეწინააღმდეგება.

რეფორმატორები ორენოვან განათლებას მოითხოვდნენ, სადაც სწავლების მეტი წილი აზერბაიჯანულ ენაზე ჩატარდებოდა. რაზე შეთანხმებაც გაუჭირდათ იყო თუ რომელ, აზერბაიჯანულ თუ თურქულ ენას უნდა დაყრდნობოდა ახალი წერილობითი ენა. რადგან აზერბაიჯანული ჯერ კიდევ არ იყო სტანდარტიზირებული, ხოლო მოსახლეობის გარკვეული ნაწილს ოსმალური განათლება ჰქონდა მიღებული, ოსმალური თურქულის მშობლიურ ენად შემოღებას საკმაოდ ბევრი მომხრე აღმოაჩნდა.¹³ მირზა ჯალილი, ისევე როგორც Mollā Nasreddin-ის ჟურნალის რედაქციის უდიდესი ნაწილი თვლიდა, რომ იმის მიუხედავად, რომ აზერბაიჯანული

11 Mollā Nasreddin (1906–1931), Vol. 1, 1906–1907. 1988. Baku: Azerbaijan Academy of Sciences.

12 Vüsale Tağızade, Azərbaycan Halkının Sosyokültürel Düşüncesinde Millî İdeal Mefkûresinin Şekillenmesi ve Mollā Nasreddin Ciler (Çç Memmedkuluzade ve Ö.F. Nemanzade'nin Sanatı Temelinde), Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı 51, 2021, Ankara, Türkiye.

13 Tadeusz Swietochowski, Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National Identity in a Muslim Community, 1985, Cambridge University Press.

ძალიან ახლოს იდგა ოსმალურთან, მისი ჩანაცვლება ოსმალური თურქულით არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლებოდა. აზერბაიჯანელები საკუთარ მშობლიურ ენაზეც კი ძლივს ახერხებენ სათქმელის გადმოცემას, სპარსული და ოსმალური ენები ნამდვილად ვერ იქნება ამ სიტუაციიდან გამოსავალი.

Mollā Nasreddin-ი განსაკუთრებით აკრიტიკებდა მოსახლეობის საშუალო და მაღალ კლასებს, რომლებიც სრულად რუსულ ენაზე იყვნენ გადასულები. „შეიძლება სახელმწიფომ არ მოგცეს საშუალება, ვისწავლოთ მშობლიური ენა სახელმწიფო სკოლებში, მაგრამ რა გვიშლის ხელს, რომ ბავშვებთან ან საზოგადოებრივ თავშეყრის ადგილებში აზერბაიჯანულად ვისაუბროთ. რატომ ვაძლევთ ჩვენს შვილებს რუსულ სახელებს, ან ვაძლევთ უფლებას, რომ აზერბაიჯანული სახელები რუსულით შეცვალონ, რომ როცა მეგობრის სახლში მისულები და მის პატარა გოგონას მონაწილად დაუძახებთ, შუბლი შეიჭმუნოს, რადგან სახელ „ვარიას“ ამჯობინებს.“¹⁴

ამ სტატიებს მოჰყვა პერიოდული თავდასხმები როგორც ცარიისტული ხელისუფლების, ისე ირანისა და ამიერკავკასიის შიიტური სასულიერო პირების მიერ რედაქტორზე, რამაც გამოიწვია ცენზურა, დროდადრო დახურვა და გაზეთის კონფისკაციაც კი ირანის საზღვარზე.

სასულიერო პირების აქტიური კრიტიკა, ჟურნალის სეკულარული მსოფლმხედველობა და ქალების უფლებების აქტიური მხარდაჭერა გარკვეულ რისკებთანაც იყო დაკავშირებული. ჯალილ მამედყულიზადესა და მის ჟურნალს მუდმივად ემუქრებოდნენ. 1907 წელს ოსმალეთის კონსულმა თბილისში, კავკასიის მმართველთან იჩივლა ჟურნალში გამოქვეყნებული კარიკატურების შესახებ, რომლებიც ოსმალეთის სულთანს იყო გამოსახელო. შედეგად, ჟურნალ Mollā Nasreddin-ს აუკრძალეს ამ თემასთან დაკავშირებით ილუტრაციების გამოქვეყნება. (ჟურნალი მართლაც არ აქვეყნებდა არაფერს ოსმალეთის სულთანთან დაკავშირებით ახალგაზრდა თურქების რევოლუციამდე). ჟურნალი ყურადღების ცენტრში იყო ირანშიც. ირანის პარლამენტის მთელი სხდომა Mollā Nasreddin-ის ერთ-ერთ ნომერში გამოქვეყნებული სტატიისათვის იყო მიძღვნილი. შეუფერებელი ქვევისათვის ჟურნალში გაკრიტიკებული ირანელი პარლამენტარი თავის გამართლებას ცდილობდა სხდომის დამსწრეთა წინაშე.¹⁵ ყველაფრის მიუხედავად ჯალილ მამედყულიზადე თავს მეტწილად დაცულად გრძნობდა თბილისში. მისი თქმით გამომცემლობა თბილისის

14 Mollā Nasreddin (1906–1931), Vol. 2, 1908–1909. 2002. Baku: Azerbaijan Academy of Sciences.

15 Janet Afary & Kamran Afary, Mollā Nasreddin and the creative Cauldron of Transcaucasia, 2019, British Journal of Middle Eastern Studies.

ნაცვლად ბაქოში ან ერევანში რომ ყოფილიყო მის ოფისს აუცილებლად დაარბევდნენ, ხოლო მას დიდი ალბათობით მოკლავდნენ.¹⁶

1905 წლის სისხლიანი შეტაკებები ეთნიკურ სომხებსა და აზერბაიჯანელებს შორის მალე გახდა დაპირისპირების მიზეზი ბაქოსა და თბილისშიც. იქიდან გამომდინარე, რომ Mollā Nasreddin-ის სტამბა თბილისის სომხურ უბანში იყო განთავსებული, ჟურნალის ორი ახალგაზრდა მწერალი კინადამ შეეწერა ერთ-ერთ შეტაკებას. სიტუაცია იხსნა მხოლოდ იმ ფაქტმა, რომ სტამბის აღდგენა თავის დროზე ორი სომეხი ხელოსანის დახმარებით მოხდა. ამ მოვლენამ ძლიერი გავლენა მოახდინა მირზა ჯალილზე და ომარ ფაქეზე და შესაძლოა ხელი შეუწყო მათ მტკიცე მხარდაჭერას მუსლიმებსა და სომხებს შორის ეთნიკური ჰარმონიისადმი. ისინი ასევე ცდილობდნენ ეჩვენებინათ, რომ ორივე ჯგუფი რეალურად რუსული იმპერიალიზმის და „გათიშე და იბატონე“ პოლიტიკის მსხვერპლი გახდა.¹⁷

დასკვნა

ჯალილ მამედყულიზადემ ჟურნალ Mollā Nasreddin-ის მეშვეობით უდიდესი წვლილი შეიტანა აზერბაიჯანულ კულტურაში და დაეხმარა კრიტიკული რეალიზმის განვითარებას განათლებულ აზერბაიჯანულ წრეებში. იგი ზუსტად აღწერდა მე-20 საუკუნის დასაწყისში კავკასიაში არსებულ საშინაო და ეკონომიკურ მდგომარეობას და დასცინოდა ჩამორჩენილობასა და გაუნათლებლობას. დღევანდელი აზერბაიჯანის რესპუბლიკა Mollā Nasreddin-ის ჟურნალს გაიხილავს, როგორც აზერბაიჯანული თვითმყოფადობის ადრეულ გამოხატულებას. თუმცა ჟურნალზე პრეტენზიას ირანიც გამოთქვამს. ირანელი ისტორიკოსები ხაზს უსვამენ ამიერკავკასიასა და ირანს შორის არსებულ ისტორიულ და რელიგიურ კავშირებზე, საბერისა და ჯალილ მამედყულიზადეს სპარსულ ფესვებზე და ასევე ჟურნალის გამზაფრებულ ყურადღებას და ერთგვარ ნოსტალგიას ირანისადმი.

16 Hamideh Khanum Javanshir, *Awake : a Moslem woman's rare memoir of her life and partnership with the editor of Molla Nasreddin, the most influential satirical journal of the Caucasus and Iran, 1907-1931*, Translated by Hasan Javadi and Willem M Floor, 2016, Washington DC : Mage Publishers, 127

17 Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National Identity in a Muslim Community*, 1985, Cambridge University Press.

გამოყენებული ლიტერატურა – References

- Mollā Nasreddin* (1906–1931), Vol. 1, 1906–1907. 1988. Baku: Azerbaijan Academy of Sciences.
- Mollā Nasreddin* (1906–1931), Vol. 2, 1908–1909. 2002. Baku: Azerbaijan Academy of Sciences.
- Mollā Nasreddin* (1906–1931), Vol. 3, 1909–1910. 2005. Baku: Azerbaijan Academy of Sciences.
- Afary, Janet, and Afary, Kamran. *Mollā Nasreddin, The Making of a Modern Trickster (1906–1911)*. Edinburgh University Press, 2022.
- Afary, Janet, and Afary, Kamran. Mollā Nasreddin and the creative Cauldron of Transcaucasia. *British Journal of Middle Easter Studies*, volume 48, Issue 4, 2021, 563-595.
- Cəfərov, Taleh. 1905-1906-cı il Tiflis hadisələri Ömər Faiq Nemanzadənin gözü ilə. *Xalq qəzeti*, 14 Mart 2010.
- Javanshir, Hamideh Khanum. *Awake: a Moslem woman's rare memoir of her life and partnership with the editor of Molla Nasreddin, the most influential satirical journal of the Caucasus and Iran, 1907-1931*. Translated by Hasan Javadi and Willem M Floor. Washington DC: Mage Publishers: 2016.
- Swietochowski, Tadeusz. *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National Identity in a Muslim Community*. Cambridge University Press.1985,
- Mostashari, Firouzeh. On the Religious Frontier: Tsarist Russia and Islam in the Caucasus, 2006, New York: I. B. Tauris, *International Library of Historical Studies*, 32.
- Slavs and Tatars*, Christoph Keller Edition, Mollā Nasreddin: the magazine that would've, could've, should've, JRP | Zurich: Ringler, 2011.
- Tağızadə, Vüsale. Azərbaycan Halkının Sosyokültürel Düşüncesinde Millî İdeal Mefkûresinin Şekillenmesi ve Mollā Nasreddin Ciler (Çç Memmedkuluzade ve Ö.F. Nemanzade'nin Sanatmarı Temelinde), Ankara, Türkiye. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 51, 2021.

**ACTIVITIES OF AZERBAIJANIAN INTELLECTUALS IN TBILISI (ON THE
BASIS OF MATERIALS PUBLISHED IN THE
“MOLLĀ NASREDDIN” MAGAZINE)**

Abstract

In the early 20th century, a group of artists and intellectuals reinterpreted one of the most famous folkloric figures of the Middle East, Mollā Nasreddin. In doing so, they sought to shape a reformist and anti-colonial Muslim discourse that focused on social and political reform. Through folklore, visual art, and satire, the periodical *Mollā Nasreddin* influenced tens of thousands of Muslims and changed the thinking of an entire generation. The authors came from a variety of social backgrounds. Some came from working-class families, but the majority were middle-class. Editor Jalil Mammadguluzadeh, also known as Mirza Jalil (1866–1932), was an author, playwright, and one of the founders of the critical realism school of Azerbaijani literature. Omar Faig Nemanzadeh (1872–1937), co-founder and editor, was an experienced journalist who had studied in Turkey. Mirza Jalil's wife, Hamida Khanum (1873–1955), was an advocate for women's rights. About 370 issues of *Mollā Nasreddin* were published in Tbilisi from 1906 to 1912. On April 7, 1906, the magazine was launched with a modest circulation of 1,000 copies, but within a month it was printing 25,000 copies per week. *Mollā Nasreddin* criticized the politicians, landowners, and clergy of the South Caucasus; It emphasized the oppression of women and children in a patriarchal society.

Keywords: *Mollā Nasreddin, Tbilisi, Mirza Jalil Mammadguluzadeh*

In the early 20th century, a group of artists and intellectuals reinterpreted one of the most famous folkloric figures of the Middle East, Mollā Nasreddin. In doing so, they sought to shape a reformist and anti-colonial Muslim discourse that would focus on social and political reforms. Through folklore, visual art, and satire, the periodical *Mollā Nasreddin* influenced tens of thousands of Muslims and changed the thinking of an entire generation.

The newly founded magazine soon brought together the most advanced group of Azerbaijani intelligentsia. Along with the editor, the magazine's pages under various pseudonyms published such famous writers and poets as Mirza

Ali-Akbar Sabir, Abdurrahim bey Hagverdiyev, Ali Nazmi, Aligulu Gamgusar, Mammed Said Ordubadi, Omar Faig Nemanzadeh, Salman Mumtaz and other writers. The authors belonged to various social strata. Some were from working-class families, but the majority were middle-class. The editor, Jalil Mammadguluzadeh, also known as Mirza Jalil (1866–1932), was an author, playwright and one of the founders of the school of critical realism in Azerbaijani literature. Omar Faig Nemanzadeh (1872–1937), the co-founder and editor, was an experienced journalist who had studied in Turkey. Mirza Jalil's wife, Hamida Khanum (1873–1955), was a women's rights activist. Another notable contributor was Mirza Ali-Akbar Sabir (1862–1911), a prominent 20th-century Azerbaijani poet. The illustrations for the edition are by Josef Rotter, Oscar Schmerling and Azim Azimzade.

Jalil Mammadguluzadeh was born in 1866 in Nakhchivan. First, he was enrolled in a church school, and at the age of thirteen was transferred to the Nakhchivan city school, where he learned the Russian language. In 1882, he enrolled in the Transcaucasian Teachers' Seminary in the city of Gori, which had a very significant impact on the formation of his worldview. After graduating from school in 1887, he began working as a teacher in a rural school in the Yerevan province. In 1903, Jalil Mammadguluzadeh began working in Tbilisi, in the local Azerbaijani newspaper "*Shagri Rus*" (East of Russia)¹. In 1905, he and Omar Faig Nemanzadeh, with the financial assistance of Meshedi Alaskar Baghirov, acquired a printing house and, in 1906, began publishing the satirical magazine *Mollā Nasreddin*. The name of the magazine was largely dictated by the fact that the name of a well-known and beloved folk hero was often used when it was considered not preferable to refer to the author in the article.

Omar Faig Nemanzadeh was born in the village of Agara in Meskheti into a family of Sunni peasants. In 1882, at the request of his mother, he went to study in Istanbul, in the Fatih Madrasah. Soon he asked his uncle to send him to the reformist Darüşşafaka (a symbiosis of a high school and a college), where Omar Faig Nemanzadeh received a relatively modern, secular education. For several years he worked at the Galata post office and became involved in the Young Turk movement.² Fearing arrest, he soon returned to the South Caucasus, where he worked in various cities for the next few years, including Shamakhi, Ganja, Tbilisi, etc. When it was decided to publish the magazine, the license application was submitted only in the name of Mirza Jalil, because Omar Faig Nemanzadeh had been arrested several times by this time and was known for his radical views.

1 Janet Afary & Kamran Afary, *Mollā Nasreddin and the creative Cauldron of Transcaucasia*, 2019, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 82-85

2 Taleh Cəfərov, 1905-1906-cı il Tiflis hadisələri Ömər Faiq Nemanzadənin gözü ilə, 14 Mart 2010, *Xalq qəzeti*, 7

He published articles in the magazine under about forty pseudonyms, including the name Mollā Nasreddin, which he shared with Mirza Jalil. Most of the articles with radical views that were published in the magazine belong to Omar Faig Nemanzadeh.

After the Bolshevik Revolution, Omar Faig Nemanzadeh stopped working for *Mollā Nasreddin's* magazine and began working for the non-Bolshevik Musavat Party, which became one of the leading political parties in the newly formed Azerbaijan Democratic Republic. After Mirza Jalil's death, Omar Faig Nemanzadeh returned to Georgia, to Agara, but in 1937 he was arrested and executed on charges of espionage for Turkey.³

Jalil Mammadgulizadeh's wife, Hamida Khanum Javanshir, made a great contribution to the development of the magazine, its gender policy, and its position against the oppression and violence against women. The magazine mostly survived and achieved success thanks to Hamida Khanum's intellectual and financial support. Hamida Khanum Javanshir was born in Karabakh. Before the conquest of the region by the Russian Empire, the Javanshirs were its rulers, but in the second half of the 19th century, they were an ordinary Russified Muslim aristocratic family, where the men studied at the St. Petersburg Military Academy and served as officers in the Russian army. Hamida Khanum was educated at home, where she was taught to read and write in Russian, and after the death of her first husband and father (1903), she took charge of the family and the farm. She met Mirza Jalil in Tbilisi when she came to publish her father's literary works. Here, on the advice of Mirza Jalil, she founded a friendly society of Muslim women, which quickly managed to open the first elementary school for Muslim girls. Mirza Jalil and Hamida Khanum saw each other as progressive thinkers and as a support for each other. The vast majority of *Mollā Nasreddin's* articles dealt with the rights of Muslim women, including issues that affected Hamida Khanum and the other women in his life. Often, it was the lives of Hamida Khanum and other successful, independent Muslim women that provided the highest goal that Mirza Jalili compared to the lives of traditional Muslim families living in the South Caucasus.⁴

After their marriage, Mirza Jalil and Hamida Khanum continued to live largely separately. Hamida Khanum continued her work in Kahrizli (Karabakh), while Mirza Jalil continued to work in Tbilisi. Several times a year, Mirza Jalil visited her husband in Karabakh and spent time with him in Shusha.⁵ After the marriage,

3 Janet Afary and Kamran Afary, *Mollā Nasreddin, The Making of a Modern Trickster (1906–1911)*, 2022, Edinburgh University Press, 114

4 Ibid, 93-97

5 Hamideh Khanum Javanshir, *Awake : a Moslem woman's rare memoir of her life and partnership with the editor of Molla Nasreddin*, the most influential satirical journal of

Mirza Jalil received the necessary financial support from Hamida Khanum and was able to devote himself entirely to the periodical publication. This marriage was also important for Hamida Khanum, which, on the one hand, allowed her to maintain her independence and, on the other hand, to be more involved in public life and make a significant contribution to the protection of women's rights. In Shusha and Tbilisi, Hamida Khanum organized performances, benefits, and other events to raise funds, which she later used to support the education of poor children. She established close ties with the Armenian women's community, and together they tried to establish friendly relations between the opposing ethnic communities. Mirza Jalil, in turn, supported Hamida Khanum's initiatives in journal articles, where she often criticized those members of society who did not participate in charitable donations and called on the wealthy part of society to become more generous in charity.

After the death of Jalil Mammadguluzadeh, Hamida Khanum actively tried to popularize his works, translating and publishing them. In 1939, she became a member of the Azerbaijani Writers' Association and wrote memoirs about her life together with Mirza Jalil. This work can be considered the most comprehensive history of the lives of Mirza Jalil and Mollā Nasreddin. It reveals much about their contemporary marriage. It shows that despite her husband's unconditional support for her and his work, she maintained her own voice, vision, and independence, both during and after their twenty-five-year marriage.

Mirza Ali-Akbar Sabir was born in 1862 in Shamakhi, Shirvan province. He received his education at the New Method School founded by the poet Azim Shirvan, where he also began writing poetry. Sabir was a popular poet and orator and performed as a lute at religious ceremonies. At an early age, he visited a significant part of Central Asia (Samarkand, Bukhara) and the Middle East (Iran, Iraq) together with his brothers and mother, which gave him an idea of the social life of the region. After returning to Shamakhi, he married and began producing soap, although he did not give up writing poetry. The Russian revolution of 1905 caused an important turning point in his work. Ali-Akbar Sabir actively returned to writing poems on social topics, which significantly enriched his writing style. The most successful years in his work are the years 1906-1911, when he actively collaborated with the magazine *Mollā Nasreddin* along with other Azerbaijani-language publishing houses. He signed the poems published in the magazine with various satirical pseudonyms, such as "hoopoe", "Pillar of Religion", "Tearful Laughter", "Old Uncle", "Old Iranian" and "Scientist".⁶

the Caucasus and Iran, 1907-1931, Translated by Hasan Javadi and Willem M Floor, 2016, Washington DC : Mage Publishers, 43-51

6 Janet Afary and Kamran Afary, *Mollā Nasreddin, The Making of a Modern Trickster (1906–1911)*, 2022, Edinburgh University Press, 101

He became the target of considerable criticism for his poems published in *Mollā Nasreddin*, which also affected his soap production. In 1908, he opened a school of the New Method, but here again he was severely criticized for its modernist curriculum. In 1910, he was forced to move to Baku, where he worked as a teacher and edited periodicals such as *Tazeh Hayāt* and *Haqiqat*. Soon he fell ill and returned to Shamakhi, where he died of kidney failure in 1911.

Ali-Akbar Sabir is considered a revolutionary of Azerbaijani literature. In terms of satirical techniques, Sabir uses almost all the forms and methods that his predecessors used. He uses qasideh and ghazel, mathnavi and ruba'i equally in his works. Sometimes he parodies a well-known poem, or, more accurately, he takes the first line and writes a poem of parallel structure.

Many of the poems were satirical monologues, expressing a personal opinion or a scene of a private conversation between two people, for example, between a husband and wife or between a landlord and a worker etc. Against the backdrop of workers' strikes and the strengthening of the protest movement in the South Caucasus and Iran, Sabir published a poem that was an appeal from the wealthy class to the workers of Baku. Sabir also often published poems that had the character of private conversations, for example, about a man who was tired of his wife and four children and wanted to take a second wife, but his first wife was against it; An old woman who gave her young daughter-in-law a warning about her own finances and emotional state, because men were not trustworthy; A wedding night from the perspective of a fifteen-year-old girl who begs her mother not to let her seventy-year-old husband into the bridal chamber.⁷

In addition to being a progressive poet who spoke to the class, gender, and ethnic concerns of the Muslims of the South Caucasus, Sabir wrote more than twenty poems about Iran and the Young Turk Revolution. His poems about Iran, especially those about the Siege of Tabriz, were passed down orally among Azerbaijani revolutionaries.

Abdurrahim bey Hagverdiyev was born in 1870 in Shusha into a noble family but had a rather difficult childhood due to the separation of his parents. At first, he grew up with his father and stepmother, after his father's death, his guardianship was entrusted to his uncle, and at the age of 10 he moved to live with his mother and stepfather, where he was taught to read and write. He studied at a German-style school in Tbilisi, after which he was enrolled in the Department of Transport Engineering in St. Petersburg. From the age of fourteen, Hagverdiyev began writing plays. While working in St. Petersburg, he translated several Russian plays into the Azerbaijani language. He also wrote the first epic

7 *Mollā Nasreddin* (1906–1931), Vol. 1, 1906–1907. 1988; Vol. 2, 1908–1909. 2002; Vol. 3, 1909–1910. 2005, Baku: Azerbaijan Academy of Sciences.

tragedy written in the Azerbaijani language, *Daghilan Tifag*, The Disruption of Unity. In 1906, Hagverdiyev was elected to the Duma of the Russian Empire. One of the six representatives of the Muslim community. In 1918, he was also elected to the Parliament of the Democratic Republic of Georgia as a representative of the Muslim community. At the beginning of his work at the magazine *Mollā Nasreddin*, he was the most prominent figure in its editorial staff.

Mollā Nasreddin did not represent a political party or union, although almost its entire editorial team was distinguished by social-democratic sentiments. Most of the writers and poets employed by the magazine were of the Shiite faith, as were the majority of the readers of *Mollā Nasreddin*, although the magazine's co-founder, Omar Faig Nemanzadeh, was Sunni, and the two main illustrators, Schmerling and Rotter, were Christian and Jewish, respectively.

Tbilisi, where the magazine *Mollā Nasreddin* was published from 1906 to 1912, was home to many diaspora communities, with a rather sophisticated culture. The majority of the magazine's staff also lived here. The city's established artistic reputation protected *Mollā Nasreddin*'s writers and illustrators, providing them with a safe space for creative development. As Mirza Jalil noted, the magazine could not have been published further south, closer to Baku and the Iranian border, where the larger Muslim community would have shut down a radical periodical publishing. Even in Tbilisi, the editorial staff of *Mollā Nasreddin* had to exercise the utmost caution. The magazine's printing house was located in the Armenian community of the city, while Mirza Jalil himself lived in a Georgian neighborhood, far from the Muslim community.

From 1906 to 1912, approximately 370 issues of *Mollā Nasreddin* were published in Tbilisi. On April 7, 1906, the magazine was launched with a modest print run of 1,000 copies, but within a month, 25,000 copies were printed per week.⁸ *Mollā Nasreddin* criticized the politicians, landowners, and clergy of the South Caucasus; it emphasized the oppression of women and children in a patriarchal society.

The eight-page, weekly magazine had full-page lithographic color illustrations and presented a well-balanced mix of text and illustrations. The issue of *Mollā Nasreddin* mainly contained the following types of articles and columns: caricatures and illustrations, discussions, satirical stories, feuilletons, personal and official statements, humorous poems, telegrams, a mailbox.

The illustration on the cover of the first issue is called "Awakening". *Mollā Nasreddin* awakens the "sleeping nations of the East".⁹

8 Janet Afary and Kamran Afary, *Mollā Nasreddin, The Making of a Modern Trickster (1906–1911)*, 2022, Edinburgh University Press, 64

9 *Mollā Nasreddin (1906–1931)*, Vol. 1, 1906–1907. 1988. Baku: Azerbaijan Academy of Sciences.

Mollā Nasreddin, unlike other publications of the time, primarily addressed the less educated Azerbaijani population, who were often under Turkish, Russian, or Iranian influence. According to Mirza Jalil, his magazine was a product of its time, when the majority of the population was illiterate, ruled by the Russian and Persian empires, under the guidance of religious leaders. The texts were written in simple language, and the illustrations were easy to understand. They often dealt with clerics, whom the magazine's authors considered enemies of education and secular society.

Mollā Nasreddin represented a synthesis of progressive ideologies. He equally criticized the tsarist bureaucracy, Muslim religious institutions, landowners who overtaxed the peasants, and the wealthy strata of the population who did not do enough charity. He criticized the imperialist powers for their territorial conquests in the Middle East and North Africa. In the social and cultural arena, Mollā Nasreddin called for greater rights for Muslim women, modern schools, and education in the Azerbaijani language.¹⁰

The magazine was originally published in Azerbaijani Turkish, which was of great importance to its editors. As a result, it became accessible to the Turkish-speaking population living in Iran and to Azerbaijanis. The publication paid special attention to the so-called "intellectuals", who were so immersed in the Russian language and culture that it was humiliating for them to speak Turkish. In the first issue of the magazine, Mollā Nasreddin writes: "Now, I have finished my speech, and I have only one apology. Please forgive me, my Turkish brothers, for addressing you in Turkish. I know that it is shameful and indicates human ignorance, but sometimes it would not be so bad to remember the old days when mothers would speak to us in our native language while rocking the cradle."¹¹

The publication of *Mollā Nasreddin* coincided with the educational movement in Azerbaijan. A few years earlier, private bilingual Russian Azerbaijani schools had emerged following Gasprinsky's new method of educational reform (Jadidism). The new literary movement had three components: the introduction of new method programs into existing schools and the construction of new schools; the creation of evening adult education programs; and the establishment of teacher training programs to cope with the expected influx of new students.¹² As a result

10 Slavs and Tatars, Christoph Keller Edition, *Mollā Nasreddin: the magazine that would've, could've, should've*, 2011, JRP | Ringler, Zurich, 53

11 *Mollā Nasreddin* (1906–1931), Vol. 1, 1906–1907. 1988. Baku: Azerbaijan Academy of Sciences.

12 Vüsale Tağızade, Azərbaycan Halkının Sosyokültürel Düşüncesinde Millî İdeal Mefkûresinin Şekillenmesi ve Mollā Nasreddin Ciler (Ç Memmedkuluzade ve Ö.F. Nemanzade'nin Sanatı Temelinde), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 51, 2021, Ankara, Türkiye.

of these efforts, literacy rates in the South Caucasus, especially in Baku, rose substantially after 1906. Mirza Jalil and Sabir were strong supporters of the new method and Gasprinsky. An illustration by Schmerling shows Gasprinsky, holding his magazine *Tarjomān*, being attacked by two mullahs who accuse Gasprinsky of “heresy” and claim that his new pedagogical methods contradict Sharia law.

The reformers demanded bilingual education, where most of the instruction would be in Azerbaijani. What they found difficult to agree on was whether the new written language, Azerbaijani or Turkish, should be based on. Since Azerbaijani had not yet been standardized, and a certain part of the population had received an Ottoman education, there were quite a few supporters of introducing Ottoman Turkish as the native language.¹³ Mirza Jalil, like most of the editorial staff of *Mollā Nasreddin*’s magazine, believed that, even though Azerbaijani was very close to Ottoman, it could not be replaced by Ottoman Turkish under any circumstances. Azerbaijanis could barely express themselves even in their own language, and Persian and Ottoman languages were certainly no way out of this situation.

Mollā Nasreddin was particularly critical of the middle and upper classes of the population, who had completely switched to the Russian language. “The state may not allow us to learn our native language in state schools, but what prevents us from speaking Azerbaijani with children or in public places? Why do we give our children Russian names or allow them to change Azerbaijani names to Russian ones, so that when you come to a friend’s house and call his little girl Monavar, she frowns because she prefers the name “Varia.”¹⁴

These articles were followed by periodic attacks on the editor by both the tsarist authorities and Shiite clerics in Iran and Transcaucasia, which led to censorship, occasional closure, and even the confiscation of the newspaper at the Iranian border.

The magazine’s active criticism of the clergy, its secular outlook, and its active support for women’s rights were also associated with certain risks. Jalil Mammadguluzadeh and his magazine were constantly threatened. In 1907, the Ottoman consul in Tbilisi complained to the ruler of the Caucasus about caricatures published in the magazine, which depicted the Ottoman Sultan. As a result, the magazine *Mollā Nasreddin* was forbidden to publish illustrations on this topic. (The magazine did not publish anything about the Ottoman Sultan until the Young Turk Revolution). The magazine was also in the spotlight in Iran. An entire session of the Iranian parliament was dedicated to an article published in

13 Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National Identity in a Muslim Community*, 1985, Cambridge University Press.

14 *Mollā Nasreddin* (1906–1931), Vol. 2, 1908–1909. 2002. Baku: Azerbaijan Academy of Sciences.

one of the issues of *Mollā Nasreddin*. An Iranian parliamentarian, criticized in the magazine for inappropriate behavior, tried to justify himself to the audience.¹⁵ Despite everything, Jalil Mammadguluzadeh felt largely safe in Tbilisi. He said that if the publishing house had been in Baku or Yerevan instead of Tbilisi, his office would have been raided, and he would most likely have been killed.¹⁶

The bloody clashes of 1905 between ethnic Armenians and Azerbaijanis soon became a cause of conflict in Baku and Tbilisi as well. Given that Mollā Nasreddin's printing house was located in the Armenian quarter of Tbilisi, two young writers of the magazine almost got involved in one of the clashes. The situation was saved only by the fact that the printing house was restored at the time with the help of two Armenian craftsmen. This event had a strong influence on Mirza Jalil and Omar Faeg and may have contributed to their strong support for ethnic harmony between Muslims and Armenians. They also tried to show that both groups were victims of Russian imperialism and the "divide and rule" policy.¹⁷

Conclusion

Jalil Mammadguluzadeh, through the magazine *Mollā Nasreddin*, made a great contribution to Azerbaijani culture and helped develop critical realism in educated Azerbaijani circles. It accurately described the domestic and economic situation in the Caucasus at the beginning of the 20th century and ridiculed backwardness and illiteracy. The current Republic of Azerbaijan sees *Mollā Nasreddin's* magazine as an early expression of Azerbaijani identity. However, Iran also claims ownership of the magazine. Iranian historians emphasize the historical and religious ties between Transcaucasia and Iran, the Persian roots of Sabir and Jalil Mammadguluzadeh, as well as the magazine's heightened focus and a kind of nostalgia for Iran.

15 Janet Afary & Kamran Afary, *Mollā Nasreddin and the creative Cauldron of Transcaucasia*, 2019, British Journal of Middle Easter Studies.

16 Hamideh Khanum Javanshir, *Awake : a Moslem woman's rare memoir of her life and partnership with the editor of Molla Nasreddin, the most influential satirical journal of the Caucasus and Iran, 1907-1931*, Translated by Hasan Javadi and Willem M Floor, 2016, Washington DC : Mage Publishers, 127

17 Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National Identity in a Muslim Community*, 1985, Cambridge University Press.

مِلّٰلِ نَصْرِ الدِّينِ

قیمی ۱۲ پیک

۲۲ دیقابر

Цѣна 12 к

...Ay qardaşlar mən ki dilsiz xalq olumamışam, bu dilləri ağzıma soxursunuz...

مِلّٰلِیْہِ الدِّیْنِ

قیمی ۱۲ تپا

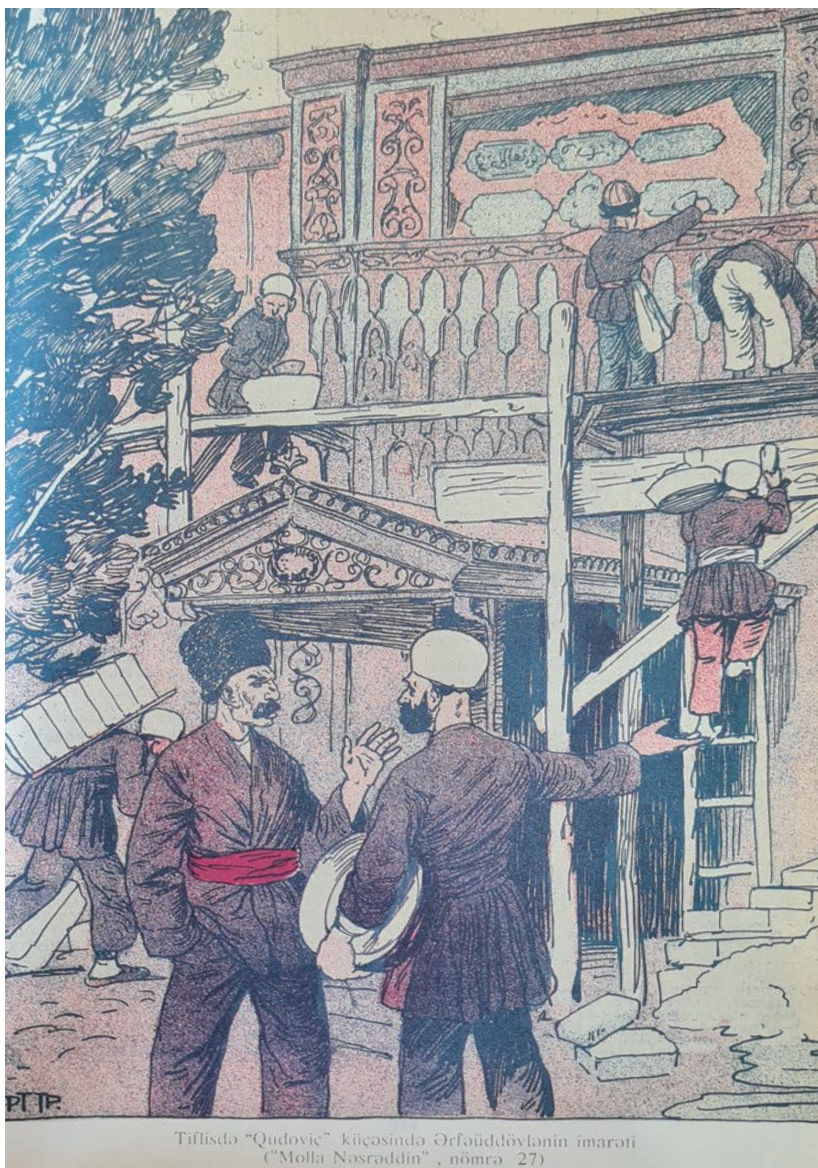
۲۱ آپریل

ЦПНА 12 К

Qafqazda mədrəseyi-ruhaniyyə (Kavkaz, Musulmanskaya duxovn. Seminariya)

Tiflisko "Qudovic" küçesinde Örfüddövlənin imarəti
("Molla Nəsrəddin", nömrə 27)

ქართველი ებრაელები – უცხოელ მოგზაურთა ჩანაწერებისა და ქართული წყაროების მიხედვით

აბსტრაქტი

ქართველი ებრაელები საქართველოში დამკვიდრდნენ საუკუნეების წინ. ბუნებრივია, ასეთი ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ებრაელების საქართველოში ყოფნამ განაპირობა ქვეყნისა და მისი ქალაქების განვითარებაში მათი აქტიური ჩართულობა. ქართველი ებრაელების იდენტობის გასარკვევად აუცილებელია მათი ცხოვრების, ტრადიციების, საქმიანობის, სავაჭრო ურთიერთობების, რელიგიურობისა და სხვა მახასიათებლების დადგენა. ასევე, საქართველოს განვითარებაში მათი წვლილისა და ჩართულობის ხარისხის გარკვევა.

ამ მიზნით, სტატიაში განხილულია ისტორიული და ლიტერატურული წყაროები და წარმოდგენილია უცხოელ მოგზაურთა ცნობები ქართველი ებრაელების შესახებ. იმის გამო, რომ ისტორიულ წყაროებში ებრაელთა შესახებ ინფორმაცია მწირად მოიპოვება, აუცილებელი გახდა წლების მანძილზე შეწავლილი ძველი და ახალი პერიოდის ქართული ლიტერატურული ძეგლებიდან ებრაელებთან დაკავშირებული ტექსტების დამუშავებით მიღებული დასკვნების წარმოდგენა და, ასევე, უცხოელ მოგზაურთა ჩანაწერების შესწავლა.

ამ მასალების მიმოხილვამ გვიჩვენა, რომ ისტორიულ წყაროებში ებრაელთა შესახებ მწირი ინფორმაციაა, ლიტერატურული წყაროები კი ამ მხრივ საკმაოდ მდიდარია. ინფორმაციის სრულყოფის მიზნით სტატიაში აღნიშნულია ის თავისებურებებიც, რომლებიც ისრაელში ქართველი ებრაელების ასვლის შემდგომ ლიტერატურას ახასიათებს. საინტერესოა, როგორც ისრაელელი ქართველი ებრაელების, ისე უცხოელი მოგზაურების თვალით დანახული ქართველი ებრაელები. შესაძლოა, სტატისტიკურად მათი მონაცემები წინააღმდეგობრივი და ნაკლებად სანდოა, თუმცა ინფორმაციულად – ძალიან საინტერესო.

ქართველ და უცხოელ მოგზაურთა წყაროებზე დაყრდნობით ყალიბდება ქართველი ებრაელების იდენტობის შემდეგი ძირითადი ნიშნები: ისინი აქტიურად იყვნენ ჩართული ქალაქურ ცხოვრებასა და სავაჭრო ურთიერთობებში, ძალიან რელიგიურები და ადათ-წესების მკაცრად მიმდევარნი იყვნენ, ძირითადად ფლობდნენ მხოლოდ ქართულ ენას, განცალკევებულ, იზოლირებულ უბნებად ცხოვრობდნენ და არ გამოირჩე-

ოდნენ სისუფთავით. ებრაელი ქალები კარჩაკეტილები იყვნენ, კონტაქტზე რთულად გამოდიოდნენ. ებრაელების საქმიანობა – ვაჭრობა და მევახშეობა – ყველა დროის საქართველოში საზოგადოების მკვეთრად უარყოფით დამოკიდებულებასა და კრიტიკას იწვევდა. მიუხედავად ამისა, ებრაელები ქართველებთან მშვიდობიანად ცხოვრობდნენ და დიდი როლი შეასრულეს საქართველოსა და მისი ქალაქების განვითარების პროცესში.

საკვანძო სიტყვები: ქართველი ებრაელები, ისტორიული წყაროები, ლიტერატურული წყაროები, მოგზაურთა ჩანაწერები.

საქართველოს რთულმა ისტორიულმა წარსულმა და გეოგრაფიულმა მდებარეობამ, ქართველების ლოიალურმა პოლიტიკამ უცხო ეთნიკური წარმომავლობის ხალხების საქართველოში დასახლების მიმართ, ხელი შეუწყო ებრაელების მშვიდობიან დამკვიდრებასაც. საისტორიო ტრადიციის მიხედვით, ისინი საქართველოს ძველ დედაქალაქში, მცხეთაში, პირველად ძვ. წ. VIII საუკუნის დასასრულს მოვიდნენ, თუმცა უფრო მოგვიანებით სხვადასხვა ნაკადით შემოსული თუ შიდა მიგრაციით გადაადგილებული ებრაელობა საქართველოს ყველა კუთხეს მოეფინა.

ეკონომიკური, პოლიტიკური და დემოგრაფიული ფაქტორებისა და სტრატეგიული მდებარეობის გამო, საქართველო სავაჭრო პროცესებში ადრეული პერიოდიდან აქტიურად იყო ჩართული, რამაც ხელი შეუწყო დააჩქარა ქალაქების განვითარების პროცესი და საბოლოოდ ჩამოაყალიბა აქ ქართული ებრაული თემები. მიუხედავად იმისა, რომ ებრაელები ქალაქების ცხოვრებაში აქტიურად იყვნენ ჩართული, ისტორიულ წყაროებში მათი ცხოვრებისა და სავაჭრო ურთიერთობების შესახებ ბევრი ინფორმაცია არ გვაქვს. ზოგადად, საქართველოს ქალაქების შესახებ საისტორიო წყაროებში საკმაოდ მწირი ცნობებია შემორჩენილი. ძირითადად მოგვიანო პერიოდში ჩნდება პირველი ინფორმაცია ქართველი ებრაელების შესახებ. მე-17 საუკუნის ისტორიული წყაროები, კერძოდ, ვახუშტი ბაგრატიონი გვაწვდის შემდეგ ცნობას: „...არიან მოსახლენი ვაჭარნი სომეხნი და ურიანი და ვაჭრობენ.“¹ ივ. ჯავახიშვილი კი გვამცნობს, რომ ქალაქების, კერძოდ, იმერეთის ქალაქების მდგომარეობა და მათ შესახებ ინფორმაცია მწირია: „იმერეთის სამეფოც ამ მხრივ მეტად დაქვეითებული ყოფილა, იმერეთის თვით სატახტო ქალაქი ქუთაისიც კი იმოდენად პატარა იყო, რომ ჟან შარდენის სიტყვით იქ მხოლოდ 200 კომლი მცხოვრები ითვლებოდა, ისე, რომ დიდსა და მჭიდროდ დასახლებულს

1 ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსი, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, (ტექსტი გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა), თბილისი, 1973, გვ. 756.

სოფელს უფრო მიაგავდა, ვიდრე დედაქალაქსა და სავაჭრო ცენტრს.² 1770 წლის აღმოსავლეთ საქართველოს მთავრობის სტატისტიკური ცნობებით ქართლ-კახეთში სულ 8 ქალაქი ყოფილა.³

ისტორიული წყაროებისგან განსხვავებით, ლიტერატურულ წყაროებში ებრაელების შესახებ მრავლადაა ინფორმაცია, რაც დასტურდება შოთა რუსთაველის კომისიის სალექსიკონო ფონდებში დაცული მასალებით (V საუკუნიდან რომანტიკოსების ჩათვლით გამოქვეყნებული ტექსტები და ხელნაწერები. ასევე, „ვეფხისტყაოსნის“ ჩანართები, ბაქარის ბიბლიის, „ვისრამიანის“, „ამირანდარეჯანიანის“, „დიდი სჯულის“, „ძლისპირნის“, „აზმანის“ (ქართლის ცხოვრება) გამოცემული ტექსტების სიმფონიები) და რელიგიური ხასიათის ანტიიუდაისტური შინაარსის ხელნაწერებით. კ. კეკელიძე მიუთითებს რამდენიმე ანტიიუდაისტურ ნაწარმოებზე.⁴ ძველ ქართულ მწერლობაში დაცული ანტიიუდაისტური თხზულებების მიმოხილვამ გვიჩვენა, რომ ისინი სხვადასხვა პერიოდის, შედგენილობისა და ხასიათის თხზულებებია, მაგრამ მათ ყველას ერთადერთი დანიშნულება აქვთ: გვიჩვენონ ქრისტიანობის პრიორიტეტი ყველა სხვა რელიგიასთან, კერძოდ კი, იუდაიზმთან შედარებით. შოთა რუსთაველის ფონდების სხვადასხვა პერიოდის თხზულებებში ებრაელების ხსენება სხვადასხვა ხასიათს ატარებს. აღრინდელი საუკუნეების მასალის მიხედვით, თავდაპირველად ებრაელები ძალიან ცუდი ეპითეტებით არიან შემკული. ისინი მოიხსენიებიან, როგორც ბილწნი, უგუნურნი, საძაგელნი, მკვლელნი, და ეს იმიტომ, რომ „ჰურიანი – რომელთაც პილატეს მისცეს ქრისტე ჯვარცმისთვის...“ მოგვიანო პერიოდის ძეგლებში ებრაელების მიმართ განწყობა შერეული ხასიათისაა: არის საქებარი სიტყვებიც, თუმცა, უფრო ხშირად ძველი ტრადიცია გრძელდება. განსაკუთრებით გამოკვეთილია ებრაელების სოციალური სტატუსი – მათი აღებ-მიცემობით გატაცება⁵.

მე-18 საუკუნიდან მოყოლებული ებრაელთა ხსენება ფრაგმენტულ ხასიათს ატარებს იურიდიულ დოკუმენტებში – სახაზინო და შეწირულობათა წიგნებში.

განსაკუთრებული დატვირთვა აქვს ებრაულ თემას ქართველ მწერალთა შემოქმედებაში. ებრაელი პერსონაჟები და მათთვის დამახასიათებელი სოციალური და რელიგიური ხასიათის ეპიზოდები მრავალფე-

2 ივ. ჯავახიშვილი, ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება საქართველოში XVII-XVIII სს., ჟურნალი „პრომეთე“, №1, 1918, გვ.35.

3 იქვე, გვ. 38.

4 კ. კეკელიძე, „ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია“, ტ. I, 1980, გვ.4.

5 Lali Guledani, The Judaic Phenomenon According to Ancient Georgian Sources, „Frankfurter Judaistische Beiträge“, Frankfurt Jewish Studies Bulletin, volume 41, 2017, p.111-123.

როვნად არის წარმოდგენილი ქართველ მწერალთა ნაწარმოებებში. ებრაული თემა სხვადასხვა პერიოდის ქართულ მწერლობაში სხვადასხვა კუთხით ხდება საინტერესო, რაც დამოკიდებულია საქართველოში მიმდინარე პოლიტიკურ, სოციალურ და ეკონომიკურ ვითარებაზე... განხილვის საგანი არამხოლოდ ებრაული სარწმუნოებრივი პრობლემები და ებრაულ იდენტობასთან დაკავშირებული სხვადასხვა საკითხია, არამედ დაწვრილებით არის შესწავლილი ებრაული თემატიკა ქართველ მწერალთა შემოქმედებაში.⁶

უნდა აღინიშნოს, რომ ებრაული თემა მე-19 საუკუნის II ნახევარსა და მე-20 საუკუნის I ნახევარში იმდენად აქტუალურია, რომ მას თითქმის ყველა ქართველი მწერალი ეხება. პუბლიცისტების ერთი ნაწილისთვისაც ეს საკითხი მეტად საყურადღებოა და იგი ფართო განხილვის საგანი ხდება მათთანაც.⁷ ამ პერიოდის როგორც სხვადასხვა ქართველი მწერლის, ასევე კლასიკოსების შემოქმედების შესწავლა შემდეგი დასკვნის შესაძლებლობას იძლევა: „ებრაელი ხალხის წარსული, მათი ისტორია და ბიბლიური მოტივები უხვად არის წარმოდგენილი ქართველი მწერლების ლექსებში, მოთხრობებსა და პუბლიცისტურ წერილებში და თითოეულის მიერ ამ თემის მიმართ საყოველთაო მოწიწება და პატივისცემაა გამოხატული, რასაც საფუძვლად ძლიერი პატრიოტული მუხტი აქვს. ებრაელთა უძველესი ისტორიიდან გამომდინარე ეპიზოდების გახსენების უმთავრესი მიზანია რუსული კოლონიალიზმის მიერ უმძიმეს მდგომარეობაში მყოფი ქართველი ხალხის ეროვნული და პატრიოტული შეგრძნებების გაღვივება... წმინდათაწმინდა და შეუბღალავია ებრაელების რწმენის საკითხი. რწმენა, როგორც ებრაელების იდენტობის ერთ-ერთი ძირითადი ნიშანი, ასევე ერთსულოვან დადებით ემოციებს იწვევს და მისაბაძი მაგალითია ისედაც ტოლერანტ ქართველ მწერლებში. მათ მიაჩნიათ, რომ ებრაელობა რჯულის შენახვამ გადაარჩინა და ებრაული რწმენა ქრისტიანული რჯულის საძირკველია. ქრისტიანობამ სისრულეში მოიყვანა და დააგვირგვინა ებრაული სარწმუნოების რჯულის კანონი“.⁸

ამ პერიოდის ქართველი მწერლების შემოქმედებაში ებრაელების მიმართ დადებით განწყობებთან ერთად საყოველთაოდ უარყოფითი შეფასებებიც შეინიშნება. კერძოდ, როგორც აღვნიშნეთ, ისე მოგვიანო პერიოდების ნაწარმოებებშიც ებრაელების საქმიანობა (წვრილი მევაჭრეობა, მევახშეობა) იწვევს მკვეთრად უარყოფით ემოციებს. ცნობილია, რომ

6 ა. ნიკოლაიშვილი, ებრაული თემა ქართულ მწერლობაში, საგამომცემლო ცენტრი, ქუთაისი, 2008.

7 ლ. გულედანი და სხვები, ებრაელები საქართველოში: ისტორიულ-ლიტერატურული წიაღსვლები: ქართველ ებრაელთა მეტყველება ისრაელში. (თ. ლომთაძე რედ.). თბილისი: თსუ-ს გამომცემლობა, 2021, გვ.19-45.

8 იქვე, გვ. 42.

ვაჭრობა ებრაელის იდენტობის ძირითადი განმსაზღვრელი ფაქტორი იყო ყველგან და ყველა ეპოქაში. საქართველოში კი ებრაელების ვაჭრობა საქმიანობამ იმდენად ცუდი და ფართო მასშტაბები მიიღო, ხოლო ვაჭარი, ჩარჩი ებრაელი ინტელექტუალურად და სოციალურად იმდენად ჩამორჩენილ ფენას წარმოადგენდა, რომ ხშირად იგი ქართველი მწერლების კრიტიკისა და დაცინვის ობიექტი ხდებოდა. დიდი ქართველი კლასიკოსებიც, ილია ჭავჭავაძე და აკაკი წერეთელი, პუბლიცისტურ წერილებში ებრაელებს მძაფრად აკრიტიკებენ მათი საქმიანობის გამო, რასაც საფუძვლად მართლის თქმის პრინციპი უდევს. მათ ებრაელები თავისი-ანებად მიაჩნიათ, ქართველ ებრაელებს უწოდებენ და სურთ, რომ ისინი განიკურნონ მანკიერებისგან, ამიტომ ღიად და დაუფარავად ამხელენ მათ უარყოფით თვისებებსა და საქციელს.⁹

მე-20 საუკუნის დასაწყისში საქართველოში პროგრესულად მოაზროვნე ახალგაზრდა ებრაელი თაობა საფუძველს უყრის ებრაელთა ცხოვრებაში სრულიად განსხვავებულ რეალობას. ინტელექტითა და განათლებით დაბალ საფეხურზე მდგომ ებრაულ თემში გამოჩნდნენ თანამედროვედ მოაზროვნე ახალგაზრდები, რომლებიც ცდილობენ რადიკალურად შეცვალონ ინტელექტუალურად დაბალ დონეზე მდგომ ებრაელთა ყოფა. ერთადერთი ხსნა განათლებასა და განვითარებაშია. ებრაულ საკითხებზე გამოქვეყნებულ პუბლიცისტურ წერილებში წარმოდგენილია მათი იდენტობის ამსახველი ტექსტები, ებრაელების ისტორიისა და ეთნოგრაფიის საკითხები, ებრაელების საქმიანობასთან დაკავშირებული მოსაზრებები, აღწერილია სიონისტური და სხვა პოლიტიკური მოძრაობების განვითარების პროცესები, გადმოცემულია პროგრესულ ქართველ ებრაელთა ნააზრევი, განხილულია ქართველი და ებრაელი ხალხების მეგობრობის თემა და სხვა.¹⁰

ქართველი ებრაელების ისრაელში მასობრივმა აღიამ, რაც გასულ საუკუნეში ორ ნაკადად განხორციელდა (70-იანი და 90-იანი წლები), ახალი რეალობა წარმოქმნა, რაც ისრაელში ქართულენოვანი ლიტერატურული ნიმუშებისა (როგორც პროზის, ისე პოეზიის) და სხვა ნაბეჭდი პროდუქციის (სამეცნიერო კვლევები, პერიოდიკა და ა.შ.) შექმნაში გამოიხატა. ქართველი ებრაელების იდენტობის დასახასიათებლად მათი შესწავლა უდიდეს მნიშვნელობას იძენს. ისრაელში გამოცემული ქართველი ებრაელი მწერლების შემოქმედების თემატიკა მრავალფეროვანია: პატრიოტულ თემაზე დაწერილ ნაწარმოებებს ენაცვლება სასიყვარულო თემატიკა, ომისა და ისრაელელი ჯარისკაცების თემატიკას ენაცვლება

9 იქვე, გვ. 37.

10 ქ. კაკიტელაშვილი და სხვები, ებრაული იდენტობის ნარატივი: იდენტობის ნარატივები საქართველოში: მრავალეთნიკური ქართველი ერის სათავეებთან (1860-1918), თბილისი, 2014, გვ.178-248.

ავტორის ფანტაზიით შექმნილი ამბები. რეალური, ისტორიული ხასიათის მოთხრობების პარალელურად წარმოდგენილია ალეგორიული ან იუმორისტული ხასიათის მოთხრობები და ა.შ. ნაწარმოებების ერთ ნაწილში ებრაელი ჯარისკაცების მიმართ დიდი სიყვარული გამოსჭვივის, მეორეში – ისრაელის მიმართ თავდადება, სხვაგან საქართველოს მონატრებაა გადმოცემული. ჭარბობს ებრაული ყოფისთვის დამახასიათებელი ეპიზოდები (მაგალითად, ისრაელის „კიბუცებსა“ და „მოშავებში“ ცხოვრება); არის მსუბუქი, გასართობი მოთხრობებიც, რომელთაც ძალიან პრიმიტიული სიუჟეტი და ზღაპარივით ბედნიერი დასასრული აქვთ... აღსანიშნავია, რომ ეს მრავალთემიანი ნაწარმოებები იქმნებოდა მხოლოდ ქართულად. ქართველი ებრაელების სამწერლობო ენა ისრაელში უცვლელია, წერენ იმავე მახასიათებლების მქონე ენით, თუმცა თვალში საცემია ებრაიზმების ხშირი გამოყენება. ყველაზე მთავარი კი ის არის, რომ რა თემატიკისა და იდეური დატვირთვისაც არ უნდა იყოს ესა თუ ის წიგნი, მოთხრობა ან ჩანახატი, როგორი ბევრი ებრაიზმიც არ უნდა იძებნებოდეს ნაწარმოების ენაში, ებრაული ყოფისთვის დამახასიათებელ როგორ რეალურ ეპიზოდზეც არ უნდა იყოს გამახვილებული ყურადღება, ქართველი ებრაელი მწერლების შემოქმედება მეტწილად გამართული ქართულითაა დაწერილი, ინარჩუნებს ქართული ლიტერატურისთვის დამახასიათებელ ძირითად ნიშნებს და ამ ლიტერატურასთან ენობრივი ინტეგრაციის ტენდენციას, ანუ ტერიტორიული დისტანციის მიუხედავად, ამ პერიოდის მწერლებსა და მოსახლეობის სოციალურად მაღალ ფენას შენარჩუნებული აქვთ ის, რაც საქართველოდან გამოჰყვათ.¹¹ ქართულის აქტიურად გამოყენება ისრაელში ასული პირველი ნაკადის ქართველი ებრაელების ძირითადი მახასიათებელია. ავტორები საინტერესო არიან არამხოლოდ იმ თვალსაზრისით, რომ მათთან დღემდე შენარჩუნებულია ქართულის, როგორც მშობლიური ენის, განცდა, არამედ იმიტაც, რომ ზოგიერთი სამეცნიერო თუ მხატვრული ნაწარმოები შეიცავს მნიშვნელოვან ინფორმაციას ებრაელების საქართველოში ცხოვრებისა და საქმიანობის შესახებ და საისტორიო წყაროებში არსებული მწირი ინფორმაციის პირობებში იძენს მტკიცებულების სტატუსს ებრაელების იდენტობისა და ქალაქების განვითარების პროცესში მათი როლის დასადგენად.¹²

ცნობილია, რომ საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში მცხოვრები ებრაელობა ერთმანეთისგან განსხვავდება იმ რეგიონის ქართველე-

11 ლ. გულედანი, 70-იანი წლების ისრაელის ქართულენოვანი ბეჭდური პროდუქციის ძირითადი მახასიათებლები, აღმოსავლეთი და საქართველო, XIV, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, (73-87), თბილისი, 2023, გვ. 86.

12 ლ. გულედანი, ქართველ ებრაელთა მიერ დანახული ქუთაისი, კულტურის ისტორიისა და თეორიის საკითხები, XXXVII, (94-118), თსუ-ს გამომცემლობა, თბილისი, 2023, გვ. 115.

ბისტვის დამახასიათებელი თავისებურებებითაც (დიალექტი, ინტონაცია, ტრადიციები, წეს-ჩვეულებები), რომელშიც უწევთ ცხოვრება. ებრაელთა იდენტობის კვლევის საქმეში ცალკე უნდა აღინიშნოს ზაქარია ჭიჭინაძის ღვაწლი, რომელიც ქართველი ებრაელობის საკითხს დეტალურად შეისწავლის. მისი წიგნი გარკვეულწილად წყაროს სტატუსს იძენს.¹³ ზაქარია ჭიჭინაძე ქართველ ებრაელებს განიხილავს მთლიანობაშიც და ქალაქებისა და რეგიონების თავისებურებებისა და მცირე ნიუანსების გათვალისწინებითაც აღწერს და ცალ-ცალკე, ქალაქების მიხედვითაც წარმოადგენს მათ – მიუხედავად იმისა, რომ ქართველ ებრაელებს საერთო უფრო მეტი აქვთ, ვიდრე განსხვავება.

განსაკუთრებით საინტერესოა ქართველი ებრაელების შესახებ უცხოელი მოგზაურების მოსაზრებები, რომლებიც ძირითადად მე-17 – მე-19 საუკუნეების პერიოდში იმყოფებოდნენ საქართველოში. სტატიაში შეძლებისდაგვარად წარმოდგენილია ყველა იმ მოგზაურის მოსაზრება, რომლებიც რაიმე თვალსაზრისით მოიხსენიებენ საქართველოში მცხოვრებ ებრაელობას:

მე-17 საუკუნის მოგზაური ჟან შარდენი, რომელიც 70-იან წლებში საქართველოსაც ეწვია,¹⁴ მიუთითებს იმაზე, რომ საქართველოში არ არის ბევრი ქალაქი და ჩამოთვლის ქართლის შემდეგ ქალაქებს: „სურამი, ალი, გორი და ტბილისი. სურამი, რომელიც უფრო რომ ციხე იყო და გორის ნახევარს შეადგენდა“ – აღნიშნავს იგი.¹⁵

მოგზაურთა ნაწერებში გადმოცემული ინფორმაცია საქართველოს სხვადასხვა ქალაქს ეხება, თუმცა ჭარბობს აღწერილობა ქუთაისის შესახებ, რომელიც იმ პერიოდისთვის სატახტო ქალაქი და ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სავაჭრო ცენტრი იყო.

მე-17 საუკუნიდან ებრაელების ქუთაისში დასახლების შესახებ მოსაზრებას განამტკიცებს შვეიცარიელი გეოლოგის, არქეოლოგისა და მოგზაურის, მარი-ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს, ინფორმაცია, რომელმაც 1831-34 წლებში იმოგზაურა კავკასიაში, იყო ქუთაისშიც და დაგვიტოვა მისი სიძველეთა აღწერილობა. იგი წერს „...ქუთაისის მოსახლეობას, რომელიც 2000 სულს აღემატება (სამხედრო პირების გამოკლებით), შეადგენენ ქართველები, სომხები, ებრაელები და რუსები; აქ მცირე რაოდენობით ცხოვრობენ აგრეთვე თურქები და ბერძნები...“. შემდეგ იგი განაგრძობს: „ერთ საუკუნეზე მეტი ხნის წინ ებრაელები, რომელნიც მანამდე იმერეთში საერთოდ არ იყვნენ, აქ მოიზიდეს მეფეებმა, ანუ „ცარებმა“

13 ზ. ჭიჭინაძე, ქართველი ებრაელები საქართველოში, თბილისი, 1904.

14 ჟ. შარდენი, მოგზაურობა საქართველოში, თარგმნილი ფრანგულიდან ვასილ ბარნოვის მიერ, თბილისი, 1935, გვ.46.

15 ივ. ჯავახიშვილი, ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება საქართველოში XVII-XVIII სს., ჟურნალი „პრომეთე“, №1, 1918, გვ.36

(tzars), რომლებიც მათ მფარველობდნენ. ისინი ძირითადად ახალციხიდან გადმოვიდნენ. ქუთაისის ეკლესიამ მათ მიწის ნაკვეთი გამოუყო მმართველის სახლთან ახლოს, სადაც ისინი დამკვიდრდნენ და სანაცვლოდ რენტას უხდიან ეგზარქოსს. მათ ძალიან ღარიბული სინაგოგა აქვთ, სადაც მხოლოდ რამდენიმე მერხი დგას კათედრის ირგვლივ. ინტერიერი ჩაბნელებულია, კედლები კი შეუღესავი... ქუთაისის ბაზრის დიდი ნაწილი უჭირავთ ებრაელებს, რომლებიც სინამდვილეში მხოლოდ გარეგნულად გვანან საკუთარ ხალხს... უფრო ხშირად მათ არწივისებრი ცხვირი აქვთ, წაგრძელებული პირისახე, შავი ან წითური თმა-წვერი... თვალები შავი ფერისა აქვთ, ტანით კი არც ძალიან მაღლები არიან და არც ახოვანებით გამოირჩევიან. ატარებენ ქართულ ან სომხურ სამოსს, შავი ბატკნის ბეწვის სპარსულ ქუდს; წვერს უშვებენ და საფეთქლებზე ორივე მხარეს თმის თითო გრძელი კულული აქვთ ჩამოშვებული. მათი უმრავლესობა ძველმანებისა და სოფლის მეურნეობის პროდუქტების გადაცვლით არის დაკავებული და ა. შ. არ უყვართ არც მძიმე შრომა, არც – საველე სამუშაოების შესრულება. ისინი თავის წინ დახვავებული წვრილმანი საქონლის შუაში ფეხმორთხმით მოკალათდებიან, თან კითხულობენ ბიბლიას და ბავშვებს ებრაულ ენას ასწავლიან, თუმცა ერთმანეთში მხოლოდ ქართულად საუბრობენ...აქაური ებრაელები ძალზე წყნარნი და მშვიდნი არიან და სხვა დანარჩენი ვაჭრებისაგან ნაკლებად გამოირჩევიან.¹⁶ ამ ამონარიდის მიხედვით, ებრაელები ქუთაისში მე-17 საუკუნის შემდეგ დასახლდნენ, თუმცა ა. ნიკოლეიშვილი კომენტარს ურთავს ამ ციტატას და აღნიშნავს, რომ დიუბუა დე მონპერე ცდება.¹⁷ მისი აზრით, ებრაელები იმერეთსა და ქუთაისში გაცილებით ადრე, საქართველოში მათი ჩამოსახლებიდან მალევე დამკვიდრდნენ.

საფრანგეთის მეფის კონსული თბილისში ჟაკ ფრანსუა გამბა ქუთაისში 1822 წელს იმყოფებოდა. იგი ქუთაისს ამიერკავკასიის ერთ-ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან ქალაქად მიიჩნევს: „ქუთაისის ბაზარი საკმაოდ დიდია: აქ ყველა ღუქანი ხისაა და წყვილ პარალელურ ხაზზეა განლაგებული...ქუთაისს ამიერკავკასიის რუსული პროვინციების ერთ-ერთ ყველაზე მნიშვნელოვანი ქალაქად შეუძლია იქცეს. მისი ზრდა რამდენიმე წლის განმავლობაში აშკარად შესამჩნევია... ქუთაისი ისეთი ადვიწერე, როგორიც ვნახე. აქ ყველაფერი იმაზე მიუთითებს, რომ რამდენიმე წელი-

16 მ. მაგლობლიშვილი, ლ. მიქიაშვილი, ქუთაისი და მისი მოსახლეობა (ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს ნაშრომიდან „მოგზაურობა კავკასიაში“), კრებ. ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები, №2 (10), 2011, გვ.344-346
https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/149282/4/Axali_Da_Uaxlesi_Istoriis_Sakitxebi_2011_N2.pdf

17 ა. ნიკოლეიშვილი, ო. ნიკოლეიშვილი, ევროპელი ავტორები ქუთაისის შესახებ, განთიადი, 1-2, 2022, გვ.187

წადში ამ ქალაქში, რომელსაც ევროპასა და აზიას შორის საქონლის ტრანზიტისათვის ესოდენ კარგი მდებარეობა აქვს, მოსახლეობა ორჯერ მეტად გაიზრდება და ცხოვრების პირობებიც სათანადოდ გაუმჯობესდება... მოსახლეობა ჯერ კიდევ ცოტაა. დაახლოებით რვაასი ებრაელი აქაური მოსახლეობის თითქმის ნახევარს შეადგენს. ისინი განკერძოებულ უბანში ცხოვრობენ... ებრაელები ძირითადად სოფლის მეურნეობის პროდუქტებით ვაჭრობენ.“¹⁸

ჟაკ ფრანსუა გამბა ეხება სურამელ ებრაელებსაც და აღნიშნავს: „სურამში ებრაელთა რამდენიმე ოჯახი ცხოვრობს, მათ შორის ყმებიც არიან. ებრაელები ამ მხარეში უხსოვარი დროიდან ბინადრობენ. ისინი საცალო ვაჭრობით და ადგილობრივი პროდუქციის გაყიდვით არიან დაკავებული.“¹⁹

ძალიან საინტერესოა ამიერკავკასიის ეთნიკური მოსახლეობის გამბასეული აღქმა. იგი ქართველებს ებრაელებს ადარებს და ასე ახასიათებს: „ქართველი კაცი მაღალი ტანისა და ძლიერი აღნაგობისაა. მისი სახის ნაკვთები, როგორც წესი, ლამაზი და მკვეთრად გამოკვეთილია. აქვს შავი, მშვენიერი ჭრილის თვალები, გრძელი, ხშირად არწივისებრი ცხვირი, უფრო ებრაელების ცხვირის მსგავსი, ვიდრე რომაელებისა, რის გამოც მას ხშირად ებრაელებთან აიგივებენ...“²⁰ ან სომხებს ებრაელებთან მიმართებაში მოიხსენიებს: „...სომხები, ებრაელების მსგავსად, ერთმანეთთან ისტორიული მეხსიერებით იყვნენ დაკავშირებულნი და სამყაროს დასაბამიდან საუკუნეების მანძილზე მთელ აზიაში მიმოფანტულნი.“²¹

ებრაელებსა და სომხებთან დაკავშირებულ ინფორმაციას გვაწვდის ასევე ფრედერიკა-ელენა ფონ ფრეიგანგი, რუსეთის იმპერიის სამსახურში მყოფი დიპლომატის, ვილჰელმ ფონ ფრეიგანგის ცოლი, რომელიც თბილისში 1811-1812 წლებში იმყოფებოდა. იგი აღნიშნავს: „სომხების სათვისტომო საქართველოში დიდი ხნიდანაა ცნობილი, ისინი ხშირად ყოფილან იძულებულნი, რომ საქართველოში გამოქცეულიყვნენ თურქებისა და სპარსელებისაგან თავის შესაფარებლად. დღეს ისინი საქართველოს მოსახლეობის მეოთხედს შეადგენენ. სწორედ მათ ხელშია ამ მხარეების ვაჭრობა. ებრაელები საქართველოში მცირერიცხოვანნი არიან.“²²

18 ჟაკ ფრანსუა გამბა, მოგზაურობა ამიერკავკასიაში, ტ.1, „ფრანგულიდან თარგმნა და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა, თბილისი, „განათლება“, 1987, გვ. 133-134

19 ჟაკ ფრანსუა გამბა, მოგზაურობა კავკასიაში, ტ. 2, თარგმნა მზია მგალობლიშვილმა, კომენტარები და საძიებლები დაურთო მიქიაშვილმა, თბილისი, 2021, გვ. 62.

20 იქვე, გვ.89

21 იქვე, გვ.91

22 Freygangs. Lettres sur le Caucase et la Géorgie, suivies, d'une relation d'un voyage en

ცნობილმა გერმანელმა მწერალმა და მეცნიერმა ფრიდრიხ ბოდენშტედტმა რამდენიმე წელი დაჰყო აღმოსავლეთში; დაწერა წიგნი საქართველოზე, რომელშიც შემდეგ ინფორმაციას გვაწვდის: „ქუთაისი რიონის ორსავე მხარეს გაშლილი ქალაქია, ჩინებული ჰავით, კარგი წყლითა და მოხდენილი მდებარეობით გამოირჩევა. მოსახლეობა უგარნიზონოდ ორ-სამ ათას კაცს არ აღემატება. უმრავლესობა იმერლები, სომხები, ებრაელები და რუსებია. ქალაქის მთავარი საქმიანობა ვაჭრობაა...“²³

მე-19 საუკუნის 50-იან წლებში ქუთაისის ვიცე გუბერნატორი პეტრე ედმუნდის ძე გნილოსაროვი ქუთაისის საკმაოდ დეტალური აღწერისა და დახასიათების შემდეგ ჩამოთვლის ამ ქალაქის მოსახლეობას (სულ 3500-მდე მცხოვრები) სარწმუნოების მიხედვით, მიუთითებს ებრაელების რაოდენობას – 1103 სული და აღნიშნავს, რომ მათ ქალაქის ყველაზე განსაკუთრებული და ლამაზი მონაკვეთი ეკავათ, მაგრამ ცხოვრობდნენ ბინძურად.²⁴ იგი ქუთაისს სავაჭრო ქალაქად მიიჩნევს, თუმცა კონკრეტულად არ აღნიშნავს რითი იყვნენ ებრაელები ჩართული ქუთაისში გაჩაღებულ აღებ-მიცემობაში. მხოლოდ ერთგან მიუთითებს იმაზე, რომ ებრაელები ვაჭრობდნენ აბრეშუმით და დიდი რაოდენობით აბრეშუმს ყიდულობდნენ სოფლებში, განსაკუთრებით კი – სოფელ ხონში.²⁵ ასევე, ებრაელებს ახსენებს 1842 წლის წყალდიდობის კონტექსტში და აღნიშნავს: „წყალმა, რომლის დონემ, როგორც ამბობენ, 17 ფუნტით მოიმატა, დაფარა ებრაელთა უბანი...“²⁶

ქუთაისის შესახებ ცნობას გვაწვდის ასევე ფრანგი მრეწველი, ალფრედ-კოკლენ შვარცი, რომელიც თბილისში იმყოფებოდა 1879 წელს. იგი აღნიშნავს: „ჩვენ ქუთაისის შემოგარენზე, ჭეშმარიტ გეტოზე გავიარეთ, სადაც მხოლოდ ებრაელები ცხოვრობენ. საკმაოდ უმწო მაღალი ქუდის გარდა, მათ იგივე ადათ-წესები, ცხოვრების სტილი და ტანსაცმელი აქვთ, რაც ქართველებს. როგორც ყველა ებრაელი, ისინიც შრომისმოყვარეები არიან, ყოველგვარ ვაჭრობას ეწევიან, დიდი რაოდენობით ჰყავთ შინაური ცხოველი, მათ შორის უამრავი ღორი, რომლებსაც ქართველები ყიდულობენ“.²⁷

Perse, en 1812 Hambourg: Chez Treutter & Wurtz, 1816, 109.

23 ფრიდრიხ ბოდენშტედტი, ათას ერთი დღე აღმოსავლეთში, შემოკლებული თარგმანი გერმანულიდან აკ. გელოვანისა, თბილისი, 1965, გვ.157-161

24 Рассказы о Кутаиси, Календарь Кавказа, Типография Канцелярии Наместника Кавказа, Тифлис, 1853, стр. 333

25 ძველი და ახალი ქუთაისი, „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1973, გვ. 247-252

26 იქვე, გვ.248

27 Alfred Kœchlin-Schwartz, Un touriste au Caucase: Volga, Caspienne, Caucase, Paris: J. Hetzel & Cie Editeurs, 1881, 292.

1890 წელს კავკასიაში იმყოფებოდა იტალიელ მეცნიერთა ექსპედიცია, რომლის ერთ-ერთი წევრი, ბოტანიკოსი ემილ ლევიე აღნიშნავს, რომ ამ დროისთვის ქუთაისში მცხოვრებთა რიცხვი 13-14-ათასია.²⁸ იმავე პერიოდის ინგლისელი მთარგმნელის მარჯორი უორდროპის ჩანაწერებში კი ვკითხულობთ: „ამბობენ, რომ ქალაქი აღრე 100 000 მცხოვრებს ითვლიდა, ახლა კი 20 000 ძლივს არის“.²⁹

მოგზაურ იეჰუდა ჰალევი ჩორნის ჩანაწერებში წავაწყდით მცირე ეპიზოდს, სადაც მისი კულაშელ ებრაელებთან სტუმრობის სცენაა წარმოდგენილი... მოგზაური კმაყოფილებას გამოთქვამს კულაშელების დახვედრით, მათი სტუმართმოყვარეობით, იმ პირობებით, რომელიც დადლილს მოსასვენებლად შეუქმნეს – საწოლით და თეთრეულით, მაგრამ მათზე თავის ზოგად მოსაზრებას გამოთქვამს მოკლედ: „...ცხოვრობენ ისინი უწესრიგოდ და უგონოდ, ტყის კაცებივით. მათი ქალები უდაბნოს ველურსებრივით არიან, კაცებს გაურბიან...“³⁰

ცნობილი ფრანგი მეცნიერი, არქეოლოგი და ანთროპოლოგი ერნესტ შანტრი საფრანგეთის სახალხო განათლების სამინისტროს დავალებით 1890 წელს საქართველოში მესამედ ჩამოდის. მისი მეუღლე ბელონი შანტრი ძალიან საინტერესო ცნობებს გვაწვდის ახალციხესა და იქ მცხოვრებ ებრაელებზე: „ახალციხე, ძველი ქალაქი აკ-კისარი (თეთრი ციხე – B. Ch.), მუსლიმთა ბატონობის დროს ქართველ მონათა დიდი ბაზარი იყო... დღეს ის მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტია, როგორც სასაზღვრო ქალაქი და თურქეთთან კავკასიის ვაჭრობის ერთ-ერთი მთავარი საწყობი. შავი ზღვის დონიდან ის 1000 მ-ზე უფრო მაღლა მდებარეობს და ორი განსხვავებული, ძველი და ახალი, ნაწილისაგან შედგება, რომლებიც ერთმანეთისგან მტკვრის შენაკადით, ფოცხოვ-ჩაით არის გამოყოფილი. ძველი უბნები, რომლებსაც ახლა საავადმყოფოდ ქცეული ციხე დაჰყურებს, ნახევრად მიწური და ნაწილობრივ დანგრეული სახლებით გამოირჩევა, რომლებიც იარუსებად აღის ბორცვზე და რომელთა იერსახე ძალიან სევდიანია, რადგან იქ არავითარი მცენარეულობა არ არის. სწორედ იქ ცხოვრობენ ქართველები, მუსლიმები და ებრაელები... ჩვენთვის ამ ქალაქის მთავარი მიმზიდველობა მისი მოსახლეობის მრავალფეროვნებაა, განსაკუთრებით კი ებრაულ დასახლებაში, რომლის შესწავლა ჩემს ქმარს ძლიერ სურდა.“ ბელონი შანტრი აღწერს ახალციხელი ებრაელების გარეგნობას: „მრავალ მათგანს გრძელი კულულები აქვს; ისინი, თითქმის ყვალანი, ქერები ან წითურები არიან; მათ ცისფერი, უმეტესად კი მწვანე

28 ემილ ლევიეს მოგზაურობა კავკასიაში, მოამბე, 1894, ივლისი, №7, გან.2 გვ.14-16

29 ლეილა თაქთაქიშვილ-ურუშაძე, „მარჯორი უორდროპი“, „ლიტერატურა და ხელოვნება“, თბილისი, 1965, გვ.41-44

30 იეჰუდა ჰალევი ჩორნი, მოგზაურობა საქართველოში, იმერეთში, სამეგრელოში, გურიასა და არარატის ქვეყნებში, განთიადი, 5-6, ქუთაისი, 1996, გ. 87-112; გვ.89

თვალეები აქვთ. როგორც ვხედავთ, ეს საკმაოდ თავისებური ტიპია. ამას გარდა, ისინი ძალიან ჰგვანან ქართველებს, რომელთა ენაზეც საუბრობენ... თითქმის ყველა ებრაელ ქალს ქერა ან წითური თმა და მწვანე თვალეები აქვს. ლამაზი ქალი ცოტაა...". იგი აღწერს ახალციხის რაბინსაც, რომელსაც სტუმრად ეწვივნენ იმ მიზნით, რომ ახალციხელი ებრაელების კვლევის საკითხში დახმარებოდა: „ეს რაბინი თეთრწვერიანი პატივცემული პატრიარქია თავზე ქუდითა და ბეწვით მოარშიებული მოსასხამით. ის ტანდაბალია, ძალიან მეტყველი სახით...". რაბინს სტუმრები ებრაელთა უბნის დასათვალიერებლად წაუყვანია: „იქ ერთმანეთის გვერდით ორი სინაგოგა დგას, რადგან ზოგიერთი დღესასწაულის დროს მრავალრიცხოვანი კოლონიის დასატევად ერთი არ კმარა. მთავარ სინაგოგაში რაბინი გვიჩვენებს რამდენიმე უძველეს თალმუდს, რომლებიც მზრუნველობითაა დახვეული ცილინდრებზე და გახვეული აბრეშუმის შალითებში.“

ბელონი შანტრი ახალციხელ ებრაელებზე სხვა მნიშვნელოვან ინფორმაციასაც გვაწვდის: მას მიაჩნია, რომ ებრაელები ფიზიკურად განუვითარებლების შთაბეჭდილებას ტოვებენ, თვალში საცემია მდედრობითი სქესის წარმომადგენელთა პატარა ზომები, ისინი ჯუჯებივით გამოიყურებიან, რაც, მისი აზრით, გოგონების ადრეულ ასაკში გათხოვების ბრალი უნდა იყოს. ქალებს უცხოებთან კონტაქტი უჭირთ, ოთახებში იკეტებიან და გარეთ გამოსვლაზე უარს ამბობენ. ბელონი შანტრი აღწერს მათ საცხოვრებელსაც: „ზოგიერთი გამონაკლისის გარდა, ებრაელების სახლები, სომხების სახლების მსგავსად, სისუფთავითა და წესრიგით არ გამოირჩევა. ძალიან დაბალქერიანი ოთახები ხალიჩებითაა დაფარული, რომელთა ირგვლივ შემოწყობილი ბალიშები სკამის ფუნქციას ასრულებენ და სავსეა პარაზიტებით.“³¹

ებრაელების ცხოვრების უსუფთაო წესზე მიუთითებს კარლა სერენა, ბელგიელი მოგზაური და მწერალი, რომელიც 1876-1877 და 1881 წლებში იმყოფებოდა საქართველოში. იგი აღნიშნავს: „ებრაული მოსახლეობა, მიუხედავად იმისა, რომ არ არის შერეული, სულაც არ არის ისეთი ლამაზი ტიპი, როგორიც ძირძველი მოსახლეობაა; ამასთან, მათი უბანი გაგახსენებს იერუსალიმში ისრაელის უბნის ყბადაღებულ უსუფთაობას.“³²

ებრაელების სხვა ხალხებისგან განსხვავებულ, დისკრიმინაციულ სტატუსზე მიუთითებს საფრანგეთის ვაჭრობის სამინისტროს მრჩეველი საგარეო ვაჭრობის საკითხებში მორის რონდე-სენი, რომელიც საქართველოში 1913 წლის ზაფხულში იმყოფებოდა. იგი აღნიშნავს, რომ ებრაე-

31 Madame B. Chantre. *À travers l'Arménie russe*. Ouvrage contenant 151 illustrations gravées d'après les photographies prises par M. Chantre et 2 cartes, Paris, Hachette: 1893, 340-343.

32 Carla Sérén. „Excursions in the Caucasus. De la mer Noire a la mer Caspienne. – Iméréthie, province du Caucase“. *Le Tour du Monde*, XL, 1880, 292.

ლები საქართველოში რაიმე მნიშვნელოვან თანამდებობას არ იკავებენ, „...რადგან რუსეთში, ისე, როგორც თურქეთში, ყველა რასას, იმპერიის ახლად შეყვანილ ხალხებსაც კი შეუძლიათ ყველაზე მნიშვნელოვანი თანამდებობების მიღება: ყველას, გარდა ებრაელებისა, რომლებსაც სპეციალური სტატუსი აქვთ“. თბილისში, სადაც მრავალი ეროვნების ხალხი ირევა, „ებრაელები, რომელთა რიცხვი 12,000-15,000-ია, ბევრს ვერაფერს აღწევენ და უმეტესწილად ღარიბებად რჩებიან. ეს იმიტომ ხდება, რომ მათ პირისპირ სავაჭრო ბრძოლისთვის უკეთ შეიარაღებული ორი რასა დგას: სომხები და სპარსელები. აქ ხშირად ამბობენ: „ერთი სომეხი სამ ებრაელს, ერთი სპარსელი კი სამ სომეხს გააცურებსო.“³³

საქართველოს სხვადასხვა ქალაქში მცხოვრებ ებრაელებზე საინტერესო ინფორმაციას გვაწვდის ფრანგი დიპლომატი, პოლიტიკური მოღვაწე და ისტორიკოსი ლუი-ოგიუსტ-ფელიქს დე ბოჟური. ცნობები საქართველოს შესახებ წარმოდგენილია მისი თხზულების მეორე ტომის VI წიგნის პირველ თავში, სათაურით „აზიური თურქეთის საზღვრები“. როგორც ჩანს, ოსმალეთის იმპერიის მოსაზღვრე საქართველოს ტერიტორიები მან 1817 წელს ლევანტში ყოფნის დროს მოიარა. იგი აღნიშნავს: „ქუთაისში 4,000-5,000 მოსახლემდეა, ქრისტიანები და ებრაელები, მაგრამ რუსებს იქ მრავალრიცხოვანი გარნიზონი ჰყავთ...“³⁴ „პატარა ქალაქი სურამი დასახლებულია ქრისტიანებით, რომლებსაც ებრაელები შერევია.“³⁵

ლუი-ოგიუსტ-ფელიქს დე ბოჟური თბილისის შესახებ წერს შემდეგ ინფორმაციას: „ძველ ქალაქში (თბილისის ძველი ნაწილი) მხოლოდ პატარა დაკლავნილი ქუჩებია, მიწური და ნახევრადმიწური სახლებით, მაგრამ ახალი ქალაქი, რომელიც რუსებმა ააშენეს, კარგად არის მოსწორებული და ქუჩების სიგანე 60 ფუტია [18,3 მ]; მათ გასწვრივ ჩამწკრივებულია აგურის სახლები და დამშვენებულია ლამაზი მოედნებით. თბილისში, რუსეთის ამჟამინდელი მთავრობის რეზიდენციაში, 20,000 მოსახლეზე მეტია, რომელშიც არ იგულისხმება 5,000 – კაციათი გარნიზონი; მოსახლეობა იქ დღითიდღე იზრდება: ეს არის რუსების, სომხების, ებრაელებისა და აგრეთვე სპარსელების ნარევი; თავის რელიგიას ყველა თანაბარი თავისუფლებით მისდევს.“³⁶

33 Maurice Rondet-Saint, *Aux confins de l'Europe et de l'Asie*, Paris: Plon, 1913, 167-168.

34 Louis-Auguste-Félix de Beaujour. *Voyage militaire dans l'Empire othoman, ou Description de ses frontières et de ses principales défenses, soit naturelles, soit artificielles* (Paris: Chez Firmin Didot Frères, 1829), II, 20.

35 Beaujour, 39.

36 Beaujour, 40.

* მაღლობას ვუხდით გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნების ახალი და უახლესი ისტორიის დეპარტამენტის ხელმძღვანელს ირინე ნაჭყებიას წინამდებარე სტატიისთვის ზო-

ამრიგად, როგორც აღინიშნა, ქართველი ებრაელების შესახებ სალიტერატურო წყაროებში ძველი პერიოდიდან მოყოლებული თანამედროვე პერიოდის ჩათვლით დასტურდება მდიდარი მასალა, ხოლო იმის გამო, რომ ინფორმაცია მათ შესახებ საისტორიო წყაროებში ძუნწად არის წარმოდგენილი, ქართველი ებრაელების საკითხის გასააზრებლად მოგზაურთა აღწერილობები და შენიშვნები მეტად ფასეული ხდება, თუმცა დამოწმებული მასალის მიმოხილვის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ცნობები მოგზაურებთანაც არ არის ინფორმაციულად უხვი და ზოგჯერ ნაკლებად სარწმუნოცაა, ვინაიდან ერთი და იმავე პერიოდის დემოგრაფიული მონაცემები ზოგჯერ სრულიად განსხვავებულ ციფრებზე მიუთითებს. ზოგადად კი, როგორც ლიტერატურული, ისე საისტორიო წყაროები მოგზაურთა აღწერილობებთან ერთად ქართველი ებრაელების იდენტობის საკითხის სრულყოფილად გააზრების თვალსაზრისით საინტერესო მონაცემებსა და მნიშვნელოვან ინფორმაციას შეიცავს.

გიერთი მოგზაურის ცნობის ქართული თარგმანის მოწოდებისთვის.

ბიბლიოგრაფია – Bibliography

ბატონიშვილი ვახუშტი. *აღწერა სამეფოსა საქართველოსი, ქართლის ცხოვრება*, ტ.IV. (ტექსტი გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა), თბილისი, 1973.

ბოდენშტედტი, ფრ. *ათას ერთი დღე აღმოსავლეთში*. შემოკლებული თარგმანი გერმანულიდან აკ. გელოვანისა. თბილისი, 1965.

გულედანი, ლ. ებრაელები საქართველოში: ისტორიულ-ლიტერატურული წიაღსვლები: ქართველ ებრაელთა მეტყველება ისრაელში; (ლომთაძე თ., (რედ.), ენოხი რ., კვირიკაშვილი ა., ჯაიანი რ., ჯანჯღავა ც.), თბილისი: თსუ-ს გამომცემლობა, 2021.

გულედანი, ლ. 70-იანი წლების ისრაელის ქართულენოვანი ბეჭდური პროდუქციის ძირითადი მახასიათებლები. *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, XIV. თბილისი: ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2023, გვ.73-87.

გულედანი, ლ. ქართველ ებრაელთა მიერ დანახული ქუთაისი. *კულტურის ისტორიისა და თეორიის საკითხები*, XXXVII. თბილისი: თსუ-ს გამომცემლობა, 2023, გვ. 94-118.

ემილ ლევიეს მოგზაურობა კავკასიაში. *მოამბე*. ივლისი, №7, 1894. გან.2 გვ.14-16:

თაქთაქიშვილ-ურუშაძე, ლ. მარჯორი უორდროპი. „*ლიტერატურა და ხელოვნება*“, თბილისი, 1965.

აკაიტელაშვილი ქ., (ჩიქოვანი ნ., ჩხაიძე ი., წერეთელი ი., მაცაბერიძე დ.), ებრაული იდენტობის ნარატივი: იდენტობის ნარატივები საქართველოში: მრავალეთნიკური ქართველი ერის სათავეებთან (1860-1918). თბილისი, 2014.

კეკელიძე, კ. *ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია*, ტ. I. თბილისი, 1980.

მგალობლიშვილი, მ., მიქიაშვილი, ლ. ქუთაისი და მისი მოსახლეობა (ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს ნაშრომიდან „მოგზაურობა კავკასიაში“), კრებ. *ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები*, №2 (10), 2011.

https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/149282/4/Axali_Da_Uaxlesi_Istoriis_Sakitxebi_2011_N2.pdf

ნიკოლაიშვილი, ა., *ებრაული თემა ქართულ მწერლობაში*. ქუთაისი: საგამომცემლო ცენტრი, 2008.

ნიკოლეიშვილი, ა., ნიკოლეიშვილი, ო. ევროპელი ავტორები ქუთაისის შესახებ. *განთიადი*, 1-2, ქუთაისი, 2022.

ჟაკ ფრანსუა გამბა. *მოგზაურობა ამიერკავკასიაში*, ტ. 1. ფრანგულიდან თარგმნა და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა, თბილისი: „განათლება“, 1987.

ჟაკ ფრანსუა გამბა. *მოგზაურობა კავკასიაში*, ტ. 2. ფრანგულიდან თარგმნა

მზია მგალობლიშვილმა, კომენტარები და საძიებლები დაურთო ლელა მიქიაშვილმა, თბილისი, 2021.

ჟან მარდენი. *მოგზაურობა საქართველოში*. თარგმნილი ფრანგულიდან ვასილ ბარნოვის მიერ, თბილისი, 1935.

ჩორნი იეჰუდა ჰალევი. *მოგზაურობა საქართველოში, იმერეთში, სამეგრელოში, გურიასა და არარატის ქვეყნებში. განთიადი*, 5-6, ქუთაისი, 1996.

ძველი და ახალი ქუთაისი. თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“, 1973.

ჭიჭინაძე, ზ. *ქართველი ებრაელები საქართველოში*. თბილისი, 1904.

ჯავახიშვილი, ივ. ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება საქართველოში XVII – XVIII სს. ჟურნალი „პრომეთე“, №1, თბილისი, 1918.

Guledani, L. The Judaic Phenomenon According to Ancient Georgian Sources. „Frankfurter Judaistische Beiträge“, Frankfurt Jewish Studies Bulletin, volume 41, 2017.

Kœchlin-Schwartz, Alfred. Un touriste au Caucase: Volga, Caspienne, Caucase, Paris: J. Hetzel & Cie Editeurs, 1881.

Séréna, Carla. Excursions in the Caucasus. De la mer Noire a la mer Caspienne. – Iméréthie, province du Caucase“. *Le Tour du Monde*, XL, 1880.

Freygangs. *Lettres sur le Caucase et la Géorgie, suivies, d'une relation d'un voyage en Perse, en 1812*. Hambourg: Chez Treutter & Wurtz, 1816.

Beaujour, Louis-Auguste-Félix de. *Voyage militaire dans l'Empire othoman, ou Description de ses frontières et de ses principales défenses, soit naturelles, soit artificielles*, II. Paris: Chez Firmin Didot Frères, 1829,

Madame B. Chantre. *À travers l'Arménie russe. Ouvrage contenant 151 illustrations gravées d'après les photographies prises par M. Chantre et 2 cartes*. Paris: Hachette, 1893.

Rondet-Saint, Maurice. *Aux confins de l'Europe et de l'Asie*, Paris: Plon, 1913.

Рассказы о Кутаиси. *Календарь Кавказа*. Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Кавказа, 1853.

ავტორის შესახებ

ლალი გულედანი არის ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი

lali_guledani@iliauni.edu.ge

<https://orcid.org/0009-0004-5772-9406>

GEORGIAN JEWS – ACCORDING TO THE RECORDS OF FOREIGN TRAVELERS AND GEORGIAN SOURCES

Abstract

Georgian Jews settled in Georgia centuries ago. Their long-standing presence in Georgia naturally led to their active involvement in developing the country and its cities. To clarify the identity of Georgian Jews, it is necessary to examine their lives, traditions, activities, trade relations, religiosity, and other characteristics and assess the degree of their contribution to the development of Georgia.

For this purpose, the article discusses historical and literary sources and presents accounts from foreign travelers regarding Georgian Jews. Due to the scarcity of information about Jews in historical sources, it became necessary to present conclusions obtained by analyzing texts related to Jews from Georgian literary monuments from both ancient and modern periods. The study also includes records from foreign travelers.

A review of these materials shows that historical sources contain limited information about Jews, while literary sources are relatively rich. To supplement this information, the characteristics that define literature after the arrival of Georgian Jews in Israel are noted. The perspectives of both Israeli Georgian Jews and foreign travelers regarding Georgian Jews are particularly interesting. Perhaps their data are contradictory and less reliable in terms of statistics, but informatively, they are very interesting.

Based on Georgian sources and accounts from foreign travelers, the following main features of the identity of Georgian Jews are revealed: they were actively involved in urban life and trade relations; they were very religious and strictly adhered to customs and traditions; they predominantly spoke only the Georgian language; they lived in separate, isolated neighborhoods and were not particularly noted for cleanliness. Jewish women were accustomed to a closed life, they had difficulty in coming into contact with foreigners. The activities of Jews – particularly trade and usury – often provoked negative attitudes and criticism from Georgian society. Nevertheless, Georgian Jews lived peacefully alongside Georgians and played a significant role in the development of Georgia and its cities.

Keywords: *Georgian Jews; Historical sources; Literary sources; Travelers' accounts.*

Georgian Jews have been settled in Georgia for centuries. Their enduring presence has naturally facilitated their active participation in the development of the country and its urban areas. To better understand the identity of Georgian Jews, it is important to explore their lifestyles, traditions, activities, trade relations, religiosity, and other characteristics, as well as to evaluate the extent of their contributions to the progress of Georgia.

This article aims to explore both historical and literary sources, presenting accounts from foreign travelers regarding Georgian Jews. Given the limited information available about Jews in historical records, it is essential to draw conclusions from analyses of texts pertaining to Jews found in Georgian literary monuments from both ancient and modern times. Additionally, the study incorporates observations from foreign travelers.

The first mentions of Georgian Jews in historical sources date back to the 17th century. Various researchers, including S. Kaukhchishvili, B. Batonishvili, B. Gigineishvili, Z. Chichinadze, and E. Mamistvalishvili, have expressed their opinions on the issue of the entry of Jews into Georgia. Beginning in the 18th century, references to Jews can be found fragmentarily in legal documents, such as treasury and gift books. During this period, notes by foreign travelers about Georgian Jews emerged, including those by Jean Chardin, Jacques-François Gamba, Frederic Dubois de Montpére, Pierre-Edmund Gnilosarov, Emile Levier, Belon Chantry, Carla Serena, Maurice Rond-Saint, Louis-Auguste-Félix de Beaujour, Alfred-Kohlen Schwartz, and Frederica-Helena von Freygang, where Jews were also mentioned. These authors' descriptions contain interesting information about the cities and their populations. The number of Jews among them is indicated and emphasized that they were engaged in trade; however, the specific nature of their activities is not detailed, and the information remains scant.

It is important to note that the travelers surveyed primarily discuss contemporary events. Some express admiration for Georgia's natural beauty, while others comment on the appearance of Georgian Jews or simply observe that Imeretians, Armenians, and Jews coexist there, highlighting the demographic diversity, despite the varying figures they present. Nonetheless, all agree that the population is predominantly engaged in trade and that trade relations in Georgia are well-established. However, there is a lack of specific data regarding the activities of the Jewish community, aside from the indication that they primarily trade in small goods.

Contrary to the scarcity of information in historical sources, the mention of Jews in literary sources is systematic, which is confirmed by the materials preserved in the lexical funds of the Sh. Rustaveli Commission and by manuscripts of anti-Judaistic content of a religious nature. A review of the anti-Judaistic works preserved in ancient Georgian writings has shown us that they are works of different periods, compositions, and nature, but they all have the same purpose: to show us the priority of Christianity over all other religions, in particular Judaism. The mention of Jews in the works of different periods of the Sh. Rustaveli funds are different. Initially, according to the materials of earlier centuries, Jews were adorned with very bad epithets. They are referred to as vile, foolish, disgusting murderers (because of the death of Christ). In the monuments of the later period, the attitude towards the Jews is mixed: there are also words of praise, although, more often, the old tradition continues. The social status of the Jews – their passion for giving and receiving – is especially pronounced.

The Jewish theme holds particular significance in contemporary Georgian literature. Georgian writers present Jewish characters and social and religious episodes in diverse ways. This theme is examined from various perspectives throughout different periods of Georgian literature, shaped by the prevailing political, social, and economic contexts in Georgia.

The discussion explores not only Jewish religious issues and the various aspects of Jewish identity but also provides a comprehensive examination of the Jewish theme as it appears in the works of Georgian authors. This theme is particularly significant in the latter half of the 19th century and the early decades of the 20th century, as nearly all Georgian writers engage with it. Additionally, the topic attracts considerable interest from some publicists, leading to extensive discussions among them.

The discussion explores not only Jewish religious issues and the various aspects of Jewish identity but also provides a comprehensive examination of the Jewish theme as it appears in the works of Georgian authors. This theme is particularly significant in the latter half of the 19th century and the early decades of the 20th century, as nearly all Georgian writers engage with it. Additionally, the topic attracts considerable interest from some publicists, leading to extensive discussions among them.

In the works of Georgian writers from this period, both positive and negative attitudes toward Jews can be observed. Specifically, both earlier and later texts reflect sharply negative sentiments regarding Jewish activities, such as petty trade and usury. Throughout history and across various regions, trade has consistently served as a defining aspect of Jewish identity. In Georgia, the extensive and often detrimental scope of Jewish trading activities has led to portrayals of Jewish merchants as intellectually and socially backward, making

them frequent targets of criticism and ridicule by Georgian authors. Prominent Georgian literary figures, such as Ilia Chavchavadze and Akaki Tsereteli, also express substantial criticism of Jews in their public writings, rooted in an earnest desire to convey the truth. They refer to Jews as their own, labeling them „Georgian Jews,” and advocate for their moral improvement by candidly exposing perceived negative traits and behavior.

The mass aliyah of Georgian Jews to Israel, which occurred in two significant waves during the 1970s and 1990s, has ushered in a new reality, evident in the emergence of Georgian-language literary works (both prose and poetry) and various printed materials, including scientific studies and periodicals in Israel. Studying the Georgian-language publications produced in Israel has become increasingly vital for understanding the identity of Georgian Jews. The themes explored by Georgian Jewish writers in Israel are notably diverse. It is worth noting that...

These multi-thematic works have been crafted exclusively in Georgian. The written language of Georgian Jews in Israel has remained consistent, characterized by its original attributes, although the frequent incorporation of „Hebrewisms” is noteworthy. A key aspect is that, irrespective of the themes and ideological messages within a specific book, story, or sketch, and despite the presence of „Hebrewisms” or references to authentic Jewish life episodes, the writings of Georgian Jewish authors are predominantly composed in fluent Georgian. This body of work retains the essential features that define Georgian literature and demonstrates a tendency towards linguistic integration with that literature. Thus, despite the geographical distance, writers from this period, along with the socially elevated segments of the population, have managed to preserve the cultural elements they brought with them from Georgia.

Of particular significance to this study is the fact that certain Georgian-language scientific and artistic works published in Israel hold essential information for understanding the lives and activities of Jews in Georgia. Given the limited availability of historical sources on this topic, these works serve as vital evidence for clarifying the identity of Jews and assessing their role in the developmental trajectory of Georgia.

As noted, while literary sources spanning from ancient times to the modern era offer rich material about Georgian Jews, their representation in historical accounts is often sparse. Consequently, the observations and notes from travelers become particularly relevant and hold special significance for grasping the situation of Georgian Jews. However, a review of the available material indicates that these traveler accounts are not abundantly informative. Ultimately, to fully appreciate the identity of Georgian Jews, it is essential to

consider literary and historical sources alongside travelers' descriptions, as they collectively provide intriguing data and valuable insights.

About the author

Lali Guledani is a Professor at Ilia State University

lali_guledani@iliauni.edu.ge

<https://orcid.org/0009-0004-5772-9406>

**თბილისის მოსახლეობა მე-19 საუკუნის 20-30-იან წლებში
(ჟაკ ფრანსუა გამბასა და ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს
ნაშრომების მიხედვით)**

აბსტრაქტი

XIX ს. პირველი მეოთხედის სამხრეთ კავკასიის და, კერძოდ, საქართველოს კულტურულ-ეკონომიკური და ეთნორელიგიური სურათის აღსადგენად ერთ-ერთ საუკეთესო წყაროს წარმოადგენს ფრანგი ავტორების – ჟაკ ფრანსუა გამბასა (1763-1844) და ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს ნაშრომები.

თბილისის მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ ორივე ავტორის მონაცემებში მცირედენი განსხვავებაა: 1820 წელს გამბა მოსახლეობას განსაზღვრავდა 4 500 კომლით (სულადობით 27 ათასი), მაგრამ თითოეულ კომლში 6 წევრს ითვლიდა, დიუბუას მიხედვით, რომელიც გამბას ნაშრომის გარდა მეტი სიზუსტისათვის კლაპროთისა და რუსეთის მთავრობის მიერ გამოქვეყნებულ ცნობებსაც განიხილავს, 1834 წლის მდგომარეობით ეს მაჩვენებელი 4936 კომლია, იმ განსხვავებით, რომ თითო კომლში იგულისხმება 5 1/8 მცხოვრები (სულადობით 25 290).

მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის შესახებ, ორივე ავტორთან აღნიშნულია, რომ თბილისის მკვიდრნი არიან ქართველები, სომხები, მუსლიმები და კათოლიკები (იგულისხმება ადგილობრივი და ევროპის ქვეყნებიდან ჩამოსულები, გარნიზონის, სახელმწიფო მოხელეთა და უცხოელების რიცხვი 6 000 უტოლდებოდა). გამბას აზრით კი თბილისში მოსახლეობის მუდმივი ზრდა სპარსეთიდან და თურქეთიდან ქრისტიანთა ემიგრაციას უკავშირდება.

უაღრესად მნიშვნელოვანია ცნობები თბილისის მრავალეროვანი მოსახლეობის რელიგიური აღმსარებლობისა და შესაბამისად – განსხვავებული საკულტო ნაგებობებისა თუ ტაძრების შესახებ, რომელთა რაოდენობა 35-მდე აღწევდა; მათ შორის დასახელებული და აღწერილია ქართული, რუსული, სომხური და კათოლიკური ეკლესიები, მუსლიმური მეჩეთები, უძველესი სპარსული ათეშქა (ათეშგაჰი).

ფრანგი ავტორების აღნიშნულ ნაშრომებში შესანიშნავი მასალებია დაცული თბილისის მოსახლეობის ეთნიკურ-რელიგიური კუთვნილების შესაბამისი ყოფითი ტრადიციების, სწავლა-განათლებისა თუ სოციალუ-

რ-კულტურული ცხოვრების წესების შესახებ. ასევე მნიშვნელოვანია თბილისის სტრატეგიული მდებარეობის ანალიზი და მისი ხელსაყრელი პირობები ევროპული სავაჭრო კაპიტალის დასაინტერესებლად.

საკვანძო სიტყვები: საქართველო, მე-19 საუკუნის თბილისი, მოსახლეობა, ჟაკ ფრანსუა გამბა, ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერე

მე-19 ს. პირველი ნახევრის საქართველოს ისტორიული და კულტურულ-ეკონომიკური განვითარების შესასწავლად ჩვენთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია იმ უცხოელ ავტორთა ნაშრომები, რომლებიც სამხრეთ კავკასიის რეგიონს და, კერძოდ, საქართველოს ეძღვნება: იმის გათვალისწინებით, რომ 1801 წლიდან განვითარებული ცნობილი მოვლენების წყალობით (რუსეთის მიერ ქართული სახელმწიფოებრიობის გაუქმება), საქართველოდან რუსეთში იძულებით გადაასახლეს სამეფო ოჯახის წევრები, მათ შორის – სწავლული ბატონიშვილები და მათთან დაახლოებული პირნი, ამ პერიოდის საქართველოს შესახებ აღწერილობითი ლიტერატურის შექმნაში უდიდესი ღვაწლი მიუძღვით სწორედ უცხოელ ავტორებს, რომელთა ნაშრომებსაც ეს გარემოება პირველწყაროს მნიშვნელობას ანიჭებს. როგორც ცნობილია, მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრიდან კავკასია ევროპული დიპლომატიის ყურადღების ცენტრში მოექცა; ამ დროიდან მოყოლებული, სულ უფრო მეტი რაოდენობით იგზავნებიან კავკასიაში ამ ქვეყნების სავაჭრო, პოლიტიკური და დიპლომატიური აგენტები, რომელთა მიზანი იყო ამ რეგიონის შესახებ დეტალური ინფორმაციის მოპოვება

ამ თვალსაზრისით უაღრესად საინტერესო წყაროს წარმოადგენს ფრანგი ავტორების – ჟაკ-ფრანსუა გამბას (1763-1844) და ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს (1798-1850) მოგზაურობათა ჩანაწერები. პირველი მათგანი კომერსანტი იყო; ბურბონების რესტავრაციის პერიოდში მან საფრანგეთის მთავრობას წარუდგინა აზიასთან (პირველ რიგში, ინდოეთთან) ვაჭრობის განვითარების პროექტი, რომელიც ითვალისწინებდა რუსეთის იმპერიაზე, კერძოდ, სამხრეთ კავკასიაზე გამავალი სატრანზიტო გზის გამოყენებას. პროექტით დაინტერესდა მინისტრი რიშელიე,¹ რომლის ხელშეწყობითაც გამბამ ორჯერ იმოგზაურა სამხრეთ კავკასიაში (1817-1818 და 1819-1824 წწ.), სადაც უმთავრესი ყურადღება გაამახვილა საქართველოზე და, შესაბამისად, მისი შემდგომი მოღვაწეობა უპირობოდ ნაყოფიერი გამოდგა როგორც ფრანგული კაპიტალის ინტერესე-

1 რიშელიე, არმან ემანუელ დიუ პლესი (1766-1822) – ფრანგი სახელმწიფო მოღვაწე, ბურბონების პრემიერ-მინისტრი. 1790 წლიდან ცხოვრობდა რუსეთში, 1803 წ. დანიშნეს ოდესის გუბერნატორად, 1803-1814 წწ. იყო ნოვოროსიის გუბერნატორი. ბურბონების რესტავრაციის შემდეგ დაბრუნდა სამშობლოში.

ბისტვის, ისე ევროპასთან საქართველოს დაახლოებისთვის: წლების მანძილზე (1821-1824) გამბა იყო საფრანგეთის კონსული თბილისში და საფუძვლიანად შეისწავლა საქართველო. მოგვიანებით (1826 წ.) მის მიერ მოპოვებული მასალა სათაურით „მოგზაურობა ამიერკავკასიაში“ გამოიცა პარიზში (2 ტომად); ნაშრომის I ტომი, რომელიც ძირითადად დასავლეთ საქართველოს ეხება, ქართულად ითარგმნა და გამოქვეყნდა 1987 წელს; „მოგზაურობის“ II ტომი, რომელიც შეიცავს ცნობებს აღმოსავლეთ საქართველოს, მათ შორის – თბილისის შესახებ, ქართულ ენაზე გამოქვეყნდა 2021 წელს.²

ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს ნაშრომებმა უაღრესად დიდი როლი შეასრულეს ევროპული ქართველოლოგიის განვითარებაში. წარმოშობით შვეიცარიელი ფრანგი, დიუბუა იყო ცნობილი სწავლული – გეოლოგი, ბუნებისმეტყველი და არქეოლოგი. თავისი მოღვაწეობის მანძილზე მან მრავალ ქვეყანაში, მათ შორის ყირიმსა და კავკასიაში იმოგზაურა (1833-1834 წწ.), მოიარა დასავლეთი ამიერკავკასია თბილისის ჩათვლით. მოგზაურობისას შედეგნილ დღიურებში იგი დაწვრილებით აღწერდა ნანახსა და გაგონილს, ამავდროულად აზუსტებდა ანტიკური, შუა საუკუნეებისა და რუსი ავტორების ცნობებს ამ რეგიონის შესახებ. გარდა ამისა, მას პირადი კონტაქტები ჰქონდა სწავლულ კავკასიოლოგებთან და რუსეთში გადასახლებულ ქართველ ბატონიშვილებთან, რომელთა კონსულტაციებით ხშირად სარგებლობდა. შესაბამისად, დიუბუას ექვსტომიანი ნაშრომი „მოგზაურობა კავკასიის გარშემო, ჩერქეზებთან და აფხაზებთან, კოლხეთში, საქართველოში, სომხეთსა და ყირიმში“³ წარმოადგენს არა მხოლოდ მოგზაურის ჩვეულებრივ დღიურს, არამედ სერიოზულ მეცნიერულ გამოკვლევას, სადაც ნათლად ჩანს ავტორის დიდი ერუდიცია. ამის დამადასტურებელია ისიც, რომ აღნიშნული ნაშრომი თავის დროზევე ჯეროვნად იქნა შეფასებული სამეცნიერო წრეების მიერ და მას საფრანგეთის გეოგრაფიული საზოგადოების ოქროს მედალი მიენიჭა (1838 წ.). სხვა მრავალ საკითხს შორის ორივე ნაშრომი შეიცავს საინტერესო მასალებს თბილისისა და მისი მოსახლეობის შესახებ.

2 ჟაკ ფრანსუა გამბა, მოგზაურობა ამიერკავკასიაში, ტომი I, ფრანგულიდან თარგმნა, კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა, თბილისი, 1987; ჟაკ ფრანსუა გამბა, მოგზაურობა კავკასიაში, ტომი II, ფრანგულიდან თარგმნა მზია მგალობლიშვილმა, კომენტარები და საძიებლები დაურთო ლელა მიქიაშვილმა, თბილისი, 2021.

3 Frederic Dubois de Montpereux, Voyage autour du Caucase chez les Therkesses et les Abkhases, en Colchide, en Georgie, en Armenie et en Crimée, v. I-VI, Paris, 1839-1843 (შემდგ. Frederic Dubois de Montpereux, Voyage...). ნაშრომის ძირითადი ნაწილი (1-4 ტომი), რომელიც საქართველოს ეხება, ქართულ ენაზე თარგმნა მ. მგალობლიშვილმა, მაგრამ სრული სახით ჯერ არ გამოცემულა. ნაწილობრივ, სტატიების სახით გამოქვეყნებულია რამდენიმე სამეცნიერო ჟურნალში.

გამბას თხზულების მიხედვით მე-19 ს. 20-იან წლებში თბილისის მოსახლეობა მნიშვნელოვნად გაიზარდა და 1825 წლის მონაცემებით დაახლოებით 33 ათასს მიაღწია: „ქალაქსა და მის გარეუბნებში აღირიცხებოდა 2 500 სომხის ოჯახი, 1500 – ქართველისა, 500 – თათრისა და სპარსელისა, სულ – 4 500 ოჯახი“; ყოველ ოჯახში ავტორი 6 სულს ანგარიშობდა, რაც ჯამში 27 ათასს უტოლდება, ამას ემატებოდა გარნიზონისა და სახელმწიფო მოხელეთა რაოდენობა – 6 ათასი, ანუ სულ 33 ათასი მცხოვრები.⁴ ამ მხრივ განსხვავებულ მონაცემებს გვთავაზობს დიუბუა, რომელიც რუსული ხელისუფლების მიერ ჩატარებული აღრიცხვის შედეგების მიხედვით აღნიშნავს, რომ 1834 წლისათვის თბილისში „მოსახლეობა განაწილებულია 4 936 კომლად1 (1 კომლში იგულისხმება 5 1/8 მცხოვრება, სულ – 25290) და ცხოვრობს 3 662 სახლში, რომელთაგანაც 37 სახელმწიფოს საკუთრებაა, 3 625 კი კერძო პირებისა“. აქვე მოჰყავს შობადობისა და სიკვდილიანობის შეფარდებითი მაჩვენებლები (1 წელიწადში შობადობა 645, სიკვდილიანობა – 438) და აღნიშნავს, რომ „შვეიცარიაში, ნეშატელში, მოსახლეობის ყველაზე ზუსტი ცხრილი 34 წლის მანძილზე დაახლოებით იგივე შეფარდებას გვიჩვენებს.“⁵

მე-19 ს. 20-30-იან წლებში თბილისის მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ზრდა აღინიშნება, რაც გამბას ინფორმაციით, „სპარსეთიდან და თურქეთიდან ქრისტიანთა უწყვეტი ემიგრაციის შედეგია... თბილისის მოსახლეობა თანდათან იზრდება სომხების მოზღვავების ხარჯზე, რომლებიც აქ ეძიებენ თავშესაფარს თურქების ძალადობისა თუ სპარსელების მხრიდან შევიწროებისაგან;“⁶ მართლაც, სტატისტიკის თანახმად, გამბას დროს (20-იან წლებში) თბილისში აღირიცხებოდა 2 500 სომხის ოჯახი და 1500 – ქართველისა, ხოლო დიუბუას ცნობით, 30-იანი წლებისათვის სომხები თითქმის 5-ჯერ აღემატებოდნენ ქართველებს.⁷ ნიშანდობლივია, რომ არც ერთი ამ ავტორთაგან არ იხსენიებს თბილისის მცხოვრებთა შორის ებრაელებს, თუმცა ასახელებენ და აღწერენ საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში (იმერეთში, რაჭაში, ლეჩხუმში, გურიაში და ა.შ.) არსებულ ებრაულ დასახლებებს და იქაურ მოსახლეობას.

თბილისში ყოფნისას გამბა დაუახლოვდა სომეხთა არქიეპისკოპოს ნერსესს⁸, რომლისგან მიღებულ ცნობებსაც ხშირად იყენებს თავის ნაშ-

4 გამბა, მოგზაურობა..., II, 79-80 .

5 Frederic Dubois de Montpereux, Voyage..., ტომი 3, 1839, 258-260.

6 გამბა, მოგზაურობა..., II, 77, 80.

7 Frederic Dubois de Montpereux, Voyage..., ტომი 3, გვ. 259.

8 ნერსეს ამტარაკეცი (1771-1857) – სომეხთა კათალიკოსი 1843-1857 წწ-ში; რუსეთის დახმარებით სომეხთა განმათავისუფლებელი მოძრაობის აქტიური მომხრე (თუმცა კათალიკოსის რანგში უკვე ეწინააღმდეგებოდა ცარიზმის პოლიტიკას). მისი ინიციატივით თბილისში, სომხურ-გრიგორიანული საეპისკოპოსო ტაძრის

რომში; ამ ცნობების თანახმად, სომხებს შორის სიკვდილიანობის წლიური მაჩვენებელი ევროპის ყველაზე ჯანსაღი ქვეყნების პროპორციებს არ სცილდებოდა, ხოლო შობადობის რიცხვი ბევრად აღემატებოდა სიკვდილიანობისას; თუმცა უწინ „ამ ხალხში უფრო მეტად ქალები იხოვებოდნენ, ვიდრე მამაკაცები, განსაკუთრებით კი – ახალგაზრდა გოგონები ათიდან თორმეტ წლამდე. სავარაუდოდ, ამის მიზეზი გახლავთ სომხებსა და ქართველებში გავრცელებული ჩვეულება: იყო შემთხვევები, როცა მათ გოგონებს როგორც კი შეუსრულდებოდათ ათი წელი, მაშინვე ათხოვებდნენ. ეს ნაადრევი ქორწინება გამოწვეული იყო იმ გარემოებით, რომ ამ ქვეყნის ქრისტიანები მუდამ შიშობდნენ, რომ სპარსეთის ხელისუფალნი საქართველოს მეფეებისაგან მათ გოგონებს მოითხოვდნენ, რომლებიც, როგორც წესი, ლამაზები იყვნენ, ხოლო ამაზე უარის თქმას ვერაზინ გაბედავდა. ქალიშვილების გათხოვების შემდეგ კი ეს საშიშროება აღარ ემოქრებოდათ, რადგან აღმოსავლური ცრურწმენის თანახმად, ქორწინების შემდეგ ისინი დიდი ხელმწიფის ჰარამხანისათვის უღირსნი ხდებოდნენ. თავიანთ ასულებთან სამუდამო განშორების შიშით, მეტადრე კი სარწმუნოების გამოცვლის შიშით, თბილისელი სომხები ხშირად ერთადერთ გამოსავალს მიმართავდნენ – თავიანთ ქალიშვილებს ძალზე ადრეულ ასაკში ნიშნავდნენ რუსებზე, რომლებიც ამ მხარეში იმყოფებოდნენ სამსახურეობრივი მოვალეობის გამო. ამგვარ მფარველს საქართველოსა და სპარსეთის მეფეები ანგარიშს უწევდნენ. ადრეული ქორწინების ეს ორი მიზეზი დღეს აღარ არსებობს: პატრიარქმა ეპისკოპოსებსა და მღვდლებს აუკრძალა ახალგაზრდა გოგონების დაქორწინება თოთხმეტ წლამდე, მაგრამ არქიეპისკოპოსი ნერსესი ამბობდა, რომ ქორწინების ასაკის დასადგენად მის მიერ მიღებული ყველა სახის ზომების მიუხედავად, მშობლები ხშირად გვერდს უვლიან ამ აკრძალვას, თუკი შვილების დაბინავების დაჩქარება მათ ინტერესებში შედის.“⁹

თბილისის მრავალეროვნული მოსახლეობის ეთნორელიგიური მახასიათებლების შესაბამის საკულტო ნაგებობებზე საუბრისას გამბა აღნიშნავს: „ისეთ ქალაქში, როგორიცაა თბილისი, სადაც სხვადასხვა ერების წარმომადგენლები ცხოვრობენ და რომელსაც ისეთი რეალური მწყნარებელი მთავრობა განაგებს, როგორიც რუსეთის მთავრობაა, ბუნებრივია სრულიად განსხვავებულ რელიგიურ ნაგებობათა არსებობა. შიიტი და სუნიტი მუსლიმებს აქ თითო-თითო მეჩეთი აქვთ: ერთი ძველი საგზებლის, ანუ – მოგვთა ტაძრის ახლოსაა, თავად ცეცხლთაყვანისმცემელთა ტაძარი კი დღეს ერთი ღარიბი ქართული ოჯახის საცხოვრებელს

– ფაშა-ვანქის (ვანქის) მახლობლად, 1824 წ. დაარსდა სომხური სასულიერო სემინარია, რომელსაც „ნერსესის სასწავლებელს“ (ნერსესიან-სემინარია) უწოდებდნენ.

9 გამბა, მოგზაურობა..., II, 80.

წარმოადგენს.¹⁰ აქ იგულისხმება თბილისის ათეშქა (სპარს. ათეშგაჰი), ცეცხლთაყვანისმცემელთა ტაძარი, შუა საუკუნეების ნაგებობა კლდისუბანში, ბოტანიკური ბაღის სიახლოვეს, ფეთხანის სამრეკლოსთან; მის შესახებ წერდა ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერე.¹¹ XVI ს-ით დათარიღებული შიიტური („ცისფერი“) მეჩეთი კი თბილისში მეტეხის ხიდის თავში იდგა და 1951 წ. ხიდის რეკონსტრუქციის დროს დაანგრეს. აქვე შევნიშნავთ, რომ რუსეთის „რჯულშემწყნარებელი მთავრობის“ როლი აქ გადაჭარბებულია: ცნობილია, რომ რუსული მმართველობის დამყარებამდე, შორეულ წარსულშიც საქართველოში სხვა ეროვნების წარმომადგენლებს არასოდეს არ ავიწროებდნენ: ქართველი მეფე-მთავრები ტრადიციულად პატივისცემით ეკიდებოდნენ სხვადასხვა ეთნიკური ჯგუფების რწმენასა და ზნე-ჩვეულებებს; ამის დასტურია თბილისში დღემდე შემორჩენილი სომხურ-გრიგორიანული, მუსლიმური თუ ებრაული საკულტო ნაგებობანი. ჯერ კიდევ ჟან შარდენი აღნიშნავდა: „საქართველოში შეხვდებით სომხებს, ბერძნებს, ებრაელებს, ოსმალებს, სპარსელებს, თათრებს, მოსკოვიტებსა და ევროპელებს. მათ მინიჭებული აქვთ თავისუფლება; აქ (საქართველოში) უფლება გაქვს იცხოვრო შენი სარწმუნოებით და ადათებით, იმსჯელო მასზე და დაიცვა იგი;“¹² იგივეს ადასტურებდა გიულდენშტედტიც: „მმართველობა და სამღვდლოება ამჟღავნებს სრულ რჯულშემწყნარებლობას სომხების, კათოლიკეების, მაჰმადიანი და ებრაელი მოსახლეობის რელიგიის მიმართ, რომლებიც სრულებით არ ეკუთვნიან ბერძნულ ეკლესიას, და არ სდევნიან მათ.“¹³

თბილისის ქრისტიანული ტაძრების შესახებ გამბა მხოლოდ მოკლედ შენიშნავს, რომ „ბერძნული წესის მიმდევარ ქართველებს და სომხური წესის მიმდევართ მრავალი ტაძარი აქვთ. სიონის სახელით ცნობილ კათედრალში კი წირვას რუსები ესწრებიან“, თუმცა საკმაოდ ვრცლად საუბრობს კათოლიკურ ეკლესიაზე: „კათოლიკებს თბილისში ერთი ეკლესია აქვთ. ის იმ ძველი მონასტრის მოპირდაპირე მხარესაა, რომელიც 1795 წელს სპარსელთა შემოსევის დროს დანგრეულა. ამ სამრევლო ეკლესიას ემსახურებიან იტალიელი კაპუცინები. საქართველოში მათი დამკვიდრება

10 გამბა, მოგზაურობა..., II, 81.

11 მ. მაგლობლიშვილი, ლ. მიქიაშვილი, ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს ცნობები თბილისის შესახებ, ჟურნ. ანალები, 2002, №1, 96; თ. კვირკველია, ძველთბილისური დასახელებანი, თბილისი, 1985, 13.

12 შარდენის მოგზაურობა, (ცნობები საქართველოს შესახებ), ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მზია მაგლობლიშვილმა, თბილისი, 1975, 297-298);

13 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტომი I, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, თბილისი, 1962, 209.

1635 წლით თარიღდება; მაშინ ისინი აქაური მეფეების მკურნალები და დასტაქრები იყვნენ, რომლებიც კაპუცინების მიმართ განსაკუთრებულ პატივისცემასა და ყურადღებას იჩენდნენ. ამავე დროს, კაპუცინები იყვნენ, აგრეთვე, ადგილობრივი მოხელეებისა და თავადების მკურნალებიც, უფასოდ მკურნალობდნენ ხალხს და ურიგებდნენ მათ წამლებს, რის გამოც კაპუცინები ერთობ დიდი გავლენით სარგებლობდნენ. ქართველ და სომეხ მღვდლებთან ეს ბერები მუდამ სრულ თანხმობაში ცხოვრობდნენ და ახლო ურთიერთობა ჰქონდათ მათთან. თბილისის ეკლესია უკვე აღარ არის საკმარისი ქართველ კათოლიკეთათვის, რომელთა რიცხვმაც დღეისათვის დაახლოებით ექვსასს მიაღწია. ეკლესია საკმაოდ ლამაზად არის მორთული და ღვთისმსახურებაც აქ წესების ზედმიწევნით დაცვით სრულდება... თბილისის მონასტრის წინამძღვარი პატრი ფილიპე პაპმა ამიერკავკასიის პროვინციების სამოციქულო პრეფექტად დანიშნა. მას თავის საეკლესიო იურისდიქციაში ჰყავდა გორისა და ქუთაისის სამწყსოები, რომელთაც იტალიელი კაპუცინები ემსახურებიან, და აგრეთვე, ახალციხის სამწყსო, რომელსაც ამ დროისათვის ჯერ არ ჰყავს მღვდელმსახური.¹⁴ ამ ტაძრის შესახებ რამდენადმე განსხვავებული ინფორმაციას ვხვდებით დიუბუასთან: „კათოლიკური ეკლესია ალა-მაჰმად-ხანმა დაანგრია; დღეს იგი აღდგენილია და იქ კაპუცინელი მამები ეწევიან ღვთისმსახურებას. ჩემი აქ ყოფნისას ისინი ოთხნი იყვნენ. საქართველოში ამ მამათა მისიის დასაწყისი 1661 წლით თარიღდება. ეკლესიას ორივე სექსის დაახლოებით 341 კაციანი მრევლი ჰყავს.“¹⁵ როგორც ჩანს, 10 წლის შემდეგ კათოლიკეთა მრევლი შემცირებულია. აქვეა მოყვანილი თბილისის სხვადასხვა რელიგიურ-საკულტო ნაგებობათა ჩამონათვალი: „1804 წელს თბილისში 35 სომხური და 6 ქართული ეკლესია იყო, სულ – 46. 1810 წელს სომხურ ეკლესიათა რიცხვი 22-მდე შემცირდა, ხოლო ქართულისა 12-ით გაიზარდა. ამ დროისათვის უკვე აგებული იყო კათოლიკური ეკლესიაც; ამგვარად, სულ 35 ეკლესია იყო. 1836 წლისათვის თბილისში იყო: ბერძნულ-რუსული ეკლესია – 4, ბერძნულ-ქართული – 12, ბერძნულ-ბერძნული – 2, სომხური – 23, კათოლიკური – 1; სულ – 42. ამ ეკლესიათაგან ძირითადია:

სიონის ტაძარი, რომელიც VI საუკუნეში დაარსდა საქართველოს მეფის – გუარამის მიერ; მოგვიანებით იგი სპარსელებმა დაანგრიეს, ხოლო

14 გამბა, მოგზაურობა..., II, 80-81. კათოლიკური (ღვთისმშობლის ამადლების) ტაძარი მდებარეობს ქვემო უბანში, ლესელიძისა და აბესაძის ქუჩის გადაკვეთაზე. ძველად ამ უბანს „ფრანგთა უბანი“ ეწოდებოდა, ხოლო ქუჩას – „ფრანგთა ქუჩა“. ტაძრის ისტორია XIII ს-დან – საქართველოში კათოლიკეთა მისიის შემოსვლიდან იწყება. ამჟამინდელი ტაძარი 1805-1808 წწ. აგებული (თ. კვირკველია, ძველთბილისური დასახელებანი, 41).

15 მ. მაგალობლიშვილი, ლ. მიქიაშვილი, ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს ცნობები თბილისის შესახებ, 98-99.

XVIII საუკუნის დასაწყისში იგი განაახლა ვახტანგ V-მ, ლევან III-ს ძემ.¹⁶ ტაძარი წმინდა ქართულ სტილშია ნაგები; რუსები აქ ესწრებიან წირვა-ლოცვას.

მეტეხის, ანუ ტეხვის ეკლესია...

წმ. დავითის მონასტერი, დაარსებული 1318 წელს იმ ადგილას, სადაც წმ. დავითი ცხოვრობდა; იგი სირიიდან მოსულ ცამეტ მამათაგან ერთ-ერთი იყო. ისინი საქართველოში საქადაგებლად და ქრისტიანული სარწმუნოების დასამკვიდრებლად მოვიდნენ IV საუკუნეში...¹⁷

სომხების მთავარი ეკლესია, მოღნისის ტაძრის შემდეგ,¹⁸ გახლავთ ბებუთოვების მონასტერი ავლაბრის გორაზე. იგი წმ. სტეფანეს სახელზეა ნაკურთხი და 16 ბერი ემსახურება.¹⁹

ალის სექტის მუსლიმებს აქვთ ერთი მეჩეთი; იგი დაახლოებით 187 მორწმუნეს ითვლის, ქალების გამოკლებით.²⁰

ორივე ავტორთან გვხვდება საინტერესო ცნობები თბილისის აღმშენებლობისა და კულტურულ-საგანმანათლებლო სფეროს განვითარებაში მოქალაქეთა წვლილის შესახებ; ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩეოდნენ არქიპისკოპოსი ნერსესი და აბატი ნიკოლი, რომელთა შესახებ გამბა

16 სინამდვილეში ნაგებობის ჩრდილოეთის ფასადი, წარწერის თანახმად, ტაძრის გუმბათი, საპირე წყობა და სახურავი 1710 წელს ბოლნისის ტუფის ქვით მოაპირკეთა და განაახლა ვახტანგ VI-მ, გიორგი XI-ის ძმის – ლევანის ძემ.

17 მამა დავითი VI საუკუნის I ნახევარში შემოვიდა საქართველოში და მცირე ხნით (გარეჯში დამკვიდრებამდე) თბილისში, მთაწმინდის აღმოსავლეთ კალთის კლდეში საკუთარი ხელით გამოკვეთილ სენაკში ცხოვრობდა. მისი წასვლის შემდეგ ქართველმა ხალხმა დიდი ქრისტიანი მოღვაწის პატივსაცემად მთას „მამადავითი“ უწოდა. როგორც ცნობილია, ამ ადგილზე ძველთაგანვე, IX-X და XVI სს-ში არსებული ეკლესიების ნანგრევებზე 1810 წ. აიგო ახალი (ფერისცვალების) ტაძარი, რომელზეც ავტორი საუბრობს (იხ. მ. ქუთათელაძე, თბილისის ტაძრები, ტ. I, თბილისი, 2010, 44-53).

18 მოღნისის წმინდა გიორგის ეკლესია მდებარეობს თბილისის ძველ უბანში, ლაღო ასათიანისა და ახოსპირელის ქუჩების გადაკვეთაზე. აქვე შევნიშნავთ, რომ დიდი ხნის მანძილზე ამ ტაძრის წარმომავლობა სადავო იყო, მაგრამ 2010 წ. ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევებით დადასტურდა მისი ქართული წარმომავლობა.

19 აქ ავტორი შეცდომით საუბრობს ორ სხვადასხვა ეკლესიაზე, რომელთა სახელებიც ბებუთოვების გვარს უკავშირდება: XVIII ს-ში დაარსებული წმ. სტეფანეს ღვთისმშობლის მონასტერი (სურფ სტეფანოზი) ძირფესვიანად იქნა გადაკეთებული XIX ს-ში; იგი კლდისუბანში, ფეთხაინის კიბის შუა წელზე დგას. ხოლო ავლაბარში, მახათას მთის ძირას, იდგა ხოჯა-ვანქის (ღვთისმშობლის სახელობის) ეკლესია, რომლის ასაგებადაც ადგილი მეფე როსტომმა 1654 წ. უბოძა ვაჭარ ხოჯა-ბეჭბუთას (იხ. თ. კვირკველია, ძველი თბილისის ქუჩებსა და ქუჩაბანდებში, თბილისი, 1989, 45; თ. ბერიძე, და აღმოცენდა თბილისი, თბილისი, 1977, 116).

20 იგულისხმება XVI ს-ით დათარიღებული შიიტური („ცისფერი“) მეჩეთი, იხ. ზემოთ.

აღნიშნავს: „დიდი სამუშაოების ორგანიზატორთა შორის ყველაზე მეტად თბილისის სომეხი არქიეპისკოპოსი ნერსესი გამოირჩეოდა. ამ სახელოვანმა პრელატმა ახალ ქალაქში ვება ქარვასლა ააგო, რაც იმის მაუწყებელია, რომ ამ ქალაქში ალბათ ფართო ვაჭრობა გაიშლება. ქარვასლის შენობას ეპისკოპოსმა სასწავლებელიც მიუშენა, სადაც განზრახული აქვს მოიწვიოს აზიური და ევროპული ენების მასწავლებლები და თავის თანამოძმეებს მისცეს განათლება, რასაც ისინი აქამდე მოკლებულნი იყვნენ... დიდად სასიხარულოა, რომ ამ შორეული ქვეყნების განათლებაზე მეურვეობა ორ იშვიათი ღირსების მექონე პიროვნებას დაეკისრა. ორივენი კეთილი და შემწყნარებელი თვისებებით არიან შემკულნი, რაც დიდად შეუწყობს ხელს მათ მიერ წამოწყებული დიდებული საქმის წარმატებით დაგვირგვინებას.

ერთ-ერთი მათგანი, ბ-ნი აბატი ნიკოლი მეფის კაპელანი, რამდენიმე ხნის განმავლობაში საფრანგეთში სახალხო განათლებას ედგა სათავეში. იგი დღესაც ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი მრჩეველთაგანია ამ დარგში. ნევის ნაპირებზე მან ერთგვარი რევოლუცია მოახდინა კერძო განათლების საქმეში, აღზარდა გამორჩეული ადამიანები, რომლებიც შემდგომში რუსეთის ნიჭიერი გენერლები და ღირსეული მმართველები გახდნენ; მოგვიანებით იგი შავი ზღვის სანაპიროზე ოდესაში ჩავიდა, რომელიც ამ ოცდაათი წლის წინათ ჯერ კიდევ ღარიბ თათრულ სოფელს წარმოადგენდა. აქ მან კარგად ორგანიზებული ლიცეუმი დააარსა, სადაც განათლება ყველანაირ სასარგებლო ცოდნას მოიცავდა.“²¹ 1820 წელს დღევანდელი ორბელიანის მოედანზე აგებულ ქარვასლის შენობას ნერსეს ამტარაკცმა 1824 წელს მიუშენა სომხური სასულიერო სემინარია („ნერსესის სასწავლებელი“), რომელიც 1921 წლამდე ფუნქციონირებდა.²² რაც შეეხება აბატ ნიკოლს, იგი საკმაოდ დიდხანს ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა რუსეთში; მისი გეგმით და არმან რიშელიეს მხარდაჭერით 1817 წ. ოდესაში „კეთილშობილთა ინსტიტუტის“ ბაზაზე აიგო „რიშელიეს მუზეუმი“, მანამდე კი პეტერბურგში დააარსა პანსიონი, რომელიც ყველაზე პრესტიჟულ სასწავლებლად იყო აღიარებული.²³

1820 წელს რიყეზე აგებული „სარქისოვის ვეებერთელა ქარვასლის“ შესახებ გამბა აღნიშნავს, რომ „ერთმა სომეხმა ... ამ შენობისათვის გამოყოფილ მიწის ნაკვეთში რომელიც სიგანით 8 ტუაზს, ხოლო სიგრძით 30-40 ტუაზს არ აღემატებოდა, გადაიხადა 81 000 მანეთ ასიგნაციით (81 000 ფრანკი), ხოლო აღიდებული მტკვრისაგან თავისი ქარვასლის დასაცავად

21 გამბა, მოგზაურობა, II, 77.

22 ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, VII, თბილისი, 1984, 394.

23 მარლ-ეჟენ ნიკოლი (1758-1835) – ფრანგი პედაგოგი, იუზუიტი აბატი (Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона, т. 21, С-Петербург, 1897, 131).

მან კედელი და განიერი ჯებირი აღმართა.²⁴ იგივე შენობას შედარებით ვრცლად და მხატვრულად აღწერს დიუბუა: „პილასტრების, მორთულობების და ფანჯრების სიუხვის გამო თქვენ გგონიათ, რომ ეს ახალი სასახლე უნდა იყოს, მაგრამ არა, – ეს მხოლოდ და მხოლოდ ქარვასლაა. პირველ სართულზე ჩამწკრივებული მშვენიერი მაღაზიები უმნიშვნელო ნაწილია იმ მაღაზიებისა, რომლებიც ქარვასლაშია განთავსებული. მის შიგნით, შიდა ეზოში გამავალ გალერეებში მხოლოდ უცხოური საქონლის საწყობებია, პირველიდან მესამე სართულამდე მყიდველი წრიულად მოძრაობს და მის წინაშე მთელი აღმოსავლეთის ფუფუნებაა გამოფენილი. შენობის ფასადი პატარა, არასწორ მოედანზე გადის, რომელიც მთელ თბილისში ყველაზე ხალხმრავალი და ხმაურიანია, რადგან მხოლოდ ეს ადგილი აკავშირებს ქალაქის ორ ნაწილს.²⁵ სამწუხაროდ, ეს ქარვასლა, რომელსაც, ზოგიერთი ცნობით, 30 მოსასვენებელი ოთახი და 73 ღუქანი ჰქონია, დღეს აღარ არსებობს.²⁶

თბილისის ქარვასლებს შორის განსაკუთრებული ადგილი ეკავა არწრუნის ქარვასლას. ეს შენობა სიონის ქუჩასა და სანაპიროს შორის იყო მოქცეული და სახელწოდება მფლობელის სახელიდან მიიღო. ქარვასლა 1818 წელს გეურქ ალა-არწრუნმა ააგო. ეს იყო სამსართულიანი შენობა, რომლის ზედა სართულზე 33 საცხოვრებელი ოთახი იყო განთავსებული, მეორე სართულზე – 25 სავაჭრო მცირე ობიექტი და მაღაზიები, სადაც შესაძლებელი იყო საქონლის შეძენა საბითუმო ფასებში. ქარვასლის პირველ სართულზე სათავსოები და საწყობები იყო: ერთი – დიდი და 24 – მცირე ზომის. აქვე იყო სამკერვალო სახელოსნოები, ქარვასლის შიდა ეზოს კი აუზი ამშვენებდა.²⁷ დიუბუას ცნობით, „ამ დიდი და მშვენიერი შენობიდან, რომელსაც მდინარის მხრიდან დორიული კოლონადა ამკობს, მისი მეაპტრონე 60 ათას ფრანკ შემოსავალს იღებს. არწრუნის ქარვასლაში დაბინავებული თითოეული ვაჭარი დადგენილი ნიხრის მიხედვით იხდის ქირას და პროცენტს გაყიდული საქონლიდან, მეტს არაფერს.“²⁸ შენობა მდებარეობს ახლანდელი სიონის ქუჩის №8-ში; ამ ადგილზე ჯერ კიდევ 1650 წ. ქართლის მეფე როსტომს აუგია ქარვასლა, რომელიც თავის ერთგულ თანამოაზრეს – თბილელ ეპისკოპოს ელისეს (საგინაშვილს) უბოძა საჩუქრად. ალა მოჰამად ხანის თავდასხმისას შენობა განადგურდა (გადარჩა მხოლოდ საძირკველი და სარდაფები) და

24 გამბა, მოგზაურობა, II, 78.

25 მ. მაგლობლიშვილი, ლ. მიქიაშვილი, ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს ცნობები თბილისის შესახებ, 93.

26 <https://kaxasvani.wordpress.com>; თ. ბერიძე, და აღმოცენდა თბილისი, 93.

27 თ. ბერიძე, ძველი თბილისის სურათები, თბილისი, 1980, 22.

28 მ. მაგლობლიშვილი, ლ. მიქიაშვილი, ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს ცნობები თბილისის შესახებ, 95.

1818 წ. მის ნანგრევებზე ქარვასლა ააგო გეურქ ალა-არწრუნმა (1771-1830), ვასპურაკანის პროვინციის უმდიდრესი ოჯახის წარმომადგენელმა; ოსმალეთის იმპერიაში ცხოვრება მდიდარი სომხებისთვისაც კი მუდმივი ჩაგვრის საფრთხეს შეიცავდა, ამიტომ 1813 წ. გეორქ-ალა არწრუნმა რუსეთის მოქალაქეობა მიიღო, თავისი სიმდიდრის უმეტესი ნაწილი ვანში დატოვა და საცხოვრებლად თბილისში გადმოვიდა. 1818 წ. მის მიერ აგებული ქარვასლა ერთ-ერთი პირველი იყო ქალაქში. ამასთანავე, მას განზრახული ჰქონდა სომხური კულტურის ცენტრის შექმნა თბილისში; იგი დაუახლოვდა ნერსეს ამტარაკეცს და მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა სომხური სემინარიის (ნერსესის სასწავლებლის) მშენებლობაშიც, ხოლო 1824 წ. ამ სასწავლებლის გახსნის შემდეგ (1824 წ.) მის მესვეურებს საჩუქრად გადასცა სომხური სტამბა. არწრუნი სიცოცხლის ბოლომდე თბილისში ცხოვრობდა და აქვე გარდაიცვალა.²⁹ არწრუნის ქარვასლა 1920-იან წლებამდე ფუნქციონირებდა, ამჟამად აქ განთავსებულია თბილისის ისტორიული მუზეუმი, რომლის ფონდებშიც არქეოლოგიური, ეთნოლოგიური და დოკუმენტური მასალის გარდა უმდიდრესი ფოტოკოლექცია, ხალხური, გამოყენებითი და სახვითი ხელოვნების ნიმუშებია დაცული.

დიუბუას ცნობით, აღნიშნულ პერიოდში თბილისში საკმაოდ მაღალი დონის სამეცნიერო დაწესებულებებიც ფუნქციონირებდა: „ისეთი ჩამორჩენილი ქვეყნისათვის, როგორიც არის საქართველო, სასოფლო-სამეურნეო მეცნიერებების – ქიმიის, ბოტანიკისა და სხვ. დარგების შესწავლის საფუძველზე შემუშავებული ახალი თეორიების გაზიარება ძალზე მნიშვნელოვანია; ამ მიზნით მთავრობამ თბილისში დააარსა სოფლის მეურნეობის აკადემია, რასაც მე დიდად მივესალმები. როცა ეს საზოგადოება თავის პირველ სხდომას ატარებდა, მე ვეწვიე მისთვის განკუთვნილ შენობას: ევროპის ნებისმიერ სამეცნიერო საზოგადოებას, განსაკუთრებით კი – ბერლინის გეოგრაფიულ საზოგადოებას, – გულწრფელად ვუსურვებდი ასეთ სუფთა, მშვენიერი ავეჯით გაწყობილ შენობას. პირველი კოლექციები აქ საგანგებოდ მოწყობილ თაროებზე გამოიფინა... თავისი მუშაობის მასშტაბით საქართველოს შტაბი არაფრით ჩამოუვარდება სხვა პროვინციათა შტაბებს. მე ვნახე, რომ დაწყებული იყო ტოპოგრაფიული სამუშაოები, და ეს ყოველივე ისეთივე წარმატებით მიმდინარეობდა, როგორც ევროპაში. ყველაზე დიდი დამაბრკოლებელი გარემოება ამ ქვეყნისათვის გახლავთ ის, რომ საჭიროა კიდევ უფრო მეტი გულმოდგინების გამოჩენა.“³⁰ აქვე ფრანგი მეცნიერი ახსენებს თბილისში გამომავალ გაზეთსაც

29 Марина и Гамлет Мирзоян, Геворк-ага, Еремия, Григор и Андреас – отец, сын и внуки – из рода Арцрунидов, газета «Ноев ковчег», Москва, №12 (356), декабрь 2022.

30 მ. მაგალობლიშვილი, ლ. მიქიაშვილი, ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს ცნობები თბილისის შესახებ, 99.

და აღნიშნავს, რომ „რამდენიმე ხნის მანძილზე თბილისში გამოდიოდა გაზეთი, რომელსაც განათლებული ადამიანები გამოსცემდნენ; ძალზე დასანანია, რომ მისი გამოცემა შეწყდა: კარგი იქნებოდა, ვინმეს რომ შეეგროვებინა და გამოექვეყნებინა ამ ქალაქისა და ქვეყნის შესახებ ის საინტერესო სტატიები, რომლებიც ამ გაზეთის ფურცლებზე დაიბეჭდა.“ სავარაუდოდ, ავტორს მხედველობაში აქვს „სალიტერატურონი ნაწილნი თბილისის უწყებათანი“, რომელიც სოლომონ დოდაშვილის რედაქტორობით 1832 წლის იანვარ-მარტში გამოდიოდა.

არანაკლებ მნიშვნელოვანია ჟაკ ფრანსუა გამბას, როგორც კომერსანტის, მოსაზრებები თბილისის სტრატეგიული მდებარეობისა და ქალაქში ვაჭრობის განვითარების არსებული დონისა თუ სამომავლო პერსპექტივების შესახებ: „რამდენიმე წელია, რაც ეს ქალაქი (თბილისი – ლ.მ.) ინდოეთიდან ევროპაში მომავალ ინგლისელთათვის გასავლელ ქალაქად იქცა: ისინი ბომბეიდან გემით მოემგზავრებიან და თხუთმეტ-ოც დღეში სპარსეთის ყურეში ბანდარ-ბუშეჰრის ნავსადგურში შემოდიან... ბანდარ-ბუშეჰრიდან ინგლისელები ... ექვს კვირაში თავისუფლად ფარავენ გზას სპარსეთის ყურიდან თბილისამდე. ქარავნები კი ამ გზის გავლას სამოცდაათ დღეს ანდომებენ... ზოგჯერ თბილისში ერთსა და იმავე დროს ჩამოდიან სოვდაგრები პარიზიდან, შიკრიკები პეტერბურგიდან, ვაჭრები კონსტანტინოპოლიდან, ინგლისელები – კალკუტიდან და მადრასიდან, დაბოლოს, სომხები სმირნადან და იეზდიდან, უზბეკები კი – ბუხარიდან; ასე, რომ ეს ქალაქი შეიძლება ჩაითვალოს ევროპასა და აზიას შორის საკვანძო პუნქტად. როდესაც ვაჭრობა აქ მთელი თავისი შესაძლებლობებით გაიშლება, სამარყანდიდან, ტიბეტიდან და ჩინეთის საზღვრებიდან წამოსული ბუხარელები თბილისის ბაზარზე შეხვდებიან ლაჰორელ და გუზურთელ ინდუსებს.... საქართველოს დედაქალაქს მეტად ხელსაყრელი ადგილმდებარეობა აქვს, რაც პირველი და აუცილებელი პირობაა იმისათვის, რომ იგი აყვავებულ ქალაქად იქცეს და ამ უპირატესობის უგულებელყოფა შეუძლებელია. შავი და კასპიის ზღვებიდან დაახლოებით ასი ლიეთი დამორეზულ თბილისს მთელი წლის მანძილზე შეუძლია იოლად და სწრაფად, ყოველგვარი საფრთხის გარეშე, და რაც მთავარია – მცირე დანახარჯებით, – კავშირი დაამყაროს ამ ორ ზღვასთან“ და ა. შ.³¹ ამასთანავე, გამბას დაკვირვებით, თბილისსა და მთელ საქართველოში ვაჭრობა თითქმის მთლიანად სომხების ხელშია და, სავარაუდოდ, მოკლე ხანში ისინი სრულად აინაზღაურებენ იმ ზარალს, რომელიც მათ ალა მოჰამედ ხანის მიერ თბილისის ძარცვისას განიცადეს.³² საქართველოში ვაჭრობის განვითარებისათვის მნიშვნელოვანი სტიმული აღმოჩნდა 1813 წ. გულისტანის ტრაქტატის თანახმად 5%-იანი ბაჟის დაწესება

31 იქვე, 84-85, 95.

32 იქვე, 91.

ირანულ საქონელზე და შემდეგ 1821 წ. რუსეთის ხელისუფლების 8 (20) ოქტომბრის ბრძანებულებით (უკაზით) იგივე შეღავათიანი ტარიფის 10-წლიანი ვადით შემოღება ევროპულ საქონელზეც; ამ ღონისძიებამ 1821-1831 წლებში სამხრეთ კავკასიაში ხელი შეუწყო ვაჭართა ფენაში მნიშვნელოვანი ფულადი კაპიტალის დაგროვებას და, შესაბამისად, მათი გავლენის ზრდასაც. ამასთანვე, საგრძნობლად გაიზარდა საქართველოს სახაზინო შემოსავალიც, თბილისში კი იმ დროისათვის უკვე რამდენიმე მდიდარი ვაჭარი ცხოვრობდა.³³

გამბა ერთგვარი სინანულით აღნიშნავს: „ამ „უკაზის“ შესახებ ცნობა საფრანგეთში ზუსტად იმ დროს მოვიდა, როცა განსვენებული ბ-ნი გრაფი რიშელიე, რომელსაც მშვენივრად ესმოდა მისი სარგებლიანობა, სამინისტროს ტოვებდა. მისი წასვლის შემდეგ საფრანგეთის ვაჭრობამ დაკარგა დასაყრდენი და მცოდნე დამკვალიანებელი, რომელსაც შეეძლო ვაჭრობისათვის მფარველობის გაწევა და მისი წარმართვა უცხო ქვეყნებში ვაჭრობის წამოწყებისათვის... სანამ ჩვენ ვმერყეობდით, საქართველოს სომხებმა ხელთ იგდეს ინიციატივა და საგანგებოდ აღნიშვნის ღირსია ის იმპულსი, რომელიც მათ სამი წლის განმავლობაში მისცეს ამ ვაჭრობას. თბილისელი სომეხი ვაჭარი სარაჯიევი³⁴ პირველი იყო იმ ვაჭართა შორის, ვინც ოდესაში ჩამოვიდა და დაახლოებით 100 ათასი ფრანკის ღირებულების ევროპული საქონელი შეიძინა. იგი თვითონვე გამოჰყვა ამ საქონელს რედუტ-კალემდე, აქედან კი – თბილისამდე და ყველაფერი დიდი მოგებით გაყიდა. შემდეგ წელს ლაიფციგის ბაზრობაზე პირველად გამოჩნდა

33 პ. გუგუშვილი, საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX-XX საუკუნეებში, ტ. VI, თბილისი, 1979, 306; მ. მაღლობლიშვილი, ლ. მიქიაშვილი, ჟაკ ფრანსუა გამბა ვაჭრობის განვითარების პერსპექტივებისა და გარანტიების შესახებ მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრის საქართველოში (თბილისის სტრატეგიული ადგილმდებარეობის ანალიზი), ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები, 2, (2007).

34 სარაჯიშვილების სავაჭრო სახლი თბილისში ოდითგანვე იყო ცნობილი. ისინი განეკუთვნებიან იმ მცირერიცხოვან ქართველ (და არა სომეხ) ვაჭართა რიცხვს (ნიკოლაძეებთან, ზუბალაშვილებთან, გოკიელებთან და ა.შ. ერთად, რომელთაც მე-19 ს. დამდეგიდანვე გაცხოველებული კომერციული ურთიერთობები ჰქონდათ ჩრდილო კავკასიასთან, რუსეთთან, ირანთან და დასავლეთ ევროპის ქვეყნებთან. ხსენებულ პერიოდში ფიგურირებენ დავით და მიხეილ სარაჯიშვილები, როგორც წარმატებული სოფდაგრები. სავარაუდოდ, დავით სარაჯიშვილი იყო ცნობილი კონიაკის მეწარმის პაპა; ცნობილია, რომ სამხრეთ კავკასიაში რუსეთის დასაყრდენად ითვლებოდნენ სომხები, ამიტომაც ისინი განსაკუთრებულ პროვილეგიებით სარგებლობდნენ. შესაბამისად, ნებისმიერი ვაჭარი თბილისის გილდიაში გაერთიანებისას უნდა ყოფილიყო გრიგორიანელი (რაც ერთგვარი დაუწერელი კანონი იყო). გამბას მიერ სომეხი ვაჭრების ჩამონათვალში დავით სარაჯიშვილის მოხსენიებაც, ალბათ, მისი არასწორი ინფორმირებულობით იყო გამოწვეული (პ. გუგუშვილი, საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX-XX საუკუნეებში, ტ. VI, 351-352).

გაერთიანებული ექვსი სომეხი; მათ შეისყიდეს 600 ათასი ფრანკის ღირებულების ევროპული წარმოების მანუფაქტურული საქონელი, გააგზავნეს იგი ტრანზიტით, გალიციისა და სამხრეთ რუსეთის გზით, ოდესაში, აქედან კი გადატვირთეს ხომალდზე და სარაჯიევის მიერ მითითებული გზით რედუტ-კალესაკენ გაემგზავრნენ. 1825 წელს ლაიფციგში მათ მიერ შესყიდული საქონლის ღირებულებამ 1,200,000 ფრანკს მიაღწია. უკანასკნელ, 20 ივნისის ფრანგურტში შედგენილ წერილს თუ დაეჯერება, რომელიც ამავე თვის 24 რიცხვის „სავაჭრო გაზეთშია“ გამოქვეყნებული, თბილისელ ვაჭრებს ლაიფციგის უკანასკნელ ბაზრობაზე შეუძენიათ 700 ათასი ტალერის (2,800,000 ფრანკის) ღირებულების საქონელი.

სომეხების მაგალითს დაუყოვნებლივ უნდა მიბაძონ ევროპელებმა. უახლოეს მომავალში ისინი თბილისში დააარსებენ ყველანაირი სახის მანუფაქტურული საქონლის საწყობს, რომელიც დააკმაყოფილებს აზიის ხალხების მოთხოვნილებებსა და აღმოსავლური ფუფუნების დონეს. ამის შემდეგ ქაშპირიდან, ბუხარადან და ავღანეთიდან თავრიზში, იაზდსა და ისპაჰანში მიმავალი ქარავნები თბილისამდე გააგრძელებენ გზას, სადაც უფრო მრავალფეროვან, თავიანთი გემოვნების შესაფერ საქონელს შეარჩევენ. ამავე დროს, აქვე იპოვნიან მდიდარ მყიდველებს, რომლებიც მათი ცხენებითა და აქლემებით ჩამოზიდულ საქონელს შეიძენენ... სავსებით ნათელია, რომ იმ დღეს, როდესაც თბილისი მნიშვნელოვან ბაზრად გადაიქცევა..., აქ შემუშავდება ახალი სავაჭრო ოპერაციები, დამყარდება ფართო ურთიერთკავშირი მანუფაქტურულ ევროპასა და აზიას შორის, რომელიც მდიდარია ჩვენი ფაბრიკა-ქარხნებისათვის აუცილებელი ყველანაირი ნედლეულით. ეს ახალი გზა, ეს ბაზარი ცივილიზებული ხალხის სახელმწიფოში... მნიშვნელოვანი მოვლენაა საფრანგეთისათვის და მას აუცილებლად უნდა მიექცეს ყურადღება; იგი ასევე მნიშვნელოვანია რუსეთისათვის, რომლის დრთ-ერთი პროვინციის ხვედრია ფართო მასშტაბის ვაჭრობის ცენტრად გადაქცევა; დაბოლოს, იგი მნიშვნელოვანია მთელი ევროპისათვის, რომელიც ყველგან გასაღების ბაზარს ეძიებს თავისი სამრეწველო საქონლისათვის, რადგანაც ამ მრეწველობას ნაკლებად აკმაყოფილებს თანამედროვე კომერციის ვიწრო წრე.“³⁵

როგორც ჩანს, გამბას ამ ოპტიმისტური პროგნოზს საფუძვლად ედო მის მიერ დაკვირვებით შესწავლილი თბილისის მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის, კულტურის, ტრადიციებისა და ყოველდღიური ყოფის დამახასიათებელი დეტალები, რაც იმ დროისათვის არსებულ ვითარებაში საბაზრო ეკონომიკის განვითარებისათვის გარკვეული უპირატესობის მაჩვენებელი იყო. ამას მოწმობს მისი შთაბეჭდილება თბილისის ბაზრის შესახებ: „შევადართო დღევანდელი თბილისის ბაზარი ალექსოს, სმირნასა და კონსტანტინოპოლის ბაზრებს, სადაც დიდი ხანია

35 გამბა, მოგზაურობა, II, 100-101.

უცხოელებმა ხელიდან გამოგვაცალეს ჩვენ მიერ უწინდელ დროში წარმოებული ვაჭრობა: ერთის მხრივ, გვაქვს სრული სიმშვიდე, მუდმივი დაცულობა, ზომიერი ბაჟები, თავისუფლება ყოველგვარი გადასახადისაგან, სურსათის სიუხვე და მასზე არსებული დაბალი ფასები, მყარი ფული. მეორეს მხრივ – შეუზღუდავი დესპოტიზმი, შევიწროვება ფაშების მიერ, დაუსჯელი მკვლელობები, ძარცვის საფრთხე, ხანძრები, ჟამიანობა, არავითარი გარანტია პიროვნებისა თუ საქონლის დასაცავად; დაბოლოს, არამყარი ფული, რომლის რეალური ფასიც ყოველდღიურად ეცემა და საქონლის დროულად გაყიდვის არავითარ საშუალებას არ იძლევა.“³⁶

ბიბლიოგრაფია

- გამბა, ჟაკ ფრანსუა. *მოგზაურობა ამიერკავკასიაში*. ტომი I. ფრანგულიდან თარგმნა და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა. თბილისი, 1987.
- გამბა, ჟაკ ფრანსუა. *მოგზაურობა კავკასიაში*. ტომი II. ფრანგულიდან თარგმნა მზია მგალობლიშვილმა. კომენტარები და საძიებლები დაურთო ლელა მიქიაშვილმა, თბილისი, 2021.
- მგალობლიშვილი, მ. მიქიაშვილი, ლ. „ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერეს ცნობები თბილისის შესახებ.“ *ანალები*, 2002, №1.
- კვირკველია, თ. *ძველთბილისური დასახელებანი*. თბილისი, 1985.
- შარდენის *მოგზაურობა*, (ცნობები საქართველოს შესახებ). ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა. თბილისი, 1975.
- გიულდენშტედტის *მოგზაურობა საქართველოში*. ტომი I. გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა. თბილისი, 1962.
- ქუთათელაძე, მ. *თბილისის ტაძრები*. ტ. I. თბილისი, 2010.
- კვირკველია, თ. *ძველი თბილისის ქუჩებსა და ქუჩაბანდებში*. თბილისი, 1989.
- ბერიძე, თ. და *ადმოცენდა თბილისი*. თბილისი, 1977.
- ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია*. VII. თბილისი, 1984.
- გუგუშვილი, პ. *საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX-XX საუკუნეებში*. ტ. VI. თბილისი, 1979.
- მგალობლიშვილი, მ., მიქიაშვილი, „ლ. ჟაკ ფრანსუა გამბა ვაჭრობის განვითარების პერსპექტივებისა და გარანტიების შესახებ მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრის საქართველოში (თბილისის სტრატეგიული ადგილმდებარეობა)“.

36 გამბა, მოგზაურობა, II, 98.

- ბარეობის ანალიზი).“ ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები, 2, 2007.
- Dubois de Montpereux, Frederic. *Voyage autour du Caucase chez les Therkesses et les Abkhases, en Colchide, en Georgie, en Armenie et en Crimée*. V. I-VI. Paris, 1839-1843.
- Мирзоян, Марина и Мирзоян, Гамлет. “Геворк-ага, Еремия, Григор и Андреас – отец, сын и внуки – из рода Арцрунидов.” Газета «Ноев ковчег», Москва, №12 (356), декабрь 2022.
- Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. Т. 21. С-Петербург, 1897.
<https://kaxasvani.wordpress.com>

ავტორის შესახებ

ლელა მიქიაშვილი არის ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ივ. ჯავახიშვილის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის უფროსი მეცნიერ-თანამშრომელი
lelamikiashvili@yahoo.com

**TBILISI POPULATION IN THE 1820s-1830s
(BASED ON THE WORKS OF JACQUES-FRANÇOIS GAMBA AND
FRÉDÉRIC DUBOIS DE MONTPÉREUX)**

Abstract

The works of foreign authors focusing on the South Caucasus, particularly Georgia, during the first half of the 19th century are invaluable for the study of the region's historical and cultural-economic development. This significance is particularly highlighted by the pivotal events following 1801, when Russia abolished Georgian statehood, resulting in the forced deportation of members of the royal family, including educated princes and their close associates, to Russia. Consequently, the most substantial contributions to the descriptive literature of Georgia during this period came from foreign authors, whose writings serve as essential primary sources of historical significance. From the early 19th century onward, the Caucasus began to capture the attention of European diplomacy. As a result, a considerable number of trade, political, and diplomatic agents were sent to the region to gather comprehensive information about its strategic and cultural landscape.

In this context, the travel writings of the French authors Jacques-François Gamba (1763-1844) and Frédéric Dubois de Montpéreux (1798-1850) are particularly valuable resources. Gamba, who initially worked as a merchant, proposed a trade development project to the French government during the Bourbon Restoration. His plan aimed to establish a transit route through the Russian Empire, specifically via the South Caucasus, to facilitate trade with Asia, particularly India. To pursue this goal, he undertook two journeys to the South Caucasus – first from 1817 to 1818 and then from 1819 to 1824 – with a strong emphasis on Georgia. Gamba's endeavors yielded positive results, enhancing both French economic interests and Georgia's connections with Europe. From 1821 to 1824, he served as the French consul in Tbilisi, where he conducted a comprehensive study of the region. In 1826, he published the findings of his travels in Paris under the title "Travel in Transcaucasia," which consists of two volumes. The first volume, which primarily focuses on Western Georgia, was translated into Georgian and published in 1987, while the second

volume, offering insights into Eastern Georgia including Tbilisi, was translated and published in Georgian in 2021.

The contributions of Frédéric Dubois de Montpéroux were instrumental in the advancement of European Kartvelology. A Swiss-French scholar distinguished as a geologist, naturalist, and archaeologist, Dubois embarked on extensive travels throughout his career, visiting many countries, notably Crimea and the Caucasus during the years 1833 to 1834. As he journeyed across Western Transcaucasia, particularly in Tbilisi, he meticulously documented his observations and experiences in his diaries. Beyond capturing his firsthand accounts, he also cross-referenced his findings with information sourced from ancient, medieval, and Russian literature.

Dubois cultivated personal relationships with notable Caucasologists and Georgian nobles who were exiled in Russia, often relying on their insights and expertise. Consequently, his six-volume work, *“Voyage autour du Caucase chez les Therkesses et les Abkhases, en Colchide, en Georgie, en Arménie et en Crimée”* (Travel around the Caucasus, with the Circassians and Abkhazians, in Colchis, Georgia, Armenia, and Crimea), published in Paris between 1839 and 1843, transcends a mere traveler’s diary. It serves as a significant scientific study, showcasing Dubois’s profound erudition and scholarly rigor. Among various subjects, the volumes offer valuable perspectives on Tbilisi and its diverse population.

According to the works of Gamba, the population of Tbilisi experienced significant growth in the 1820s, reaching a total of 33,000 inhabitants. Within the city and its surrounding areas, there were 2,500 Armenian families, 1,500 Georgian families, and 500 families of Tatar and Persian descent, totaling 4,500 families. Gamba estimated an average of six people per family, resulting in a population of 27,000. He further added 6,000 garrison troops and state officials, culminating in a total of 33,000 residents. In contrast, Dubois provides slightly different figures based on a census conducted by the Russian authorities. He noted that by 1834, Tbilisi’s population was divided among 4,936 households, averaging 5 1/8 inhabitants per household, which yields a total population of 25,290. Dubois also recorded that the city contained 3,662 houses. Throughout the 1830s, Armenians significantly outnumbered Georgians, with a ratio of nearly five to one. Both authors reported birth and death rates consistent with European standards of the time, documenting 645 births and 438 deaths annually. Interestingly, neither Gamba nor Dubois mentions the Jewish population among the inhabitants of Tbilisi, even though they documented and described Jewish communities in various other regions of Georgia, such as Imereti, Racha, Lechkhumi, and Guria.

Both authors depict the religious structures that showcase the ethnoreligious diversity of Tbilisi's multicultural population, which includes Georgian, Armenian, and Catholic churches, alongside a mosque and the Ateshga (Ateshgah in Persian) – a fire-worshipping temple that dates back to the Middle Ages. They particularly emphasize the harmonious coexistence among representatives of various faiths.

Both works offer valuable insights into the contributions made by Tbilisi's citizens toward the city's development, especially in the realms of culture and education. These contributions encompass the construction of caravanserais and schools, initiatives aimed at educating the younger generation, and the enhancement of trade and economic connections with European countries.

Jacques-François Gamba's analysis highlights Tbilisi's strategic commercial location. His insights emphasize the city's potential as a key hub for international trade and underscore the long-term prospects for its economic development.

Keywords: *Georgia, 19th century Tbilisi, Population, Jacques-François Gamba, Frédéric Dubois de Montpéroux*

About the author

Lela Mikiashvili is a Researcher at Iv. Javakhishvili Institute of History and Ethnology,
Iv. Javakhishvili Tbilisi State University
lelamikiashvili@yahoo.com

უცხოელ მოგზაურთა ცნობები თბილისის მოსახლეობის შესახებ (XIX საუკუნე)

აბსტრაქტი

1801 წელს ქართლ-კახეთის სამეფოს რუსეთის იმპერიის მიერ ანექსირების შემდეგ, თბილისი მთავარ პოლიტიკურ და კულტურულ გზაჯვარედინად იქცა ევროპასა და აზიას შორის. ქალაქის ეს მნიშვნელოვანი ფუნქცია მთელი XIX საუკუნის განმავლობაში იზიდავდა უცხოელ მოგზაურებს, რომლებმაც საინტერესო ცნობები დაგვიტოვეს საქართველოს, მათ შორის თბილისის მოსახლეობის ეთნორელიგიური შემადგენლობის, სოციალური და კულტურული ვითარების შესახებ. სტატიაში, ევროპელ მოგზაურთა ცნობების საფუძველზე, განხილულია შემდეგი საკითხები: თბილისის მოსახლეობის განაწილება უბნების მიხედვით; თბილისის მოსახლეობის მრავალფეროვანი ეთნორელიგიური შემადგენლობა; ევროპელ მოგზაურთა ცნობებს თბილისის ძირითადი მოსახლეობის შესახებ – ქართველები, სომხები, რუსები, მუსლიმები, კათოლიკეები, გერმანული კოლონია, ფრანგული კოლონია და სხვა ევროპელები.

საკვანძო სიტყვები: თბილისი, მოგზაურები, ეთნორელიგიური შემადგენლობა, ქართველები, სომხები, რუსები, ევროპელები

1801 წელს ქართლ-კახეთის ყოფილი სამეფოს რუსეთის იმპერიის მიერ ანექსირების შემდეგ, თბილისი, რომელიც თავისი მდებარეობის გამო საუკუნეების განმავლობაში იყო ქრისტიანული აღმოსავლეთის მოწინავე ციტადელი მუსლიმური შემოსევების წინააღმდეგ, XIX საუკუნის დასაწყისიდან მთავარ პოლიტიკურ და კულტურულ გზაჯვარედინად იქცა ევროპასა და აზიას შორის. ქალაქის ეს მნიშვნელოვანი ფუნქცია მთელი XIX საუკუნის განმავლობაში იზიდავდა უცხოელ მოგზაურებს, რომლებმაც საინტერესო ცნობები დაგვიტოვეს საქართველოს, მათ შორის თბილისის მოსახლეობის ეთნორელიგიური შემადგენლობის, სოციალური და კულტურული ვითარების შესახებ.

თბილისის მოსახლეობის განაწილება უბნების მიხედვით. XIX საუკუნის პირველი წლებიდან თბილისის პოლიტიკური ფუნქციის ძირეული ცვლილება კარგად აისახა თბილისის მოსახლეობის ეთნორელიგიურ შემადგენლობაზე. XVIII-XIX საუკუნეების მიჯნაზე თბილისის მუდმივ

მოსახლეობას ქართველები, სომხები და მცირერიცხოვანი მუსლიმები შეადგენდნენ. 1803 წლის მონაცემებით, თბილისის მოსახლეობა 14,620 სული იყო.

აღა მოჰამად ხანის მიერ თბილისის დარბევიდან 14 წლის შემდეგ, 1809 წლის მაისში ქალაქში ირანიდან საფრანგეთის მისია ჩავიდა. მისი ერთ-ერთი წევრის, ლეიტენანტ კამილ ალფონს ტრეზელის ცნობით, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე განლაგებული ქალაქი ხით, ქვითა და მიწით იყო ნაგები. იქ დაახლოებით 2,000 სახლი და საკმაო რაოდენობის საზოგადოებრივი შენობა, ძირითადად ეკლესიები იყო. ირანში გატარებული ორი წლის შემდეგ, ფრანგებისთვის სწორედ თბილისი იყო ის პირველი ქალაქი, სადაც მათ ხელახლა იხილეს ევროპულ ადამ-წესებთან მსგავსება და ძლიერ გაიხარეს ქრისტიანული ქალაქის ცხოვრებით – ეს იყო ეკლესიების ზარების ხმა, მუსლიმური ქვეყნისგან განსხვავებით კი თბილისელთა სახლებს კედელი მთლიანად არ ფარავდა, მეზობლები ერთმანეთს ხედავდნენ და ესაუბრებოდნენ.

თბილისის სრული რეკონსტრუქცია ევროპული მოდელის მიხედვით რუსეთ-ირანის პირველი ომის დასრულების შემდეგ, გენერალ ერმოლოვის (1816-1827) მმართველობის წლებში დაიწყო. 1829 წელს თბილისში ჩამოსულ შოტლანდიელ მოგზაურს, არმსტრონგს, თბილისის მეტად ცოცხალი იერსახე და მოსახლეობის მრავალფეროვანი კოსტიუმები ნეაპოლს აგონებდა. ფრანგი ექიმის, ჟიულ შარლ ტეულის, დაკვირვებით 1840 წლისთვის თბილისის მოსახლეობა ისე სწრაფად იზრდებოდა, რომ ერთ-ერთი ყველაზე მოგებიანი საქმე სახლების შენება და მათი იჯარით გაცემა იყო. ამის მიზეზი მრეწველობის წახალისება, გზების უსაფრთხოება, თბილისში საჯარისო ნაწილების კონცენტრაცია და მოხელეების რაოდენობა იყო. მიხეილ ვორონცოვის მმართველობის დროს კეთილმოეწყო თბილისის ცენტრალური ქუჩები, შეემატა ახალი გარეუბნები, თბილისმა ევროპული პეიზი შეიძინა, მაგრამ აღმოსავლური კოლორიტიც შეინარჩუნა.

თბილისის ინფრასტრუქტურის განვითარება მთელი XIX საუკუნის მანძილზე მიმდინარეობდა. XIX საუკუნის 30-იანი წლებიდან მოგზაურები ქალაქს ორ – ძველ აღმოსავლურ და ახალ რუსულ-ევროპულ ქალაქად, 80-იანი წლების მეორე ნახევრიდან კი თბილისს სამ – ძველ აღმოსავლურ და ორ ევროპულ ქალაქად ყოფდნენ. პირველი მოიცავდა გოლოვინსკის პროსპექტს მიმდებარე ქუჩებითა და ერივანსკის¹ მოედნით, მეორე ევროპულ ქალაქად დასახლებული იყო ე.წ. გერმანული კოლონია. ქალაქის ასე დაყოფა იმის მაჩვენებელია, რომ მოსახლეობაც მრავალფეროვანი

1 1828 წელს გენერალმა ივანე თედორეს ძე პასკევიჩმა ერევნის ციხესიმაგრე აიღო და მას ერევნის გრაფის წოდება მიენიჭა. გამარჯვებულ გენერალთან თბილისის მოსახლეობის სადღესასწაულო შეხვედრის ადგილს, სადაც დღეს თავისუფლების მოედანია, პასკევიჩ-ერივანსკის მოედანი ეწოდა.

უნდა ყოფილიყო. 1850 წლის მონაცემებით ის 30,814 სულს შეადგენდა. ამგვარად, 1803 წლიდან, 46 წლის განმავლობაში ქალაქის მოსახლეობა 16,194 სულით გაიზარდა. ეს გამოწვეული იყო ბუნებრივი მატების, თბილისში რუსი მოხელეების, სამხედრო პირებისა და ჯარისკაცების, აგრეთვე პოლიტიკური და ეკონომიკური მიზეზების გამო ოციან წლებში ირანიდან სომხური მოსახლეობის, ვიურტემბერგიდან კი გერმანელთა ემიგრაციით.

მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობდა ძირითადად ქართული იერსახის გარეუბანი ავლაბარი და საკმაოდ აყვავებული გერმანული კოლონია. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე ჩნდებოდა ახალი ქალაქი ფართო ქუჩებით, მოედნებით, სასახლეებით, სასტუმროებითა და მაღაზიებით. მარჯვენა ნაპირზე მდებარე უბნებიდან თათრებით, სომხებითა და ქართველებით დასახლებული უბანი მტკვრიდან ერივანსკის მოედნამდე ვრცელდება. იქ იყო *მეიდანი*, ბაზარი, ქარვასლები და თბილისის ცნობილი აბანოები და სხვ. ამ მოედნიდან სამხრეთით მდებარე სოლოლაკის უბანში განლაგებული იყო ქართველი თავადაზნაურობისა და წარჩინებული სომხების საცხოვრებლები, სპარსეთისა და საფრანგეთის საკონსულოები და სასტუმროები. გოლოვინის პროსპექტზე მდებარეობდა რუსი გენერალ-გუბერნატორის სასახლე, დიდმოხელეების სახლები და სხვა ოფიციალური დაწესებულებები.

თბილისის მოსახლეობის მრავალფეროვანი ეთნორელიგიური შემადგენლობა. თბილისის მოსახლეობა ხასიათდებოდა მრავალმხრივი ეთნორელიგიური შემადგენლობით. ფრანგი პოეტი ანრი კანტელი თბილისს აზიისა და ევროპის შესაყარს და *მტკვარზე* „ზანტად მოკალათებულ ქალაქს“ უწოდებს, სადაც ოცი რელიგია, ოცი სხვადასხვა ეროვნების ხალხი ირეოდა და მოგზაურების გასაოცებლად თუ გასახარებლად, ყველაზე საინტერესო კონტრასტებიც ამ ქალაქში იყო თავმოყრილი. ეს შემადგენლობა ყველაზე კარგად თბილისის ქუჩებში, ბაღებსა და ბაზრებში ჩანდა. იქ იყვნენ დიდი სენიორების იერის მქონე ქართველი მამაკაცები, „თეატრალური კოსტიუმების მთელი ბრწყინვალეობით“ მოსილი ქართველი პრინცესები, მეგრელი მამაკაცები, რომლებიც მოხდენილად ატარებდნენ ყაბალახს, მდიდრულად ჩაცმული სპარსელები, ხშირად გემოვნებით გამოწყობილი სომხური ბურჟუაზიისა და უკანასკნელი პარიზული პეწით მორთული რუსი ქალბატონები, რუსი ოფიცრები და კაზაკები. თბილისის ქუჩებში საოცარ სანახაობას წარმოადგენდა ბამბუკის შუბითა და ფარით შეიარაღებული ცხენოსანი ქურთების მიერ შესრულებული თამამი აკრობატული *ილეთები*. მოსიარულეთა შორის ყურადღებას იქცევდნენ ორიგინალურ კოსტიუმში გამოწყობილი ჩერქეზები, რომელთაც ქამარზე გრძელი ხანჯალი ეკიდათ. ამ შეუდარებელ სანახაობას კაშკაშა ძონძებში გახვეული, თავიანთ სიღარიბეშიც კი თვალწარმტაცი, მათხოვრები ასრულებდნენ. 1896 წელს თბილისში მყოფი ინგლისელი

ჟურნალისტის, უოლტერ ჰარისის თქმით, ასეთი იყო თბილისი, რომელშიც წარმოდგენილი იყო ორი სრულიად განსხვავებული თავისებურება – აღმოსავლეთი, თავისი დეკადანსით და რუსეთის მიერ შეტანილი დასავლური ცივილიზაცია, რომელიც ანადგურებდა ყოველივე დრომოჭმულს, მის ადგილზე კი აშენებდა ქალაქს, რომლითაც მსოფლიოს ნებისმიერ ქვეყანას შეეძლო ეამაყა.

XIX საუკუნის 30-იანი წლებიდან მოყოლებული, მრავალი მოგზაური წერდა, რომ თბილისში ევროპა თეატრის ანუ ერივანსკის მოედანზე მთავრდებოდა, რამდენიმე ნაბიჯის მოშორებით კი აზია იყო, სადაც აღმოსავლური ცხოვრების ცენტრი – ბაზარი მდებარეობდა. თბილისის ბაზრებში უამრავი სახის სახელოსნო იყო. ხელოსნების საქმიანობის ყურება ჭეშმარიტად გასართობი სანახაობა და თბილისის ყველაზე სასიამოვნო სასეირნო ადგილი იყო უცხოელების, გარნიზონის ოფიცრებისა და მათი ოჯახებისთვის. ქალაქს განსაკუთრებულ იერსახეს ანიჭებდნენ აქლემების ქარავნები, რომლებსაც სპარსული და ინდური საქონელი ჩამოჰქონდათ.

ბაზარი უცხოელებისთვის აუცილებელი ტურისტული მარშრუტი იყო, სადაც მოგზაური რაღაც ისეთი საინტერესო ნივთის აღმოჩენას ფიქრობდა, რაც მას აუცილებლად გააოცებდა. იქ შეხვდებოდი მთელი კავკასიური ვაჭრობის მბრძანებელს, ხშირად უკვე ევროპულ სამოსში გამოწყობილ სომეხს, ქართველის მუდამ ხალისიან და ღვინის მოყვარულ სახეს, წითელწვერიანი თათარს უზარმაზარი ასტრახანული ფაფახით, გამხდარ, მაღალ სპარსელს ნაციონალურ გრძელ სამოსში თავზე წოწოლა ქუდით, თეთრ ვუალში გახვეულ სომეხ ქალს, მუსლიმი ქალის მუქ ლურჯ ჩადრს, *ჩერქეზაში* გამოწყობილ ჩერქეზს, ლამაზად ჩაცმულ ოსებს, ჩალმიან დაღესტნელებს მბრწყინავი იარაღით, მლიქვნელ ებრაელებს, ჩასკვნილ თუშს შავი თექის ქუდით, ლეკებს მკვეთრად გამოკვეთილი პროფილითა და არწივისებრი ცხვირით, გერმანელ კოლონისტს თავის ძველმოდურ კოსტიუმში, რომლის თარგსა და ფერს კეთილსინდისიერად ინარჩუნებენ, ალბანელს, რომელსაც ბალკანელი ხალხის ტრადიციული ქვედა ბოლო – ფუსტანელა ეცვა, ჩრდილოეთ სპარსეთიდან ჩამოსულ უცნაურ ვიწროთვალებიან თურქმანებს, რომლებიც ერთმანეთს უცნობ ხორხისმიერ ენებზე ესალმებოდნენ, ბერძენ მათხოვრებს, ფართო შარვლიან თურქებს, რუსულ მუნდირებს, ევროპულ სამოქალაქო ტანსაცმელს და სხვ. ბაზრებში აქა-იქ ისმოდა “Salam aleikum”, “Zdrastwuyte”, “Bonjour”, “Guten Morgen”. ქართული და სომხური ენების გარდა, თათრული მეიდნის ლინგვა ფრანკა იყო, რუსული ენაც ნელ-ნელა იჭრებოდა ყველა სფეროში, განსაკუთრებით წვრილმან ვაჭრობაში. მოგზაურთა თქმით, ბაზარი ერებისა და ენების ნამდვილი ბაბილონი იყო. თბილისში პოპულარული კაცი, მეგრელი გიდი როსტომი ძირითადი ევროპული ენების გარდა, თო-

რმეტიოდე კავკასიურ იდიომზე ლაპარაკობდა. თავის *ჩერქეზაზე* ის მა-
მა-პაპისეულ სავაზნესა და ქამარ-ხანჯალს ატარებდა.

ფრანგი მრეწველი ალფრედ კოკლენ-შვარცი იქ ნანახით აღტაცე-
ბული წერდა: „რა ტიპაჟებია ამ ბრბოში! რა ფერებია! მზად ხარ იყვირო:
მომეცით პალიტრა! ღვთის გულისათვის, პალიტრა! მაგრამ რა ვქნათ?
ყოველივე ეს ძალიან ლამაზია ტილოზე გადასატანად“. ამ კოსმოპოლი-
ტურ უბანს ისეთი თავისებურება გააჩნდა, როგორიც, ალბათ, მსოფლი-
ოში არსად იყო, ხოლო ამ ორიგინალურ კოსტიუმებში გამოწყობილ ხალ-
ხზე დაკვირვება მეცნიერს ფართო სპექტრს სთავაზობდა ეთნოგრაფიული
კვლევის ჩასატარებლად.²

უცხოელი მოგზაურების მიერ თბილისის ქუჩებსა თუ ბაზრებში მოძ-
რავი სხვადასხვა ეროვნების ხალხი უნდა გაიმიჯნოს ქალაქის მუდმივი
მცხოვრებლებისგან. თბილისში მივლინებული რუსი სამხედრო თუ სამო-
ქალაქო პირებისთვის ეს გრძელვადიანი, სხვადასხვა ეროვნების ვაჭრე-
ბის, კავკასიის სხვადასხვა მხარიდან თუ ირანიდან სამუშაოს საძებნელად
ჩამოსულთათვის ეს სეზონური მიგრაცია იყო.

**ევროპელ მოგზაურთა ცნობებს თბილისის ძირითადი მოსახლე-
ობის შესახებ. ქართველები.** მთელი XIX საუკუნის განმავლობაში მოგ-
ზაურები განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდნენ ქართველების გა-

2 Кавказский календарь на 1849 годъ, (Тифлисъ, Гл. упр. Кавказ. наместника, 1848) 97-98; Кавказский календарь на 1850 годъ (Тифлисъ, Гл. упр. Кавказ. наместника, 1849), 92; Camille Alphonse Trézel, "Notice sur la Géorgie", Château de Vincennes, Service historique de l'Armée de Terre (SHAT), 1M n°1486, doc. 13, fol. 32; ჟაკ ფრანსუა გამბა, *მოგზაურობა კავკასიაში* (თბილისი, 2021), 79, 82, 85; T. B. Armstrong, *Journal of Travels in the Seat of War, During the Last Two Campaigns of Russia and Turkey*, (London: 1831), 84-86; Jules Teule, *Pensées et notes critiques* (Paris: II, 1841), II, 90-91; Frédéric Dubois de Montpéreux, *Voyage autour du Caucase*, (Paris: 1839), III, 231-235, 266; Lieutenant Pichon, "Mémoire sur la Perse", 1M, n°1673, cachier 43, fol. 11-12; Корф, *Воспоминание о Персии 1834-1835* (Санкт-Петербург: 1838.) 33-36; Ivan Golovin, *The Caucasus*. (London: 1854), 112-113; Jean-Pierre Moynet, "De Bakou à Tiflis 1859", *Le Tour du monde*, I, (1860), 318; Henri Cantel, "Le Prince Domentî, scènes de la vie géorgienne", *Revue des deux Mondes*, vol. 40 (1862), 707; Tinco Martinus Lycklama à Nijeholt, *Voyage en Russie, au Caucase et en Perse exécuté pendant les années 1866, 1867 et 1868* (Paris-Amsterdam: 1872), I, 424; Douglas W. Freshfield, *Travels in the central Caucasus* (London: 1869), 101-103; Augustus Henry Mounsey, *A Journey through the Caucasus and the Interior of Persia* (London: 1872), 39; Max von Thielmann, *Streifzüge im Kaukasus, in Persien und in der Asiatischen Türkei* (Leipzig: 1875), 179-180; Koechlin-Schwartz, *Un touriste au Caucase* (Paris: 1881), 265-266; Jules Leclercq, *Du Caucase aux monts Alaï* (Paris: 1890), 6, 11; Francis Drouet, *De Marseille à Moscou par le Caucase* (Rouen: 1893) 101-104; Victor Dingelstedt, «La population du Caucase et la ville de Tiflis. *Le Globe, Revue genevoise de géographie*, 1894, 33, 70-74; Walter B. Harris, *From Batum to Baghdad Via Tiflis* (Edinburgh: 1896), 41, 51; Joseph de Baye, *Tiflis: souvenirs d'une mission* (Paris: 1900), 20, 31.

რეგნობის, სამოსისა და ადათ-წესების აღწერას. XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში ქართველი ქალის შესახებ მოცემული ცნობები ძირითადად მათ გატაცებასა და გაყიდვას ეხებოდა, რაც XIX საუკუნის მეორე ნახევარში თითქმის მთლიანად აღიკვეთა. ზოგი მოგზაური ქართველ ქალს ლამაზად მიიჩნევდა, ზოგის აზრით კი კლასიკური სილამაზის მქონე სახე ბანალური ხდებოდა.

ფლორიან ჟილი თბილისელი ქალის სამოსს მრავალი დეტალის დაზუსტებით აღწერდა: ეს იყო ნაოჭებიანი კაბები მკვეთრი ფერის აბრეშუმის გულისპირით,³ ზემოდან მოკლე, ხშირად აბრეშუმის ან ხავერდის ქათიბს⁴ იცვამდნენ. მათი სამოსის აუცილებელი შემადგენელი კომპონენტები იყო კაბის სარტყელი – აბრეშუმის ფართო ლენტის და თავსაკრავი, რომელზეც მსუბუქი, თეთრი ფერის გამჭვირვალე ქსოვილის ლეჩაქი მაგრდებოდა. ევროპელ მოგზაურთა განსაკუთრებულ ყურადღებას სწორედ თავსაკრავი იქცევდა. ფრანგი მხატვრები ფარამონ ბლანშარი და ჟან პიერ მუანე მას გვირგვინს ადარებდნენ. ლიკლამა ა ნიეჰოლტის აზრით, ქართველი ქალის სამოსი მათ შუა საუკუნეების დედოფლების იერს სძენდა. მოგზაურთა ეს შეფასებები და დეტალური აღწერები გვაწვდის ინფორმაციას ქართველი ქალის სამოსის შემადგენელი ნაწილების, თარგის, ქსოვილების, ფერებისა და მორთულობის შესახებ.

ევროპელი ვიზიტორები ქართველი მამაკაცის „თვალწარმტაც სამოსსაც“ დაწვრილებით აღწერდნენ. მისი შემადგენელი ნაწილები იყო ფერადი პერანგი ანუ ახალუხი და უცხოელების მიერ *ჩერქეზად* წოდებული მუხლებამდე ჩოხა. წელზე შემორტყმული ჰქონდათ ვერცხლის ან ოქროს ფირფიტებით მორთული ტყავის ვიწრო ქამარი, რომელზეც მდიდრული ხანჯალი, ტალ-კვესი, ჯაყვა და სხვა პატარა ნივთები ჰქონდათ დამაგრებული. წვიმისა და ქარისგან თავის დასაცავად *ჩერქეზაზე* ნაბადს ისხამდნენ. ზამთარ-ზაფხულ თავზე ზოგჯერ მაღალი, ზოგჯერ კი მრგვალი, მაგრამ ყოველთვის ბეწვის ქუდი – ფაფახი ეხურათ. ფეხზე უქუსლო, რბილი ტყავის წულები ეცვათ, მაგრამ ცხენოსნის რუსულ ჩექმასაც ხმარობდნენ. ისინი ძირითადად ჯარში მსახურობდნენ, თავიანთ თავს ყველა თავადს უწოდებდა, მათი დიდებული წარმოსადგეობის გამო კი მათ კეთილშობილ წოდებას ეჭვქვეშ არავინ აყენებდა. ჟან-პიერ მუანეს აზრით, ქართველ მამაკაცებს თითქმის უცვლელად ჰქონდათ შენარჩუნებული კავკასიური

3 „გულისპირი ცალკე მზადდებოდა და ზონრებით ან ღილებით უკან კისერთან იკვრებოდა. იგი ოქრომკედით, თვალ-მარგალიტით ან მძივებით იყო ნაკერი. გულისპირის საკისრე ოდნავ იყო ამოჭრილი“ – ნინო გვათუა, *ჩაცმულობის ისტორიიდან. ქალის ქართული ჩაცმულობა*. XIX ს. და XX ს. დასაწყისი (თბილისი: „ლიტერატურა და ხელოვნება“, 1967), 62.

4 „ქათიბი მრავალნაირი იყო, XIX საუკუნეში მუხლამდე მოკლე. ის წინ მთლიანად გახსნილი იყო, მხოლოდ გულისპირთან იკვრებოდა რამდენიმე ღილით ან ხრიკით“. – გვათუა, *ჩაცმულობის ისტორიიდან*, 65.

ტიპი, ქუჩაში კი საკმაოდ ხშირად ჩანდნენ ისეთი გარეგნობის მამაკაცები, რომლებსაც იგი აპოლონ ბელვედერელის ორიგინალებს უწოდებდა. ინგლისელი ჟურნალისტი უოლტერ ბარტონ ჰარისი წარჩინებულ ქართველ მამაკაცს ასე ახასიათებდა: „მისი სასიამოვნო გარეგნობა და კარგი ბუნება, აგრეთვე დენდის იერი მას ყველგან საყვარელ ადამიანად ხდის“.

მოგზაურები მათი ხასიათის მნიშვნელოვან თვისებებსაც შეეხნენ: მამაც და რაინდ ქართველ მამაკაცებს უყვარდათ თავის გამოჩენა, ესპანელებით ამაყები და ხელგაშლილები, ისინი არ უფრთხილდებოდნენ თავის ქონებას, ფუფუნებისა და სიამოვნებისადმი სიყვარულის გამო თავიანთ შესაძლებლობაზე მეტს ხარჯავდნენ. შედეგად ისინი სომეხი მევახშეების ხელში ხვდებოდნენ. ქართველების შესახებ ბელგიელი მოგზაურის ერნესტ ორსოლის დასკვნა შემდეგი იყო: „ამ ნაკლოვანებების მიუხედავად, ეს ჭკვიანი, სასიამოვნო ერია, რომლისგანაც ბევრს უნდა ველოდეთ, როდესაც ის სრულად ეზიარება ევროპულ ცივილიზაციას“.

ყველა მოგზაური აღნიშნავს, რომ ქართველი მამაკაცებს ძლიერ უყვარდათ კახური ღვინო. ჟან-პიერ მუანე აღწერს ერთ ქართულ ვახშამს, რომელზეც მიწვეული თორმეტიოდე მამაკაცი, იატაკზე იჯდა ხალიჩის გარშემო, რომელსაც სუფრა ეფარა. მათ წინ ედგათ თეფშები, მაგრამ არ ჰქონდათ ჭიქები. სახლის პატრონის წინ დაახლოებით ერთი ჩვეულებრივი ბოთლის მოცულობის (0.75 მლ) ვერცხლით მორთული დიდი ყანწი იდო. ის მას ავსებდა, ოდნავ შეახებდა ტუჩებს და ერთ-ერთ სტუმარს გადასცემდა, რომელიც მას ერთბაშად ცლიდა და ასე გრძელდებოდა ბოლო სტუმრამდე. სტუმრების მიერ შესმული ღვინის რაოდენობას მუანე „შიშის მომგვრელს“ უწოდებს. მისი თქმით, ღიუმას და მას გაუხარდათ, რომ ვახშამი დიდხანს არ გაგრძელდა, როგორც ეს ჩვეულებრივ ხდებოდა. გარდა იმისა, რომ მათ სასიამოვნო საუბარი ერჩივნათ და არ სურდათ, რომ მათი გულთბილი მასპინძელი თუ მისი სტუმრები ხალიჩაზე და ბალიშებზე გაგორებულები ენახათ, რაც ხშირად ხდებოდა დიდი ვახშმების შემდეგ.

ევროპელი მოგზაურები ძირითადად თბილისის მაღალი წრის წარმომადგენელთა დახასიათებას გვაწვდიდნენ, რომლებთანაც ურთიერთობა ჰქონდათ. მაგრამ გვაქვს ცნობები XIX საუკუნის მიწურულს თბილისში მცხოვრები დაბალი წრის წარმომადგენელთა შესახებაც. ფრანგი არქეოლოგი ქალის, ჟანა დიეულაფუას აზრით, თბილისის მკვიდრი მოსახლეობის წარმომადგენლების დახვეწილობა და ელეგანტურობა სადავოდ არ ხდიდა ქართველი ქალების სილამაზის სამართლიან რეპუტაციას, რაც მხოლოდ ბაზრებსა და მშრომელი ხალხის უბნებში იყო შენარჩუნებული.

ფრანგი ოფიცერი ჟან პონტევეს დე საბრანი ადგილზე მიღებული ინფორმაციის საფუძველზე წერდა: „ქართველი კაცების უპირობო ლოზუნგია არავითარი ქალები! არავითარი ქალები! ქმრები სეირნობენ, ქეიფობენ, ცეკვავენ, ერთმანეთს ეხვევიან, კამათობენ, სვამენ, ჩხუბობენ

და მხოლოდ ერთმანეთს კლავენ. ამ დროს ქალები სახლში არიან, სადაც – როგორც გვარწმუნებენ – მათ ჭორაობასა და გართობას არც მარილი აკლია, არც პილპილი და არც წიწაკა“.

გერმანელი გეოგრაფის, ვიქტორ დინგელშტედტის ცნობითაც, თუ კაცი ცხოვრებას გარეთ ატარებდა, ქალი ოჯახზე ზრუნავდა, უდიდესი სიამოვნება კი თავის მრავალრიცხოვან მეგობრებთან და ნათესავებთან ერთად კვირაში ერთხელ აბანოში სიარული და ოჯახურ ზეიმებში მონაწილეობა იყო. თბილისური ოჯახის ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო ნათლობა, ქორწინება და დასაფლავება. მისი კომენტარით, რამდენად გასაოცარიც არ უნდა ყოფილიყო, ამ მხიარულ ხალხში დასაფლავებაც კი უფრო სასიხარულო ხასიათს იღებს, ვიდრე სამწუხაროს. ყოველ სიკვდილს დიდი, მხიარული და ხმაურიანი ვახშამი მოჰყვებოდა, გარდაცვალების გამო დაღუული ღვინის რაოდენობა კი ნამდვილად იმაზე ნაკლები არ იყო, რასაც ქორწილსა ან ნათლობაში სვამდნენ. დინგელშტედტმა იმ ფაქტს მიაქცია ყურადღება, რომ თბილისის ერთ-ერთი თავისებურება ქუჩებში ადგილობრივი მამაკაცების ხმაური და დავიდარაბა იყო. სასმლის გარდა, თბილისის მოსახლეობა დიდად აფასებდა ჭიდაობას, მუსიკას და ეტლით ან ტრამვაით სეირნობას. ხალხი ბევრს მღეროდა და ცეკვავდა. ეროვნული ცეკვა, რომელშიც კაცებიც და ქალებიც მონაწილეობდნენ, ლეკური (ლეზგინკა) იყო. პოპულარული მუსიკალური ინსტრუმენტები იყო ზურნა, ჩონგური, დაირა და დოლი. სიმღერებს ძირითადად ჩონგურის თანხლებით ბრმა მომღერლები, აშულები, ასრულებდნენ, რომლებიც ხშირად საკმაოდ სახელგანთქმულებიც იყვნენ. ხალხში განსაკუთრებით პოპულარული იყო უფრო თანამედროვე მუსიკალური ინსტრუმენტი – არღანი. მას ქუჩა-ქუჩა დაატარებდნენ უსაქმურების დიდად გასახარებლად, რომლებიც მას ჩახლეჩილ და მთვრალ ხმებს აყოლებდნენ.

ფრანგი მწერლის ანრი კანტელის მოთხრობებში „თავადი დომენტი, ქართული ცხოვრების სცენები“ და „ერეკლე, ქართული ცხოვრების სცენები“, აღწერილია თბილისის ღუქნები. მწერლის თქმით, რამდენიმე მეგობარი ღუქანში ღვინით სავსე დოქის გარშემო იკრიბებოდა, ახალ ხიზილალას, დამარილებულ თევზს, მაგრად მოხარშულ კვერცხებს, შავ პურს შეექცეოდა და სვამდა. სუფრის წარმმართველად ირჩევდნენ ტოლუმბაშს – *magister bibendi* (ლათ. სმის ოსტატი) როგორც კი ის თავის აზარფეშას – გრძელყურიან ოქროს, ვერცხლის ან სპილენძის სასმისს დაცლიდა, წინასწარ დადგენილი ჯარიმის შიშით ყველა მსმელი ვალდებული იყო, მისთვის მიებაძა. კედლის გასწვრივ თურქულ ყაიდაზე ჩაცმული დაქირავებული მუსიკოსები დოლის, დაირისა და სამსიმიანი საკრავის და დუდუკის თანხლებით მღეროდნენ. ტოლუმბაშს ეკუთვნოდა თავშეყრის ისეთი პოპულარული სიმღერით გახსნის პატივი, როგორიც ქვემოთ მოგვყავს:

„მე ვარ ბახუსი, მე მაქვს ქონება, იჩქარეთ! ღვინო დავლიოთ. ვაზი მე დავრგე მსმელების გასახალისებლად.

ჩვენ გვაქვს ოქრო და პატიოსანი თვლები, კვლავ შეგვიძლია სმა. არ შეშინდეთ: მყარად ვზივარ ტიკჭორაზე, რომელიც არასოდეს გაშრება“.

სიმღერის დასრულებისთანავე მხიარული შეძახილები ისმოდა და მეინახეები ხმამაღლა და რითმულად უკრავდნენ ტაშს. წრეში ტრიალებდა აზარფეშები და ოქროსა და ვერცხლის ჯაჭვებით მორთული კამეჩის ყანწები; ღვინით გახელებული საუბარი ცოცხლდება, მხიარულებითა და უწმაწური ხუმრობებით ივსებოდა და მხოლოდ მაშინ ჩუმდებოდნენ, როდესაც თათარი მუსიკოსი წვრილი და ცხვირისმიერი ხმით მშობლიურ ენაზე იწყებდა სიმღერას.⁵

თბილისის წარჩინებული საზოგადოების ინტეგრაცია რუსეთის ხელისუფლებასთან. XIX საუკუნის პირველივე წლებიდან საქართველოში რუსეთის მთავრობის დამკვიდრება ბაგრატიონთა დინასტიის წარმომადგენელთა გადასახლებით დაიწყო. ეს ამბავი გადმოცემულია პოლკოვნიკ როტიეს თხზულებაში, რომელიც საქართველოში 1811-1818 წლებში მსახურობდა. მისი ცნობით, საქართველოს სიმშვიდისთვის რუსეთის მთავრობამ ბაგრატიონთა სამეფო ოჯახის წევრები სანქტ-პეტერბურგსა და რუსეთის იმპერიის სხვადასხვა ქალაქებში გაგზავნა, სადაც მათ მათი ღირსებისა და პოლიტიკური რანგის შესაფერისი პენსიები დაუნიშნეს. მას მოჰყავს წმინდა გიორგის სამლოცველოს მღვდლის, მამა ონისიმე იოსელიანისგან შეტყობილი ამბავი, რომელსაც პოლკოვნიკი ტრაგედიას უწოდებს. კერძოდ, პავლე ციციანოვის მიერ 1803 წლის აპრილში გიორგი XII-ის ქვრივის – მარიამ ციციშვილისა და მისი მცირეწლოვანი შვილების რუსეთში გასამგზავრებლად მისული და დედოფლის მიმართ უკადრისად მოქცეული გენერალი ლაზარევი მარიამს სასიკვდილოდ დაუჭრია თავისი ქმრის ნაქონი ხანჯლით და უთქვამს: „ასე მოკვდება ის, ვინც ჩემი უბედურებისთვის შეურაცხყოფის დამატებას გაბედავს!“. ქართველი დედოფლის მიერ სამეფო ღირსების დაცვის ამბავმა ევროპამდეც მიაღწია: როტიეს თხზულების ეს მონაკვეთი 1829 წელს ღიდ ბრიტანეთში ინგლი-

5 Blanchard: 1. “La Georgie. – Tiflis”, 275, 278; Floriant Gille, *Lettres sur le Caucase* (Paris: 1859), 274-275; Moynet, “De Bakou à Tiflis”, I, 326-327; Cantel: 1. “Le Prince Domentii...”, *Revue des deux mondes*, vol. 40, 713-714, 730; 2. “Héraklés, scènes de la vie géorgienne”, *Revue des deux mondes*, vol. 46 (1863): 451-454; Lycklama à Nijeholt, *Voyage en Russie*, I, 415-417, 429-430; Freshfield, *Travels in the central Caucasus*, 101; Ernest Orsolle, *Le Caucase et la Perse* (Paris: 1885) 47-48; Jean de Pontevès de Sabran, *Note de voyage d’un hussard* (Paris: 1892), 65, 392-393; Armand Pierre de Cholet, *Excursion en Turkestan* (Paris: 1889), 22-23; Belloni Chantre, *À travers l’Arménie russe* (Paris: 1893), 4; Leclercq, *Du Caucase aux monts Alai*, 11; Dingelsted, “La population du Caucase” 33 (1894): 83-85; Jean Carol, *Colonisation russe* (Paris 1899), 126-127; Harris, *From Batum to Baghdad Via Tiflis*, 49-51. Gaston Sansrefus, *De Paris à Tiflis. Impressions de route* (Paris: 1897), 445.

სურ ენაზე დაიბეჭდა, 1838 წელს კი თავის თხზულებაში მოჰყავს შარლ ბელანჟეს. 1845 წელს ფრანგმა ისტორიკოსმა, ფრედერიკ ლაკრუამ ეს ცნობა შეიტანა თავისი თხზულების ბოლო თავში „რუსეთის პოლიტიკა დაპყრობილი ხალხების მიმართ“.

მარიამ ციციშვილი 1850 წლის 30 მარტს, 82 წლის ასაკში მოსკოვში გარდაიცვალა. გარდაცვლილი დედოფლის შვილებმა ფრანგ მხატვარს, ემილ ფრანსუა დესენს, მისი პორტრეტის დახატვა შეუკვეთეს. მხატვრის ცნობით, დედოფლის დაკრძალვის ნებართვის მისაღებად მისმა ნათესავებმა იმპერატორ ნიკოლოზს I-ს მიმართეს და ათი დღის შემდეგ ასეთი პასუხი მიიღეს: „დაკრძალვა ჩატარდეს სრული სათანადო პატივით. ნეშტი გადასვენებულ იქნეს საქართველოში და სახელმწიფოს ხარჯზე ტაძარში, სამეფო საძვალეში, დაიკრძალოს“. დედოფლის ცხედრის საქართველოში გაცილების ნებართვა გარდაცვლილის ნათესავებმაც მიიღეს და მასში მონაწილეობის მიღება მხატვარსაც შესთავაზეს. იგი ამ წინადადებას დათანხმდა და თავის ჩანაწერებში მარიამ დედოფლის სვეტიცხოვლის ტაძარში დაკრძალვის ცერემონიალი აღწერა.

რუსეთის ხელისუფლება თბილისის წარჩინებულ საზოგადოებასთან ინტეგრირებას და მათ შორის თავისი ცხოვრების წესის შეტანას წვეულებებისა თუ მეჯლისების მეშვეობით ცდილობდა. ამის შესახებ ერთ-ერთი პირველი ცნობა ფრანგ ლეიტენანტს, ტრეზელს ეკუთვნის, რომლის თანახმად 1809 წლის მაისში საფრანგეთის მისიის პატივსაცემად საქართველოს მთავარმართებლის, გენერალ ტორმასოვის (1808-1811) მიერ გამართულ საზეიმო ვახშამს ესწრებოდნენ ერეკლე II-ის შვილები – საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი ანტონ II და თეკლე ბატონიშვილი, აგრეთვე იმერეთის ყოფილი მეფის, დავით II-ს მეუღლე ანა და სხვა წარჩინებული პირები. საქართველოს სამეფო ოჯახის წევრების მიწვევით გენერალს საქართველოში რუსეთის ხელისუფლებისა და სამეფო ოჯახებს შორის კეთილი დამოკიდებულების დემონსტრირება სურდა..

საქართველოს მთავარმართებელი, ფილიპ პაულუჩი (1811-1812), რუსულ საზოგადოებასთან ქართველი თავადის ქალების „გაევროპელებას“ ცდილობდა და „ქართველი ქალების უცნაური ეროვნული სამოსის ევროპულით შეცვლის სურვილი გამოთქვა“. ფრედერიკა ფონ ფრეიგანგის ცნობით, რამდენიმე ქართველ ქალბატონს, რომელთაც პაულუჩის მეუღლე ყოველ საღამოს იღებდა, უკვე ჰქონოდა ამ ინოვაციის მიღების გამბედაობა, მათ შორის კი ყველაზე საინტერესო საქართველოს მეფე ერეკლეს ქალიშვილი თეკლე იყო, რომელსაც ჭეშმარიტი ბატონიშვილივით ეჭირა თავი.

1817 წელს სერ რობერტ კერ პორტერი აღნიშნავდა, რომ ოცი წლის განმავლობაში თბილისის მოსახლეობის მაღალი ფენები თანდათან კარგავდნენ აზიური წეს-ჩვეულებების უმეტეს ნაწილს, რაც მოსალოდნელი

იყო იმ ევროპული იმპერიის სამოქალაქო და სამხედრო მოხელეებთან მათი მუდმივი ურთიერთობის გამო. მარლ ბელანჟეს ცნობით, 1825 წელს გენერალი ალექსეი ერმოლოვი მეჯლისებზე ადგილობრივ წარჩინებულ ქალბატონებსაც იწვევდა, რომელთა სწრაფვა, დასწრებოდნენ ყველა დღესასწაულს ნაციონალურ ტანისამოსში უკვე შეტანილი ცვლილებებით, სიამოვნებისა და ევროპული ფუფუნების საგნებისადმი მათ მიდრეკილებას მოწმობდა.

XIX საუკუნის 30-იანი წლებიდან საქართველოს რუსი მმართველობის მიერ გამართულ მიღებებსა და მეჯლისებს ქართველი და სომეხი თავადების – ბაგრატიონების, მუხრანსკების, დადიანების, ორბელიანების, ერისთავების, თუმანოვების, ჭავჭავაძეების, ბებუთოვების, კარგანოვების, ანდრონიკოვების და სხვ. ოჯახები ესწრებოდნენ. ამგვარ შეკრებებზე მამაკაცების სამოსი ხშირად შავი ფრაკი იყო, ხოლო ქალბატონების ტუალეტები პარიზის ყველაზე მკაცრ მოთხოვნებსაც კი აკმაყოფილებდნენ. ისინი კადრილს, ვალსსა თუ მაზურკას ცეკვავდნენ და ფრანგულად საუბრობდნენ. მოგზაურთა აზრით, თუმცა ქართველები ევროპულ ტანსაცმელს დიდი ბუნებრიობით ატარებდნენ, მათ გაცილებით დიდებული შესახედაობა ტრადიციულ, მეტად ორიგინალურ სამოსში ჰქონდათ, რომელსაც ნელ-ნელა ევროპული მოდა ანაცვლებდა. ქართველების თქმით კი, თავის ევროპელად წარმოიჩენა კარგი გემოვნების მაჩვენებელი იყო.

XIX საუკუნის სამოციანი წლებიდან მოგზაურებმა ყურადღება მიაქციეს იმ ფაქტსაც, რომ თავადაზნაურობა არსად იყო ისე მრავლად, როგორც საქართველოში, რაც მათი ლამის ერთადერთი სიმდიდრე იყო. ფრანგი დიპლომატის ჟიულ პატენოტრის ცნობით, ადგილობრივი არისტოკრატია ერთმანეთს ეცილებოდა კავკასიის მეფისნაცვლის კარზე მოწვევას. გრაფ არმან პიერ დე შოლეს დასვნიით, გაერთიანების ნაცვლად, რომ ქართველი თავადაზნაურობა მაქსიმალურად დაყოფილი იყო, რაც კარგად ჩანდა ერთ-ერთ საქველმოქმედო მეჯლისზე.⁶

6 Trézel, "Notice sur la Géorgie", SHAT, 1M n°1486, doc. 13, fol. 31-34, 70-74; Rottiers, *Itinéraire de Tiflis à Constantinople* (Bruxelles, 1829), 73-81; Freygangs, *Lettres sur le Caucase et la Géorgie* (Hambourg: 1816), 151-153; Charles Bélanger, *Voyage aux Indes Orientales* (Paris: 1838), II, 59; Thomas Alcock, *Travels in Russia, Persia, Turkey and Greece, in 1828-9* (London: 1831), 29-31, 33-34; Sir Robert Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia* (London: 1821-1822), 122; Dubois de Montpéreux, *Voyage autour du Caucase*, III, 252-253, 257-258; Friedrich von Bodenstedt: *Tausend und Ein Tag im Orient* (Berlin: 1850), I, 245-247, 297; Charles de Saint-Julien, *Voyage pittoresque en Russie* (Paris: 1854), 404-405; Pblanchard: 1. „La Georgie. – Tiflis“, Vol. XXX, N 765, 275, 278; 2. „Voyage de Tiflis à Stavropol“, 114-115; Lycklama A Nijeholt, *Voyage en Russie*, 451-452; Cholet, *Excursion en Turkestan*, 19-20; Дессен, *Записки о нравственности на Кавказ*, <http://www.nasledie-rus.ru/podshivka/10808.php>

რელიგიური დღესასწაულები. უცხოელი მოგზაურები თბილისში რელიგიურ დღესასწაულებსაც დაესწრნენ. ფარამონ ბლანშარი, ჟან-პიერ მუანე მუანე და ლიკლამა ა ნიეჰოლტი დეტალურად აღწერენ მტკვარზე გამართულ წყლის კურთხევას. მათი ცნობებით, 6 იანვარს ქალაქის ქუჩები და სახლების ბრტყელი სახურავები სავსე იყო აზიის ყველა შესაძლო სამოსში გამოწყობილი ხალხით, რაც კონტრასტს ქმნიდა სასულიერო პირების შავ სამოსთან და სამოქალაქო თუ სამხედრო მოხელეების ბრწყინვალე მუნდირებთან. შუადღის ზარის ჩამორეკვისთანავე მეტეხის ციხიდან ქვემეხების სროლის ხმა გაისმა და მიტროპოლიტმა ჯვარი მტკვარში დაასველა. ნაპირზე მყოფი უზარმაზარი ბრბო მაშინვე ყინულიან მტკვარში გადაეშვა, სხვები მდინარეში ცხენებით შევიდნენ, ქალაქის მართლმადიდებელმა მოსახლეობამ კი ნათლობის წყლით აავსო ბოთლები. ასე შედგა განბანა, რასაც თბილისელები თავიანთი ცოდვებისაგან განსაწმენდ ქმედით ზომად მიიჩნევდნენ. ბლანშარის თქმით, მას მრავალი სახალხო სანახაობა ენახა, მაგრამ ასეთი ორიგინალური არც ერთი არ ყოფილა. ეს სცენა ასახულია მის ნახატზე.

ჟან-პიერ მუანეს ცნობით, შობას მთელი თბილისი ზეიმობდა, ქუჩებში, ფანჯრებიდან და სახლების აივნებიდან თოფებს ისროდნენ და არც ის იყო იშვიათი, რომ მხიარულების ასეთ გამოხატვას მსხვერპლიც მოჰყოლოდა, მაგრამ ამას არავინ აქცევდა ყურადღებას. ლიკლამა ა ნიეჰოლტი აღნიშნავდა, რომ წმინდა ნინოს სახელობის დღეს თბილისის ქუჩებში დიდ მოძრაობა იყო, რადგან საქართველოს ამ მფარველის სახელი უამრავ წარჩინებულ ქართველ და აგრეთვე რუს ქალბატონს ერქვა. ქალაქის ქუჩებში ეტლები დიდი სისწრაფით დაქროდნენ, რათა მამაკაცებს ყველა ნაცნობი ნინოსთვის შესძლებოდათ ამ დღის მილოცვა.

ექიმი ტეული (14.04.1840), ფარამონ ბლანშარი (19.04.1857), ანრი კანტელი (20.04.1862), გრაფი პონტევეს დე საბრანი (6 05.1888), ბელონი მანტრი (13.04.1890) და უოლტერ ბარტონ ჰარისი (14.04.1895) აღდგომის დღესასწაულს აღწერენ. მათი ცნობებით, მართლმადიდებლები მკაცრად იცავდნენ მარხვას, აღდგომამდე კი თბილისის ყველა სახლში მაგიდაზე უზარმაზარი რაოდენობითა და ყველა შესაძლო ფორმით იდო კარაქი, რომელთა შორის განსაკუთრებით ოსტატურად ბატკანი იყო გაკეთებული. ხალხი ერთმანეთს საჩუქრად აძლევდა ხის, ფაიფურის ან უფრო ძვირფასი მასალის წითელ კვერცხებს და იქვე წერს, რომ ეს წესი ჩვენ შორისაც იწყებს გავრცელებასო. ფრანგი მწერლის ანრი კანტელის თქმით, აღმოსავლეთის ქრისტიანებისთვის, განსაკუთრებით ქართველებისთვის, აღდგომა „დღესასწაულთა დღესასწაული“ და „ზეიმთა ზეიმი“ იყო. წინა დღიდან, შუაღამის დადგომამდე, თბილისის ეკლესიების ზარები რეკდნენ, ეკლესიებში მღვდლები ხალხის მიტანილ პურსა და ხორცს აკურთხებდნენ. თავის მოთხრობაში „ერეკლე, ქართული ცხოვრების

სცენები“ ძალიან დეტალურად აღწერს აღდგომის ორშაბათს გამართულ სახალხო ზეიმს.

შემდეგ წლებში გრაფ პონტევეს დე საბრანი აღნიშნავდა, რომ აღდგომაზე ქალები და გოგონები მაქმანებითა და ქათქათა ლენტებით მორთულ თეთრ სამოსში, სამოქალაქო მოხელეები და სამხედრო პირები კი საპარადო მუნდირებში იყვნენ გამოწყობილნი. საზეიმოდ ჩაცმულ ხალხს ხელში ტრადიციული ნამცხვარი ან სიმბოლური ბატკანი ეჭირა. ამ დღეს ზემდგომები ქვემდგომებს, ბატონები კი საჯაროდ და ღმერთის წინაშე თანასწორობის ნიშნად სამჯერ კოცნიდნენ თავიანთ მსახურებს და საკრალურ ფრაზას წარმოთქვამდნენ: ქრისტე აღსდგა! რასაც უპასუხებდნენ: ჭეშმარიტად აღსდგა! გრაფის თქმით, ისინი, ვინც დილით ერთმანეთს კოცნიდნენ, ღამე ერთმანეთს თავის ქალას უხეთქავდნენ! მაგრამ კავკასიელებს შორის ეს არ იყო გასაკვირი, რადგან იქ ყველა ყოველდღე ისე იყო შეიარაღებული, როგორც საფრანგეთში მობილიზაციის დღეს.

ბელონი შანტრის ცნობით, აღდგომაზე თბილისის ბაზარი სავსე იყო ბატკნებითა და ცხვრებით, სხვადასხვა ფორმისა და ზომის პურებითა და ღვწულებით, სომხების სუფრა უხვად იყო გაწყობილი სხვადასხვა ხორცეულითა და თევზეულით.

უოლტერ ბარტონ ჰარისი რუსი სასულიერო პირების მიერ ჩატარებულ ღვთისმსახურებას აღწერს. მისი ცნობითაც, თბილისში აღდგომის კვირა დიდი დღესასწაული იყო. ბალები ხალხით იყო სავსე, უკრავდნენ სამხედრო ორკესტრები. ჟან პონტევეს დე საბრანისგან განსხვავებით კი აღნიშნავს, რომ თბილისის მოსახლეობის მრავალფეროვნების მიუხედავად, ჩხუბი არ მომხდარა და მას არასოდეს ენახა ქუჩებსა და ბალებში მოძრავი ასე გაწონასწორებული, თუმცა არაფხიზელი ხალხი.⁷

სომხები. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მდებარე ავლაბარი, რომელიც ქალაქს ხილით უკავშირდებოდა, 1804-1813 წლების რუსეთ-ირანის ომის დროს ძირითადად ერევნის მიდამოებიდან გამოქცეული სომხების კოლონიით იყო დასახლებული. ჟაკ ფრანსუა გამბას ცნობით, საქართველოში მრავლად მყოფ სომხებს თავიანთი ზნე-ჩვეულებებითა და ბუნებრივი მონაცემებით არავითარი მსგავსება არ ჰქონდათ ქართველებთან, რომელთა მებრძოლი სულისკვეთება სრულ კონტრასტს ქმნიდა მათ მშვიდ ხასიათთან. პოლკოვნიკი როტიე სომხებს რუსეთის იმპერიისთვის ყველაზე შესაფერის ქვეშევრდომებად მიიჩნევდა. მისი აზრით, არაქსის

7 Teule, *Pensées et notes critiques*, II, 1061; Blanchard: 1“Prazdnik sviatova crestchenia. Yordann. 6/18 Janvier à Tiflis et 7/19 janvier à Sainte-Petersbourg”. *L’Illustration, Journal Universel*, N 782, XXXI, 1858: 115-118; 2. „Voyage de Tiflis à Stavropol”, 116; Moynet, “De Bakou à Tiflis 1859”, I, 326-327; Cantel, “Héraklés, scènes de la vie géorgienn”, t. 46, 451-254; Lycklama A Nijeholt, *Voyage en Russie, au Caucase*, I, 429-430; Pontevès de Sabran, *Note de voyage d’un hussard*, 392-393; Chantre, *A travers l’Arménie russe*, 4; Harris, *From Batum to Baghdad Via Tiflis*, 49-50.

მეორე ნაპირიდან გადმოსული სომხების 100,000 ოჯახი სულიერად ააღორძინებდა საქართველოს, გააცოცხლებდა ინტერესს ვაჭრობისა და სოფლის მეურნეობის მიმართ, პროპაგანდას გაუწევდა მთავრობის მიმართ ერთგულებას, გააძლიერებდა ჩააქრობდა აჯანყებისა და დაუმორჩილებლობის სულისკვეთებას, ხოლო ნაციონალური ბარბაროსობა უკან დაიხევდა ამ უცხოელების, ახალი ტიპის დამპყრობლების, სომხების, წინაშე. მისი თქმით, პოლიტიკაში თითქმის ყველაფრის გამოყენება შეიძლებოდა.

შარლ ბელანჟე აღნიშნავდა, რომ რუსეთს ესმოდა, თუ რამდენად შეუწყობდა ხელს საქართველოს აყვავებას მშრომელი, მიწათმოქმედი სომეხი ხალხი და ამიტომ არაფერს მოერიდა მათ მისაზიდად. სომხებმა კი იჩქარეს საქართველოში დაფუძნება, სადაც ვაჭრობას მისდევდნენ. მათი მთელი ემიგრაციიდან ყველაზე მნიშვნელოვანი პიროვნება პატრიარქი ნერსესი (1770-1857) იყო, რომელიც ეჩმიაძინის მონასტრიდან სხვა სასულიერო პირთან ერთად 1822 წელს გამოექცა ქურთების თავდასხმებს. იგი თბილისში დასახლდა, რასაც მას მუდმივად სთავაზობდა თავისი პოლიტიკური ინტერესების მქონე რუსეთის მთავრობა. პატრიარქმა კარგად იცოდა თავისი მაღალი მოვალეობა როგორც რელიგიაში, ისე პოლიტიკაში და უზრუნველყოფდა მის აღსრულებას. თავისი მრევლის ეროვნული ხასიათის გამოცოცხლებას კი მათ შორის განათლების გავრცელებით ცდილობდა. მისი ძალისხმევით 1824 წელს თბილისში სომხებისთვის სკოლა აშენდა.

ბარონ დე ბაის თქმით, საქართველოს სისუსტე თავადაზნაურობასა და გლეხობას შორის შუალედური კლასის არარსებობაში მდგომარეობდა, რომელიც სომხებმა შეავსეს. თბილისის მოსახლეობის მნიშვნელოვან ნაწილსაც სწორედ სომხები ქმნიდნენ, რომლებსაც მოგზაურები ერთხმად ახასიათებდნენ დინჯ, გაქნილ, ჭკვიან და შეუპოვარ ადამიანებად. აღმოსავლელთა შორის ბიზნესის წარმართვის თვალსაზრისით ისინი უდავოდ ყველაზე უნარიანები იყვნენ. მთელი ამიერკავკასიისა და თბილისის ვაჭრობა აქტიური და ფხიანი სომხების ხელში იყო მოქცეული. მათ „აღმოსავლეთის ებრაელებს“ უწოდებდნენ, რომლებიც კავკასიაში ცოტანი ან სულ არ იყვნენ, რადგან სომხები მათ ყოფნას სრულიად უსარგებლოს ხდიდნენ. თბილისში ამბობდნენ, რომ ერთი სომეხი სამ ებრაელს უდრიდა, ერთი ებრაელის მოტყუებას ორი ბერძენი სჭირდება, ერთი სომხისას – ექვსი ებრაელი. ებრაელების მსგავსად მათაც კარგად ესმოდათ, რომ ფული იყო ის უდიდესი ძალა, რომელიც თანამედროვე საზოგადოებაში დომინირებდა. ისინი ამ მიზნისკენ მიისწრაფოდნენ და ხშირად დიდ ქონებასაც იხვეჭდნენ, რასაც თავიანთი მომჭირნეობითა და შრომით, ხშირად კი არაკეთილსინდისიერადაც აღწევდნენ.

სომხური საზოგადოება თითქმის იმდენ ფენად იყოფოდა, რამდენი პროფესიაც იყო – დაწყებული ყველაზე უბრალო მეღუქნიდან მსხვილ ბანკირამდე, რომელთა შორის უზარმაზარი ქონების მფლობელებიც იყვნენ. ამ კიბის უმაღლესი საფეხური იმ ძლიერ სპეკულანტებს ეჭირათ, რომლებიც ქარავნებს გზავნიდნენ და შავ და კასპიის ზღვებზე გემებს ტვირთავდნენ. წყნარ, მოქნილ და შემპარავ სომხებს იმის ნიჭიც ჰქონდათ, რომ მუსლიმურ მოსახლეობასთან დაეჭირათ საქმე, რომელიც მათ მათთან ვაჭრობით მიღებული მოგების გამო ითმენდა. იმის გამო, რომ უსაფრთხოდ ევაჭრათ, არ აღეძრათ შური და თავიც დაეცვათ გამოძალვისგან, სომხები თავიანთი ქონების დასაფარად დიდ სიფრთხილეს იჩენდნენ და ამიტომ ჰქონდათ ის საცოდავი იერი, როგორითაც უყვარდათ თავის წარმოჩენა.

საინტერესოა ფრანგი ჟურნალისტის, ჟორჟ ბელის ცნობა იმის შესახებ, რომ გამდიდრებული სომეხი თავს შერცხვენილად ჩათვლიდა, თუ თავისი სიმდიდრით არ ისარგებლებდა და თავის ოჯახს სასიამოვნო ცხოვრებას არ შეუქმნიდა. მის სახლს ირგვლივ გაღერები ჰქონდა, ბინა კი კაშკაშა ფერის ფარდებით, ხალიჩებითა და მდიდრული ავეჯით იყო მორთული, ხოლო სიგრილის შესანარჩუნებლად და ბაღში ყვავილების მოსარწყავად, წყაროს წყალი ხშირად შორიდან გამოჰყავდა. სომხები თავიანთი შვილების განათლებაზე ზრუნავდნენ და მათთვის შვეიცარიელ გუვერნანტებს ქირაობდნენ.

ფრანგი მწერალი ანრი კანტელი თავის მოთხრობაში „ერეკლე, ქართული ცხოვრების სცენები“ წერს: „აზიელები მხოლოდ სიხარულის მიზეზს ეძებენ, მდიდარ ოჯახებში სომხური ქორწილი დიდი პომპეზურობით, ღარიბებში კი თითქმის ფუფუნებით აღინიშნება“. ამ მოთხრობაში იგი აღწერს წარჩინებული თბილისელი სომეხი კაცის, პიცურხანის (Pitzourhan) ქალიშვილის, თამარას ქორწილს, რომელსაც ესწრებოდა ივანე მირზოევი – ცნობილი თბილისელი მრეწველი, პირველი გილდიის ვაჭარი, ტიტულიანი მრჩეველი და ქველმოქმედი.

ერნესტ ორსოლმა ყურადღება მიაქცია, რომ ქართველი სომეხთან დაქორწინებას მეზალიანსად მიიჩნევდა, რაც ხელს არ უშლიდა, რომ მრავალ ძირძველ და გაკოტრებულ თავადს თავისი ფინანსური მდგომარეობის გამოსასწორებლად ცოლად რომელიმე მდიდარი ზარაფის ქალიშვილი შეერთო. თავის ერთ-ერთ მოთხრობაში „თავადი დომენტი, ქართული ცხოვრების სცენები“, ამ თემას ანრი კანტელიც შეეხო.

ცნობილი ფრანგი ანთროპოლოგის, ერნესტ შანტრის მეუღლის, ბელონი შანტრის ცნობით, 1890 წლის ზაფხულში გერმანული კოლონიის უბანში მდებარე სომხურ კლუბში ოჯახები სამშაბათობით იკრიბებოდნენ. ახალგაზრდა სომეხი ქალების ნაწილი უახლესი პარიზული მოდის მიხედ-

ვით იყო გამოწყობილი, სხვები კი უცვლელად ინარჩუნებდნენ ეროვნულ სამოსს.

სომხებს ძალზე მაღალი თანამდებობები ეჭირათ რუსეთის სამოქალაქო და სამხედრო ადმინისტრაციაში, აგრეთვე მრეწველობაში, ვაჭრობასა და ფინანსურ წრეებში. ეს ფაქტი უყურადღებოდ არ დარჩენია ფლორიან ჟილს, რომელიც ასევე აღნიშნავდა, რომ აქტიური და შეუპოვარი სომხები სიმდიდრის მეშვეობით ცდილობდნენ თავიანთი გავლენის გაზრდას. მათ მიმართ სიმპათიით განწყობილი ჟილი მიიჩნევდა, რომ ქვეყნის სასარგებლოდ მათი გავლენა „რუსული ელემენტისა და უცხოეთიდან მოწვეული კარგი ხალხით“ უნდა გაწონასწორებულიყო. ვიქტორ დინგელშტედტის აზრით, კავკასიის სიმდიდრის თავის ხელში მოქცევითა და თავისი შეუპოვრობით, მოხერხებულობითა და მომჭირნეობით, თბილისის ნამდვილი ბატონი სომეხი იყო. მას რუსეთის განათლებული მთავრობის მხარდაჭერით უნდა ესწავლა, თუ როგორ გადაეცია თბილისის რუსეთის ერთ-ერთ ულამაზეს და მეტად აყვავებულ ქალაქად.⁸

მუსლიმები. თბილისისა და მის მიდამოებში მცხოვრები თურქულენოვანი მუსლიმი მოსახლეობა, რომელსაც მოგზაურები თათრებს უწოდებენ, ღარიბი, გონიერი და მშრომელი ხალხი იყო, რომელიც იტანდა ყოველგვარ გაჭირვებას, მის ხასიათს კი ვერანაირი უბედურება ვერ გატეხდა. თათრების ერთი ნაწილი სოფლის მეურნეობასა და მესაქონლეობას მისდევდა, რასაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა თბილისისთვის, რადგან ქალაქს სწორედ ისინი ამარაგებდნენ თიბქმის მთელი ხორბლით, კარაქით, კვერცხითა და სხვ. ქალაქის მომარაგება მნიშვნელოვნად შეფერხდებოდა, თუ თათრები მოულოდნელად მიატოვებდნენ ბანაკს. ეს კი იმ შემთხვევაში მოხდებოდა, თუ თუნდაც მცირე რელიგიურ შევიწროებას იგრძნობდნენ. ზოგი კასპიისპირეთსა და ირანს შორის ვაჭრობის ტრადიციული სატრანსპორტო საშუალების – მძიმედ დატვირთული აქლემებისა და ჯორების გამრეკი იყო. მომთაბარე თათრების მიერ ჩადენილი კრი-

8 გამბა, მოგზაურობა კავკასიაში, 67, 87; Johnson, *A Journey from India to England*, 247; Ker Porter, *Travels in Georgia*, I, 126; Rottiers, *Itinéraire de Tiflis à Constantinople*, 87; Bélanger, *Voyage aux Indes Orientales*, II, 49, 103; Cantel, "Le Prince Doment", t. 40, 707-732.; Gille, *Lettres sur le Caucase*, 266-267; Lycklama A Nijeholt, *Voyage en Russie*, I, 413-414, 423, 430-431; Georges Bell, "Dix jours à Tiflis", *L'illustration Journal Universel*, (1868): 155-157; Thielmann, *Le Caucase, la Perse*, 80; John Buchan Telfer, *The Crimea and Transcaucasia* (London: 1876), I, 154-155; Orsolle, *Le Caucase*, 48-49; Edgar Boulanger, *Voyage à Merv* (Paris: 1888), 44; Napoléon Ney, *En Asie Central à la vapeur* (Paris: 1888), 125; 113-115; Dingelstedt, "La population du Caucase", 76, 86; Leclercq, *Du Caucase aux monts Alaï*, 9-10; Carle Lefèvre-Pontalis, *De Tiflis à Persépolis: Ériwan, Tabriz, Téhéran, Ispahan* (Paris: 1894), 9-10; Chantre, *À travers l'Arménie russe*, 344; Albert Ponset, *Volga-Caucase-Géorgie. Notes de voyage* (Montpellier: 1899), 14; Baye, *Tiflis*, 12-14.

მინალური დანაშაულის შესახებ პერიოდულად იბეჭდებოდა თბილისის გაზეთებში.

ჟიულ ლეკლერკი აღნიშნავდა, რომ თბილისის დიდხანს იყო სპარსელების ბატონობის ქვეშ და ამიტომ თბილისის ძველ ნაწილში შენარჩუნებული იყო მკვეთრად გამოხატული სპარსული იერსახე, სპარსელებს კი მუქი ფერის გრძელი სამოსითა და კრაველის შავი ქუდით შეიცნობდი. ამიერკავკასიაში ბედის საძებნელად ყოველწლიურად შაჰის სულ მცირე 50,000 ქვეშევრდომი ირანის დასავლეთიდან და ჩრდილოეთიდან ჩამოდიოდა. ისინი მარჯვე ხელოსნები, განსაკუთრებით კი ჩინებული კალატოზები იყვნენ. 1828 წლიდან ერევნის პროვინციიდან ემიგრირებული, რუსეთის ქვეშევრდომი სპარსელები ნებაყოფლობით მსახურობდნენ რუსულ ჯარში და ადმინისტრაციაში. აღმოსავლური ენების ცოდნის გამო ისინი სასარგებლო დამხმარენი იყვნენ იმპერიის აზიურ პროვინციებში. ბარონი ჟოზეფ დე ბაის ცნობებით, თბილისის ბაზარში, ისევე როგორც სახლებში, კვლავ ჩანდა სპარსული გავლენა მუსიკალურ ინსტრუმენტებში, სიმღერის მანერაში, საკვებში და სახლის მოწყობაში.

1848-1851 წლებში თბილისის ცხოვრობდა ირანიდან პოლიტიკური მიზეზების გამო ემიგრირებული ირანის შაჰის, ნასერ ად-დინის (1848-1896), ბიძა, ბაჰმან მირზა ყაჯარი,⁹ რომლის შესახებ ცნობებს ავსტრიელი მოგზაური ქალი, იდა პფაიფერი და ფრანგი მხატვარი ემილ ფრანსუა დესენი გვაწვდიან. 1889-1894 წლებში თბილისში მყოფმა ირანის გენერალურმა კონსულმა, მირზა რიზა ხანმა,¹⁰ რომელსაც დიდ მომავალს უწინასწარმეტყველებდნენ, ირანში მიმავალ ფრანგ ოფიცერს, კარლ ლეფევრ-პონტალისს თავის შესანიშნავ რეზიდენციაში სასარგებლო რჩევები მისცა და თავისი მდიდარი კოლექციებიც აჩვენა.

ბარონ ის ცნობით, ამიერკავკასიის შიიტების სულიერი წინამძღოლი, მოლას ოჯახიდან გამოსული სამოციოდე წლის შეიხ-ულ-ისლამი, სპარსული ენის მცოდნე აბდუსალამ ახუნდე-ზადე, ელისავეტპოლის გუბერნიის მკვიდრი იყო. მას დიდი გავლენა ჰქონდა თანამორწმუნეებზე. მისი დანიშვნა, ისე, როგორც თანამდებობის პირისა, კავკასიის მმართველს ევალებოდა. თბილისში მყოფ მრავალრიცხოვან მუსლიმებს შორის იყ-

9 ბაჰმან მირზა ყაჯარი (1811-1884) – აბას მირზას მეოთხე ვაჟი, ფათჰ-ალი შაჰის შვილიშვილი, პოლიტიკური მიზეზების გამო 1848 წელს ირანიდან თბილისში გადასახლდა.

10 მირზა რიზა ხანი, დანეში, პრინცი არფა' ად-დოლე (1853-1937) – ირანელი დიპლომატი, ირანის კონსული თბილისში (1889-1894), პეტერბურგსა (1894-1901) და სტამბოლში (1901-1910). 1912-1914 წლებში იყო ჯერ ირანის იუსტიციის, შემდეგ განათლების მინისტრი (მარინა ალექსიძე, გრიგოლ ბერაძე, ირინა კომორიძე, დიპლომატია, არქიტექტურა და პოეზია: მირზა რიზა ხან არფა' ად-დოლე და საქართველო, „აღმოსავლეთისა და დასავლეთის შორის – ირანელი და ფრანგი ავტორები მე-19 საუკუნის საქართველოს შესახებ“. თბილისი, 2018, 62-68).

ვნენ სუნიტებიც, რომელთა სულიერ ლიდერს ამიერკავკასიის მუფთის წოდება ჰქონდა. შიიტებსა და სუნიტებს საკუთარი მეჩეთები ჰქონდათ. ბაის თქმით, მბრძანებლების სტატუსიდან რუსი ქვეშევრდომების სტატუსზე გადასვლით, მათი გავლენა შემცირდა. რუსეთის მთავრობას კი შეეძლო ამ ხალხით სარგებლობა, რადგან მათ პირდაპირობა ახასიათებდათ. ბარონის აზრით, მოსახლეობის ამ მნიშვნელოვანი ნაწილის ერთგულების მოპოვებით, უფრო ცივილიზებულ თათრებს საპირწონე როლის შესრულება შეეძლებოდათ სხვა ადგილობრივი ელემენტების მიმართ, რომელთა პოტენცია დომინირებისკენ ისწრაფოდა.¹¹

თბილისის გერმანული კოლონია. 1817-1820 წლებში ალექსანდრე I-ის ბრძანებით გენერალმა ერმოლოვმა თბილისის გუბერნიაში ვიურტემბერგელი გერმანელების რვა კოლონია დააფუძნა. რუსეთის სამხედრო სამსახურში მყოფი შტაბს-კაპიტან მორის კოცებუს ცნობით, თბილისის მახლობლად დასახლებული გერმანელები პატიოსანი ადამიანები იყვნენ, რომლებსაც სამშობლოდან ემიგრაციაში წასვლა გაჭირვებამ აიძულა. რუსეთის მთავრობა მათ დაეხმარა ფინანსურად, უზრუნველყო მიწით, სახლებით, პირუტყვითა და თესვებით. ისინი მაღლიერები იყვნენ ამ დახმარებისთვის. გენერალი იმედოვნებდა, რომ მათ მეტად სასიკეთო გავლენა ექნებოდათ ადგილობრივ სოფლის მეურნეობასა და ყველა სახის ხელობაზე, აღმოსავლეთის ხალხი კი მათთან ურთიერთობით ევროპული კულტურის საიდუმლოებებს ეზიარებოდა და ქართველების მორალზეც დიდი გავლენა ექნებოდა.

თბილისის მახლობლად მდებარე გერმანულ კოლონიაში *Neu-Tiflis*¹² 1830 წელს – 35, 1840 წელს კი 40 ოჯახი ცხოვრობდა. გერმანელთა ერთსართულიანი ხის სუფთა სახლები და ბაღია-ბაღები ამ ხალხისთვის დამახასიათებელ მომჭირნეობასა და რესპექტაბელობას ავლენდა. ისინი თავისი ხარჯით ინახავდნენ პასტორს და პროტესტანტულ ეკლესიას. კოლონიის საქმიანობას საოჯახო საბჭო არეგულირებდა, რომელიც ყველა წევრის ინტერესს პროვინციის გუბერნატორთან ერთად განიხილავდა. ფრიდრიხ ბოდენშტედტის ცნობით, ავლაბარში, რიყეზე, გერმანელ ზაღცმანს მოგზაურთა მისაღებად ძალიან ლამაზი და კეთილმოწყობილი სახლი ჰქონდა. ბოდენშტედტი ახალმოშენე გერმანელებს მტკვრის ნაყო-

11 Pfeiffer, *Eine Frauenfahrt um die Welt Reise*, 267; Filippo de Filippi, *Note di un viaggio nel 1862 di F. de Filippi* (Milano: 1865), 49-50; Lycklama A Nijeholt, *Voyage en Russie*, I, 350-351, 440; Bell, 1. "Dix jours a Tiflis", 157; 2. "Dix jours a Tiflis", 171-172; Orsolle, *Le Caucase*, 48-49; Leclercq, *Du Caucase aux monts Alaï*, 9; Baye, Tiflis, 23-26, 46; Эмиль Франсуа Дессен, *Записки о путешествии на Кавказ*, № 108, 2014.

12 ახალი-თბილისი (Neu-Tiflis) დაარსდა თბილისის გარეუბანში, დღევანდელი დავით აღმაშენებლის გამზირსა და კუკიაზე.

ფიერ ნაპირზე ვენახებში დასახლებულ ნეკარის¹³ ფართომხრებიან არგონავტებს უწოდებს, რომელთა შორის მან შვაბიური ცხოვრების ნაწილი – ენა, სახლები, ჩიბუხი და დაკაპიწებული ხელები, იხილა. ივან გოლოვინი კრიტიკულად აფასებდა გერმანელი კოლონისტების კეთილდღეობას. მისი თქმით, ისინი თავისუფლები იყვნენ ჯარში გაწვევისგან, მაგრამ არა რუსული მათრახისაგან, რომელსაც ემორჩილებოდნენ.

მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე მდებარე, მოგზაურთა მიერ დასახელებული თბილისის მეორე, ევროპულ ნაწილში ე. წ. გერმანულ კოლონიაში ფართო ხეივანის ორივე მხარეს მდებარე მათი გლიცინიითა და მცოცავი მცენარეებით შემოწნული ვერანდებიანი და აივნებიანი სახლები სასიამოვნო ბალებით იყო გარშემორტყმული. მათ სახლებში სისუფთავე და კომფორტი სუფევდა. მათი შრომისმოყვარეობა ძალიან მალე დაეტყო თბილისის ბაზარს, სადაც ისინი დიდი რაოდენობით და უფრო იაფად ყიდდნენ საკვებ პროდუქტს. მათი ლუდსახარშის ნაწარმი ძალიან მოსწონდათ რუსებს, სომხებსა და ქართველებს. მათ შენარჩუნებული ჰქონდათ თავიანთი ენა და წეს-ჩვეულებები, ერთმანეთში ქორწინდებოდნენ და თითქმის არ ლაპარაკობდნენ რუსულად. ისე ჩანდა, რომ ისინი დიდხანს და უცვლელად შეინარჩუნებდნენ თავიანთ ეროვნულ ხასიათს, განსხვავებით ამერიკის შეერთებულ შტატებში ემიგრირებული თანამოძმეებისაგან, სადაც გერმანელებმა სწრაფად შეითვისეს დომინანტი მოსახლეობის ადამ-წესები და ენა. გოლოვინის პროსპექტზე ვიურტემბერგელი გლეხურის ძვირფასი კავეულის მაღაზია, სოლოლაკის უბანში კი შმიტის აფთიაქი იყო.¹⁴

კათოლიკეები. ფელიქს დე ბოჟური, გამბა და ბელანჟე აღნიშნავდნენ, რომ რუსეთის მსგავსი ტოლერანტული მმართველობის პირობებში თბილისში, სადაც ამდენი სხვადასხვა ეროვნების ხალხი ცხოვრობდა, რელიგიური შენობების დიდი მრავალფეროვნება იყო: ბერძნებს, კათოლიკეებს, მუსლიმებსა და სომხებს ჰქონდათ ეკლესიები, ტაძრები და მეჩეთები და თავიანთ რელიგიას ყველა თანაბარი თავისუფლებით მისდევდა. XIX საუკუნის დასაწყისში თბილისში მოღვაწეობდა რომის

13 ნეკარი – მდინარე გერმანიაში, რაინის მარჯვენა შენაკადი, ბადენ-ვიურტემბერგის ფედერალურ მიწაზე.

14 Moritz Kotzebuë, *Reise nach Persien mit der russisch-kaiserlichen Gesandtschaft im Jahre 1817*, (Weimar, 1819), .Robert Lyall, *Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus, and Georgia* (London-Edinburgh, 1825) I, 507-508; Jean-Charles de Besse, *Voyage en Crimée au Cavcase, en Géorgie, en Arménie, en Asie-Mineure, et à Constantinople, en 1829-1830* (Paris: 1838), 376; Dubois de Montpéroux: 1. *Voyage autour du Caucase*, III, 238; 2. *Voyage autour du Caucase* (Paris: 1840), IV, 223-224; Teule, *Pensées et notes critiques*, 111; Friedrich von Bodenstedt, *Die Völker des Kaukasus*, I, 115-117; Ida Pfeiffer, *Eine Frauenfahrt um die Welt Reise von Wien nach Brasilien, Chili, Otahtiti, China, Ost-Indien, Persien und Kleinasien* (Wien: 1850), 265-266; Golovin, *The Caucasus*, 92.

პაპის მიერ ამიერკავკასიის პროვინციების სამოციქულო პრეფექტად დანიშნული კაპუცინი პატრი ფილიპ დე ფორანო. მას შესანიშნავად ჰქონდა შეთვისებული ადგილობრივი ადათ-წესები და შესწავლილი როგორც ქართველების, ისე სომხების ხასიათი. ეს ხელს უწყობდა კათოლიკეების რაოდენობის ზრდას, რომლებიც ხშირად დადიოდნენ თბილისის ეკლესიაში. კაპუცინებს ჰქონდათ ერთი ლამაზად მორთული ეკლესია, საცხოვრებელი სახლი, ძალიან კარგი ბაღი და სასაფლაო. აქ უნდა აღინიშნოს, რომ ეს მოგზაურები საქართველოში ჩამოვიდნენ რუსეთის იმპერატორის, იმპერატორ ალექსანდრე I-ის მმართველობის დროს, რომლის მიერ 1801 წლის 12 სექტემბერს გამოცემულ მანიფესტში ეწერა, რომ „ქართლ-კახეთის ყველა მცხოვრებს შეუნარჩუნდებოდა მისი წოდებრივი მდგომარეობა, აღმსარებლობა და პირადი უსაფრთხოება“. ჟან-ფრანსუა გამბას ცნობით, 1824 წელს თბილისში 600, დიუბუა დე მონპერეს ცნობით კი 1834 წელს მათი რიცხვი შემცირდა და ქალაქში 341 კათოლიკე იყო.

ნიკოლოზ I-მა არ ისურვა კათოლიკური მისიისთვის ძველი პრივილეგიების დადასტურება და კაპუცინების საქმიანობას უარყოფითად უყურებდა. გრაფი სიუზანეს ცნობით, ერთმა მართლმადიდებელმა ქალმა სიკვდილის წინ კათოლიკე მღვდელი იხმო, უარყო თავისი რელიგია და კათოლიკედ გარდაიცვალა, რაც ძლიერ გასაიდუმლოებული იყო. მთავრობამ ეს შეიტყო, მღვდელს კი გამოუცხადეს, რომ, თუ ოდესმე კიდევ მიიღებდა მონაწილეობას ასეთ საქმეში, მას ციმბირში გაგზავნიდნენ. გრაფის კომენტარით, რუსეთის მმართველობას ერთ ხელში სურდა საერო და სასულიერო ხელისუფლების მოქცევა, ხოლო ვინც წინააღმდეგობას გაბედავდა, მტრად მიიჩნეოდა. ფრიდრიხ ბოდენშტედტი 1845 წლის 1 იანვარს თვითონ შეესწრო კაზაკებისა და პოლიციელები მიერ, უმაღლესი ბრძანების საფუძველზე, კაპუცინების ორდენის მოხუცი ბერების თბილისიდან განდევნას. მისი ცნობით, მისიას ხალხში უამრავი მხარდამჭერი ჰყავდა, რადგან კაპუცინებს შორის ყოველთვის იყო ექიმი, მათ ჰქონდათ აფთიაქი და ღარიბ პაციენტებს სამედიცინო დახმარებას რელიგიის განურჩევლად უწევდნენ.¹⁵

ფრანგული კოლონია და სხვა ევროპელები. პირველი ევროპელი, რომელსაც 1820-1828 წლებში თბილისში სასტუმრო ჰქონდა, ერთი რუსი გენერლის მიერ საქართველოში მზარეულად ჩამოყვანილი, 1812 წლის ომის დროს ტყვედ ჩავარდნილი ფრანგი ჯარისკაცი ჟან-პოლი იყო. გე-

15 Акты собранные Кавказской Археографической Коммиссиею, (Тифлис: Тип. Главного управления *Наместника кавказского*, 1866), I, 432-433; Rottiers, *Itinéraire de Tiflis à Constantinople*, 105; Félix de Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire othoman*. (Paris: 1829), II, 40; გამბა, *მოგზაურობა კავკასიაში*, 81-82, 237; Bélanger, *Voyage aux Indes Orientales*, II, 31; Dubois de Montpéreux, *Voyage autour du Caucase*, III, 243, 236, 261; Suzannet, "Les Provinces du Caucase", *Revue des Deux Mondes*, 4/26 (1841): 92-93; Friedrich von Bodenstedt, *Die Völker des Kaukasus* (Berlin: 1855), I, 20-21.

ნერლის წასვლის შემდეგ მან თბილისში რესტორანიც გახსნა და ოთახებსაც აქირავებდა. სავარაუდოა, რომ 1820-1828 წლებში თბილისში მყოფი თომას ლამსდენი, გამბა, ბელანჟე და არმსტრონგი სწორედ მის გასაქირავებელ ოთახს გულისხმობდნენ. ოცდაათიანი წლებიდან ის თავის გერმანულ ცოლთან ერთად თბილისის გერმანულ კოლონიაში დასახლდა, მაგრამ, როცა სთხოვდნენ, ქორწილებისა და უცხოელებისთვის მრავალფეროვან კერძებს ჭეშმარიტი ფრანგი შეფ-მზარეულის აპლომბით ამზადებდა. ის თბილისში ცნობილი იყო, როგორც ჯენტლმენი და მას ყველა პატივს სცემდა.

ფრანგი ექიმის, ჟიულ ტეულის ცნობით, თბილისის ფრანგული კოლონია ჟაკ-ფრანსუა გამბას მიერ საფრანგეთიდან საქართველოში ჩამოყვანილი იმ ადამიანებისგან შედგებოდა, რომლებიც მას რუსეთის მთავრობისგან იმერეთში მიღებული დიდი ფართობის ათვისების საქმეში უნდა დახმარებოდნენ. ფრანგულ კოლონიასთან ერთად თბილისში ჩამოვიდა შვეიცარიელი ვაჭარი დე კასტელა. ყველაზე წარმატებულ საქმედ მას თბილისში ფუფუნების საგნებით ვაჭრობა მიაჩნდა და დიდ იმედებს მდიდარ სომხებზე, ქართველებზე, სპარსელებსა და საქართველოში მყოფ რუსეთის ჯარის ოფიცრებზე ამყარებდა. რუსეთის მთავრობისგან მას ათი წლით ჰქონდა მიღებული აბრეშუმის ძაფის ექსკლუზიური დართვის პრივილეგია და ამ მიზნით საფრანგეთის სამხრეთიდან, ვიკარედან, მოწვეული ჰყავდა ხელოსნები და შეძენილი ჰქონდა დანადგარები, მაგრამ მისი გარდაცვალების გამო ეს გეგმა ვერ განხორციელდა.

1826-1833 წლებში თბილისში საფრანგეთის კონსული ვიქტორ ლეტელიე კონსულის საქმიანობის სირთულეს შეეხო. მისი ცნობით, ფრანგებს მისგან რჩევის ან შენიშვნის მოსმენა არ სურდათ, მაგრამ, ქვეყნის ხელისუფლებასთან უთანხმოების შემთხვევაში, კონსული მათთვის ძღვევამოსილი ოფიცერი იყო, რომელსაც დახმარებას სთხოვდნენ, თუმცა უარყოფითი შედეგის დროს ისინი არც შეურაცხყოფას ერიდებოდნენ და არც მუქარას. მათ დაუსჯელად შეეძლოთ თავიანთი მოსაზრებების გამოხატვა, კონსულებს კი ქალების თავაშვებულობისა და ქმრების სიმთვრალის აღკვეთა უწევდათ.

თბილისში მცხოვრები ფრანგების უმრავლესობა მოდური საგნებით ვაჭრობდა, მათ შორის იყვნენ იუველიერები, პარიკმახერები და მოდისტკები – ქალების ქუდების, ტანსაცმლისა და თეთრეულის მკერავი ქალები. თბილისის ახალ უბანში დასახლებული ფრანგები და შვეიცარიელები არისტოკრატიებისთვის პარიკებსა და საკონდიტრო ნაწარმს ამზადებდნენ. გოლოვინის პროსპექტსა და სასახლის ქუჩაზე¹⁶ მდებარე მაღა-

16 სასახლის (დვარცოვი) ქუჩა ერივანსკის მოედანსა და გოლოვინის გამზირს შორის მდებარეობდა (თენგიზ კვირკველია, ძველთბილისური დასახელებანი (თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“, 1985), 102).

ზიებში ფართოდ იყო წარმოდგენილი უკანასკნელი მოდის სიახლეები: გალანტერეა, ღვინო, ფუფუნების საგნები, მოდური სამოსი და ლიონის აბრეშუმი. ამ მაღაზიებს შორის დასახელებულია დელსოლმების მოდური საქონლის, ფრანგი დიუფურის საკონდიტრო და სხვ. თბილისის სამ მთავარ სასტუმროს – „ევროპას“, „კავკაზსა“ და „ლონდონს“ ფრანგები მართავდნენ.

ნაპოლეონ ნეის ცნობით, თბილისის მარცხენა სანაპიროზე მდებარე „ბალ ევროპაში“ გერმანელები და ფრანგები თავიანთ ეროვნულ დღესასწაულებს აღნიშნავდნენ და იქ მონაცვლეობით ისმოდა „მარსელიუზა“ და „რაინის გუმაგები“.¹⁷ ნაპოლეონ ნეი აღნიშნავდა, რომ თბილისში მცხოვრებ გერმანელებს არ ჰქონდათ ქედმაღლური დამოკიდებულება უფრო მცირერიცხოვანი ფრანგული კოლონიის მიმართ: ნეი აქ საფრანგეთ-პრუსიის 1870-1871 წლების ომში ფრანგების დამარცხებას გულისხმობდა. ეს ცნობა მიუთითებს თბილისში დამკვიდრებულ ტოლერანტულ დამოკიდებულებას სხვადასხვა ეროვნების ადამიანებს შორის. ახალგაზრდა ფრანგი სტუდენტი, ოგიუსტ ლაკუან დე ვილმორანი 1889 წლის 14 ივლისს ფრანგი ბარბერონის ბაღში გამართულ საზეიმო ბანკეტს დაესწრო.

1858 წელს თბილისის ფრანგულ კოლონიაში 153, 1864 წელს – 200, 1876 წელს – 300, 1899 წელს – 400 ფრანგი იყო.

თბილისში ცნობილი დრაგომანი იყო იტალიელი ჯერომ რეალინი, რომელმაც ფრანგული, რუსული, თურქული, სომხური, ქართული, სპარსული და თათრული ენები იცოდა. მას მეტად პატიოსან და მცოდნე კაცად ახასიათებდნენ და დადებითად ახასიათებდნენ *Times*-ის საკუთარი კორესპონდენტი, ფორბსი, ინგლისელი ოფიცერი, ვალენტინ ბარკერი და ბელგიელი მოგზაური ერნესტ ორსოლი. კავალერიის ახალგაზრდა ფრანგი ოფიცრის, კარლ ლეფევრ-პონტალისის დახასიათებით, რეალინის დიდგვაროვანი კაცის იერი ჰქონდა და შემოსავლელად მას არც მთელი დედამიწა, წყურვილის მოსაკლავად კი მთელი კავკასიის ღვინო არ ჰყოფნიდა. ამას გარდა, ის ზოგჯერ არაოფიციალურ მისიასაც კისრულობდა, რაც ცნობილი მოგზაურებისგან მნიშვნელოვანი ცნობების დაცინცვლას გულისხმობდა.

XIX საუკუნი ოთხმოციან წლებში თბილისის მარცხენა სანაპიროზე ბევრი რუსული, ბერძნული და სომხური მაღაზია იყო. იტალიელები და მოუსვენარი, საქმიანი ბერძნები წვრილმან ხელოსნობას მისდევდნენ. ზოგიერთი გერმანელი სავაჭრო სახლებში, რამდენიმე ინგლისელი კი ინდო-

17 მარსელიუზა (ფრანგ. La Marseillaise) – საფრანგეთის რევოლუციის სიმღერა, საფრანგეთის ეროვნული ჰიმნი. „რაინის გუმაგები“ (Die Wacht am Rhein) – გერმანული პატრიოტული სიმღერა შეიქმნა 1870-1871 წლების საფრანგეთ-პრუსიის ომის დროს.

ევროპული ტელეგრაფის განყოფილებებში მსახურობდა, რამდენიმე იაპონელი საქართველოში ჩაის კულტურის დანერგვას ცდილობდა.¹⁸

რუსები. ლეიტენანტ ტრეზელის ცნობით, თუმცა კავკასიაში გაგზავნილ გენერლებს რუსეთის მთავრობის მიერ ახალდაპყრობილი ქვეყნის მოსახლეობის ნდობის მოპოვება ევალებოდათ, ქართველ წარჩინებულთა ნაწილის თავმოყვარეობას ლახავდა ის ფაქტი, რომ სახელმწიფოდ ჩამოყალიბების ნაცვლად, საქართველო რუსეთის იმპერიის პატარა პროვინცია ხდებოდა.

1840 წელს თბილისი მყოფი გრაფი სიუზანეს ცნობით, ქალაქის საზოგადოება მხოლოდ გენერლების ან სახელმწიფო მოხელეებისგან შედგებოდა. მეტად მცირერიცხოვანი ქართული ოჯახები იშვიათად გამართულ წვეულებებზე მთავარსარდალს სთხოვდნენ ხელმძღვანელობას. გრაფის აზრით, რუსებს მიაჩნდათ, რომ ქართველებს პატივს სდებდნენ მათთან ერთ სუფრასთან ჯდომით. ამ ორი ხალხის ხასიათი ძლიერ განსხვავდებოდა და მათ შორის იმდენად მცირე იყო სიმპათია, რომ ფრანგი გრაფი ვერ ხედავდა მათი დაახლოების შესაძლებლობას.

ჟიულ შარლ ტეულის თქმით, სახელმწიფო მოხელეების ორგანიზაცია რუსეთში შემძლე ორგანიზაცია იყო, რომელიც სამხედრო იერარქიის მაცნე პრინციპებს ეფუძნებოდა. ყველა სახელმწიფო მოხელე ექვემდებარებოდა რანგს, სუბორდინაციას, წოდებას, ხელფასს და ვიქტუაობ, მუნდირსაც კი, ისე, როგორც სხვადასხვა რანგის ოფიცრები ჯარში; ყოველი მოსამსახურე, ისევე, როგორც ყოველი ოფიცერი, თავისი რანგის მიხედვით იღებდა გარკვეულ დაფასებას და იმ წოდებას, რომლისკენაც ილტვოდა.

თბილისის რუსულ საზოგადოებას სამხედრო პირებისა და სამოქალაქო მოხელეების ოჯახები შეადგენდნენ. ლიკლამა ა ნიეჰოლტის ცნობით, თბილისში ცხოვრება შეუდარებლად იაფი იყო, ვიდრე სანქტ-პეტერბურგსა და მოსკოვში, ამიტომ ყველა რანგის მრავალი მოხელე თბილისში ითხოვდა გამოგზავნას. რუს მოხელეთაგან იგი ძალიან დადებითად ახასიათებს სახელმწიფო მდივანს, ბარონ ალექსანდრ დე ნიკოლაის,¹⁹ რო-

18 გამბა, *მოგზაურობა კავკასიაში*, 30, 104; Bélanger, *Voyage aux Indes Orientales*, II, 46, 102-103; Dubois de Montpéroux, *Voyage autour du Caucase*, III, 250, 265-266; Armstrong, *Journal of Travels in the Seat of War*, 83; Thomas Lumsden, *A Journey from Merut in India, to London* (London: 1822), II, 114; John Johnson, *A Journey from India to England* (London: 1818), 248; Lyall, *Travels in Russia*, 518; Teule, *Pensées et notes critiques*, II, 114; Victor Letellier, *Voyage et itinéraire à Constantinople, chez les Lazzes en Géorgie, dans une partie de la Perse et de la Russie de 1826 à 1833* (Paris: 1840), 327-328; Orsolle, *Le Caucase*, 40-41; Valentine Baker, *Clouds in the East* (London: 1876) 23; Pontevès de Sabran, *Note de voyage d'un hussard*, 390; Ney, *En Asie Central à la vapeur*, 125; 113-115; Auguste Lecoq de Villemorin, *De Paris à Bombay par la Perse* (Paris: 1895), 26.

19 ბარონი ალექსანდრე ნიკოლაი (1821-1899) – რუსეთის იმპერიის სახელმწიფო მოღვაწე. მისი მეუღლე სოფიო (1833-1862), ალექსანდრე ჭავჭავაძის უმცროსი ქა-

მელიც კავკასიის სასწავლო მიმართულებას ხელმძღვანელობდა და მის ძმას, ბარონ გენერალ ლეონტი დე ნიკოლაის.

ფრანგი მწერლის, ჟან კაროლი აღნიშნავდა, რომ რუსები თბილისში ყოველთვის თავისი ნებით არ ცხოვრობდნენ, ხოლო პოლიტიკური თვალსაზრისით, „კავკასია ციმბირის მიმართ იგივე იყო, რაც სალხინებელი – ჯოჯოხეთის მიმართ“: თბილისში ცხოვრობდნენ იმპერატორ ალექსანდრე II-ის მმართველობის დროს დიდი გავლენის მქონე გენერლები და პირად მრჩევლები. კლუბიდან მებღირებული ოთახებისკენ ნელა მიმავალი ეს პირები, რომლებიც „ადრე ხმამაღლა საუბრობდნენ ზამთრის სასახლის მოოქრულ დარბაზებში“, დუმდნენ, რადგან მათ ჟესტებსაც კი უთმაქსვალთვალვებდნენ.

ვიქტორ დინგელშტედტი აღნიშნავდა, რომ რუსეთმა წარმატებით შეძლო საქართველოს ძველი დედაქალაქის უმაღლესი ფენის რუსიფიკაცია, ყოველ შემთხვევაში, გარეგნულად მაინც და ამასთან, თვითონ რუსებიც მნიშვნელოვან კონტინგენტს შეადგენდნენ. ინგლისური სისტემისგან განსხვავებით, რუსული ბიუროკრატია თავის რიგებში იღებდა თბილისში მცხოვრებ ადგილობრივ მოსახლეობას, რომელსაც სამოქალაქო თუ სამხედრო სამსახურის ყველა დონეზე შეხვდები. ამ ვითარებას იგი რუსულ ბიუროკრატიაში ახალი სისხლის გადასხმას უწოდებდა, რადგან მათ შორის მეტად უნარიანი ადამიანები მთავრობისთვის მეტად სასარგებლონი იყვნენ ადგილობრივი ენებისა და წეს-ჩვეულებების უკეთ ცოდნის გამო. მისი აზრით, სწორედ რუსეთი იყო მოწოდებული კავკასიაში სხვადასხვა ხალხის ასიმილაციისთვის, რაც ასე წარმატებით განახორციელა ძველმა რომმა თავის მიერ დაპყრობილ პროვინციებში.²⁰

თვალსაჩინოების მიზნით წარმოვადგენთ სტატისტიკურ მონაცემებს, რომლებიც ასახავს XIX საუკუნის ბოლოს თბილისის მოსახლეობის შემადგენლობას. 1899 წლის სტატისტიკური მონაცემების თანახმად ის შეადგენდა 172,600 სულს და მოიცავდა შემდეგ ეთნიკურ ჯგუფებს: სომეხი – 63,000 (36.4%); ქართველი – 44,900 (26.0%); რუსი – 35,500 (21.1%); თათრი – 3,000 (1.7%); სპარსელი – 6,100 (3.5%); ბერძენი – 1,000 (0.5%); პოლონელი – 14,600 (2.6%); გერმანელი – 2,900 (1.6%); ფრანგი – 0,400 (0.2%); ებრაელი – 2,400 (1.4%); ოსი – 2,000 (1.6%); თურქი – 0,300 (0.1%); ასირიელი – 1,600 (0.9%); სხვები 3,300 – (1.9%).²¹ ამგვარად, თბილისის

ლიშვილი იყო.

20 Trézel, “Notice sur la Géorgie”, (SHAT), 1M n°1486, doc. 13, fol. 69; Comte de Suzannet, „Les provinces du Caucase sous la domination russe“, 4/26 (1841), 92; Teule, *Pensées et notes critiques*, 101; Lycklama A Nijeholt, *Voyage en Russie*, I, 447-448; Ney, *En Asie Central à la vapeur*, 141; Dingelstedt, “La population du Caucase”, 86; Carol, *Colonisation russe*, 35.

21 Ю.Д.Анчабадзе, Н.Г.Волкова. *Старый Тбилиси* (Москва: «Наука», 1990), 29.

მრავალეროვან მოსახლეობაში ყველაზე მრავალრიცხოვანნი კვლავ სომხები იყვნენ. ქართული მოსახლეობის ზრდა საქართველოში 1864 წელს ბატონყმობის გაუქმებამ და საქართველოს სხვადასხვა რეგიონიდან თბილისში სამუშაოს საძებნელად გლეხთა ჩამოსვლამ განაპირობა, რუსული მოსახლეობა კი ქალაქში მყოფი სამხედრო პირების, საჯარო მოხელეების, ჯარისკაცებისა და მათი ოჯახების ხარჯზე გაიზარდა.

დასკვნა. ევროპელი მოგზაურების დახასიათებით, თბილისი არა მხოლოდ კონტრასტების, არამედ ჰიბრიდული ქალაქი და ფერების ქოთანი იყო, სადაც ერთმანეთში ევროპისა და აზიის სრულიად განსხვავებული ელემენტები ირეოდა, მაგრამ არ ერთდებოდა. ეს იყო მეტად თავისებური, სრულიად განსაკუთრებული სტილის ქალაქი, უზარმაზარი ქარვასლის მსგავსი, სადაც ერთმანეთს ხვდება ქრისტიანულ ევროპა – ზრდილი და ცივილიზებული და ურწმუნო აზია – უწესრიგო და ბარბაროსული. ბელგიელი მოგზაური ქალის, კარლა სერენას თქმით, თბილისი, არსებითად, ინდივიდების მრავალფეროვნების თვალსაზრისით კავკასიის რუკის ნიმუში იყო.²²

უცხოელი მოგზაურები ინფორმაციას თბილისის მოსახლეობის ეთნორელიგიური შემადგენლობის, მათი ადათ-წესებისა და ჩვეულებების შესახებ თავიანთი კულტურისა და ღირებულებების პრიზმაში ატარებდნენ. ისინი განსხვავებულად აღიქვამდნენ ისეთ ფაქტებს, რომლებიც ადგილობრივი მცხოვრებლისთვის ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. ამიტომ, იმისგან დამოუკიდებლად, თუ რა დრო დაყო ამა თუ იმ მოგზაურმა საქართველოში, მათი ცნობები გარკვეული სუბიექტურობისგან დაზღვეული არ არის. მაგრამ განათლებული ევროპელი მკითხველი სწორედ მოგზაურების თხზულებებიდან იგებდა ცნობებს სხვადასხვა ქვეყნების, ამ შემთხვევაში, საქართველოს შესახებ. ევროპელ მოგზაურთა მიერ მოწოდებული მდიდარი მასალა საკვლევად მეტად საინტერესო წყაროა და სწორედ ამაში მდგომარეობს მათი ნაწერების მნიშვნელობა.

ზემოთ წარმოდგენილი ინფორმაციის საფუძველზე კი შეიძლება ითქვას, რომ მთელი XIX საუკუნის განმავლობაში თბილისს მნიშვნელოვანი მულტიკულტურული ფუნქცია ჰქონდა, რადგან იქ ერთმანეთის გვერდით თანაარსებობდნენ სხვადასხვა ეროვნებისა და რელიგიის წარმომადგენლები, რაც ამ ქალაქის მნიშვნელოვანი დამახასიათებელი ნიშნი იყო.

22 Patenôtre, „Un voyage d’hiver au Caucase“, 88-89; Carla Serena, *Mon voyage; souvenirs personnels: De la Baltique à la mer Caspienne* (Paris: Maurice Dreyfous, 1880), 88 ; Sansrefus, *De Paris à Tiflis*, 418.

გამოყენებული ლიტერატურა

ალექსიძე მარინა, ბერაძე გრიგოლი, კოშორიძე ირინა. დიპლომატია, არქიტექტურა და პოეზია: მირზა რიზა ხან არფა' ად-დოულე და საქართველო. – „აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის – ირანელი და ფრანგი ავტორები მე-19 საუკუნის საქართველოს შესახებ“. თბილისი: ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2018.

გამბა, ჟაკ ფრანსუა. *მოგზაურობა კავკასიაში* (მოგზაურობა სამხრეთ რუსეთში, კერძოდ, კავკასიის ქედის გადაღმა, რომელიც განახორციელა 1820-1824 წლებში შვეალიე გამბამ, მეფის კონსულმა თბილისში). ტომი მეორე. ფრანგულიდან თარგმნა მზია მგალობლიშვილმა, კომენტარები და საძიებლები დაურთო ლელა მიქიაშვილმა. თბილისი: საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის სტამბა, 2021.

გვათუა ნინო. *ჩაცმულობის ისტორიიდან. ქალის ქართული ჩაცმულობა*. XIX ს. და XX ს. დასაწყისი თბილისი: „ლიტერატურა და ხელოვნება“, 1967.

ჯაოშვილი ვახტანგი. *საქართველოს მოსახლეობა XVIII-XX საუკუნეებში. დემოგრაფიულ-გეოგრაფიული გამოკლევა*. თბილისი: „მეცნიერება“, 1984.

Alcock, Thomas. *Travels in Russia, Persia, Turkey and Greece, in 1828-9*. London: Printed by E. Clarke and Son, 1831.

Armstrong, T. B. *Journal of Travels in the Seat of War, During the Last Two Campaigns of Russia and Turkey: Intended as an Itinerary Through the South of Russia, the Crimea, Georgia, and Through Persia, Koordistan, and Asia Minor, to Constantinople*. With Map Expressly Drawn Up, and Illustrative of the Author's Tour. London: A. Seguin, 1831.

Beaujour, Louis-Auguste-Félix de. *Voyage militaire dans l'Empire othoman, ou Description de ses frontières et de ses principales défenses, soit naturelles, soit artificielles*. I-II. Paris: F. Didot Frères, 1829.

Baker, Valentine. *Clouds in the East: travels and adventures on the Perso-Turkoman frontier*. London: Chatto and Windus, 1876.

Baye, Joseph de. *Tiflis: souvenirs d'une mission*. Extrait de la «Revue de géographie», dirigée par M. L. Drapeyron. Paris: Edition Nilsson, 1900.

Bélanger, Charles. *Voyage aux Indes Orientales, par le Nord de l'Europe, les provinces du Caucase, la Géorgie, l'Arménie et la Perse, suivi de détails topographiques, statistiques et autres sur le Pégou, les îles de Java, de Maurice et de Bourbon, sur le cap de Bonne-Espérance et Sainte Hélène pendant les années 1825, 1826, 1827, 1828 et 1829*. Paris: Authus Nertrand, Libraire-éditeur, 1838.

Bell, Georges. „Dix jours a Tiflis“, L'illustration Journal Universel, 1868, 5 septembre.

Besse, Jean-Charles de. *Voyage en Crimée au Cavcase, en Géorgie, en Arménie, en*

- Asie-Mineure, et à Constantinople, en 1829-1830. Pour servir à histoire de Hongrie.* Ouvrage orné de cinq planches lithographées. Paris: Delaunau-Libraire, 1838.
- Blanchard, Pharamond. "La Géorgie. – Tiflis". *L'illustration, Journal Universel*, N 765, XXX, 1857: 275-278.
- Blanchard, Pharamond. "Prazdnik sviatova crestchenia. Yordann. 6/18 Janvier à Tiflis et Sainte-Petersbourg. Sainte-Petersbourg 7/19 janvier, 1858". *L'illustration, Journal Universel*, N 782, XXXI, 1858: 115-118.
- Blanchard, Pharamond. "Voyage de Tiflis à Stavropol, par le défilé du Darial (1858)". *Le Tour Du Monde*, II 1860.
- Bodenstedt, Friedrich von. *Tausend und Ein Tag im Orient*. I, Berlin: Verlag der Deckerschen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei, 1850.
- Bodenstedt, Friedrich von. *Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen* (Berlin: Verlag der Dederschen Geheimen Ober – Hofbuchdruckerei, 1855).
- Cantel, Henri. "Le Prince Doment, scènes de la vie géorgienne", *Revue des deux Mondes*, T. 40, 1862.
- Cantel, Henri. "Héraklès, scènes de la vie géorgienne", *Revue des deux mondes*, T. 46, 1863.
- Carol, Jean. *Colonisation russe, les deux routes du Caucase. Notes d'un touriste*. Paris: Librairie Hachette et Cie, 1899.
- Chantre, Belloni. *A travers l'Arménie russe. Ouvrage contenant 151 illustrations gravées d'après les photographies prises par M. Chantre et 2 cartes*. Paris, Imprimerie Hachette, 1893.
- Cholet, Armand Pierre de. *Excursion en Turkestan et sur la frontière russo-afghane par le comte de Cholet*. Paris: E. Plon, Nourrit & Cie, 1889.
- Dingelstedt, Victor. "La population du Caucase et la ville de Tiflis". Extraits d'une communication faite à la Société de géographie de Genève le 27 janvier 1894. *Le Globe. Revue genevoise de géographie*, 33, 1894.
- Drouet, Francis. *De Marseille à Moscou par le Caucase*. Rouen: Imprimerie de Espérance Cagniard, 1893.
- Dubois de Montpéroux, Frédéric. *Voyage autour du Caucase, chez les Tscherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée*. Avec un Atlas géographique, pittoresque, archéologique, géologique etc., III. Paris: Librairie de Gide, 1839.
- Dubois de Montpéroux, Frédéric. *Voyage autour du Caucase, chez les Tscherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée*. Avec un Atlas

- géographique, pittoresque, archéologique, géologique etc. IV, Paris: Librairie de Gide, 1840.
- Freshfield, Douglas W. *Travels in the central Caucasus and Basha*. London: Longmans, Green, & co. 1869.
- Freygangs. *Lettres sur le Caucase et la Géorgie, suivies, d'une relation d'un voyage en Perse, en 1812*. Hambourg: Chez Treutter & Wurtz, 1816.
- Gille, Floriant. *Lettres sur le Caucase et la Crimée*. Paris: Gide – Libraire-Éditeur, 1859.
- Golovin, Ivan. *The Caucasus by Ivan Golovin*. London: Trübner & Co., 1854.
- Harris, Walter B. *From Batum to Baghdad Via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan*. Edinburgh: W. Blackwood & Sons, 1896.
- Johnson, John. Lieutenant Colonel. *A Journey from India to England, Through Persia, Georgia, Russia, Poland, and Prussia, in the Year 1817. By Lieut. Col. John Johnson, C.B.* London: printed for Longman, hurst, Rees, Orme, and Brown, 1818.
- Ker Porter, Sir Robert. *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia During the Years 1817, 1818, 1819 and 1820. Vol. I-II*. London: Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, 1821-1822.
- Koechlin-Schwartz, Alfred. *Un touriste au Caucase: Volga, Caspienne, Caucase*. Paris: J. Hetzel & Cie, Editeurs, 1881.
- Kotzebuë, Moritz. *Reise nach Persien mit der russisch-kaiserlichen Gesandtschaft im Jahre 1817*. Weimar: Hoffmannische Hofbuchhandlung, 1819.
- Lacroix, Frédéric. *Les mystères de la Russie: Tableau politique et moral de l'Empire russe d'après les manuscrit d'un diplomate et d'un voyageur*. Paris: Pagnerre – Editeur, 1845.
- Leclercq, Jules. *Du Caucase aux monts Alai, Transcaspië-Boukharie – Ferganah*. Paris: E. Plon, 1890.
- Lecoin de Vilmorin, Auguste. *De Paris a Bombay par la Perse. Illustrations d'après les photographies rapportées par auteur*. Paris: Libraire de Firmin-Didot et Cie imprimeurs de l'Institut, 1895.
- Lefèvre-Pontalis, Carle. *De Tiflis à Persépolis: Ériwan, Tabriz, Téhéran, Ispahan*. Paris: Librairie, Plon, 1894.
- Lettelier, P. Victor. *Voyage et itinéraire à Constantinople, chez les Lazzes en Géorgie, dans une partie de la Perse et de la Russie. De 1826-a 1833, par P. Victor Letellier, Membre de la Société asiatique de Paris, ex-chancelier et gérant du Consulat de France à Tiflis. I*. Paris: Chez Arthus Bertrand, Editeur, 1840.
- Lycklama A Nijeholt, Tinco Martinus. *Voyage en Russie, au Caucase et en Perse exécuté pendant les années 1866, 1867 et 1868. I*. Paris-Amsterdam: Arthus Bertrand, Libraire-Editeur C. L. Van Langenhuysen, Libraire-Editeur, 1872.

- Lumsden, Thomas. *A Journey from Merut in India, to London; Through Arabia, Persia, Armenia, Georgia, Russia, Austria, Switzerland, and France, During the Years 1819 and 1820, with a Map and Itinerary of the Route*. By Lieutenant Thomas Lumsden, of the Bregal Horse Artillery. London, Black, Kingsbury, Parbury & Allen 1822.
- Lyall, Robert. *Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus, and Georgia*. Vol. I. London: Printed for T. Cadell, in the Strand & W. Blackwood, Edinburgh, 1825.
- Mounsey, Augustus Henry. *A Journey through the Caucasus and the Interior of Persia*. London: Smith, Elder & Co., 1872.
- Moynet, Jean-Pierre. "De Bakou à Tiflis 1859". Texte et dessins de M. Moynet. *Le Tour du monde*, Vol. I, 1860.
- Ney, Napoléon. *En Asie Central à la vapeur: La mer Noire, la Crimée, Le Caucase, la mer Caspienne, les chemin de Fer Transcaspien, l'Asie centrale, Merv, Bokhara, Samarkand. Notes de voyage*. Paris: Garnier Frères – Editeurs, 1888.
- Orsolle, Ernest. *Le Caucase et la Perse*. Paris: Plon, Nourrit et Cie, 1885.
- Patenôtre, Jules. "Un voyage d'hiver au Caucase – De la Mer-Noire à la Mer Caspienne", *Revue des Deux Mondes*, VI (1874).
- Pfeiffer, Ida. *Eine Frauenfahrt um die Welt: Reise von Wien nach Brasilien, Chili, Otahaiti, China, Oft – Indien, Persien und Kleinasien von Ida Pfeiffer, geb. Neyer, Verfasserin der „Reise einer Wienerin ins heilige Land“ und der „Reise nach Island und Scandinavien“*. Wien: Verlag von Carl Gerold, 1850.
- Pichon "Mémoire sur la Perse". Service historique de l'Armée de Terre (SHAT), Château de Vincennes, le lieutenant Pichon, 1807-1857, 1M, n°1673, cahier 43.
- Ponset, Albert. *Volga-Caucase-Géorgie. Notes de voyage*. Montpellier: Imprimerie Gustave Firmin et Montane, 1899.
- Pontevès de Sabran, Jean de. *Note de voyage d'un hussard — Un raid en Asie*. Paris: Calmann Lévy, 1892.
- Rottiers. *Itinéraire de Tiflis à Constantinople, par le Colonel Rottiers, commandeur, chevalier de différens ordres, membre de plusieurs académies, etc*. Bruxelles: Chez Frechet, 1829.
- Saint-Julien, Charles de. *Voyage pittoresque en Russie, suivi d'un voyage et en Sibérie par M. R. Bourdier. Illustrations de MM. Rouatgue, Outwaith et Kernot*. Paris: Belin-Leprieur et Morizot, Editeurs, 1854.
- Sansrefus, Gaston. *De Paris à Tiflis. Impressions de route*. Paris: Ernest Flammarion, Editeur, 1897.
- Serena, Carla. *Mon voyage; souvenirs personnels: De la Baltique à la mer Caspienne*. Paris: Maurice Dreyfous, 1880.

- Suzannet, Comte de. Les provinces du Caucase sous la domination russe. Revue des Deux Mondes, 4ème série, tome 26, 1841.
- Telfer, John Buchan. *The Crimea and Transcaucasia; being the narrative of a journey in the Kouban, in Gouria, Georgia, Armenia, Ossety, Imeritia, Swannety, and Mingrelia, and in the Tauric range*. I. London: H.S. King & Company, 1876.
- Teule, Jules Charles. Pensées et notes critiques. Extraites du journal des mes voyages dans l'empire du sultan de Constantinople, dans les provinces russes, géorgiennes et tartares du Caucase et dans le royaume de Perse. Arthus Bertrand, Librairie-Editeur, I-II, Paris, 1841.
- The London Literary Gazette and Journal of Belles Lettres, Arts, Sciences, Etc, N 658, 29 August, 1829.
- Thielmann, Max Franz Guido von. *Streifzüge im Kaukasus, in Persien und in der Asiatischen Türkei von Freiherr Max von Thielmann*. Leipzig: Verlag von Duncker & Humbolt, 1875.
- Trézel. "Notice sur la Géorgie". Service historique de l'Armée de Terre (SHAT), Château de Vincennes, le lieutenant Trézel, 1M n°1486, Russie jusqu'en 1811, doc. 13, 31.05.1809.
- Анчабадзе, Ю.Д., Волкова, Н.Г. *Старый Тбилиси*. Москва: «Наука», 1990. Кавказский календарь на 1849 годъ. Тифлисъ: Гл. упр. Кавказ. наместника, 1848.
- Кавказский календарь на 1850 годъ. Тифлисъ: Гл. упр. Кавказ. наместника, 1849.
- Карапетян, Самвел. *Мэры Тифлиса (Тбилиси)*. Ереван: издательство «Гетутюн» НАН РА), 2003.
- Корф, *Воспоминание о Персии 1834-1835. Барона Феодора Корфа*, Санкт-Петербургъ: въ Гуттенберговой типографіи, 1838.

ავტორის შესახებ

ირინე ნაჭყებია არის ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის მკვლევარი, ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნების ახალი და უახლესი ისტორიის დეპარტამენტის ხელმძღვანელი

Irnat@hotmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-7022-5031>

ილუსტრაციები – Illustrations

Géorges Bell. Dix jours a Tiflis, L'Illustration Journal Universel.
1868, 5 septembre

ქართველი ქალის ტიპი
Type de Géorgienne

ტფილისი. – წისქვილი მტკვარზე
Tiflis. - Moulin sur la Koura.

ქართველი მამაკაცის ტიპი
Type de Géorgien

მეტეხის ეკლესია
Eglise mtshete

თათრული
მეჩეთის მინარეთი
Minaret d'une
mosquée tatar

წმინდა დავითის მონასტრის საშრეგლო
Clocher du monastère Saint David

Géorges Bell. Dix jours a Tiflis, L'Illustration Journal Universel.
1868, 5 septembre

თათარი ქალი
Femme tartare

თონე
Boulangerie

თათარი გლეხი
Paysan tatar

ბერძენი მუშა
Ouvrier grec

ქარავნის დაბანაკება მტკვრის ნაპირზე
Halte d'une caravane sur la Koura

სომეხი მამაკაცის ტიპი
Type arménien

**Georges Bell. Dix jours a Tiflis, L'illustration Journal Universel.
1868, 5 septembre**

მიკიტანი
Un gargotier

მოხეტიალე მუსიკოსი
Musicien ambulant

ტფილისი. — აქაჭები
Tiflis. - Ouvrier découpeurs en bois

მესაჭურვლის დუქანი
Boutique s'armurier

მაიდანის ზაზრის კუთხე
Un coin du marché Maïdan

სომეხი ზედაშედეგლი
Chef de maîtrise arménien

ტვირთის გადამტანი მუშა
Un moucha (porte-faix)

**Jean Carol. Colonisation russe, les deux routes du Caucase,
Paris, 1899**

ჟან კაროლი
(1848-1922)

ქართველი ქალები
Femmes géorgiennes

სომეხი ქალები
Femmes arméniennes

ტფილისური შუკა
Une ruelle de Tiflis

როსტომი,
მეგრელი მეზღური
Rostom,
guide mingrélien

მეგრელების ტიპები
Types mingréliens

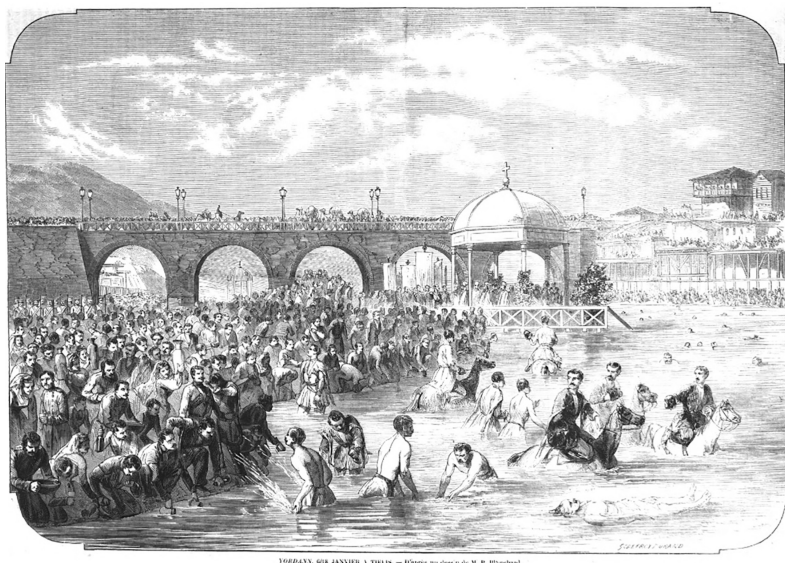
PRINCE GEORGIEN. (Voyez p. 10.)

ქართველი თავადი. A Georgian prince. Jane Dieulafoy. *La Perse, la Chaldée et la Susiane*, Paris, 1887

Grastnerin.

ქართველი თავადის ქალი. Georgian princess. Max von Thielmann. Streifzüge im Kaukasus... Leipzig-Humbolt, 1875

YORDANN, 6/18 JANVIER A TIFLIS. — D'après un croquis de M. P. Blanchard.

წყლის კურთხევა ტფილისში 6/18 იანვარი. Yordann, 6/18 janvier a Tiflis. Pharamond Blanchard, L'illustration journal universel. 1857

FOREIGN TRAVELLERS' REPORTS ON THE POPULATION OF TBILISI (19TH CENTURY)

Abstract

Following the incorporation of the former Kingdom of Kartli-Kakheti into the Russian Empire in 1801, Tbilisi, which had long served as a significant stronghold of the Christian East against Muslim incursions due to its strategic location, evolved into an important crossroads between Europe and Asia starting in the 19th century. This transformation drew numerous foreign travelers throughout the century, who contributed a wealth of information about Georgia, including insights into the ethno-religious composition of Tbilisi's population as well as the social and cultural landscape of the city.

Keywords: *Tbilisi, Travelers, Ethnoreligious composition, Georgians, Armenians, Russians, Europeans*

The distribution of Tbilisi's population by district. Foreign visitors to Tbilisi have provided descriptions of the city's inhabitants based on their observations of the streets, markets, and gardens. In May 1809, a French mission from Iran arrived in Tbilisi, a city that had been invaded by Agha Mohammad Khan 14 years earlier. One of the mission's members, Lieutenant Trézel, noted that Tbilisi was the first city where, after two years in Asia, the French again noticed similarities with European customs: such as hearing the church bells ringing in a Christian city. The complete reconstruction of Tbilisi, according to the European model, commenced after the conclusion of the First Russo-Persian War, during the reign of General Ermolov (1816-1827). As indicated by the Scottish traveller Armstrong (1829), the city's vibrant appearance, the commercial enterprises of the artisans, and the mixture of costumes moving in all directions formed a variegated scene that, at first glance, reminded him of Naples. As the French physician Jules Charles Theul observed in 1840, the population of Tbilisi was increasing at such a rate that construction and rental of domestic properties had become a lucrative industry. During Mikhail Vorontsov's rule, significant urban development took place, with the central streets of Tbilisi being improved, new suburbs being established, and the city adopting a European character while retaining its oriental flavour. The development of Tbilisi's infrastructure

continued throughout the 19th century. Since the 1930s, the city of Tbilisi has been divided into two distinct areas: the old Eastern and the new Russian-European city. Following the second half of the 1980s, this urban division has further diversified, with Tbilisi now comprising three distinct city-regions: the old Eastern and two European cities. The initial area encompassed Golovonsky Avenue, the adjacent thoroughfares, and Erivansky Square. The subsequent area constituted the so-called German colony, which was incorporated into Tbilisi in 1865 and designated as a European city. The division of the city is evidence that the population was heterogeneous.

According to data from 1850, the population of the city was 30,814. Thus, over a period of 46 years, from 1803 to 1849, the population of the city increased by 16,194 people. This growth can be attributed to a combination of natural increase, the emigration of Russian officials, military personnel and soldiers to Tbilisi, and the emigration of Armenians from Iran and Germans from Württemberg in the 1920s due to political and economic reasons.

On the left bank of the Mtkvari River, there was a suburb of Avlabari that was predominantly populated by Georgians, as well as a rather prosperous German colony. On the right bank of the river, a new city was emerging, characterised by wide streets, squares, palaces, hotels, and shops. Of the districts situated on the right bank of the river, the district inhabited by Tatars, Armenians and Georgians extends from the Mtkvari River to Erivanski Square. The Sololaki district, located to the south of the square, was the site of the residences of the Georgian nobility and distinguished Armenians, as well as the Persian and French consulates and hotels. Golovin Avenue was where the Russian Governor-General's palace was located, along with the houses of dignitaries and other official institutions.

The Diverse Ethno-Religious Composition of the Population of Tbilisi.

From the 1830s, many travellers wrote about their experiences in Tbilisi, noting that the city's European district ended at Theatre Square. A few steps away was Asia, with the bustling center of Eastern life, the bazaar, which constituted an essential tourist route for foreigners. The city's commercial hubs, known as bazaars, featured a diverse array of workshops. Observing the skilled artisans at work constituted an entertaining spectacle and the most enjoyable walk in Tbilisi for foreigners, military personnel and their families. It was here that one would encounter the master of Caucasian trade, an Armenian, who was often already attired in European clothing; there's a Georgian guy in Circassian clothing, and a Tatar with a red beard and a big fur hat; a tall, thin Persian in a long national robe with a high hat on his head; Georgian women wrapped themselves in a big white cloth, kind of like the Spanish women with their mantillas; a lady from Russia, dressed in the latest Parisian chic style; an Armenian woman wrapped in a white veil; a Muslim woman in a dark blue chador; the brave faces of the

Kurds; a Circassian in an original costume and a proud face; beautifully dressed Ossetians; Dagestanis in turbans with shining weapons, flattering Jews, sturdy Tush people in black felt hats, Lezgians with sharp profiles and eagle noses, German colonists in old-fashioned suits, the cut and color of which they carefully preserved, Balkan people in traditional foustanelle skirts, impoverished Greeks, Turks in wide trousers, Tatars in sheepskin hats, Mingrelians in burkas, Russian uniforms, European civilian clothing, and more. Everywhere, there were strange, narrow-eyed Tatars and Turkmen from northern Persia, greeting each other in unknown guttural languages. From sunrise to sunset, everyone was rushing and bumping into each other on the narrow, crowded market streets. The presence of camel caravans, laden with goods from Persia and India, contributed to the city's distinctive character. Even the beggars, dressed in their bright rags and picturesque even in their poverty, completed this incomparable spectacle. The French industrialist Alfred Kœchlin-Schwartz, impressed by what he saw, wrote: "What types are in this crowd! What colors! You are ready to shout: Give me a palette! For God's sake, a palette! But what can we do? It is all too beautiful to transfer onto a canvas." This cosmopolitan district, which has historically attracted travellers, can be regarded as a veritable Babylon of nations. It was distinguished by a feature that probably had no analogs in the world. As observed by the French geographer François Drouet, the people dressed in traditional attire on the streets of Tbilisi offered scientists a considerably more extensive array of ethnographic research. Augustus Henry Mounsey, a British diplomat, referred to the bazaar as the "Babylon of languages". Ivan Golovin compared Tbilisi to Prague in its general appearance and to Cairo in its crowding and active life.

The distinctive appearance of the city was attributed to the presence of camel caravans, which brought Persian and Indian goods.

European travellers provide information regarding the ethno-religious composition of the primary population of Tbilisi.

Georgian population. The 19th century saw a particular focus on the appearance and attire of Georgians by travellers. With regard to the national attire of Georgian women, particular emphasis was placed on their headdress, which travellers frequently likened to a queen's crown. The perception of Georgian women as objects of exquisite beauty was not a universal one. Indeed, some considered the conventionally beautiful countenance to be becoming banal. According to Frederica von Freygang, the wife of the ruler of Georgia, Philip Paulucci (1811-1812), received Georgian ladies every evening, the majority of whom were local noblewomen. The most notable of these was Thekle, daughter of the renowned King Erekle, wife of Prince Orbeliani, who exhibited the demeanour of a princess. It is also worthy of note that some Georgian ladies,

acting on the expressed wish of the general to adopt European attire, have already embraced this innovation.

In the streets of Tbilisi, travellers frequently observed a Georgian male who closely resembled the model for Apollo Belvedere. In the streets of Tbilisi, travellers frequently saw a Georgian man who looked like the model for Apollo Belvedere. His appearance of good looks and his dandy airs rendered him a favourite everywhere. The men of the Georgian nobility were predominantly military, and their passions included equestrianism and the consumption of Kakheti wine. Due to his predilection for luxury and hedonistic pursuits, he incurred substantial debts, consequently falling into the clutches of a rapacious Armenian moneylender.

European travellers provided descriptions of the representatives of the upper class of Tbilisi with whom they communicated, but some also offered information about the lower class. While a Georgian man spent a significant amount of time outside the home, the woman was responsible for family affairs. Baptism, marriage, and burial were considered important events in the life of a Tbilisi family.

During their sojourn in Tbilisi, a number of European travellers provided descriptions of the religious holidays that took place there, including the blessing of water, Christmas and Easter. According to Henri Cantel, for Eastern Christians, especially for those in Georgia, Easter was considered to be a “feast of feasts”.

Armenian population. During the 19th century, the majority of the city’s population was comprised of Armenians. Foreign visitors invariably described them as the most peace-loving, intelligent, flexible, dexterous, thrifty and indomitable people among the eastern nations. In Tbilisi, trade was predominantly controlled by Armenians, who, like the Jews, recognised the significant influence of money in modern society. Consequently, all their efforts were directed towards this goal. As a result of these efforts, the Armenians were becoming wealthier, while most Georgians were becoming poorer. The Georgian nobility regarded marriage to an Armenian woman as a misalliance; nevertheless, numerous impoverished princes were wed to the offspring of prosperous Armenians with a view to enhancing their economic well-being. Armenians occupied prominent positions within the civil and military administration of Tbilisi. According to the observations of the German geographer Victor Dingelstedt, the Armenian population exercised significant influence over the city, owing to their control over the region’s wealth and their own notable qualities.

The integration of the Tbilisi nobility with the Russian government. Since the onset of the 19th century, the Russian government had been endeavouring to assimilate into the local high society through social gatherings such as receptions and balls, with the objective of inculcating its societal mores. One of the most

striking and tragic examples of such integration is presented in the works of the Belgian Colonel Rottier. During his service in Georgia from 1811 to 1818, Rottier noted the strategic deployment of Erekle II's family members to St. Petersburg and other Russian cities by the Russian government. This was purportedly done to ensure the "tranquility and prosperity" of the country, and the Russian government allocated pensions to these members in accordance with their dignity and political rank. Furthermore, the colonel cites the account reported by the priest of St. George's Chapel, Onisime Ioseliani, regarding the apprehension of the last queen of Kartli-Kakheti, Mariam Tsitsishvili, and her involuntary exile to Russia, accompanied by her underage children, at the behest of Prince Paul Tsitsianov. French artist Émile François Dessain described in his notes the burial ceremony of Queen Mary in Svetitskhoveli Cathedral in May 1850.

As asserted by Sir Robert Ker Porter and Friedrich von Bodenstedt, the Russian element had exerted a dominant influence over Tbilisi for a considerable period, exerting its influence on the Georgian and Armenian populations of the city. It is evident that members of affluent Georgian and Armenian noble families participated in social events, such as receptions and balls, organised by the Russian administration in Tbilisi. The toilets of Georgian women met the strictest requirements of Parisian fashion, French became the predominant language, and men wore black tailcoats. According to European travellers, Georgian men and women appeared significantly more majestic in their traditional attire, which was undergoing a gradual replacement by European fashion. However, the adoption of European-style clothing was perceived as a marker of refined taste.

It has been observed by certain European travellers that Russia has effectively Russified the upper echelons of the ancient Georgian capital. In contrast to the English system, the Russian civil and military bureaucracy at all levels recruited local residents of Tbilisi, who were highly useful to the government due to their knowledge of the local language and customs.

Muslim population of Tbilisi. The Turkic-speaking Muslim population living in and around Tbilisi, known to travellers as Tatars, practised agriculture and cattle breeding. The significance of their work to Tbilisi is evidenced by the fact that they supplied the city with the majority of its wheat, butter, and eggs. A proportion of the population was engaged in transportation, acting as drivers of heavily laden camels and mules for trade between the Caspian Sea and Persia.

Jules Leclerc observed that Tbilisi had been under Persian rule for a considerable time, leading to the old part of the city retaining a distinctly Persian appearance. Each year, a significant number of individuals from western and northern Iran arrived in Transcaucasia with the aim of seeking new opportunities. These individuals were highly skilled craftsmen, particularly

carpenters of the highest calibre. During his visit to Tbilisi in September 1899, Baron de Bay observed that Persian influence was evident in various aspects of culture, including musical instruments, singing styles, culinary traditions, and the arrangement of houses.

The German colony of Tbilisi. The establishment of German colonies between 1817 and 1820 was at the behest of Alexander I, with the initiative being led by General Ermolov. The result was the establishment of eight colonies of Württemberg Germans in the Tbilisi Governorate, including the German colony of Neù-Tiflis, which was established on the left bank of the Mtkvari River. The architectural style of the dwellings, adorned with balconies and covered with wisteria, was situated amidst verdant gardens, exuding a remarkable aesthetic appeal. The Germans had succeeded in preserving their language and customs, and their homes were characterised by cleanliness and comfort. They supplied fresh vegetables, dairy and meat products, as well as wines, to Tbilisi bazaars. In the German colony of Tbilisi, there existed a church and a school.

Catholics of Tbilisi. In their observations, Jacques-François Gamba and Charles Bélanger noted the presence of a significant variety of religious structures in Tbilisi, a city inhabited by people of numerous nationalities under the tolerant government of Russia. These structures, which included churches, temples, and mosques, served the religious communities of Greeks, Catholics, Muslims, and Armenians, who practiced their religions with equal freedom. This tolerance was further emphasised in the manifesto issued by Alexander I on September 12, 1801, which stated that “every resident of Kartli-Kakheti would maintain his rank, religion and personal security”.

During the first half of the 19th century, Philippe da Forano, who held the position of prefect of the missions in Georgia, resided in Tbilisi for a period exceeding two decades. He conducted extensive research on the character of the Georgians and Armenians, a factor that contributed to the increase in the number of Catholics. In the year 1825, the Catholic population of Tbilisi amounted to 600, and by 1834, this figure had increased to 341 individuals of both sexes. The Russian government aspired to a unified religion, and any individual who dared to resist was considered an enemy.

French colony of Tbilisi. In addition to the German colony, a French colony was also present in Tbilisi. The initiative, as outlined by the French physician Jules Teul, involved the transportation of individuals from France to Georgia by Jacques-François Gamba, with the objective of facilitating the development of the expansive territory in Imereti that had been bestowed upon him by the Russian government. The majority of French people living in Tbilisi engaged in trade, predominantly in fashionable items, including jewelers and couturiers. In Tbilisi, three hotels – “Europe”, “Caucasus,” and “London” – were operated by

French people, and the French and Swiss who settled in the new district of Tbilisi were engaged in the manufacture of wigs and pastries for the consumption of the aristocracy.

The Russian population of Tbilisi. The Russian population of Tbilisi comprised families belonging to the military and civil bureaucracy, as well as soldiers' families. The significantly lower cost of living in Tbilisi in comparison to St. Petersburg and Moscow prompted numerous officials of various ranks to request a transfer to the city. As early as 1894, Viktor Dingelstedt noted that Russia had effectively Russified the upper echelons of the former Georgian capital, at least in terms of outward appearances. The Russian bureaucracy relied on local residents of Tbilisi at all levels of civil and military service, a practice that was seen as a deliberate strategy to infuse new blood into the Russian bureaucracy. This policy was driven by the belief that the most capable individuals, with their deep understanding of local idioms and customs, were more valuable to the government.

In order to provide clarity, statistical data is presented illustrating the composition of the population of Tbilisi at the close of the 19th century. Based on these data, the population of 1899 was 172,600 individuals and comprised the following ethnic groups: Armenian – 63,000 (36.4%); Georgian – 44,900 (26.0%); Russian – 35,500 (21.1%); Tatar – 3,000 (1.7%); Persian – 6,100 (3.5%); Greek – 1, 000 (0.5%); Polish – 14,600 (2.6%); German – 2,900 (1.6%); French – 0,400 (0.2%); Jewish – 2,400 (1.4%); Ossetian – 2,000 (1.6%); Turkish – 300 (0.1%); Assyrian – 1,600 (0.9%); others 3,300 (1.9%).

It is evident that the Armenians constituted the largest ethnic group in Tbilisi. The growth of the Georgian population in Georgia can be attributed to two factors: firstly, the abolition of serfdom in 1864, and secondly, the influx of peasants from various regions of Georgia to Tbilisi in search of work. Concurrently, the Russian population grew at the expense of military personnel, civil servants, soldiers and their families in the city.

Conclusion. The French diplomat Jules Patenôtre wrote that Tiflis was a hybrid city, a unique entity where a variety of elements coexisted, albeit without a unifying synthesis. The French writer Jean Carol observed that Tbilisi, as the pre-eminent citadel of the Christian East, was fated to be subjected to Muslim violence on account of its geographical situation. Another French writer, Gaston Sansrefus, wrote that the city was an intriguing and distinctive locale, akin to a substantial caravanserai, where cultivated and civilised Christian Europe and disorderly and barbaric Asia converged. Carla Serena has asserted that Tbilisi can be regarded as a paradigm of the Caucasus region in terms of its ethnic and cultural diversity.

Information regarding the ethno-religious composition of the Tbilisi population, as well as their customs and traditions, was conveyed by foreign travellers through the prism of their own culture and values. Consequently, the findings reported in these documents are not entirely objective. Nevertheless, the educated European reader was able to develop a certain understanding of different countries, in this case Georgia, as a result of the works of travellers. The rich material provided by European travel writers constitutes a very interesting source for research, and this is precisely why their writings are so important.

As demonstrated above, Tbilisi played a significant multicultural role during the 19th century, with a diverse population of different nationalities and religions coexisting, reflecting a distinctive characteristic of the city.

About the author

Irine Natchkebia is a Researcher and the Head of the Department of Modern History of the Middle Eastern Countries at G. Tsereteli Institute of Oriental Studies, Ilia State University

Irnat@hotmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-7022-5031>

ევროპელ მოგზაურთა თვალით დანახული თბილისის მოსახლეობა (1903-1925 წლები)

აბსტრაქტი

წინამდებარე სტატიაში წარმოვადგენთ ევროპელ მოგზაურთა ცნობებს თბილისის მოსახლეობის ეთნორელიგიური შემადგენლობის შესახებ XX საუკუნის პირველ მეოთხედში. ისინი ეკუთვნით ფრანგ მოგზაურებს – ედუარდ ალფრედ მარტელს (1903), კლოდ ანეს (1905), ჰერცოგინია ერმინი დე როან-შაბოსა (1909) და მორის რონდე-სენს (1913). ამ პირთა მოგზაურობის დროს საქართველო რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში იყო. 1917 წლის რევოლუციის დროს ექიმ ლუი დარტიგის ხელმძღვანელობით თბილისში საფრანგეთის ჯანდაცვის მისია ჩამოვიდა. 1919 წელს, საქართველოს პირველი რესპუბლიკის დროს თბილისში იმყოფებოდნენ ინგლისის დაზვერვის ოფიცერი პოლკოვნიკი სერ ალფრედ „ტობი“ როულინსონი და ბრიტანელი ჟურნალისტი კარლ ერიკ ბექჰოფერ რობერტსი. 1925 წელს, უკვე საბჭოთა საქართველოში, თბილისს ფრანგი პედაგოგი და პროფკავშირული მუშაკი მორის ვულენსი ეწვია.

საკვანძო სიტყვები: თბილისი, ედუარდ ა. მარტელი ი, კლოდ ანე, ერმინი დე როან-შაბო, მორის რონდე-სენ ი, ლუი დარტიგი, ალფრედ როულინსონი, კარლ რობერტსი, მორის ვულენსი

ფრანგ მოგზაურთა ცნობები თბილისის მოსახლეობის შესახებ (1903-1913 წწ.). ალფრედ მარტელი – ფრანგი გეოგრაფი და ფრანგული სპელეოლოგიის ფუძემდებელი, 1894-1905 წლებში რუსეთის იმპერიის სოფლის მეურნეობისა და სახელმწიფო ქონების მინისტრის, ალექსეი ერმოლოვის ინიციატივითა და ნიკოლოზ II-ის (1894-1917) დასტურით რუსეთის შავი ზღვის სანაპიროს განვითარების მიზნით მიიწვიეს. ამ მოგზაურობის შთაბეჭდილებები ფრანგმა მეცნიერმა 1908 წელს გამოაქვეყნა. თბილისის შესახებ მარტელი წერს: „დიდებული თბილისი ძალიან ხშირად აღუწერიათ... (...). ამ საოცარი ქალაქის მომხიბვლელობის გამოსახატად არც კალამი მეყოფა და არც ქაღალდი. ამ ამოცანას პიერ ლოტის¹

1 ლუი-მარი ჟიულიენ ვიო (1850-1923), ცნობილი პიერ ლოტის ფსევდონიმით, საზღვაო ოფიცერი იყო, რომელსაც ეკუთვნის რომანები ეგზოტიკური ქვეყნების შესახებ.

დავუტოვებ. კონსტანტინოპოლისა თუ მოსკოვის მსგავსად, საქართველოს მეტროპოლია მოგონებაში იმ ერთ-ერთ ოცნებად რჩება, რომლის განსაზღვრაც შეუძლებელია. იქ ყველაფერი გაოცებას და აღფრთოვანებას იწვევს და მართლა არ იცი, რა თანამიმდევრობით ჩამოთვალე მისი ყველა ღირსება“. თბილისზე საუბრისას მარტელი პირველ ადგილს ბოტანიკური ბაღის ხედს ანიჭებს, საგანგებო ყურადღებას უთმობს თბილისის გეოლოგიურ აგებულებას, არ ახსენებს ახალი ქალაქის ევროპულ ნაწილს, მაგრამ აღწერს ქალაქის ძველ ნაწილს – ბაზარს, მეტეხის ეკლესიის ინტერიერს და შეცდომად მიიჩნევს მეტეხის ხიდის მახლობლად მდებარე ქაშანურიტო მორთული პატარა სპარსული მეჩეთის მაღაზიად გადაქცევას. თბილისის მოსახლეობის შესახებ იგი წერს: „დაბოლოს, ეთნოგრაფია: ქუჩები, ბაზარი, კოსტიუმები. შეამოწმა კი ვინმემ, როგორც ამას აცხადებენ, რომ თბილისში სამოცდაათ ენაზე ლაპარაკობენ? ნებისმიერ შემთხვევაში, თათრის ბაზარი (თათრის მეიდან – E.-A. M.)² კოსმოპოლიტიზმის ქვეყნარტი ბაბილონია: რა ჩამოთვლის ტიპებს, რასებს, იდიომებს, – ქუდებს, იარაღს, სამოსს, – ხელობებს, ურმებს, ცხოველებს, რომლებიც ერთმანეთს ეჯახებიან და ჩოჩქოლს იწვევენ ბაზრის ფარდულებსა და ჩარდახებს შორის, გირლანდებით მორთულ ქართულ ვერანდებთან, ხალიჩებით მოფარდაგებულ თუ სამკაულებით მორთულ დუქნებთან, ტიკებით მოჩარჩოებული ღვინის მაღაზიების ზღურბლებთან. ეს ყოველივეს გადასაღებად გიზიდავს. მოგზაური ამაზე უარს ამბობს, განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც ამ განუმეორებელი ორიგინალობის ნაგებობის სრულად აღსაქმელად ის საღამოს ბედავს თვალის უკანასკნელად შევლებას იმ არეულობისთვის, რომელსაც ქარვასლის ეზო ჰქვია. მოკლედ, ასეთია 1903 წელს ზოგიერთი მშრალი შთაბეჭდილება საოცარი თბილისის შესახებ. შევძლებ კი ოდესმე მისი მსგავსის ნახვას!“³

განსხვავებული ვითარება იყო 1905 წლის გაზაფხულზე, როდესაც რევოლუციის დროს, 30 აპრილს, ბათუმიდან თბილისში ევროპელ მოგზაურთა ჯგუფი ჩამოვიდა რომლის შემადგენლობაში იყვნენ ვლახეთის ყოფილი გოსპოდარის ვაჟი, პარიზში დამკვიდრებული ცნობილი ავიატორი და სპორტსმენი – პრინცი გეორგ-ვალენტენ ბიბესკუ, მისი მეუღლე პრინცესა მარტა ბიბესკუ – პარიზის მაღალი საზოგადოების თვალსაჩინო ქალბატონი, პრინცი ემანუელ ბიბესკუ, რუმინეთის პარლამენტის წევრი

2 თათრის მოედანი (ქვემო, ციხის, ბაზრის, სამხედრო, 1958-იდან – ვახტანგ გორგასლის მოედანი) – თბილისის ერთ-ერთი პირველი მოედნის გვიან (XVIII ს.) შერქმეული სახელი. – თენგიზ კვირკველია, *ძველთბილისური დასახლებანი (თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“, 1985), 17.*

3 Edouard-Alfred Martel, *La côte d'Azur russe (Riviera du Caucase). Voyage en Russie méridionale, au Caucase occidental et en Transcaucasie (Mission du gouvernement russe, 1903). 388 Gravures, 34 planches et coupes et 1 cart en couleurs s'après les photographies et relevés de l'auteur* (Paris: Librairie Ch. Delagrave, 1908, 236, 240.

მიჰაი ფერეკიდი და მისი მეუღლე მარია, რუმინელი სპორტსმენი ლეონ ლეონიდა. მათ ახლდათ სამი მექანიკოსი – შვეიცარიელი კელერი, ფრანგი ეჟენი და რუმინელი გიორგი. მათი მიზანი ორი მერსედესითა და ერთი ფიატით ირანში გამგზავრება იყო.

იმჟამად თბილისში არსებულ ვითარებას ამ ჯგუფის ერთ-ერთი წევრი, ფრანგი ჟურნალისტი კლოდ ანე აღწერს. მისი ცნობით, მოგზაურები თბილისში სასტუმრო „ლონდონში“ გაჩერდნენ. ვინაიდან მომსახურე პერსონალი გაფიცული იყო, სასტუმროს იცავდნენ და მოგზაურებს ემსახურებოდნენ პოლიგლოტი ჯარისკაცები, რაც ანეს თქმით, მათი ჯგუფის მიმართ გუბერნატორის⁴ დელიკატურ ყურადღების შედეგი იყო. კლოდ ანეს ოდესაში დაბადებული გერმანელი ემსახურებოდა.

ჟურნალისტის ცნობით, თბილისი, რომელშიც 200,000 სული ცხოვრობდა, არ იყო მოქცეული ისეთ ალყაში, როგორშიც ბათუმი, ქუთაისი და გორი. გაფიცვის მიუხედავად, აღდგომის საღამოს ძველ ტაძარში შუალამის წირვა მიმდინარეობდა. ქუჩებში კაზაკების პატრული დადიოდა, მუზარხომებული ჯარისკაცების ერთი ნაწილი ბაღებში დაეხეტებოდა. საფრანგეთის კონსულის, შაიეს თანხლებით, მოგზაურები ქარვასლას ესტუმრნენ, სადაც ცოტა ხნის წინ ჩამოსულ სპარსელ ვაჭრებს თავიანთი საქონელი ჰქონდათ გამოფენილი. კლოდ ანემ ყურადღება მიაქცია, რომ სპარსელებს დახვეწილი, მუქი და გამხდარი სახეები, მათ უფროსს, წვეროსან მოხუცს კი ოპიუმის მწეველის მაგვარი გრძელი და გამომშრალი თითები ჰქონდა.

ანეს ერთ-ერთმა თანამგზავრმა, პრინცმა ჟორჟ ბიბესკუმ გამყოლად ჩერქეზი ჰასანი დაიქირავა, რომელსაც მათთვის ირანში მოგზაურობის დროს თარჯიმნობა უნდა გაეწია და რომელსაც, სავარაუდოდ, რუსული, სპარსული და ფრანგულიც უნდა სცოდნოდა. მარტელის მსგავსად, ანეც დაინტერესდა, მართლა თუ ლაპარაკობდნენ თბილისში სამოცდაათ ენაზე, როგორც ამას გერმანელი მეცნიერი ამბობდა.⁵

4 გრაფი ილარიონ ივანეს ძე ვორონცოვ-დაშკოვი (1837-1916) – რუსი სახელმწიფო და სამხედრო მოხელე, გენერალ-ადიუტანტი და კავალერიის გენერალი, მეფის-ნაცვალი კავკასიაში 1905-1916 წლებში. უშუალოდ თბილისის გუბერნატორი 1899-1905 წლებში ივან ნიკოლოზის ძე სვეჩინი (1863-1930) იყო.

5 როგორც ჩანს, კლოდ ანე იცნობდა 1901 წელს გამოცემულ სერ ჰენრი ნორმანის თხზულებას, რომელშიც ავტორს გერმანელი ეგვიპტოლოგის, ჰაინრიხ კარლ ბრუგმის (1827-1894) ეს მოსაზრება მოჰყავს: „ბრუგმს თუ დაუუჯერებთ, თბილისში 70 ენაზე საუბრობენ“. – Sir Henry Norman, *All the Russias; travels and studies in contemporary European Russia, Finland, Siberia, the Caucasus, & Central Asia* (London: William Heinemann, 1901), 202. – ჰენრი ნორმანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ სრულად ინგლისურიდან თარგმნა ნათია მეჩითიშვილმა, რედაქტორი გიორგი სორდია. <https://www.academia.edu/40780334>

მოგზაურებს რამდენიმე სარეკომენდაციო წერილი ჰქონდათ და საყოველთაო გაფიცვის მიუხედავად, თბილისელები მათ მეტად გულთბილად იღებდნენ. გოლოვინის პროსპექტზე მდებარე დიდ თეატრში ისინი ორჯერ დაესწრნენ სპექტაკლებს – ოპერეტად არანჟირებულ შტრაუსის „Coquin de Printemps“-ს⁶ და „საფო“-ს⁷, რუს რეჟანად⁸ წოდებულ იავორსკაიას⁹ მონაწილეობით. ამის გამო ანე ირონიით წერს: „თბილისი. – ბოლო დღეები კავკასიაში. თეატრები გახსნილია. ამისთვის მადლობა გადაუხადოთ რევოლუციონერთა კომიტეტებს“.

ფრანგი ჟურნალისტის აზრით, საყოველთაო გაფიცვა, პირველ რიგში, პოლიტიკური იყო, რასაც „მოხერხებული ხალხი“ – სოციალ-დემოკრატები, აგრეთვე რუსი, ქართველი და სომეხი რევოლუციონერები იყენებდნენ თავიანთი მიზნებისთვის¹⁰.

ამ მოვლენებიდან ოთხი წლის შემდეგ, 1909 წლის ივნისში, საქართველოში ჩამოვიდნენ ერმინი დე როან-შაბო – პარიზის მაღალ საზოგადოებაში ცნობილი პიროვნება, საფრანგეთის პერისა და მეთერთმეტე ჰერცოგის, ალენ შარლ ლუი დე როან-შაბოს, მეუღლე და მისი ერთ-ერთი ქალიშვილი მარი – პრინც ლიუსიენ მიურას¹¹ მეუღლე. მოგზაურები სასტუმრო „ორიანტში“ დაბინავდნენ. თავისი სიძის ცნობებზე დაყრდნობით ერმინი დე როანი წერს, რომ თბილისში 1905 წლის ნოემბერში ქალაქში მიმდინარე ბრძოლებისა და ტერორის დროს მრავალი სახლი გადაიწვა, ლუსიენმა ეს სასტუმრო „საფრანგეთის საკონსულოდ აქცია და თავისი თანამემამულეები ამგვარად დააყენა ეროვნული დროშის დაცვის ქვეშ“.

6 იოზეფ შტრაუსის (1827-1870) გარდაცვალებიდან 30 წლის შემდეგ მის ცნობილ მელოდიებზე შეიქმნა ოპერეტა „Coquin de Printemps“ („კეკლევი გაზაფხული“), რომელიც 1903 წელს პირველად ვენაში დადგეს. მას საფუძვლად დაედო ადოლფ ჟენესა და ჟორჟ დიუვალის ამავე სახელწოდების ვოდევილი, ლიბრეტო ეკუთვნით კარლ ლინდაუსა და იულიუს ვილგელმს.

7 იგულისხმება ფრანგ მწერალ ალფონს დოდეს (1840-1897) რომან „საფოს“ (1884) მიხედვით დადგმული სპექტაკლი.

8 გაბრიელ რეჟანი (1856-1820) – ცნობილი ფრანგი მსახიობი ქალი.

9 ლილია იავორსკაია (1871-1921), ცნობილი რუსი მსახიობი. რუსი პუბლიცისტის, დრამატურგისა და მწერლის, თავად ვლადიმირ ბარიატინსკის (1874-1941) მეუღლე.

10 Claude Anet, *Les Roses d'Ispahan – La Perse en automobile à travers la Russie et la Caucase. A la princesse Georges Valentin Bibesco et à Madame Michel Charles Phérékyde je dédie respectueusement le récit d'un voyage dont elles ont partagé avec moi, et ennobli, les émotions* (Paris: Société d'Édition et de Publication, Librairie Félix Juven, 1907), 87-89, 97, 102, 105.

11 ლიუსიენ მიურა სალომე დადიანისა და აშილ მიურას უფროსი ვაჟი იყო.

ფრანგი ქალბატონი თბილისის მომაჯადოებელ დედაქალაქს, კავკასიის მარგალიტს და კეკლუცი ბუნებით გარშემორტყმულ არწივის ბუდეს უწოდებს. თბილისის აღმოსავლურ უბანში მისი ყურადღება მიიპყრეს გრძელ ხიფთანიანმა, მდიდრულად ჩაცმულმა სპარსელებმა, ფართო სამოსში გამოწყობილმა დოღბანდიანმა მუსლიმმა სეიდებმა და მოლებმა, თავადაპარსულმა თათრებმა ქამარში გარჭობილი ხანჯლებით, დაუდევრად ჩაცმულმა სომხებმა და ყველა ჯურის შეიარაღებულმა მთიელებმა. ცხენოსნები, ფეხით მოსიარულები, ძლიერ დატვირთული მებარგულები, ცხენები, ჯორები, ვირები – მთელი ეს ჭრელი, ხმაურიანი ორომტრიალი ოსტატურად მოძრაობდა, ამ უბანს სრულიად არაჩვეულებრივ სიცოცხლეს ანიჭებდა, იმ თვალისმომჭრელ სანახაობასა და ხიბლს ქმნიდა, რომელსაც მოგზაური თბილისში განიცდიდა. აღმოსავლურ ბაზარში სპარსელები მედიდურად ისხდნენ თავიანთი ღუქების წინ და მშვიდად ეწეოდნენ. მათ გვერდით არც ერთი ქალი არ ჩანდა: ისინი ოდნავ გადაწეული ფარდიდან ხედავდნენ ყველაფერს, მაგრამ, ჭკვიანები და ფრთხილები, ისეთივე გულმოდგინებით იმალებოდნენ, როგორითაც უსმენდნენ. ბოსტნეულისა თუ თევზის გამყიდველ ქართველ კაცებს სურსათი თავზე შემოდგმული სინებით დაჰქონდათ. როგორც ჩანს, ერმინი დე როანი კინტოებს გულისხმობს.

XIX საუკუნეში საქართველოში მოგზაურ ევროპელთა მსგავსად, ქართველების სამოსს ერმინი დე როანმაც მიაქცია ყურადღება. იგი აღნიშნავს, რომ ლუსიენის თვალწარმტაცი ღია ყავისფერი *ჩერქეზა*, ბანალური რედინგოტისაგან განსხვავებით, ბევრად უფრო მოხდენილი იყო, ბეწვის ქუდი კი – ცილინდრზე უფრო ელეგანტური. მისი თქმით, სილამაზით ცნობილ ქართველ ქალს მუქი კულულები, შუბლზე შავი ხავერდის სარტყელი, მაქმანის ვუალი და შლეიფიანი მოქარგული კაბა მას სიარულს არისტოკრატიულ ღირსებას ანიჭებდა.¹²

1908 წელს საფრანგეთის ვაჭრობის სამინისტრომ საგარეო ვაჭრობის საკითხებში მრჩეველს, მორის რონდე-სენს, საზღვარგარეთ არსებული ფრანგული სათვისტომოების მდგომარეობის შემოწმება დაავალა, რომელთა წევრები საფრანგეთის იდეების, ზნე-ჩვეულებების, ენისა და პროდუქციის გამავრცელებელი ყველაზე საიმედო შუამავლები იყვნენ. ამ დავალების შესასრულებლად მან თითქმის მთელი მსოფლიო მოიარა, 1913 წლის ზაფხულში კი, პირველი მსოფლიო ომის დაწყებამდე ერთი წლით ადრე, საქართველოს ეწვია.

მორის რონდე-სენი წერს: „თუ არ გახსოვთ, რომ V საუკუნეში დაარსებული უძველესი თბილისი 1795 წელს სპარსელებმა დაანგრიეს, რის შე-

12 Herminie de Rohan, *Les Dévoilées du Caucase; Notes de Voyage. A Son Altesse, La Princesse Salomé Murat qui m'a fait ouvrir avec une grace sans pareille les portes de son modestes lignes merveilleux Caucase, je dédie ces modestes lignes*, (Paris: S.d.,) 65-68.

დეგადაც საქართველოს მეფე დავითმა თავისი ქვეყანა 1799 წელს გადასცა რუსეთს...¹³ გაკვირვებული და თითქმის იმედგაცრუებული იქნებით იქ ახალი ქალაქის ხილვით; მისი ყველაზე თანამედროვე ნაწილი, რომელიც ულამაზესი გამაზრებისგან შედგება, ევროპის დიდი ურბანული აგლომერაციების ყველა ღირსშესანიშნაობას მოიცავს და აი, პროგრესი – ციგურებით სრიალსა და ფუნქციურიორსაც კი, საიდანაც კავკასიის დიდი მეტროპოლიის ულამაზესი პანორამა იშლება; დღეს იქ 300,000 სულია:¹⁴ ამ ანტიკური ქალაქის სიძველეს, რომელშიც დღეს ძირითადად ფრანგული მარკების უამრავი მანქანა მოძრაობს, მხოლოდ მტკვრის თავზე აღმართული დრომოჭმული სახლები, პრიმიტიული მცურავი წისქვილები და ქედზე მდებარე ძველი ქართული ციხესიმაგრის ნანგრევები შეგახსენებენ, რომლებიც სპარსულ კვარტალს გადაჰყურებენ“.

მორის რონდე-სენი თბილისის ტიგელს¹⁵ უწოდებს, რომელშიც მრავალი რასის წარმომადგენელი – სომეხი, თათარი, სპარსელი, ებრაელი, ქართველი, მეგრელი, მოსკოველი ანუ რუსი, ბერძენი, ქურთი, თურქი, ოსი, ჩერქეზი, XIX საუკუნის დასაწყისში ჩამოყვანილი დიდი კოლონიის შთამომავალი გერმანელი და მრავალი სხვა ირეოდა. ებრაელები, რომელთა რიცხვი 12,000-15,000 შეადგენდა ბევრს ვერაფერს აღწევდნენ და უმეტესწილად ღარიბებად რჩებოდნენ. ამის მიზეზი ის იყო, რომ მათ პირისპირ სავაჭრო ბრძოლისთვის უკეთ შეიარაღებული ორი ერი იდგა: სომეხები და სპარსელები. თბილისში ხშირად ამბობდნენ: „ერთი სომეხი სამ ებრაელს, ერთი სპარსელი კი სამ სომეხს გააცურებს“. მოგზაურმა თბილისში ნახა სომეხი გენერლების ლაზარევისა და ლორის-მელიქოვის საფლავები. ამიტომ იგი აღნიშნავდა, რომ რუსეთში, ისე როგორც თურ-

13 დავით ბატონიშვილი (1767-1819) ქართლ-კახეთის სამეფოს გამგებელი გიორგი XII-ის გარდაცვალების შემდეგ, 1801 იანვრიდან ივნისამდე იყო. მაგრამ რუსეთის იმპერიის წარმომადგენლებმა სამეფო სახლის წევრებს მორის არსებული წინააღმდეგობა კიდევ უფრო გაამწვავეს, რამაც უფრო დააჩქარა ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმება, რომელიც რუსეთმა 1801 წლის 12 სექტემბრის მანიფესტით შეიერთა. დავითი შეეცადა სამშობლოში დარჩენას და მმართველობაში მონაწილეობის მიღებას, მაგრამ 1803 წელს სამეფო ოჯახის სხვა წევრებთან ერთად იგი პეტერბურგში გადაასახლეს.

14 1913 წელს თბილისის სახეზე მყოფი მოსახლეობა 344,000 შეადგენდა (ვახტანგ ჯაოშვილი, საქართველოს მოსახლეობა XVIII-XX საუკუნეებში. დემოგრაფიულ-გეოგრაფიული გამოკვლევა. „მეცნიერება“, თბილისი, 1984, 107). 1913 წლის სხვა მონაცემებით, თბილისის მოსახლეობა დაახლოებით 304,000 სული იყო და ასე ნაწილდებოდა: 125,000 სომეხი, 65,000 რუსი, 54,000 ქართველი, სხვა ეროვნების წარმომადგენელი 60,000 სულზე მეტი იყო; (Г. А. Цитович, *Храмы армии и флота. Кавказский военный округ. Тифлис* (Пятигорск: Типо-литография А. П. Нагорова, 1913), 398-399).

15 ტიგელი – ცეცხლგამძლე ჭურჭელი, რომელშიც აღნობენ ან ახურებენ სხვადასხვა მასალას, ნივთიერებას.

ქეთში, ყველა ეროვნების ადამიანს, იმპერიაში ახლად შეყვანილ ხალხებსაც კი, შეეძლოთ ყველაზე მნიშვნელოვანი თანამდებობების მიღება: ყველას, გარდა ებრაელებისა.

საინტერესოა მორის რონდე-სენის ცნობა იმის შესახებ, რომ თბილისის სპარსულ ბაზარში (სავარაუდოს ის თათრის მოედანს გულისხმობს – ი.ნ.), სადაც ზოგიერთი საოცრება, ქსოვილები და ბეწვი იყო გამოფენილი, სპარსელი ვაჭარი თავის პატარა საანგარიშოზე თითოთ მარდად ითვლიდა მოგზაურის გადასახადს. ბნელი მაღაზიის ოდნავ ჭუჭყიან და ძალიან თვალწარმტაც კუთხეში მოგზაურმა კედელზე მიკრული მბზინავი საგანი შეამჩნია. იგი წერს: „ეს ტელეფონია! ამ ვაჭარს, როგორიც ის შეპერაზადას (Shéhérazade)¹⁶ დროს იყო, აქვს ტელეფონი, რომელიც ჩვენთან ფუფუნების საგანია და მხოლოდ მსხვილი ფირმების ან მდიდარი ადამიანებისთვისაა განკუთვნილი. ხშირად შემინიშნავს, რომ მატერიალური პროგრესი შორს უფრო სწრაფად მიდის, ვიდრე იმ ქვეყნებში, სადაც ის შეიქმნა“.

ალფრედ მარტელისა და კლოდ ანეს მსგავსად, რონდე-სენიც დაინტერესდა, მართლა თუ ლაპარაკობდნენ თბილისში სამოცდაათ სხვადასხვა ენაზე, როგორც ამას თავის ბოლო ნაშრომში ჩემი მეგობარი ერნესტ არმდიკონი,¹⁷ ამტკიცებდა. მისი ცნობით, ვაგონებში (ალბათ, ტრამვაის – ი. ნ.) მრავალენოვანი წარწერები იყო: რუსულად, თურქულად, სპარსულად, სომხურად, ქართულად და ზოგჯერ ბერძნულადაც. მაგრამ მან ყურადღება მიაქცია, რომ არ იყო წარწერები ფრანგულ ან გერმანულ ენებზე, თუმცა ამ ორი ენის სწავლება რუსეთში ძალიან გავრცელებული იყო. როგორც მას არწმუნებდნენ, ამ აკრძალვაში რუსეთის ხელისუფლების სურვილი ჩანდა, რომ დასავლური იდეები და შესაბამისად, მისი ენები იმპერიის კარიბჭის მიღმა დარჩენილიყო.¹⁸

ფრანგი ექიმის ცნობები თბილისის მოსახლეობის შესახებ (1917-1918 წწ.). საქართველოსთვის უმნიშვნელოვანესი პოლიტიკური ცვლილებების პერიოდში, 1917 წლის 8 აგვისტოს, თბილისში ფრანგი ექიმის,

16 შეპერაზადა – შუა საუკუნეების არაბული ზღაპრული მოთხრობების „ათას ერთი ღამის“ მთავარი გმირი.

17 ერნესტ არმდიკონი (1863-1950) – ფრანგი იურისტი და ავიაციის პიონერი პირველ მსოფლიო ომამდე. მისი ყველაზე მნიშვნელოვანი წვლილი ავიაციაში არის 1898 წელს მსოფლიოში უძველესი აეროკლუბის, Aeroclub de France-ის, დაარსება. 1908 წელს მან შეისწავლა ესპერანტო და 1910 წელს პარიზში გამოსცა წიგნი „რატომ გავხდი ესპერანტოზე მოლაპარაკე“ (*Pourquoi je suis devenu espérantiste*, Paris: Fayard, 1910), 1925 წელს კი ის Société Française pour la Propagation de l'Espéranto-ს პრეზიდენტად აირჩიეს და ამ საერთაშორისო ენას სიცოცხლის ბოლომდე იცავდა.

18 Maurice Rondet-Saint, *Aux confins de l'Europe et de l'Asie* (Paris: Plon, 1913), 162-163, 166-169, 173-174.

ლუი დარტიგის, ხელმძღვანელობით საფრანგეთის ჯანდაცვის მისია ჩამოვიდა. მისი მიზანი „რუსეთის ნაკლებად სანდო ჯანდაცვის სამსახურის დახმარება“ და კავკასიის ფრონტზე დაჭრილი მებრძოლების მკურნალობა იყო.

ფრანგი ექიმის ცნობით, თბილისში ურთულესი დღეები 1917 წლის ნოემბერ-დეკემბერში და 1918 წლის იანვარში, თებერვალსა და მარტში იყო.¹⁹ ქალაქში იყო ეთნიკური მეტოქეობა, დაპირისპირებული ინტერესები, დეზერტირობა და გერმანული პროპაგანდის მიერ ოსტატურად პროვოცირებული ღალატი. რუსეთის არმია აღარ არსებობდა, კავკასიის ფრონტი იქსაქსებოდა, ყველა საჯარო შენობაზე წითელი დროშა ფრიალებდა. ფრონტზე მყოფი ნახევარი მილიონი *ტავარისჩიზმსა* და *ბოლშევიზმში* ჩაფლული კაცი ფრონტს ტოვებდა და რამდენიმე დღის განმავლობაში ეტაპობრივად გარბოდა თბილისთან მდებარე ნავთლუდის სადგურისკენ, რომელიც გადატვირთული იყო ემიგრანტებით მცირე აზიიდან; ქართული მოსახლეობა გადატაკებული და დეზორგანიზებული იყო, ვაჭარ და მრეწველ მდიდარ სომხებს თურქების გამარჯვების შემთხვევაში განადგურების ემინოდათ, თათრები იარაღდებოდნენ. დარტიგის დასკვნით, კავკასია იმათ ნებაზე იყო, ვისაც მისი ალება სურდა; იქ ტრიუმფით შეხვდებოდნენ რამდენიმე ფრანგულ ან ინგლისურ პოლკს. თავად გიორგი ორბელიანს,²⁰ საქართველოს ძველი მეფეების შთამომავალს, რესპუბლიკელს, რომელიც დახასიათებულია როგორც შესანიშნავი ინტელექტისა და უნივერსალური ცოდნის მქონე კაცი, საქართველოს დამოუკიდებლობა საფრანგეთის პროტექტორატის ქვეშ სურდა. მისი ინტერვიუ *Excelsior*-ში²¹ დაიბეჭდა.

ლუი დარტიგის ცნობით, საფრანგეთის პრესტიჟმა ჯანდაცვის მისიას ყველაზე არისტოკრატიულ და პატივცემულ საზოგადოებაში გაუღო კარი,

19 კავკასიის ფრონტი (24.10.1914 – 30.10.1918) – შეიარაღებული კონფლიქტი ოსმალეთის იმპერიასა და რუსეთის იმპერიას შორის. სამხედრო კამპანიაში მოგვიანებით ჩაერთო აზერბაიჯანი, სომხეთი, ცენტრალური კასპიის დიქტატურა და ბრიტანეთის იმპერია. კავკასიის კამპანია მიმდინარეობდა სამხრეთ კავკასიაში, სომხეთის მთიანეთში, ტრაპიზონში, ბითლისში, მუშსა და ვანში. რუსეთის კავკასიის არმია ბოლშევიკური აგიტაციის შედეგად უმართავ ძალად იქცა. 1918 წლის იანვარში კავკასიის ფრონტზე განლაგებული არმიის ნაწილებმა ფრონტის ხაზები მიატოვეს და თბილისისკენ დაიძრნენ. საქართველოს ეროვნულმა საბჭომ, ახალშექმნილმა ქართულმა რეგულარულმა ჯარმა (პირველმა ქართულმა კორპუსმა) და სახალხო გვარდიის ნაწილებმა შეძლეს რუსეთის არმიის შეჩერება.

20 გიორგი ორბელიანი (1853-1924) – რუსეთის არმიის გენერალი. გრიგოლ ორბელიანის ძმის, ილია ზურაბის (დიმიტრის) ძე ორბელიანისა და ბარბარე ბაგრატიონ-გრუზინსკაიას ვაჟი.

21 “Excelsior” – ყოველდღიური ფრანგული გაზეთი, გამოდიოდა 1910-1940 წლებში. უპირატესობას ყოველდღიურ ინფორმაციას ანიჭებდა ფოტო ილუსტრაციების დართვით.

სადაც სრულყოფილად საუბრობდნენ ფრანგულად, რადგან თბილისის რუსული, ქართული, სომხური თუ თათრული მაღალი საზოგადოების მრავალ გამორჩეულ პიროვნებას განათლება საფრანგეთში ჰქონდა მიღებული. მათ მიერ გამართულ წვეულებებზე, სადაც რუსები, უკრაინელები, ბელორუსები, ბელგიელები, ფრანგები, ინგლისელები, ამერიკელები და სხვანი იყრიდნენ თავს, კეთილგანწყობილი კოსმოპოლიტიზმი სუფევდა. ექიმის თქმით, ცივილიზებული ჩვევების, დახვეწილობისა და ურთიერთგაგების ფონზე ეს ერთგვარი ერთა ლიგა იყო, სადაც, გერმანულის გარდა, ყველა ენაზე ლაპარაკობდნენ, ერთმანეთს კი ფრანგულად ესაუბრებოდნენ.

საქართველოს ეროვნულ დღესასწაულზე, 1917 წლის 4 ოქტომბერს, ჰოსპიტლის მთელი შემადგენლობა მცხეთაში კირიონ II-ს²² აღსაყდრებას დაესწრო.

1917-1918 წლებში ფრანგულ ჰოსპიტალში მიიღეს ყველა, ვინც კი იმ პერიოდში თბილისზე გაიარა: კავკასიაში, სომხეთსა და მესოპოტამიაში სხვადასხვა მისიით მიმავალი ფრანგი ოფიცრები, კიევისა და ურმიის ჯანდაცვის მისიების წევრები, არზრუმიდან და ტრაპიზონიდან მომავალი ფრანგი ოფიცრები და ჯარისკაცები, 1915 წლის 15 იანვარს მარმარილოს ზღვაში შესვლისას ჩაძირული ფრანგული წყალქვეშა ნავიდან «Saphir» სიკვდილს გადარჩენილი მეზღვაურები, ბელგიელი, ინგლისელი, რუმინელი, სირიელი, სპარსელი, შოტლანდიელი, ირლანდიელი, ამერიკელი, პოლონელი, სერბი, შვეიცარიელი და ბერძენი სამხედრო პირები.

ლუი დარტიგის თხზულებაში მრავალი გვერდი ეთმობა ცნობებს ქართული, სომხური და რუსული თავადაზნაურობის წარმომადგენლების, ორმოცდახუთი ექიმის (რომელთა შორის თვრამეტი ქალი იყო, სამი კი ქართველი – ვახტანგ დამბაშიძე, მაღალოვი და მერკვილაძე), თვრამეტი გენერლის (მათ შორის ხუთი ქართველი იყო – მდივანი, თარხანოვი, არჯევანიძე, მაყაევი, გაბაევი) და ჩვიდმეტი პოლკოვნიკის (მათ შორის შვიდი ქართველი იყო – გურამოვი, ერისთავი, მუხრანსკი, ამილახვარი, მდივანი, კარგარეთელი, ესაძე).

საფრანგეთის ჯანდაცვის მისიამ ქმედითი დახმარება გაუწია 1910 წელს ფრანგი მასწავლებლის, სენ-მარის, მიერ დაარსებულ თბილისის *Alliance Française*-ს ფრანგული ჯანდაცვის მისიის პროპაგანდის შედეგად, რამდენიმე დღეში მას 200-ზე მეტი წევრი – რუსი, ქართველი და სომეხი,

22 კირიონ II, ერისკაცობაში გიორგი იერონიმეს ძე საძაგლიშვილი (1855-1918) – ქართველი ისტორიკოსი, სასულიერო და საზოგადო მოღვაწე. სრულიად საქართველოს პირველი კათოლიკოს-პატრიარქი ავტოკეფალიის აღდგენის შემდეგ, 1917-1918 წლებში. საქართველოს მართლმადიდებელი სამოციქულო ეკლესიის მიერ 2002 წელს წმინდანად იქნა შერაცხილი.

შემატებოდა. მის პრეზიდენტად არჩეული იყო „საქართველოს უკანასკნელი მეფეების შთამომავალი“, პრინცესა ლიზა ორბელიანი.²³

მისიას მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდა თბილისის ფრანგულ სათვისტომოსთან. ფრანგმა ქალებმა 1917 წლის 30 დეკემბერს ფრანგული ქირურგიის ჰოსპიტალს თავიანთი ხელით მოქარგული შესანიშნავი დროშა აჩუქეს. ამ კოლონიის წევრთაგან დარტიგი ასახელებს მადამ ლუტს და მის ქალიშვილებს, რომელთა სახლში ფრანგულ-რუსული ოფისი იყო მოწყობილი; მადამ მასიუს, რომელიც დედასავით უვლიდა ფრონტელ ჯარისკაცებს; მადამ გრიესა და მადამ ფანი შაიდერს, რომელთა წყალობით პარიზული ქალთა მოდის უმაღლესმა ელეგანტურობამ კავკასიაშიც დიდ წარმატებას მიაღწია; ბატონ ტოლეს²⁴ – თბილისელი ფრანგების მამასახლისს, ბატონ ბერლემონს – საკონსულოს მდივანს, ბატონ ბერნეს – „პეტროგრადის გაზეთის“²⁵ კორესპონდენტს, ბატონ ლეონს – მამაც ოვერნელს, რომელმაც დარტიგს ჩამოსვლისთანავე მიაწოდა მეტად საჭირო ცნობები და რომელიც თავის შესანიშნავ რესტორანში სათანადოდ წარადგენდა უბადლო ფრანგულ სამზარეულოს: დარტიგი მას თბილისის ვატელს²⁶ უწოდებს; ლეიტენანტ მორისის ოჯახს, კაპრალ დიუმას, ბატონ ლოზანს – „ალიანს ფრანსეზის“ ახლად დანიშნულ მდივანს, რომელიც „თავისი ხუთი თითივით“ იცნობდა კავკასიას.

დარტიგის ცნობით, თბილისში იყო პატარა შვეიცარიული სათვისტომო, რომლის წევრების უმეტესობა განათლების სფეროში იყო დასაქმებული და ქალაქის გიმნაზიებში ფრანგულ ენას ასწავლიდა. მათ შორის დასახელებულია ბატონი დუდანი, განათლებული და გამორჩეული კაცი, რომელსაც ფრანგი ცოლი ჰყავდა. თბილისში იყო მეტად მე-

23 ელისაბედ ორბელიანი (1870-1943) – ქართველი პოეტი და მთარგმნელი. მისი მამა, ირაკლი ბატონიშვილი, ალექსანდრე ბატონიშვილის ვაჟი და ერეკლე II-ის შვილიშვილი იყო. მისი დედა, თამარი, დავით ჭავჭავაძისა და გიორგი XII-ის შვილიშვილის, რუსეთის სამეფო კარის ფრეილინას, ანა ელიზბარის ასულ ბაგრატიონ-გრუზინსკაიას ქალიშვილი იყო. ელისაბედ ორბელიანის მეუღლე იყო მეუღლე იყო მამუკა ივანეს ძე ორბელიანი (1873-1924), ქართული დრუჟინის ერთ-ერთი ორგანიზატორი.

24 ბათუმში სანაოსნო კომპანიის თანამშრომლის, ტოლეს ცნობით, ცოტა ხნის წინ 99 წლის ასაკში გარდაცვლილი მისი ბებია ლეგენდარული ფიგურა ყოფილა. ერთი კაცის დახმარებით იგი სულ ახალგაზრდა ჯერ ბათუმში, იქიდან კი თბილისში ჩასულა, სადაც ის ჯერ მასწავლებლად მსახურობდა, შემდეგ კი მოდებისა და სიახლეების პირველი მაღაზია გაუხსნია (Rohan, Les dévoilées du Caucase, 247, 252).

25 1917 წლის მარტიდან ნოემბრამდე გაზეთი „პეტროგრადის გაზეთი“ დროებით მთავრობას უჭერდა მხარს.

26 შვეიცარიელი ფრანგი ფრანსუა ვატელი (1631-1671) ჯერ ნიკოლა ფუკეს, შემდეგ კი პრინც კონდეს (1621-1686) კარის მეტრდოტელი იყო. იგი კუიტირინგის (ინგ. catering) – საზოგადოებრივი კვების დამაარსებლად ითვლება.

გობრული ინგლისური კოლონია, რომელსაც ქალაქში თავისი კლუბი ჰქონდა.²⁷

ქართველ პოლიტიკოსთაგან დარტიგი ასახელებს მხოლოდ ქალაქის მერს, ბატონ ელიაზას,²⁸ რომელსაც საფრანგეთის სახელმთ შესთავაზა ქალაქის მეურვეობის ქვეშ ყველა აუცილებელი მასალა პატარა ფრანგული ჰოსპიტლის ან დიდ საავადმყოფოში ერთი განყოფილების შესაქმნელად, სადაც შენარჩუნდებოდა საფრანგეთის ტრიკოლორი, რომელიც საფრანგეთის ჯანდაცვის მისიისთვის გამოყოფილ, თბილისის დასავლეთ ნაწილში, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, ვერის ხიდთან²⁹ მდებარე, ყოფილ ლაზარეთ №392-ზე – „კავკასიის ფრანგულ ქირურგიულ ჰოსპიტალზე“ (Hôpital chirurgical français du Caucase) ფრიალებდა.

1818 წლის 11 მაისს ლუი დარტიგმა ფრანგული ჰოსპიტალი – ქალაქის ჯანდაცვის განყოფილებას, ბიბლიოთეკა კი საქართველოს უნივერსიტეტს გადასცა. საფრანგეთის ჯანდაცვის მისია თბილისში 1917 წლის აგვისტოდან 9 თვის განმავლობაში მსახურობდა და იქიდან 1918 წლის 15 მაისს, 26 მაისს საქართველოს რესპუბლიკის გამოცხადებამდე 11 დღით ადრე, გამგზავრა სამშობლოსკენ. მისი ცნობით, 16 მაისს, თბილისიდან მისიის გამგზავრების მეორე დღესვე, იქ შევიდა საზეიმო უნიფორმაში გამოწყობილი კაიზერის გერმანელი კაპიტანი³⁰ შინაგან საქმეთა მინისტრის, რამიშვილის,³¹ თანხლებით. ქართველებს, რომლებმაც მიიღეს გერმანელების მეურვეობა, მაგრამ ჯერ კიდევ არ იცოდნენ მისი სიმძიმის ძალა, კაპიტანმა საავადმყოფოს დასაცვლელად 24 საათი მისცა.

ბრიტანეთის დაზვერვის ოფიცრის ცნობები თბილისის მოსახლეობის შესახებ (1919 წ.). დიდი ბრიტანეთის დაზვერვის ოფიცერი, სპორტსმენი და პიონერი ავიატორი, პოლკოვნიკი სერ ალფრედ „ტობი“ როულინსონი თბილისში 1919 წლის თებერვლიდან სექტემბრამდე მსახურობდა. მისი თქმით, რევოლუციამდე საქართველოში იყო მდიდარი, განათლებული მემამულე არისტოკრატია და დახვეწილი, სტუმართმოყვარე

27 Louis Dartigues, *La Mission Sanitaire Chirurgicale Française du Caucase (1er Juillet 1917 – 13 Juillet 1918)*. 45 Figures originales (Paris, A. Maloine & Fils, Editeurs, 1919), 24-27, 32, 36, 87-88, 94, 101-102, 107-109, 112.

28 ნიკოლოზ ელიაზა (1876-1937) – იურისტი და პოლიტიკოსი, 1918 წლიდან 1919 წლის მარტამდე თბილისის მერი იყო.

29 ვერის ხიდს უწოდებდნენ აგრეთვე მტკვარზე გადებულ ხიდს, რომელსაც შემდგომში ელბაქიძისა შეარქვეს (კვირკველია, *ძველთბილისური დასახელებანი*, 15).

30 როგორც ჩანს, ლუი დარტიგი გულისხმობს კაპიტან იენო ფონ ეგან-კრიგერს, 1918 წელს გერმანული სამხედრო მისიის ხელმძღვანელს საქართველოში.

31 ნოე რამიშვილი (1881-1930) – საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობის პირველი თავმჯდომარე. 1918 წლის 22 აპრილს დაინიშნა ამიერკავკასიის დემოკრატიული ფედერაციული რესპუბლიკის შინაგან საქმეთა მინისტრად.

ხალხი. მაგრამ მათი ბედი ტრაგიკული აღმოჩნდა, რადგან მიწის ძველ მფლობელებს ფული აღარ ჰქონდათ და ისინი პირადი ნივთების გაყიდვით ცხოვრობდნენ, პრინცესები კი თავიანთი მშობლებისა თუ შვილების სარჩენად მოახლეებად მსახურობდნენ ან სიამოვნებით თანხმდებოდნენ ნებისმიერ სამუშაოს. ამასთან, ქართველი კეთილშობილები იმდენად ამაყები იყვნენ, რომ ინგლისელებისგან არავითარ დახმარებას, ცეცხლის დასანთებად შეშასაც კი, არ იღებდნენ. მათ მდგომარეობას პოლკოვნიკი საფრანგეთის რევოლუციის დროინდელ ვითარებას ადარებს, მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ საქართველოში არისტოკრატებს არ ან არც ისე ხშირად კლავდნენ, ხალხი კი მხოლოდ იმით კმაყოფილდებოდა, რომ ისინი შიმშილობდნენ.

მისი თქმით, ქართველები სრულიად განსაკუთრებული ხალხი იყო – იმყამად მათ ჰქონდათ ის, რასაც სიამოვნებით უწოდებდნენ ჯარს, რომელიც კავალერიის, არტილერიისა და ქვეითი ჯარის მცირე და უმნიშვნელო რაზმებისგან შედგებოდა. მათი ოფიცრები ქალაქში პატრონტაშებით³² დაფარული ბრწყინვალე მუნდირებით, ინვრუსტირებული ხანჯლებითა და პისტოლეტებით, წელში ძალიან ვიწრო გრძელ კალთიანი სამოსითა და ასრტახანული კრაველის ქუდებით დადიოდნენ.³³

ბრიტანელი ჟურნალისტის ცნობები თბილისის მოსახლეობის შესახებ (1919 წ.). 1919 წლის ნოემბერ-დეკემბერში თბილისში მყოფი ბრიტანელი ჟურნალისტი, კარლ ერიკ ბექჰოფერ რობერტსიც შეეხო ქართველების სამხედრო შესაძლებლობებს. ქართული ჯარის შესახებ მის მიერ ნოე რამიშვილისგან მიღებული ინფორმაციის თანახმად, შემოდებული იყო სავალდებულო სამხედრო სამსახურში გაწვევა. 21 წლის ასაკიდან სავალდებულო სამხედრო სამსახურის ვადა ქვეითებისა და კავალერიისტებისთვის – 16, არტილერიისტებისა და სამხედრო ინჟინრებისთვის 20 თვე იყო. მშვიდობიან დროს ქართულ არმიაში 16,000 ადამიანი იყო, მაგრამ საჭიროების შემთხვევაში შესაძლებელი იქნებოდა 150,000-200,000 გაწვრთნილი კაცის გამოყვანა. მაგრამ რამიშვილმა არავითარი ინფორმაცია არ მისცა ჯარის შეიარაღებისა და აღჭურვილობის შესახებ, რაც მთავრობის სხვა წევრებისგანაც საიდუმლოდ იყო დაცული. რობერტსის შეფასებით, ქართველებს სერიოზული საბრძოლო ძალა არ ჰყავდათ.

რობერტსის თქმით, ზოგიერთი დამახასიათებელი ნიშნის მიხედვით, საქართველო ძველ დროსთან შედარებით დიდად არ შეცვლილიყო, თბილისი კი მუდამ ცოცხალი ქალაქი იყო: ერთ საღამოს ინგლისელ ოფიცერთან ერთად ოპერადან დაბრუნებულ ჟურნალისტს სასტუმროდან სა-

32 ვაზნების სატარებელი. ძირითადად ტყავისაგან მზადდებოდა და მხარილღვი იკიდებოდა.

33 Alfred Rawlinson, *Adventures In The Near East 1918-1922/1923* (London, By Jonathan Cape, 1923), 123, 125-126.

შინელი ხმაური შემოესმა. რესტორანში თეფშებითა და ბოთლებით სავსე გრძელ მაგიდასთან ყველა ფენის, ასაკისა და გარეგნობის ორმოცდაათი-სამოციოდე ქართველი მამაკაცი იჯდა. ისინი საქართველოს მევენახეთა კოოპერატივის ასოციაციის ოცდამეხუთე წლისთავს აღნიშნავდნენ. ოთახის ბოლოს განთავსებული ორკესტრის – დოლის, სალამურისა და დუდუკის ხმაურიან ჰანგებზე სამი მათგანი ქართულ ცეკვას ასრულებდა. ინგლისელი ჟურნალისტი აღნიშნავს, რომ ქართველს მცირედი საბაბითაც უყვარდა ცეკვა და მეგობრების აპლოდისმენტების მოსმენა. რობერტისა და მისი თანმხლებების დანახვაზე ორკესტრი გაჩუმდა და ფორტე-პიანოზე ჯერ “Tipperary”³⁴ დაუკრეს, რომელიც ბრიტანეთის ეროვნული ჰიმნის ფუნქციას ასრულებდა, შემდეგ კი “Who Were You With Last Night?”.³⁵ მომდევნო საღამოს რობერტი ქალაქის მთავარ კაფეში საქართველოს მთავრობის პროკურორის თანაშემწის მიერ შესანიშნავად შესრულებულ საღალბო სიმღერებს შეესწრო. ამ ამბების გამო იგი წერს: „შვებით ვიგრძენი, რომ ეს უფრო ჰგავს ნამდვილ საქართველოს“.

რობერტის სხვა ცნობით, ბოლო წლებში თბილისში პეტროგრადიდან და მოსკოვიდან ჩამოსული პოეტები, მხატვრები, მოცეკვავეები, მომღერლები, მსახიობები და ფილოსოფოსები იყრიდნენ თავს. მათ შორის იგი ასახელებს სორინსა³⁶ და სუდეიკინს.³⁷ თბილისის მთავარ პროსპექტზე მდებარე კაფე „ინტერნაციონალში“ გამართული ერთ-ერთი ვახშმის შემდეგ ახალგაზრდა ქართველი პოეტების ლიდერი პაოლო იაშვილი (1894-1937) სკამზე დამდგარა და ხმამაღლა უთქვამს: „მსოფლიო კულტურის ცენტრი თბილისია და არა პარიზი“. რობერტის თქმით, იაშვილს, „ჩინებულ ბიჭსა და შუალამის თბილისის მეფეს“, მიწისქვეშა კაბარე „ქიმერიონი“³⁸ შეხვდებოდა, რომლის უზარმაზარი დარბაზი პეტროგრაძელ მოდერნისტ მხატვარ სერგეი სუდეიკინს მოეხატა. იქ ისმოდა ბოშური სიმღერები, რეგტიმი³⁸ ამერიკელი ზანგების შესრულებით, რომლებიც,

34 “It’s a Long Way to Tipperary” („ტიპერერიმდე გრძელი გზა“) – ბრიტანული არმიის მარშის სიმღერა. შეიქმნა 1912 წელს. ომის დროს ეს სიმღერა ძალიან პოპულარული იყო მოკავშირეებს შორის.

35 “Who Were You With Last Night?” („ვისთან ერთად იყავი წუხელ?“) ეს სიმღერა აგრეთვე 1912 წელს დაიწერა და პირველი მსოფლიო ომის დროს ისიც ძლიერ პოპულარული იყო.

36 საველი აბრამის ძე სორინი (1878-1953) – ბელორუსი, ფრანგი და ამერიკელი პორტრეტისტი მხატვარი.

37 სერგეი სუდეიკინი (1882-1946) – თეატრის მხატვარი, გრაფიკოსი, ავანგარდისტი. 1919 წლის აპრილში გადმოსახლდა თბილისში, სადაც მოხატა ლიტერატურული კაფე „ქიმერიონი“. ამჟამად შოთა რუსთაველის სახელობის სახელმწიფო თეატრის გარდერობი, და „არგონავტების ნავი“ – 1918 წელს გახსნილი პოპულარული ბოჰემური ტიპის სტუდია, დღეს ოფიცრების სახლის სარდაფი.

38 რეგტიმი (Rag-time) – მუსიკალური სტილი, რომელიც 1890-1910-იან წლებში იყო

რობერტის თქმით, ღმერთმა უწყოდა იქ როგორ მოხვდნენო, მოცეკვავე ლილია ჯონსონს³⁹ კი ერთ თვეში მოეხიბლა მთელი თბილისი.

ინგლისელმა ჟურნალისტმა „ქიმერიონში“ გაიგნო გიორგი გურჯი-ევი,⁴⁰ რომლის შესახებ პირველი ცნობები ინგლისურ ენაზე სწორედ მის წიგნშია მოცემული. რობერტის თქმით, გურჯიევს, როგორც სამყაროს მარადიული საიდუმლოებების გზამკვლევეს, ყველა აფასებდა და ლამის თაყვანს სცემდა. იგი ინგლისელ ჟურნალისტს ნაკლებად ცნობილ ქართულ და სპარსულ რესტორნებს აცნობდა, რომელთაგან ერთ-ერთი მიწისქვეშა „მარანი“ იყო. მოგზაური მასთან ერთად ესტუმრა თბილისის ცნობილ აბანოსაც, სადაც მათ წვერიანი სპარსელი მეაბანოე ემსახურებოდა⁴¹.

ფრანგი პედაგოგის ცნობები თბილისის სასწავლო დაწესებულებების შესახებ (1925 წ.) 1925 წლის აგვისტოსა და სექტემბერში ფრანგმა პედაგოგმა და მწერალმა მორის ვულენსმა რუსეთის განათლების მუშაკთა პროფკავშირის მიწვევით ევროპელი დელეგატების მეორე ჯგუფთან ერთად ჯერ ლენინგრადისა და მოსკოვის, 17-20 სექტემბერს კი თბილისის სასწავლო დაწესებულებები დაათვალიერა. ამას გარდა, დელეგატები თბილისში ეწვივნენ ზაპესს, აბანოს, ბაზარს საქართველოს ისტორიისა და ბუნების ცენტრალურ მუზეუმს და ოპერის თეატრს, სადაც დელეგაციის წევრებმა ქართველ მოსწავლეებთან და პედაგოგებთან ერთად „ინტერნაციონალი“ იმღერეს. საქართველოში არსებულ პოლიტიკური ცვლილება მუსიკასაც შეეხო.

მორის ვულენსი თბილისის ეთნიკურ შემადგენლობას სკოლებში ენების სწავლების მიხედვით გვაცნობს. იგი საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ საქართველოში, სადაც თითქმის მთელი მოსახლეობა დაახლოებით 2,5 მლნ სული⁴² ძირითადად ქართულად ლაპარაკობდა, ამ ენას ენიჭებოდა

განსაკუთრებით პოპულარული.

39 ლილია აბრამოვიჩი (1896-1969) – რუსი მოცეკვავე, მომღერალი და მსახიობი. 1914 წელს ინგლისელ მოცეკვავესა და მსახიობთან ალბერტ ჯონსონთან ქორწინების შემდეგ მისი გვარი მიიღო.

40 გიორგი ივანეს ძე გურჯიევი (1866-1877-1949) – ფილოსოფოსი და მისტიკოსი. მისი მამა, ივანე გურჯიევი ბერძენი, დედა – სომეხი თავრიზოვ-ბაგრატიუნის ოჯახიდან იყო.

41 Carl Eric Bechhofer Roberts, *In Denikin's Russia and the Caucasus, 1919-1920: Being a Record of a Journey to South Russia, the Crimea, Armenia, Georgia, and Baku in 1919 and 1920* (London, Published by: W. Collins sons &, 1921), ix, 52, 58, 62-67, 69.

42 1927 წლის მონაცემების მიხედვით, 1926 წელს საქართველოს მოსახლეობა 2.641.387 სულს, თბილისის მოსახლეობა კი 282.918 სული იყო და ბევრად აღემატებოდა სომხურ მოსახლეობას, რაც საქართველოს სხვადასხვა რეგიონიდან ჩამოსული ადამიანების თბილისში დასახლებულად ჩამოსვლამ განაპირობა 'ა. რუხაძე, *საქართველოს მოსახლეობა 1926 წ. 17 დეკემბრის აღწერით. მე-2 გამოცემა (შესწორებული 1927 წ. 15 მარტისათვის)*, საქართველოს სტატისტიკის ცენ-

უპირატესობა. მისი თქმით, „ცარიზმის დროს აკრძალული და მენშე-ვიკების მიერ თეორიულად აღდგენილი ქართული ენა⁴³ ბოლშევიკური რევოლუციის შემდეგ კვლავ ქვეყნის ოფიციალური ენა იყო“. სკოლებში მეცადინეობა ქართულ ენაზე მიმდინარეობდა, რუსული და გერმანული კი როგორც უცხო ენა, ისე ისწავლებოდა. თბილისში მცხოვრები ეთნიკური უმცირესობებისთვის სკოლებში სწავლება სომხურ, თურქულ (1936 წლამდე აზერბაიჯანულად წოდებულ ენას უმართებულოდ „თათრულ ენას“ უწოდებდნენ – ი. ნ.) და ბერძნულ ენებზე მიმდინარეობდა. მორის ვულენსის თხზულებას ერთვის ფოტომასალა და რამდენიმე ილუსტრაცია, რომელთა შორის არის ქართველი მოსწავლის, ნ. არონიშიძის, რვეულიდან გადაღებული ორი ნახატი.

ქართული ენის ცოდნის მნიშვნელობას ვულენსის შემდეგი ცნობაც მოწმობს. თბილისის სასწავლებლების პროფკავშირულ ორგანიზაციაში „ძველი რეჟიმის ბურჟუაზიული ოჯახის წარმომადგენელი“ მბეჭდავად მომუშავე ახალგაზრდა ქალი, რომელსაც განათლება სმოლნიში,⁴⁴ იურიდიული ცოდნა კი პარიზში ჰქონდა მიღებული, საბჭოთა ხელისუფლების მომხრე იყო. იგი შიშობდა, რომ პროფკავშირში მისი მუშაობა დიდხანს ვერ გაგრძელდებოდა, რადგან მან მხოლოდ რუსული, თურქული და ფრანგული იცოდა, ქართულის არცოდნის გამო კი სამუშაოდ მოწყობა შეუძლებელი იყო.

საინტერესოა მორის ვულენსის ცნობით, ფრანგული კოლონიის ერთ-ერთი წარმომადგენელი, ბერძენ ომერზე (Homère) გათხოვილი მარსელელი ქალი, თბილისის ცენტში მდებარე საკონდიტრო-კაფეს ოც წელზე მეტი ხნის განმავლობაში მართავდა. იგი უკმაყოფილო იყო, რადგან მისი 10 წლის ვაჟს სკოლაში არ იღებდნენ, რადგან მისი მამა პროფკავშირის წევრი არ იყო.⁴⁵

ტრალური სამმართველო, 1927, 10, 13).

43 „1918 წლის შემოდგომიდან თბილისში სკოლათა დიდი ნაწილში სწავლება უკვე ქართულ ენაზე მიმდინარეობდა. მუშაობდა ეთნიკური უმცირესობების – სომხური, აზერბაიჯანული და რუსული სკოლებიც, სადაც სწავლება მათ მშობლიურ ენებზე წარიმართებოდა“ (ირაკლი ირემაძე, „დემოკრატია სოციალურის ინერციით – რესპუბლიკა ახალი სკოლის შენებაში“. <https://civil.ge/ka/archives/249198> (15.08.2018))

44 სმოლნის კეთილშობილ ქალთა ინსტიტუტი დაარსდა 1764 წელს და იარსება 1917 წლის ოქტომბრამდე, განთავსებული იყო სანკტ-პეტერბურგში, სმოლნის შენობაში.

45 საფრანგეთში გამგზავრებამდე, ევროპელი პედაგოგები ანატოლი ლუნაჩარსკის – 1917-1929 წლებში განათლების პირველ სახალხო კომისარს შეხვდნენ. ვულენსმა მას თბილისში მარსელელი ბავშვის შესახებ უამბო. კომისრის თქმით, მათ ჯერ ვერ მიეღწიათ სრული სამართლიანობისათვის, მაგრამ როდესაც სკოლებში არ იყო საკმარისი ადგილები, უფასოდ მოკრძალებული შემოსავლის მქონე მე-

ფრანგი პედაგოგი გვაწვდის ინფორმაციას 1924 წლის აჯანყების შემდეგ ქართველ თავადაზნაურობის წინააღმდეგ განხორციელებული რეპრესიების შესახებ. მის კითხვებზე, თუ რას ფიქრობდა ფრანგი ქალი მთავრობის, რევოლუციისა და არსებული ვითარების შესახებ, იგი ხმადაბლა, ტირილნარევი ხმით ამბობდა: „ოჰ! ბატონო! იმდენი ხოცვა-ჟლეტა იყო. ეს საშინელებაა. პრინციები, სამეფო ოჯახის მეტად სასიამოვნო პრინციები აქ ხშირად მოდიოდნენ ყავის დასალევად. დიახ, დიახ, აი, ამ თავაზიან პრინციებს ერთ ღამეს მიაკითხეს, მთებში წაიყვანეს და მათ შესახებ მეტი არაფერი გაგვიცია“. იგი უკმაყოფილო იყო მთავრობით, რადგან მისი ძველი მუდმივი კლიენტები ან ქვეყნიდან იყვნენ წასული, ან გარეთ აღარ გამოდიოდნენ,⁴⁶ ხოლო ასე თუ გაგრძელდებოდა, კაფესაც მალე დახურავდა. მან მორის ვულენსს ომერის ოჯახის სალამის გადაცემა სთხოვა პარიზში, XVI უბანში, თეოფილ გოტიეს ქუჩა № 39-ში მცხოვრები ბატონი Ambachizzi-სთვის.⁴⁷ სავარაუდოა, რომ იგულისხმება ლუი დარტიგის თხზულებაში მრავალგზის ნახსენები ქართველი ექიმი და პოლიტიკური მოღვაწე, ვახტანგ ღამბაშიძე, რომელიც პარიზში 1924 წლიდან დასახლდა.

დასკვნა. ამგვარად, XX საუკუნის პირველ მეოთხედში, პირველი მსოფლიო ომის დაწყებამდე თბილისში ჩამოსული მოგზაურები – ალფრედ მარტელი, კლოდ ანე, ერმინი დე როანი, მორის რონდე-სენი, მოსახლეობის ეთნორელიგიურ შემადგენლობას ქალაქში სალაპარაკო ენების მიხედვით გვაცნობენ. მათი ცნობებიდან ჩანს, რომ ე.წ. ძველი თბილისის ქუჩებსა და ბაზრებში კვლავ ჩანდნენ ჩრდილოთ კავკასიელები და სპარსელები.

1917-1918 წლებში თბილისში ცხრა თვის განმავლობაში მყოფი ექიმი დარტიგის ცნობებიდან ჩანს, რომ კავკასიის ფრონტის რღვევის გამო თბილისი მნიშვნელოვანი სატრანზიტო ცენტრი იყო და იმჟამად ქალაქში იმდენი სხვადასხვა ეროვნების ხალხი ირეოდა, როგორც ეს სხვა დროს არ ყოფილა. აღსანიშნავია, რომ თბილისის ქართულ, სომხურ, რუსულ და თათრულ განათლებულ საზოგადოებასთან კომუნიკაციის ენა ფრანგული იყო. საინტერესოა მისი ცნობა იმის შესახებაც, რომ ფრანგული კოლონიის გარდა, თბილისში შვეიცარიელების მცირერიცხოვანი სათვისტო-

ზოვის შვილის მიღება იყო უმჯობესი და არა კომერსანტისა, რომელსაც უეჭველად ექნებოდა ბავშვისთვის კერძოდ სწავლების საშუალება.

46 მაღამ ომერის ამ ცნობებში 1924 წლის აჯანყების დამარცხების შემდეგ მიმდინარე მასშტაბური რეპრესიები უნდა იგულისხმებოდეს.

47 Maurice Wullens, *Paris, Moscou, Tiflis: notes et souvenirs d'un voyage à travers la Russie soviétique*; préface de Henri Guilbeaux, (Éditions de la revue littéraire des Primaires: "Les Humbles", 1927), 146, 166, 175, 205.

მოც იყო, მაგრამ პოლიტიკური კონიუნქტურიდან გამომდინარე დარტიგი საერთოდ არ ახსენებს თბილისის გერმანულ კოლონიას.

1919 წელს, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის დროს, თბილისში მყოფი პოლკოვნიკი როულინსონი ქართველი თავადაზნაურობის მძიმე ყოფას, ჟურნალისტი რობერტი კი თბილისის ბოჰემურ ცხოვრებას აღწერს. ორივე ინგლისელი აღნიშნავს საქართველოს ჯარის სისუსტეს.

თბილისში 1925 წელს ჩამოსული მორის ვულენსი ეხება თბილისში განათლების საკითხს და ხაზს უსვამს ქართული ენის ცოდნის მნიშვნელობას, აგრეთვე გადმოგვცემს 1924 წლის აჯანყების შემდეგ ქართველი თავადაზნაურობის მიმართ განხორციელებული რეპრესიების შესახებ.

გამოყენებული ლიტერატურა

ირემაძე, ირაკლი. „დემოკრატია სოციალურის ინერციით – რესპუბლიკა ახალი სკოლის შენებაში“. <https://civil.ge/ka/archives/249198> (15.08.2018)

კვირკველია თენგიზი. *ძველთბილისური დასახელებანი*. თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“, 1985.

რუხაძე, ა. საქართველოს მოსახლეობა 1926 წ. 17 დეკემბრის აღწერით. მე-2 გამოცემა (შესწორებული 1927 წ. 15 მარტისათვის). საქართველოს სტატისტიკის ცენტრალური სამმართველო. 1927, 10, 13).

ჯაოშვილი ვახტანგი. *საქართველოს მოსახლეობა XVIII-XX საუკუნეებში. დემოგრაფიულ-გეოგრაფიული გამოკლევა*. თბილისი: „მეცნიერება“, 1984.

ჰენრი ნორმანის ცნობები საქართველოს და კავკასიის შესახებ. ინგლისურიდან თარგმნა ნათია მეჩითიშვილმა, რედაქტორი გიორგი სორდია. <https://www.academia.edu/40780334>

Anet, Claude. *Les Roses d'Ispahan – La Perse en automobile à travers la Russie et la Caucase. A la princesse Georges Valentin Bibesco et à Madame Michel Charles Phérékyde je dédie respectueusement le récit d'un voyage dont elles ont partagé avec moi, et ennobli, les émotions*. Paris: Société d'Édition et de Publication, Librairie Félix Juven, 1907.

Dartigues, Louis. *La Mission Sanitaire Chirurgicale Française du Caucase (1er Juillet 1917 – 13 Juillet 1918). 45 Figures originales*. Paris: A. Maloine & Fils, Editeurs, 1919.

Martel, Edouard-Alfred. *La côte d'Azur russe (Riviera du Caucase). Voyage en Russie méridionale, au Caucase occidental et en Transcaucasie (Mission du gouvernement russe, 1903)*. 388 Gravures, 34 planches et coupes et 1 cart en couleurs s'après les photographies et relevés de l'auteur. Paris: Librairie Ch. Delagrave, 1908.

- Norman, Sir Henry. *All the Russias; travels and studies in contemporary European Russia, Finland, Siberia, the Caucasus, & Central Asia*. London: William Heinemann, 1901.
- Rawlinson, Sir Alfred. *Adventures In The Near East 1918-1922/1923*. London: By Jonathan Cape, 1923.
- Roberts, Carl Eric Bechhofer. *In Denikin's Russia and the Caucasus, 1919-1920: Being a Record of a Journey to South Russia, the Crimea, Armenia, Georgia, and Baku in 1919 and 1920*. London: Published by: W. Collins sons &, 1921.
- Rohan, Herminie de. *Les Dévoilées du Caucase; Notes de Voyage. A Son Altesse, La Princesse Salomé Murat qui m'a fait ouvrir avec une grace sans pareille les portes de son modestes lignes merveilleux Caucase, je dédie ces modestes lignes*. Paris: S.d.
- Rondet-Saint, Maurice. *Aux confins de l'Europe et de l'Asie*. Paris: Plon, 1913.
- Wullens, Maurice. *Paris, Moscou, Tiflis: notes et souvenirs d'un voyage à travers la Russie soviétique*; préface de Henri Guilbeaux. Éditions de la revue littéraire des Primaires: "Les Humbles", 1927.
- Цитович, Г. А. *Храмы армии и флота. Кавказский военный округ. Тифлис*. Пятигорск: Типо-литография А. П. Нагорова, 1913.

THE POPULATION OF TBILISI AS OBSERVED BY EUROPEAN TRAVELLERS BETWEEN THE YEARS 1903 AND 1925

Abstract

This article will introduce the accounts of European travellers regarding the ethno-religious composition of the population of Tbilisi in the early 20th century. The travellers are as follows: Edouard Alfred Martel (1903), Claude Anet (1905), Duchess Hermine de Rohan (1909) and Maurice Rondet-Saint (1913). At the time of their travels, Georgia was part of the Russian Empire. At the time of the Russian Revolution in 1917, a French health mission led by Dr. Louis Dartigues arrived in Tbilisi. During the First Republic of Georgia in 1919, Tbilisi was visited by British intelligence officer Colonel Sir Alfred "Toby" Rawlinson and British journalist Carl Eric Beckhofer Roberts. In 1925, during the Soviet era, Tbilisi was visited by the French teacher and trade unionist Maurice Wullens.

Keywords: *Tbilisi, Edouard A. Martel, Claude Anet, Maurice Rondet-Saint, Louis Dartigues, Carl Roberts, Maurice Wullens*

French travellers' observations on the population of Tbilisi during the period 1903-1913. In the autumn of 1903, Edouard Alfred Martel, the French geographer and founder of French speleology, paid a visit to Tbilisi. Martel observed the remarkable diversity of the city's population, noting the variety of clothing, headgear, and weapons. He postulated that the inhabitants of Tbilisi might speak as many as seventy languages, as travellers had reported, and that the Tatar market, Maidan, might be considered a veritable Babylon of cosmopolitanism, with a multitude of types, races, and idioms.

Among the group of European travellers who arrived in Tbilisi during the 1905 revolution was the French journalist Claude Anet. In his essay, he observes that the majority of the city was on strike, including the personnel of the London Hotel where the travellers were residing. Polyglot soldiers were deployed to safeguard the hotel and attend to the travellers, including a German soldier born in Odessa. Similarly, Claude Anet, akin to Alfred Martel in his work, highlights that seventy languages were spoken in Tbilisi. Despite the strike, Easter services were conducted in the old church. The travellers attended two performances at the

“Bolshoi Theatre.” Anet wrote ironically: “Tbilisi. The last days in the Caucasus. The theatres are open. We must thank the revolutionary committees for this”.

Four years after these events, in June 1909, a prominent member of Parisian high society, the Duchess Hermine de Rohan, arrived in Georgia. In her writings, she noted that the eastern part of Tbilisi was populated by a wide variety of people, including richly dressed Persians, Tatar sayyids and mullahs in loose robes and turbans, Tatars with shaved heads and daggers at their belts, casually dressed Armenians, armed mountaineers, heavily laden porters, pedestrians and horsemen. In the eastern bazaar, Persian merchants could be seen sitting outside their tents, smoking leisurely cigarettes as they waited for potential customers. The whole scene was visually attractive and had a certain charm for the traveller to Tbilisi. Like the Europeans who visited Tbilisi in the nineteenth century, Herminie de Rohan observed the clothes worn by the Georgians. She found the Circassian coat more refined than the redingote and the fur hat more refined than the top hat. She also noted that the velvet headband, the lace veil, and the embroidered dress with a tail added a touch of aristocratic grace to the walk.

In the summer of 1913, Maurice Rondet-Saint arrived in Tbilisi, having been employed by the French Ministry of Trade in the capacity of a foreign trade adviser. His objective was to examine the status of the French communities abroad, which were the most effective disseminators of French ideas, customs, language and products. In his work, he described Tbilisi as a melting pot, where representatives of a multitude of ethnic groups coexisted. The population of Tbilisi was diverse, comprising Armenians, Tatars, Persians, Jews, Georgians, Mingrelians, Russians, Greeks, Kurds, Turks, Ossetians, Circassians, descendants of German colonists and numerous other ethnic groups. The Jewish population, estimated at between 12,000 and 15,000, was predominantly impoverished, as the two nations, Armenians and Persians, were better equipped to engage in commercial competition. Similarly, Maurice Rondet-Saint makes reference to the fact that seventy languages were spoken in Tbilisi, as evidenced by the works of Alfred Martel and Claud Anet. He observed the presence of multilingual inscriptions on trams in Russian, Turkish, Persian, Armenian, Georgian, and occasionally Greek. Notably, no French or German inscriptions were observed, despite the widespread teaching of these languages in Russia. This has been attributed to a deliberate decision by the Russian authorities to prevent the spread of Western ideas and, consequently, the languages associated with them within the borders of the empire.

Information about the population of Tbilisi by Louis Dratigues (1917-1918). The French Surgical Sanitary Mission, under the direction of French physician Louis Dartigues, arrived in Tbilisi on 8 August 1917, at the height of

the Russian Revolution. The objective of the mission was to provide assistance to the Russian health system and to treat wounded military personnel from the Caucasus front. Dartigues observed that the prestige of the French name facilitated integration into the most aristocratic and respectable society, where good cosmopolitanism was the norm. The society in question was comprised of individuals from a multitude of backgrounds, including Russians, Ukrainians, Belorussians, Georgians, Armenians, Tatars, Belgians, French, English, Americans, and others. It may be described as a veritable League of Nations, a melting pot of civilised habits, refinement, and understanding. All languages were spoken there, with the exception of German, and French was the dominant language of communication.

Dartigues observed that the most challenging periods for Tbilisi were those spanning November to December 1917 and January, February and March 1918. The city was beset by a multitude of challenges, including ethnic tensions, conflicts of interest, desertion, and deliberate German propaganda. The Russian army was no longer a viable unit, and the Caucasian front was in a state of collapse. Over the course of several days, approximately half a million individuals, influenced by the ideologies of Tavarshism and Bolshevism, departed from the front and moved to the Navtlug station near Tbilisi, coinciding with an influx of immigrants from Asia Minor.

In the period between 8 May 1917 and 15 May 1918, the French hospital received not only wounded personnel from the Caucasian front but also French officers dispatched to various locations across the Caucasus, Armenia and Mesopotamia. Additionally, French officers and soldiers who had returned to Tbilisi from Erzurum and Trebizond were present. Furthermore, the French hospital received individuals of diverse nationalities, including Russians, Georgians, Armenians, Tatars, Syrians, Persians, English, Scots, Irish, Americans, Belgians, Poles, Romanians, Serbs, Swiss, Greeks and even a delegation of Chaldean envoys.

The French medical mission in Tbilisi enjoyed close relations with members of the French community in the city. Dartigues also notes the presence of a small Swiss community in Tbilisi, the majority of whom taught French in the city's secondary schools. Additionally, there was an English colony that had its own club in the city.

Information from a British intelligence officer about the population of Tbilisi (1919). British intelligence officer Colonel Sir Alfred "Toby" Rawlinson was stationed in Tbilisi from February to September 1919. In his essay, he provides a comprehensive account of the impressive uniforms of the Georgian military officers, which were adorned with numerous cartridge cases. Their weaponry included inlaid daggers and pistols, and they wore Persian lamb (astrakhan) caps.

The colonel observed that the Georgian nobility had a tragic fate due to their lack of financial resources, which compelled them to sell their belongings. Princesses were forced to find work as maids or accept any position that would provide enough income to support their parents or children. However, the impoverished Georgian nobles displayed pride and refused assistance from the British.

Information from a British journalist about the population of Tbilisi (1919).

British journalist and World War I veteran Carl Eric Bechhofer Roberts spent a considerable amount of time in southern Russia and the Caucasus between the winter of 1919 and the spring of 1920. This period coincided with the First Republic of Georgia. Roberts observed that in Tbilisi, in addition to traditional instruments such as drums, flutes, and the duduk, popular songs from the First World War, including “Tipperary” and “Who Were You With Last Night?”, were performed in restaurants with piano accompaniment. At the Kimerioni cabaret in Tbilisi, he encountered the Georgian poet Paolo Iashvili, the Georgian writer Grigol Robakidze, as well as the artists Savely Sorin, Sergei Sudeikin, and the dancer Lydia Johnson, who had arrived from Petrograd and Moscow. The cabaret also performed gypsy songs and American Negro musicians played popular ragtime. That’s where Roberts met the guru and writer George Gurdjieff, who took the English journalist to some lesser-known Georgian and Persian restaurants, including the underground cellar, Marani. The first time Gurdjieff is mentioned in an English-language book is in Roberts’ book.

Information from a French teacher about educational institutions in Tbilisi (1925). In 1925, during the Soviet era in Georgia, Maurice Wullens, a French teacher and trade union representative, conducted a visit to Tbilisi educational institutions from 17 to 20 September. Wullens provides an overview of the ethnic composition of Tbilisi based on the languages taught in schools. He notes that in Georgia, where the majority of the population (2.5 million people) spoke Georgian, this language was the priority. Russian and German were taught as foreign languages. In educational institutions for children of national minorities in Tbilisi, instruction was conducted in Armenian, Turkish, and Greek.

Conclusion. Therefore, in the early 20th century, prior to the outbreak of World War I, travellers arriving in Tbilisi – including Alfred Martel, Claude Anne, Hermine de Rohan, and Maurice Rondet-Saint – provided insight into the ethno-religious composition of the population based on the languages spoken in the city. Their reports indicate that North Caucasians and Persians were still present in the streets and markets of the Old Tbilisi area.

The reports of Dr. Dartigues, who was in Tbilisi for nine months in 1917-1918, demonstrate that due to the collapse of the Caucasian Front, Tbilisi functioned as a significant transit centre. This period was characterised by a notable intermingling of people from diverse nationalities, a phenomenon

that had never been previously observed in the city. It is noteworthy that the language of communication with the Georgian, Armenian, Russian and Tatar educated society of Tbilisi was French. Information regarding the existence of a small Swiss community in Tbilisi, in addition to the French colony, is also of interest. However, due to the political context, Dartigues makes no mention of the German colony in Tbilisi.

In 1919, during the period of the Democratic Republic of Georgia, Colonel Rawlinson, who was in Tbilisi, noted the plight of the Georgian nobility. The journalist Roberts also provided information about the bohemian environment of Tbilisi. Both Englishmen noted the weakness of the Georgian army.

Maurice Wullens, who arrived in Tbilisi in 1925, discusses the issue of education in the city, emphasising the importance of knowledge of the Georgian language. He also provides information about the repressions carried out against the Georgian nobility after the 1924 uprising.

ილუსტრაციები – Illustrations

Fig. 21. — Le Prince Napoléon Murat, Colonel du régiment des Ingouches (D'après la photographie qu'il m'a donnée avec dédicace)

პრინცი ნაპოლეონ მიურა, ინგუშების პოლკის პოლკოვნიკი (ფოტოდან, რომელიც მან თავისი წარწერით მომცა)
Le prince Napoléon Murat, Colonel du régiment des Ingouches (D'après la photographie qu'il m'a donnée avec dédicace)

Fig. 22. — La Princesse Lisa Orbellani, Présidente de l'Alliance française de Tiflis (D'après la photographie qu'elle m'a donnée avec dédicace)

პრინცესა ლიზა ორბელიანი, ალიანს ფრანკაის პრეზიდენტი (ფოტოდან მან თავდაღებით მომცა)
La princesse Lisa Orbellani, présidente de l'Alliance française de Tiflis (D'après la photographie qu'elle m'a donnée avec dédicace)

Fig. 23. — Le Dr Hambachidzé, Grand-maitre de la France, grand des arts et des lettres à Paris, (D'après la photographie qu'il m'a donnée avec dédicace)

ექიმი ღმზაშიძე, კარგეული (ეროვნულ კოსტუმში)
Le Dr Hambachidzé, Géorgien (En costume national)

Fig. 24. — Cours d'histoire et de littérature française à l'Alliance française de Tiflis. Le lieutenant Naudy entouré de ses élèves.

ფრანგული ისტორიისა და ლიტერატურის გაკვეთილები ალიანს ფრანკაის ფოტოდან. ლეიტენანტ ნაუდის ზოგადი სტუდენტების გარემოცვაში
Cours d'histoire et de littérature française à l'Alliance française de Tiflis. Le lieutenant Naudy entouré de ses élèves

Dartigues, Louis. *La Mission Sanitaire Chirurgicale Française du Caucase* (1er Juillet 1917 – 13 Juillet 1918). 45 Figures originales. Paris: A. Maloine & Fils, Editeurs, 1919.

*Petit souvenir d'amitié au
Col Dartigues G. Orbeliani*

FIG. 32. — LE PRINCE GEORGES ORBELIANI ET LE MÉDECIN-CHIEF DARTIGUES.

თავადი გიორგი ორბელიანი და უქიმი დარტიგე

სარეკლამო პაროდიები, როგორც სატირული ჟანრი (სომხური გაზეთის, „ხათაბალას“ მიხედვით)

აბსტრაქტი

სომხური გაზეთი „ხათაბალა“ თბილისში გამოდიოდა 1906-1916 წლებში. პაროდია, როგორც სატირული (მხატვრულ-პუბლიცისტური) ჟანრი, ძალიან ხშირად გამოიყენებოდა თბილისის სომხურენოვან პრესაში მე-19 საუკუნის დასასრულსა და მე-20 საუკუნის დასაწყისში. „ხათაბალას“ ლიტერატურულ გვერდზე ხშირად იბეჭდებოდა სატირული მასალა, რომელთა პაროდიული ფორმატი იყო ჟურნალისტური: სატირული ახალი ამბები, რეპორტაჟები, მიმოხილვები, კორესპონდენცია და ა.შ. პაროდიის ერთ-ერთი მცირე ფორმა იყო რეკლამა. სწორედ რეკლამის კომპოზიციური მოდელი პერიოდულად გამოიყენებოდა როგორც ჟურნალისტური სატირული მასალა. პაროდიები მნიშვნელოვანი როლი ენიჭება ფორმას, რაც თავის მხრივ მოითხოვს განსაკუთრებულ ენას, მხატვრულ წარმოსახვასა და ტექსტის ემოციურ გაჯერებულობას. „ხათაბალას“ ათწლიანი მოღვაწეობის მანძილზე დაიბეჭდა სარეკლამო პაროდია.

პირველი მსოფლიო ომის დაწყებამდე რეკლამის პაროდიული ფორმები მიმართული იყო საზოგადოების მანკიერებების, კერძო პირების ირონიაზე, სამედიცინო თუ საგანმანათლებლო სფეროში არსებული პრობლემების წარმოჩენაზე, სომხების კულტურულ თუ სასულიერო სფეროს განხილვაზე. ძალიან იშვიათად ეხებოდნენ საგარეო თუ სამინაო პოლიტიკის საკითხებს. პირველი მსოფლიო ომის პერიოდში კი გაზეთის კრიტიკულმა ვექტორმა ძირითადად პოლიტიკური მიმართულება მიიიღო.

საკვანძო სიტყვები: „ხათაბალა“, სომხური თემი, თბილისი, სარეკლამო პაროდია

1905 წ. 17 ოქტომბრის მანიფესტის შედეგად რუსეთის იმპერიის მთელ ტერიტორიაზე 1905-1906 წლებში გაჩნდა ბოლშევიკური გაზეთები, დემოკრატიული მემარცხენე პრესა და ილუსტრირებული სატირული გამოცემები. თბილისის სომხურ საზოგადოებაში ამ განწყობების გამომხატველი იყო ყოველკვირეული სატირული გაზეთი „ხათაბალა“, რომელმაც თავისი იდეურ-საზოგადოებრივი მიმართულებით და ხანგრძლივი არსებობით განსაკუთრებული ადგილი დაიმკვიდრა მეოცე საუკუნის პირველი

ნახევრის სომხური პერიოდული გამოცემების ისტორიაში. თავისი საზოგადოებრივი ხასიათითა და ისტორიული მოვლენების გაშუქების თვალსაზრისით „ხათაბალა“ დემოკრატიული მოძრაობის მემარცხენე ფრთის სატირული გამოცემა იყო, რომელიც ფართოდ აშუქებდა მნიშვნელოვან საერთაშორისო საკითხებს, დანაწევრებით განსჯის ინგლისის, გერმანიისა და იაპონიის იმპერიალისტურ-ინტერვენციულ პოლიტიკას და თბილისი თანაგრძნობით ეხმარება ბალკანეთისა და აღმოსავლეთის ხალხების ეროვნულ-განმათავისუფლებელ ბრძოლას.

ყოველკვირეული სატირული გაზეთი „ხათაბალა“ 1906 წელს დააფუძნა პეტერბურგიდან დაბრუნებულმა, სომხური საზოგადოებრივი წრეებისთვის უცნობმა ახალგაზრდამ, ასტვანატურ ერიციანმა. ამას მოწმობს როგორც ა.ერიციანის ხელმოწერა გაზეთში გამოსაქვეყნებელ მასალაზე, ასევე, საარქივო დოკუმენტები. თბილისის ცენზურის კომიტეტის ჩანაწერებში არის დოკუმენტი, რომელშიც ნათქვამია: „თბილისის თავის 1906 წ. 13 მაისის ნებართვით, ბოგდან (ასტვანატურ) ერიციანს მიეცა მოწმობა N1718, რომლითაც მას ნება ეძლევა გამოსცეს გაზეთი „ხათაბალა“.¹

ა. ათანასიანი თავის მოგონებებში² წერს, რომ მას გაზეთ „არშალუისის“ რედაქციაში შეხვდა ა. ერიციანი და დახმარება სთხოვა სომხური სატირული გაზეთის დაფუძნების საქმეში. ამ დროს ა. ათანასიანი უკვე ცნობილი სატირიკოსი იყო და ენთუზიზმით შეხვდა ა. ერიციანის წინადადებას. სახელწოდება „ხათაბალა“ შეირჩა დიდი დრამატურგისა და სატირიკოსის, გ. სუნდუკიანის კომედიის სათაურის მიხედვით. მოხუცებული დრამატურგი უშუალოდ იღებდა მონაწილეობას საგაზეთო მასალის ენობრივი რედაქტირების საქმეში, გამოცემის საწყის ეტაპზე თითქმის ყოველ შაბათს მოდიოდა რედაქციაში, კითხულობდა და ენობრივ-სტილისტურად ასწორებდა ა. ერიციანის მიერ თბილისურ დიალექტზე დაწერილ სტატიებსა და ფელეტონებს, ცდილობდა, თბილისური სომხური დიალექტი დაეცვა შემთხვევითი ფორმებისგან და მასში სხვა რეგიონის სომხური სალაპარაკო ენის ელემენტების შერევისგან.³ ა. ერიციანი, როგორც სატირიკოსი, მოღვაწეობდა გასპარ კალატუზიანის ფსევდონიმით და წერდა თბილისურ სომხურ დიალექტზე. თბილისური მდიდარი დიალექტის გარდა „ხათაბალაში“ გვხვდება დასავლური, ყარაბაღის,⁴ ყარსის, ძველი

1 საქართველოს საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფ. 480, აღწ. პირველი, 2199, გვ 1.

2 ა. ათანასიანი, სალ-მანის ავტობიოგრაფიული მოგონებები (მისი ვაჟის, ჰრაჩია ათანასიანის საკუთრებაში არსებული მანქანაზე აკრეფილი 1200 გვერდი).

3 ედიშე ჩარენცის სახელობის ლიტერატურისა და ხელოვნების მუზეუმი, თეატრალური განყოფილების არქივი, ა. ათანასიანი, მოგონებები თეატრის შესახებ, 65-66.

4 ყარაბაღის დიალექტზე, მკითხველთა შედარებით ვიწრო წრისთვის, ტმბლაჩი ხაჩანის ფსევდონიმით წერდა კ. მელიქ-შაჰნაზარიანი.

და ახალი ნახიჯევანის, ლორის, არარატის (ერევნის-ამტარაკის), ახალციხე-ახალქალაქის და სხვა წვრილი დიალექტები. სომხური ლიტერატურის ისტორიაში, გ. სუნდუკიანის შემდგომ, გაზეთი სალიტერატურო ენის ნორმების ქვეშ განუხრელად ატარებდა თვისობრივად მნიშვნელოვან ენობრივ ცვლილებებს, ხოლო დიალექტურ ფორმებს იყენებდა პაროდებისთვის თავისებური ელფერის მისაცემად.

გაზეთი „ხათაბალა“ არ იქმნებოდა ჟურნალისტებისა და იუმორისტების ვიწრო წრის მიერ, გაზეთთან თანამშრომლობდა უამრავი კორესპონდენტი, რომელთა მიახლოებითი სიის აღდგენაც კი შეუძლებელია, რადგან ცენზურის გამო სტატიის ავტორები სხვადასხვა ფსევდონიმებით მოღვაწეობდნენ, ხოლო წვრილი ჟანრის იუმორისტული მასალა თითქმის ყველა ხელმოუწერელი იყო. იგივე ითქმის კარიკატურებსა და გრაფიკული ჟანრის სხვა ნამუშევრებზე. კვლევისთვის დიდ სირთულეს ქმნის ის გარემოებაც, რომ ჩვენამდე არ მოუღწევია გაზეთ „ხათაბალას“ სარედაქციო არქივს. ეს კი ბევრ გაურკვევლობას იწვევდა როგორც „ხათაბალას“ ფაქტიურ თუ ფიქტიურ რედაქტორებთან, ასევე, კორესპონდენტებისა თუ გაზეთის გამოცემის ზუსტ თარიღთან დაკავშირებით.

„ხათაბალას“ პირველ ნომრებს არ აწერია გამოცემის თარიღი. მხოლოდ მერვე ნომრიდან იწყება გაზეთის დათარიღება. მე-8 ნომერს სათაურის ქვეშ აწერია: „შაბათი, 29 ივლისი, 1906 წ., თბილისი“. ეს წესი შემდგომში თითქმის არღარ დარღვეულა. ხათაბალა გამოდიოდა შაბათობით.

სტამბა „ჰერმესის“ ხელმძღვანელის მიერ წიგნის ცენზურის თბილისის კომიტეტისთვის გაგზავნილ ანგარიშში წერია: „ხათაბალას“ მე-2 ნომერი დაიბეჭდა თბილისში 1906 წ. 17 ივნისს 5000 ტირაჟით.⁵ ჟურნალის ფურცლებზე ნახსენებია, რომ გაზეთის პირველი ნომერი გამოიცა 1906 წ. 18 ივნისს,⁶ რაც აშკარად არ შეესაბამება სინამდვილეს. გაზეთ „მშაკის“ ინფორმაციით, „ხათაბალა“ გამოიცა 1906 წლის 12 ივნისს. „ხათაბალას“ პირველი ნომერი 2000 ეგზემპლარად გამოიცა და იმდენად სწრაფად გაიყიდა, რომ მკითხველთა მოთხოვნით მეორეჯერ დაიბეჭდა, მეორე ნომერი უკვე 5000 ტირაჟით გამოიცა და 1907 წ. გამოდიოდა 10 000 ეგზემპლარად. ეს იყო უპრეცედენტო შემთხვევა სომხური პრესის ისტორიაში. საყურადღებოა „ხათაბალას“ გავრცელებისა და გამოწერების გეოგრაფიაც – 3000 ეგზემპლარი იყიდებოდა თბილისში, დაახლოებით 1500-ბაქოში, 500 – სხვა ადგილებში, ხოლო მუდმივი გამომწერების რიცხვი 3500-4000-ს აღწევდა.

5 საქართველოს საისტორიო ცენტრალური არქივი, ფ. 480, აღწ. პირველი, 261, გვ. 16.

6 ხათაბალა 17 (1910): 199.

1906-1911 წლებში გაზეთ „ხათაბალას“ მეორე რედაქტორი იყო ა. ათანასიანი, რომელიც თხუთმეტამდე ფსევდონიმით იფარავდა თავს.⁷ მას ევალებოდა საგაზეთო მასალის ლიტერატურული რედაქტირება, მის კალამს ეკუთვნის 160-ზე მეტი ფელეტონი, რომელთა გამო ორჯერ იჯდა მეტეხის ციხეში. სატირული გამოცემის დაფუძნება და მისი კანონიერი არსებობა კავკასიის რეგიონში აღვილი არ იყო, რადგან აქ ცარისტული ცენზურა უფრო აგრესიული იყო, ვიდრე იმპერიის ცენტრში.

პირველი მსოფლიო ომის დაწყებამდე გაზეთი მხოლოდ სომხურ ენაზე გამოდიოდა. გამონაკლისს წარმოადგენდა სარეკლამო ტექსტები, რომლებსაც სხვა თბილისური გამოცემების მსგავსად, ახასიათებდა პოლილინგვიზმი. 1914 წლის სექტემბრიდან გაზეთი ორენოვანი ხდება. მასალა იბეჭდებოდა მხოლოდ რუსულად ან სომხურად, ზოგიერთი კი ორივე ენაზე. გაზეთის ჟანრული პალიტრა და თემატური შინაარსი საკმაოდ მრავალფეროვანი იყო. განსაკუთრებულ ადგილს იკავებდა პაროდია, რომლის მეშვეობით წარმოაჩენდნენ მნიშვნელოვან საკითხებს როგორც სომეხი ხალხის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული ცხოვრებიდან, ასევე, იმპერიისა და საზღვარგარეთის ქვეყნების ამბების შესახებ. პაროდის საშუალებით იქმნებოდა მიმდინარე პროცესების გარკვეული მოდელი, რომლის იმიტირება ხდებოდა სატირული თვალთახედვით.

უნდა ითქვას, რომ პაროდია, როგორც სატირული (მხატვრულ-პუბლიცისტური) ჟანრი, ძალიან ხშირად გამოიყენებოდა თბილისის სომხურენოვან პრესაში მე-19 საუკუნის დასასრულსა და მე-20 საუკუნის დასაწყისში. ლიტერატურულ გვერდზე ხშირად იბეჭდებოდა სატირული მასალა, რომელთა პაროდული ფორმატი იყო ჟურნალისტური. ეს იყო სატირული ახალი ამბები, რეპორტაჟები, მიმოხილვები, კორესპონდენცია და ა.შ. პაროდის ერთ-ერთი მცირე ფორმა იყო რეკლამა.

რეკლამის კომპოზიციური მოდელი პერიოდულად გამოიყენებოდა როგორც ჟურნალისტური სატირული მასალა. პაროდიაში მნიშვნელოვანი როლი ენიჭება ფორმას, რაც, თავის მხრივ, მოითხოვდა განსაკუთრებულ ენას, მხატვრულ წარმოსახვასა და ტექსტის ემოციურ გაჯერებულობას. „ხათაბალას“ ათწლიანი მოღვაწეობის მანძილზე დაიბეჭდა 92 სარეკლამო პაროდია. სარეკლამო პაროდიები, ერთი მხრივ, თავისი შინაარსით დაფუძნებული იყო რუსულ და დასავლურ თეორიებზე, ხოლო, მეორე მხრივ, ითვალისწინებდა სარეკლამო კომუნიკაციის აღქმას თბილისურ რეალობაში.

ჩემი მიზანია, წარმოვადგინო სარეკლამო პაროდის თემატიკის ჩანართები თბილისის პერიოდული გამოცემა „ხათაბალას“ მაგალითზე და მათი საშუალებით განვმარტო სარეკლამო პაროდის სახეები.

7 ხათაბალა 35 (1907): 290.

„ხათაბალაში“ დაბეჭდილი სარეკლამო პაროდები არის როგორც ტექსტური, ასევე, გრაფიკული. გაზეთის რედაქცია პაროდის დახმარებით ასახავდა არსებითი პრობლემების მრავალ ასპექტს, აშარებდნენ საზოგადო და პოლიტიკურ ფიგურებს, საზღვარგარეთის ქვეყნების პოლიტიკასა და თავისებურ ბიძგს აძლევდნენ საზოგადოებრივ აზრს. რეკლამის პაროდია იქმნებოდა ვარიაციების პრინციპით: იცვლებოდა მხოლოდ სარეკლამო ობიექტი (პროდუქტი ან მომსახურება), ხოლო ტექსტი ძირითადად, ემთხვეოდა სარეკლამო განცხადების დედანს, რომელიც იბეჭდებოდა პრესაში.

„ხათაბალას“ პირველ ნომრებში სარეკლამო პაროდები იბეჭდებოდა ბოლო გვერდზე, შემდეგ – პირველ გვერდზე, რადგან ბოლო გვერდი გაზეთის რეკლამებს ეჭირა. შემდეგ უკვე, სხვა გაზეთების პრაქტიკის გათვალისწინებით, ცალკე რუბრიკად გამოეყო და სხვადასხვა წლებში სხვადასხვა სახელწოდებით გვხვდება.

საუკუნის დასაწყისში თბილის სომხურ პრესაში ჩნდება ტერმინი „სარეკლამო თაღლითობა“, რომელიც გამოიყენეს კორესპონდენტ ა. ოპანჯანიანის რამოდენიმე სტატიის დაბეჭდილ აშკარად დამაბნეველი რეკლამის შესახებ, რომლებიც მიაძიმებდნენ თავის ხაფანგში აბამდა: „მივაგენი ბუნებაში დამალულ დიდ საიდუმლოს, რომლის წყალობით შეიძლება ყველაზე სულელი მოსწავლეები გავგზავნო და ყველა საგანში ხუთიანი მიიღონ. მაქვს მრავალათასიანი მადლობის წერილი მიღებული. ვასწავლი მსურველებს იქპარონ 7 ც, 7 მარკის გამოგზავნა“;⁸ „გამოვიგონე აპარატი, რომლისთვისაც სახელი ჯერ არ შემირჩევია, ამ აპარატის წყალობით ჩვეულებრივი მიწისგან შეგვიძლია დავამზადოთ ხორცი, პური, ზეთი, ყველი, კარაქი, ღვინო და სმირნოვის არაყიც კი. მიღებული მაქვს მრავალი მადლობის წერილი მოწაყისგან, გასპარისგან, მარგარისგან, ოზგეაღდისა და სხვებისგან. ყველაფრის შესასწავლად საკმარისია 4 ც და 7 მარკის გამოგზავნა, უშუალოდ გამოგზავნი აპარატს პირველივე ფოსტით“;⁹ „ყველასთვის საჭირო! მე-20 საუკუნის სასწაული! ცხვირის ფორმის უახლესი აპარატი. ავტომატურად ტრიალდება იმ ადგილისკენ, სადაც არის ფული. შეუცვლელია ხელოვანებისთვისა და მანტაჟისტებისთვის! მოითხოვეთ ქარხნული დამლა: „ლომი ხმლით“. იგზავნება დაუყოვნებლივ მხოლოდ ნაღდი ანგარიშსწორებით. ფასი 5 ლომი, იგზავნება სახლში. სოფია. საერთაშორისო კანტორა „Ferdinand and Co“.¹⁰ რა თქმა უნდა, ასეთი „თაღლითური“ სარეკლამო პაროდის ტექსტი არ იყო აღებული საგაზეთო რეკლამებიდან, თუმცა, ყველა კრიტერიუმით აკმაყოფილებდა რეკლამის სტანდარტს, შეიცავდა გასარეკლამებელ პროდუქტს, მისი პოზიციონი-

8 ხათაბალა 24 (1912)

9 ხათაბალა 24 (1912)

10 ხათაბალა 13 (1915)

რება ხდებოდა გამორჩეულად სასარგებლო ნიშნით და წარმოგვიდგენდა ინფორმაციას გასაყიდი პროდუქტის ფასის ან/და მისამართის შესახებ.

გაზეთში დაბეჭდილი კერძო განცხადებების სარეკლამო პაროდიები ხაზს უსვამდა საზოგადოებაში არსებულ მანკიერ ჩვეულებებს. დასცი-
ნოდნენ იმ სიმახინჯებს, რომლებიც გავრცელებული იყო თბილისელთა ყოველდღიურობაში და ხშირად ხდებოდა ჭორების მასალა. ერთ-ერთი ასეთი მანკიერება, „უთანასწორო ქორწინება“, აქტუალური იყო არა მხო-
ლოდ სომხურ საზოგადოებაში. მაგ. „მსურს დავექორწინდე ასაკოვან (60 წლამდე), მაგრამ შეძლებულ ბატონზე, რა ეროვნებისაც უნდა იყოს, სულ ერთია. სასურველია ფლობდეს კონდიტერსკაიას ან მოდნი ჯიხურს. შე-
საძლებელია ძლიან სასიამოვნო შესახედი არ იყოს – ამით არაფერი და-
შავდება. მე 17 წლის ვარ, ლამაზი და მშვენიერი, როგორც მაისის ვარდი,
ავად არ ვარ, არც სულელი, არც ..., თუმცა ამ ქვეყნისგან შორს არ ვარ.
ვცხოვრობ მან თაღში, N13/ა მანსარდში.“¹¹

პაროდიების სამიზნე ხშირად ხდებოდა ისეთი მარადიული ღირე-
ბულებების გაუფასურება, როგორიცაა ერთგულება, ღირსება, პატრიო-
ტიზმი... მაგ. „ქ-ნმა ბემურაზეანმა საყვარელთან რანდევს დროს და-
კარგა საზღვარგარეთული პუდრის კარობჯა. მპოვნელს ელოდება დიდი
ჯილდო“.¹²

ფულზე იცვლება და იყიდება რწმენა თუ კეთილშობილება. გამარჯე-
ბულია მღვდელმთავრები, ქალაქის თავები, საქველმოქმედო საზოგადო-
ება ... „მაღალჩინოსანი არქიეპისკოპოსის და მრავალგვარი ორდენების
კავალური თავის ხელს, გულს და ჯიბესაც სთავაზობს ყველა პარტიას, რო-
მელიც მხარს დაუჭერს მას კათოლიკოსის კანდიდატურაზე. სამაგიეროდ,
მისი ხელდასხმის შემთხვევაში, მხარს დაუჭერს ამ პარტიების პროგრამას.
მიმართეთ თიფლიზში, „ვტაკის“ რედაქციაში ბაბკენ ვარდაპეტს ან ეჩმი-
აწინში მესროპ ვარდაპეტს“.¹³ გაზეთში დაიბეჭდა კარიკატურული სარეკ-
ლამო პაროდია „უნივერსალური მაღაზია „მურ ევ მერილიზი“, რომელშიც
თბილისის თავი, ალ.ხატისიანი წარმოდგენილია, როგორც უნივერსამის
გამყიდველი. უკან დახლზე და თაროებზე დალაგებულია გასაყიდად გა-
მზადებული მღვდელი, ორატორი, დიაკვანი, ექიმი, დემოკრატი, ქალა-
ქისთავები, მუნიციპალიტეტი, ჟურნალისტი, ადვოკატი, ბიუროკრატი...

„სომხური საქველმოქმედო საზოგადოების გამგეობა და თბილისის
დუმის დახლი კვირას, 25 ივნისს, წარმოგიდგენთ ყოველწლიურ გალა
კონცერტს სოლო კლოუნებისა და დრამის მსახიობების მონაწილეობით.
სეზონის დახურვა ეგიდით – **ყველა მშვიდის საკვები**. ფარსი, კომედია,
ტრაგედია და დრამა მრავალ მოქმედებად. ავტორი პ. ირაკანუთიანი, და-

11 ხათაბალა 30 (1911)

12 ხათაბალა 22 (1912)

13 ხათაბალა 16 (1908)

საწყისი დილის 11 საათზე, შესვლა დახლიდან – 6 რუბლი, გალერეა უფასო”.¹⁴

სარეკლამო პაროდიებში კერძო პირთა და საზოგადო მოღვაწეთა სახელები ძირითადად არ იყო აღნიშნული და მკითხველი მხოლოდ შინაარსის მიხედვით ხვდებოდა, თუ ვისკენ მიემართებოდა სატირული მახვილი. თუმცა, ზოგჯერ, როგორც ზემოთ მოყვანილ მაგალითში ჩანს, რედაქტორები დაუფარავად ახსენებენ კონკრეტულ სახელებს. მაგ. „აფუებული, ნორ-დარის ნერსესიანის სკოლის ღვთისმეტყველების მასწავლებელი, არტაშეზ აბელიანი ატარებს სოციალური მეცნიერებების გაკვეთილებს. შემდგომში შესაძლებელია ასევე სხვა მეცნიერებების გაკვეთილების ჩატარებაც. აქვს დიდი უნარები და ბრწყინვალე ორატორის ტალანტი”.¹⁵

პაროდიების თემად გამორჩეული სიხშირით გვხვდება სამედიცინო სფეროს წარმომადგენლები, ასევე, ქალაქში არსებული ქაოსი და ანტი-სანიტარია.

„ხათაბალისტებო ყველა ქვეყნისა, შეერთდით! ქოლერა მოდის და მოსულია. ამ მიზეზით ნედლი წყალი არ დალიოთ, არამედ გამოიყენეთ სან რაფაელი და შამპანური (თუ ფული გაქვთ)“

საინტერესო სარეკლამო პაროდია დაიბეჭდა თბილისის ღირსშესანიშნაობების შესახებ: „მიკრობი – ხოლერა, ტიფი, სკარლატინა, დიფტერიტი და სხვები გაიცემა ნებისმიერი რაოდენობით, სრულიად უფასოდ.

მტკვრის წყალი – სამმაგი გამოხდის შემდეგაც არ კარგავს თავის ორიგინალურ ელფერს და ქიმიურ თვისებებს.

მუშტაიდის ბაღი – ყველაზე ორიგინალური მთელს მსოფლიოში: ხეების ნაცვლად სოკოებივით იზრდება კარუსელები, ტირი, ლიმონათის ბოთლები”.¹⁶

გაზეთი დიდ ყურადღებას აქცევს განათლების საკითხს, შეძლებისდაგვარად ეხმარება ქალაქისა თუ სოფლების ღარიბ მასწავლებლებს და ცდილობს, ამხილოს სომხური სკოლების პედაგოგების არაჯანსაღი კონკურენცია, მასწავლებლების გაუნათლებლობა, სასკოლო ფონდის მითვისება და ა.შ. “სომხურ უნივერსიტეტდამთავრებული გამოცდილი პედაგოგი, წერა-კითხვის მცოდნე მასწავლებელი უერთდება სომხური სკოლის სამეურვეო საბჭოს – პედაგოგის წოდება მისცეს მას. შესაძლოა მან ჩაატაროს კვირაში 66 გაკვეთილი ყველა საგანში. ამავდროულად, გასწიოს მეთვალყურეობა, ზედამხედველობა, აღზრდა, უკიდურეს შემთხვევაში, ასევე, მომსახურება: სამზარეულოს და სახლის მოვლა, ღვორნიკობა, მაღვიძარობა და ამავე სასწავლებელში ერისთვის საჭირო სხვა საქმეების

14 ხათაბალა 3 (1906)

15 ხათაბალა 6 (1906)

16 ხათაბალა 19 (1915)

შესრულება... საზოგადოებამ ამგვარ მასწავლებელს მხოლოდ პატივი უნდა სცეს. მისამართი მასწავლებელთა კავშირის ბიურო“.¹⁷

სარეკლამო პაროდებში ცალკე დიდ ჯგუფს ქმნიდა თვითრეკლამები, რომლის საშუალებითაც სომხური პერიოდული გამოცემების ძირითადი პრობლემები წარმოდგენილია იუმორის საშუალებით: „გაზეთ „ბიბარს“ ესაჭიროება თანამშრომლები, რომლებიც იმავე გაზეთში შეძლებენ ერთმანეთის ჭამას, აურზაურს, ერთმანეთის ნამუშევრების თავისად გამოცხადებას, ხოლო საღამოობით პაღვალში ერთმანეთის სადღეგრძელოებით ტკბობას.“¹⁸

პირველი მსოფლიო ომის დაწყებამდე რეკლამის პაროდული ფორმები მიმართული იყო საზოგადოების მანკიერებების, კერძო პირების ირონიაზე, სამედიცინო თუ საგანმანათლებლო სფეროში არსებული პრობლემების წარმოჩენაზე, სომხების კულტურულ თუ სასულიერო სფეროს განხილვაზე. ძალიან იშვიათად ეხებოდნენ საგარეო თუ საშინაო პოლიტიკის საკითხებს.

პირველი მსოფლიო ომის პერიოდში კი გაზეთის კრიტიკულმა ვექტორმა ძირითადად პოლიტიკური მიმართულება მიიღო. ამ პერიოდის მასალას თუ გადავხედავთ, რვიდან მხოლოდ ორი სარეკლამო პაროდია იყო საზოგადოებრივი ხასიათის. ამათგან ერთი შეეხებოდა თბილისის ღირსშესანიშნაობებს, მეორე – საზოგადოების მორალურ ღირებულებებს „პრეის-კურანტი“

სიყვარული – მრავალფეროვან ფასად: ერთი რუბლიდან და სიტროს ბოთლიდან ას რუბლამდე და შამპანურის თანხლებით სადილამდე.

კაცთმოყვარეობა – ხელფასის შესაბამისად, რომელიც ჩვენს ფილანტროპულ კომიტეტებსა და საზოგადოებებშია დანიშნული;

რწმენის სიმტკიცე – მთლიანად დამოკიდებული საცალო გაყიდვებზე;

ოჯახური ბედნიერება – მკერავისა და მალაზიების ყოველთვიური გადასახადების ხარისხის მიხედვით;

ღირსება – მრავალფეროვან ფასებში. რა თქმა უნდა, გლობალურ ტრანზაქციებზე მოქმედებს შესაბამისი ფასდაკლება;

სინდისი – ჰმ! დიახ, სინდისი!“¹⁹

ხოლო ექვსი სარეკლამო პაროდია არის პოლიტიკური მიმართულების. დაცინვის მთავარ სამიზნედ ჩნდება გერმანიის, თურქეთის, ბულგარეთის ხელისუფლება. სატირული მასალის შესაქმნელად და მტრის იმიჯის ჩამოსაყალიბებლად გამოყენებული იყო სარეკლამო ტექსტების შემდეგი თემატური ფორმები:

17 ხათაბალა 10 (1906)

18 ხათაბალა 6 (1911)

19 ხათაბალა 19 (1915)

თვითრეკლამირება. მაგ.: „იძებნება გამოცდილი ჟურნალისტი სამხედრო მიმოხილვებისთვის – ყრუ, ბრმა და მუნჯი“.

დაკარგული ნივთების კერძო პირის რეკლამა. მაგ.: დაკარგულია ხის გულის ფორმის გასაღების ჯაჭვი წარწერით „სინდისი“. მას, ვინც ბერლინში ჩააბარებს ჰოჰენცოლერნს, გადაეცემა ერთი ფენიგნი.

დაგეგმილი ღონისძიებების რეკლამა. მაგ.: შავი და თეთრი მაგიის ცნობილი პროფესორი, ბ-ნი ვილი – სოლისტი ჩინელი ბოგდიხანისა, სპარსეთის შაჰისა, თურქეთის სულთნისა, რომელიც წარმოდგენას ატარებდა ძველი და ახალი სამყაროს გვირგვინოსანი პირების წინაშე, დაჯილდოებული მრავალი სახელმწიფოს ორდენებით, ეწევა მასობრივი ჰიპნოზის პრაქტიკას. ილუზია სივრცისა და დროის მიღმა: აუდიტორიის გადაყვანა ჰეროდეს, ნერონის, თემურლენგისა და ესპანური ინკვიზიციის პერიოდში; ალექსანდრე მაკედონელის, იულიუს ცეზარისა და ნაპოლეონის იმიტაცია-პაროდები; ოდისეუსის, მაკიაველის და სხვათა სულების მოხმობა და შავი მაგიის მრავალი გამოცდილება. საფრანგეთში, ბელგიასა და პოლონეთში არტისტული ტურნეს დასრულების შემდეგ, ის ეძებს მონაწილეებს. ბერლინი, გამარჯვების ხეივანი, და ა.შ.

სათამაშო რეკლამა. მაგ.: ო. შმერლინგის კარიკატურა ბიბლიურ თემაზე: გერმანია (გველი) ბულგარეთს (ევას) სთავაზობს თურქული მიწების ნაწილს, ასევე უამრავ ფულს, თუ ის სერბეთს დაუპირისპირდება. „აჰა, ევა, ეს გემრიელი ხილია, თუ გასინჯავ, შეიცნობ ადმოსავლეთს და გახდები მისი დედოფალი.“²⁰

დაოჯახების შესახებ განცხადებები. მაგ.: გერმანული გაზეთების მიხედვით, დაღუპული და დასახიჩრებული მამაკაცების, გოგონებისა და ქვრივების რიცხვი კატასტროფულია. მაგრამ, როგორც Neue Freie Presse იტყობინება, მაქს ნორდაუმ შესთავაზა სამაშველო პროექტი. გოგონების ნაკადი გაიგზავნოს ნეიტრალურ ქვეყნებში საქმროების საძებნელად და გამოიწერონ ახალგაზრდები ნეიტრალური ქვეყნებიდან. პროექტი ენთუზიაზმით იქნა მიღებული. პატარძლების საბითუმო გაგზავნა. 62 საქმროს გამოწერისას ოფისი იღებს პასუხისმგებლობას შეფუთვაზე²¹.

შეიძლება ითქვას, რომ გაზეთ „ხათაბალაში“ სარეკლამო პაროდების მოდელირებული შინაარსი ერთობლიობაში აყალიბებდა მტრული ქვეყნების ახალ სახეს. როგორც ზემოთ მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, უკვე შეიმჩნევა გლობალური პოლიტიკური პროცესის მეტაფორული ასახვა, სარეკლამო ფორმა კი არის ერთგვარი ინტერტექსტი, რომლის თემატური გეგმა იცვლება გარემოებების მიხედვით ახალი სახელებით.

შეიძლება დავასკვნათ, რომ მე-20 ს დასაწყისში თბილისურ სომხურ პერიოდულ გამოცემებში ჩამოყალიბდა მცირე ზომის ქმნილებების საშუ-

20 ხათაბალა 16 (1915).

21 ხათაბალა 17 (1915).

აღებით მიმდინარე აქტუალური საკითხების გადაჭრის კულტურა, პაროდის საშუალებით ეხმაურებოდნენ საზოგადოებრივი ცხოვრების აქტუალურ საკითხებს, ყურადღებას მიმართავდნენ მრავალი საკითხისკენ და გადმოსცემდნენ საზოგადოების აზრს.

სარეკლამო პაროდის ტექსტისა და კარიკატურების ავტორები სატირულ ფარგლებში სრულფასოვნად დებდნენ რეკლამის აგებულების ელემენტებს – სოციალურ მიმართვებს, გასარეკლამებელი მომსახურების ან ნივთის თავისებურებებსა და გამორჩეულობაზე ხაზგასმას, მიწოდების ადგილს და ფასს, რაც შეესაბამებოდა რეკლამის შინაარსსა და ფორმას. „ხათაბალა“ სარეკლამო პაროდიები იქმნებოდა იმ პერიოდის პრესაში განთავსებული რეკლამების შინაარსის მიხედვით, არასდროს გამოდიოდნენ სატირული ჰიპერბოლის საზღვრებიდან და ყველა სახით ინარჩუნებდნენ მსგავსებას რეალურ ცხოვრებაში მიმდინარე პროცესებთან. პაროდის საშუალებით იქმნებოდა მიმდინარე პროცესების გარკვეული მოდელი, რომლის იმიტირება ხდებოდა სატირული თვალთახედვით.

გამოყენებული ლიტერატურა

იუხასიას, უ. ბ. *20-ე դარის სიყვარულის ჰაი ჟაღაჟასის ნაწარმები*. თ.: უსსუ დ, 1972.

საყარას, სიქა. *არსესიის ნაწარმის მასიულის აკადემიკოსისი (1906-1915)*. ლაქერ ჰასარასიასი გიტიკოსისსერი 1 (2000).

ხათაბალა 3, 6, 10 (1906).

ხათაბალა 35 (1907).

ხათაბალა 16 (1908).

ხათაბალა 17 (1910).

ხათაბალა 6, 17, 30 (1911).

ხათაბალა 24 (1912).

ხათაბალა 22 (1912).

ხათაბალა 13 (1915).

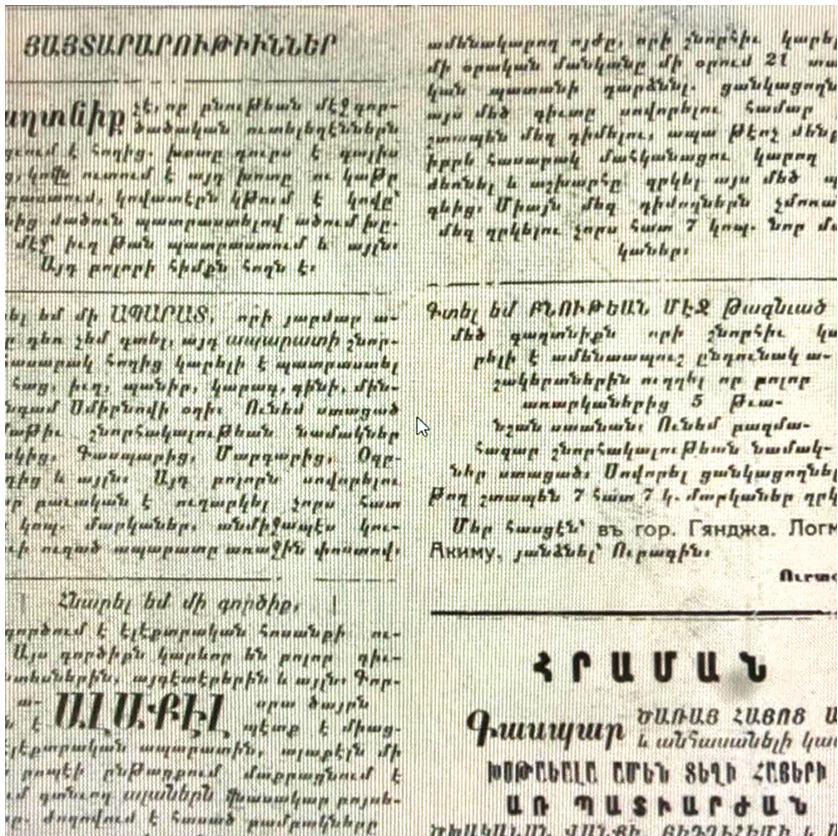
ხათაბალა 16, 17, 19 (1915).

ავტორის შესახებ

ქეთევან ოთარაშვილი არის საქართველოს ეროვნული ბიბლიოთეკის თანამშრომელი

kotarashvili@yahoo.com

ORCID: 009-0003-8849-6353

1. „გამოვიგონე აპარატი რომლისთვისაც სახელი ჯერ არ შემირჩევია, ამ აპარატის წყალობით ჩვეულებრივი მიწისგან შეგვიძლია დავამზადოთ ხორცი, პური, ზეთი, ყველი, კარაქი, ღვინო და სმირნოვის არაყიც კი. მიღებული მაქვს მრავალი მადლობის წერილი მოწაქისგან, გასპარისგან, მარგარისგან, ოზგაულის და სხვებისგან. ყველაფრის შესასწავლად საკმარისია 4 ც და 7 მარკის გამოგზავნა, უშუალოდ გამოგზავნი აპარატს პირველივე ფოსტით“ (ხათაბალა 1912, N24)
2. „მივაგენი ბუნებაში დამალულ დიდ საიდუმლოს, რომლის წყალობით შეიძლება ყველაზე სუფელი მოსწავლეები გავგზავნო და ყველა საგანში ხუთიანი მიიღონ. მაქვს მრავალთაგან მადლობის წერილი მიღებული. ვასწავლი მსურველებს იჩქარონ 7 ც, 7 მარკის გამოგზავნა“ (ხათაბალა 1912, N24)

„იაფი მაღაზია“, სულთანი და ბულგარელი ბატონი მეფე
– რწმუნა როგორ გაძვირდა.

– დიას, ხალიფა, მომეცი 100 მილიონი.

– დაე ასე იყოს, თუმცა გვირგვინი მეტი ღირს. მე ხატორით მოგყიდი 125 მილიონად და
ამ ღრდიდან მეფე იქნები“.

ADVERTISING PARODIES AS A SATIRICAL GENRE (BASED ON THE ARMENIAN NEWSPAPER “KHATABALA”)

Keywords: *“Khatabala”, the Armenian community, Tbilisi, Advertising parodies*

The Armenian newspaper “Khatabala” Advertising parodies was published in 1906-1916. There were attempts to revive it in 1922 and 1925-1926, but they were unsuccessful due to difficult military and economic conditions.

As a result of the October 17 Manifesto, in 1905-1906, Bolshevik newspapers, the democratic press, and illustrated satirical publications appeared throughout the Russian Empire. The weekly satirical newspaper “Khatabala” was the representative of such moods in the Armenian community of Tbilisi, which, due to its ideological and social direction and long existence, won a special place in the history of Armenian periodicals of the twentieth century. In terms of its public nature and coverage of historical events, “Khatabala” was a satirical publication of the left wing of democratic movement, which widely covered important international issues.

The weekly satirical newspaper “Khatabala” was founded in 1906 by a young Astvatsatur Eriçyan, who returned from St. Petersburg and is yet unknown to the Tbilisi Armenian public.

A. Athanasian writes in his memoirs that A. Eritsian met him in the editorial office of the newspaper “Arshaluis” and asked for help in founding an Armenian satirical newspaper. A. Athanasian was already a famous satirist at this time and enthusiastically met A. Eritsyan’s proposal.

The name “Khatabala” was chosen based on the title of a comedy by the great playwright and satirist G. Sundukyan. The Old dramatist participated in the language editing of the newspaper material, in the early stage of publication he came to the editorial office almost every Saturday, read and linguistically and stylistically corrected the articles and feuilletons in the Tbilisi dialect written by A. Eritsyan. He tried to protect the Tbilisi Armenian dialect from accidental forms and mixing into it elements of the Armenian spoken language of other regions.

The editor, A. Eritsyan, wrote under the pseudonym Gaspar Kalatuzian, and he used the Tbilisi Armenian dialect. In addition to the rich Tbilisi dialect, “Khatabala” also includes Karabakhi, Karsi, Old and New Nakhichevan, Lori,

Araratian (Yerevan-Ashtarak), Akhaltsikhe-Akhalkalaki, and other minor dialects. „Khatabala“ used dialectal forms to give parodies a unique flavor.

The first issue of “Khatabala” was published in Tbilisi in 1906 in 2000 copies under the editorship of Astvatsatur Eritsian and sold out so quickly that it was reprinted at the request of readers. The second issue was published in 4000 copies, the third in 5000, and during 1907, 10000 copies were published. This was unprecedented in the history of the Armenian press. The geography of Khatabala’s distribution and subscriptions is also noteworthy – 3000 copies were sold in Tbilisi, about 1500 in Baku, and 2000 in other places, and the number of permanent subscribers reached 3500-4000.

In 1906-1911, another editor of the newspaper was A. Atanasyan, who used up to fifteen pseudonyms. He wrote more than 160 feuilletons, for which he was twice imprisoned in Metekhi prison.

The newspaper “Khatabala” was not created by a narrow circle of journalist-humorists, but collaborated with a large number of correspondents. Today, it is impossible to restore even an approximate list of them for two reasons. Due to censorship, the authors of the articles worked under various pseudonyms, and almost all humorous material of the small genre was unsigned. The same applies to cartoonists and other works of the graphic genre. The fact that the editorial archive of the newspaper “Khatabala” is not preserved also creates great difficulties for research.

Before the outbreak of World War I, the newspaper was published only in Armenian. The exception was advertising texts, which, like other publications in Tbilisi, were characterized by multilingualism. Since September 1914, the newspaper has become bilingual. The material was printed only in Russian or Armenian, and some material in both languages. The genre palette and thematic content of the newspaper was quite diverse. A special place was occupied by parody, through which important issues from the socio-political, economic and cultural life of the Armenian people, as well as from the empire and foreign countries, were presented. Through parody, a certain model of events was created, which was imitated from a satirical point of view.

It should be said that parody, as a satirical (artistic-publicistic) genre, was very often used in the Armenian-language press of Tbilisi at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. Satirical materials were often printed on the literary page, the parodic format of which was journalistic: satirical news, reports, reviews, correspondence, etc. One of the minor forms of parody was advertising.

It is precisely the compositional model of advertising that was periodically used as journalistic satirical material. An important role in parody is given to form, which in turn requires a special language, artistic imagination, and

emotional saturation of the text. During the ten-year existence of “Khatabala”, 92 advertising parodies were published.

In the first issues of Khatabala, advertising parodies were printed on the last page and then on the first page because the last page was occupied by newspaper advertisements. Later, it was separated into a separate column and appeared under different names in different years.

At the beginning of the century, the term “advertising fraud” appeared in the Armenian press of Tbilisi. The text of such a “fraudulent” advertising parody was not taken from newspaper advertisements, although it met all the criteria for advertising standards, contained the advertised product, was positioned with an exceptionally useful sign, and provided information about the price and/or address of the product for sale.

Before the outbreak of World War I, parodic forms of advertising were aimed at exposing the vices of society, the irony of private individuals, presenting problems in the medical or educational fields, and discussing the cultural or religious sphere of Armenians. They very rarely touched on issues of foreign or domestic policy. During the First World War, the newspaper’s critical vector took on a mainly political direction. If we look at the material from this period, only two out of eight advertising parodies were of a social nature, and six were of a political direction. The main targets of ridicule were the authorities of Germany, Turkey, and Bulgaria. It can be safely said that the simulated content of advertising parodies in the newspaper “Khatabala” together formed a new image of hostile countries.

“Khatabala”’s advertising parodies were created based on the content of advertisements of that period, never going beyond the boundaries of satirical hyperbole and, in every way, maintaining a resemblance to real-life processes.

About the author

Ketevan Otarashvili works in the National Library of Georgia

kotarashvili@yahoo.com

ORCID: 009-0003-8849-6353

თბილისელი სომეხი თვითნასწავლი მხატვრები და კ. გრიგორიანცის უცნობი ტილო

აბსტრაქტი

საქართველოში სომხურ მხატვრობას დიდი ხნის ისტორია აქვს. XVII ს-დან თბილისში არსებობდნენ სომეხ მხატვართა საგვარეულოები, რომელთა შორის უძველესია ჰოვნათანიანების ოჯახი. XX საუკუნის დასაწყისში თბილისში უკვე მოღვაწეობდა სომეხ მხატვარ ქალთა ჯგუფი. თბილისის სომხური სამხატვრო სკოლის ჩამოყალიბებაში განუზომელი წვლილი შეიტანეს როგორც რუსეთსა და ევროპაში განსწავლულმა პროფესიონალებმა, ასევე თვითნასწავლმა დიდოსტატებმა ვ. ხოჯაბეკოვმა, კ. გრიგორიანცმა, ვ. ელიბეკიანმა.

კ. გრიგორიანცი, ფიროსმანის თანამედროვე პრიმიტივისტი თვითნასწავლი მხატვარი, სახასიათო ქართული ფერწერით ქმნიდა პორტრეტებსა და ნატურმორტებს, აკეთებდა აბრებს, ხატავდა ღუქნებსა და სამიკიტნოებს. სერგო კლდიაშვილის გადმოცემით, კ. გრიგორიანცი 12 წიგნის ავტორიც ყოფილა. ჩვენამდე კი შემორჩა „ძველი თბილისის იშვიათი ამბები“, რომელიც 2011 წელს გამოიცა და მასში შეტანილია იმ დროისთვის ცნობილი ორმოცივე ნახატი. მათ შორის არ არის კ. გრიგორიანცის აქამდე უცნობი „თამარ მეფე და შოთა რუსთაველი“, რომელიც საქართველოს პარლამენტის ეროვნულმა ბიბლიოთეკამ 2022 წ. შეიძინა კერძო პირისგან. თვითნასწავლი მხატვარი, ვ. ხოჯაბეგოვი, ძირითადად, ხატავდა ჟანრულ სცენებს. ძალიან საინტერესოა „ნეფის ცეკვა მშობლების საფლავზე“. ასეთი ტრადიციაც ყოფილა, ყარაჩოღელი ნეფე მიდიოდა თავის მამის საფლავზე და ზურნაზე ცეკვით გამოსთხოვდა დალოცვას. ეს ტრადიცია მხოლოდ ვანო ხოჯაბეგოვის ნახატზეა შემორჩენილი. გრიგორიანცის, ხოჯაბეგოვისა და ელიბეკიანის სურათებზე აღბეჭდილი ძველი თბილისი აცოცხლებს მე-19 საუკუნის მიწურულისა და მე-20 საუკუნის დასაწყისის თბილისის თვითმყოფად სახეს, ქალაქურ ტრადიციებს, თბილისელთა სამოსსა და ქალაქურ გასართობებს. თბილისელი თვითნასწავლი სომეხი მხატვრების ნაივური ნამუშევრები თბილისური ცხოვრების ერთგვარი მატიანეებია.

საკვანძო სიტყვები: კ. გრიგორიანცი; „თამარ მეფე და შოთა რუსთაველი“; „ძველი თბილისის იშვიათი ამბები“; ვ. ელიბეკიანი; ვ. ხოჯაბეგოვი.

საქართველოს გეოგრაფიულმა მდებარეობამ აზიისა და ევროპის გზაჯვარედინზე, მრავალსაუკუნოვანმა იძულებითმა თუ გაცნობიერებულმა ურთიერთობებმა ქრისტიანულ ბიზანტიასა თუ მუსლიმანურ ქვეყნებთან, ამ ურთიერთობების თანმხლებმა ისტორიულმა პროცესებმა განაპირობა საქართველოს მოსახლეობის მრავალეტნოვრობა. თბილისი მუდამ გამოირჩეოდა ეთნოსთაშორისი ურთიერთობის მაღალი კულტურით, ამას მოწმობს როგორც ქართული, ისე უცხოენოვანი წერილობითი წყაროები, ყოფითი კულტურა თუ სხვა ისტორიულ-ეთნოლოგიური დოკუმენტები. სხვადასხვა ეთნიკური ჯგუფების ხანგრძლივმა თანაცხოვრებამ შექმნა ტრადიციათა და კულტურათა ერთგვარი მოზაიკა, თბილისური მულტიკულტურა – სხვადასხვა კულტურის უკონფლიქტოდ თანაარსებობის, შერევის და იმავდროულად, ავტონომიურად განვითარების უნიკალური მოვლენა.

საქართველოში XIX საუკუნე დაიწყო გარდამტეხი მოვლენებით. 1801 წ. ქართული სახელმწიფოებრიობის მარცხი მყისიერად აისახა დედაქალაქის ბედზე – თბილისი საგუბერნიო ქალაქად იქცა, აქ განთავსდა კავკასიის მთავარმმართველისა და მეფისნაცვლის რეზიდენცია, აქ, და არა ერევანში, მოისწრაფოდნენ ოსმალეთსა თუ ირანში მცხოვრები სომხები, აქ დაარსეს სასულიერო სასწავლებელი, სომხური გაზეთები, სომხური თეატრი... თუკი XVIII ს. და XIX ს. დასაწყისში თბილისელი სომხების ენა იყო ქართული, ისინი ქართულად საუბრობდნენ ოჯახში, ქართულად ადგენდნენ საბუთებს და ხელსაც ქართულად აწერდნენ, უკვე XIX ს. ბოლოს მათ ათვისებული ჰქონდათ რუსული და სომხური ენები.

ისტორიულად ეთნიკურად ისედაც მრავალფეროვან საქართველოში რუსეთის იმპერია, თავისი პოლიტიკური სტრატეგიიდან გამომდინარე, გამიზნულად ცვლიდა ეთნოსურათს – ხელს უწყობდა აქ სხვადასხვა ხალხების ჩამოსახლებას. თბილისის ქუჩები ყოველთვის იყო ხალხმრავალი. თბილისელები ქუჩაში მუშაობდნენ, ვაჭრობდნენ, ისვენებდნენ, სეირნობდნენ, ურთიერთობდნენ... თბილისის ეთნიკურ შემადგენლობას კარგად ახასიათებს ი. ევლახოვი: „ხალხი მოძრაობს, ხმაურობს, ფუსფუსებს. ერთმანეთში ირევა კოსტუმები, სახეები და მორთულობა. ქართველი, სპარსელი, ოსი, ლეკი; ჩოხები, ჩერქეზულები, ჩალმები, ნაბდები სწრაფად ელავენ თვალწინ და ვერც კი ასწრებთ გამვლელთა დათვალიერებას. აი, ქალაქის გარეუბნიდან მოსული ქალები კარაქით, ერბოთი, ლორითა და რძით. აი, ქართველი ებრაელები, ფართლის, ქალთა ხელსაქმის, საწვრილმანოთა დამტარებელნი“ (Евлахов, 1846: 2-3).

თბილისის მოსახლეობის ასეთი „აჭრელება“ ცარიზმის ინტერესებში შედიოდა. რუსეთმა თბილისის ეთნიკურ ჯგუფებს შორის თანაფარდობის იმპერიისთვის მისაღები ბალანსი შექმნა. ცარიზმის დემოგრაფიული პოლიტიკის აგრესიული ხასიათი იმაშიც ვლინდებოდა, რომ თუ მანამდე

ეთნიკური ჯგუფები ქმნიდნენ უწყინარ კულტურულ-ენობრივ ჯგუფს, მეფის რუსეთი ცდილობდა ეთნიკური სტრატეგიკაციის და ეთნიკურობის პოლიტიზირების გზით ლინგვისტურ-კულტურული ფენომენი გადაექცია პოლიტიკურ აქტორად. თუმცა თბილისმა, შეძლო მეფის რუსეთის მიერ გაღვივებული ნაციონალიზმის მიმართულების შეცვლა და ვერტიკალურად – ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ განწყობა. თბილისს თავს აფარებდნენ რუსეთიდან ბოლშევიკურ ტერორს გამოქცეული ავანგარდისტი მწერლები და მხატვრები; ჯოტოს¹ და დ. კაკაბაძის ბიოგრაფიებში ერთნაირად აირეკლა საბჭოთა ტერორის შედეგები.

1916 წ. თბილისში დაფუძნებული „სომეხ მხატვართა კავშირის“ გამგეობის წევრები,² ისევე როგორც 1921 წ. შექმნილი „ჰაიარტუნის“ გამგეობის წევრები,³ იყვნენ პროგრესულად მოაზროვნე შემოქმედებითი ინტელიგენციის წარმომადგენლები, რომლებიც არ დაემორჩილნენ იმპერიის ნაციონალისტურ პროპაგანდას. თუმცა XIX ს. დასაწყისიდანვე, ამიერკავკასიის ადმინისტრაციულ ცენტრად გამოცხადებიდან, თბილისი შემოქმედებით კერად იქცა. აქ თავმოყრილმა სომეხმა ინტელიგენციამ მიზნად დაისახა, რომ ყველა შესაძლებლობა გამოეყენებინათ ეროვნული იდეის წინ წამოსაწევად.

იმპერიის შემოსვლამდე საქართველოში სომხურ მხატვრობას დიდი ხნის ისტორია გააჩნდა. უკვე XVII ს-დან თბილისში არსებობდნენ სომეხ მხატვართა საგვარეულოები, რომელთა შორის უძველესი, ჰოვნათანიანების ცნობილი ოჯახი XVII ს-დან ცხოვრობდა თბილისში.⁴ ჰოვნათანიანების ოჯახიდან ცნობილია 7 მხატვარი: ნალაში, აკოფი, არუთიუნი, ჰოვნათანი, მიკირტუმი, აკოფი და აგაფონი (Дзюцова, 2014: 110-144). ოჯახის უხუცესი – ჰოვნათან ნალაში საქართველოს მეფის ვახტანგ VI-ის სასახლის კარის მხატვარი იყო, ხოლო ყველაზე ცნობილი – თბილისური პორტრეტული სკოლის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი, ფერმწერი ჰაკობ ჰოვნათანიანი.⁵ მოგვიანებით სომეხ მხატვართა საგვარეულოებს დაემატა

1 ჯოტო – გ. გრიგორიანი (1897, თბ.–1976, ერევანი). რეპრესიების შიშით ჯოტომ ერთ ღამეში დაწვა 300-400 ტილო. მხატვარი ხშირად მიმართავს ბავშვობის მოგონებებს, ასახავს ძველი ტფილისის აურზაურსა და მოძრაობას: „ნატურმორტი „ძველი ტიფლისი“, „დედა და მე“, „კინტო ჩემი ქუჩიდან“.

2 გ. შერბაბიანი, ა. აკოფიანი, ვლ. სურენიანცი, ე. თათევოსიანი, ვ. ხოჯაბეგოვი და ალ. შირვანზადე.

3 ჰ. თუმანიანი, რ. მელიქიანი, ლ. კალანტარი და გ. შერბაბიანი.

4 ნალაშის შვილები და მოწაფეები უმთავრესად წიგნის ილუსტრაციაზე მუშობდნენ.

5 ჰ. ჰოვნათანიანი (1806, თბ. – 1886, ირანი) ნამუშევრები: ნ. თუმანიანის, ე. გურგენბეკიანის (სომხეთის სურათების გალერეა, ერევანი), გ. კარაჯიანის (აღმ. ხალხთა ხელოვნების მუზეუმი, მოსკოვი), მელიქიშვილების, მიზანდარის (საქ. ხელოვნების მუზეუმი, თბილისი) პორტრეტები.

ბაჟბუქ-მელიქიანების, ბაიასჩევების, დილბარიანების, მანოიანების, ელიბეკიანების, მირზოიანების და სხვა მხატვართა ოჯახები...

თბილისში დამკვიდრებულ სომეხ მხატვართა შემოქმედებას უწყვეტ ხაზად გასდევს თბილისის სიყვარული. მათი შემოქმედების ემოციურ ფონს ქმნიდა თბილისის ლანდშაფტი, არქიტექტურა, კოლორიტული მოქალაქეების ერთგვარად თეატრალიზებული ყოფა. ხოლო პატრიოტული ინტელიგენციის აქტიურობა თავისებურ მიმართულებას აძლევდა სომეხ მხატვართა შემოქმედებას.

1887 წ. დაარსებული „კავკასიის ნატიფი ხელოვნების წამახალისებელი საზოგადოების“ გამოფენებში სომეხი მხატვრები მონაწილეობდნენ, როგორც ქართული კულტურის ორგანული ნაწილი. XX ს. დასაწყისში თბილისურ გარემოში სომეხები თავს თბილისის კულტურის განუყოფელ ნაწილად თვლიდნენ და საკუთარი შემოქმედება თბილისის კულტურული სივრცის მიღმა ვერც წარმოედგინათ.

1922 წელს თბილისის სამხატვრო აკადემიის დაარსებისთანავე, აქ მუშაობდნენ ცნობილი სომეხი მხატვრები: პ. შამშინიანი, პ. ჰაკობიანი, ვ. სურენიანი, ვ. გაიფუჯიანი, ი. კარალიანი; აქ სწავლობდნენ ე. ისაბეკიანი, დ. ნალბადიანი, რ. ლორის-მელიქოვი, რ. ისრაელიანი, რ. სიმონიანი, რ. საფაროვი, პ. ღარიბჯანიანი, ს. კირაკოზოვი, თ. ნალბადიანი, გრ. მირზოევი, ა. კოჯოიანი, ს. კაშხიანი და სხვები. ქართველ მხატვრებთან ერთად ისინი თბილისური ფერწერის ერთიან სკოლას წარმოადგენდნენ.

საქართველოს დამოუკიდებლობის დროს განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა სომეხ მხატვრებს. 1919 წელს შედგა ერვანდ ქოჩარის პირველი გამოფენა; 1919 წელს მოეწყო ალ. ბაჟბუქ-მელიქოვისა და ლადო გუდიაშვილის ერთობლივი ექსპოზიცია ჟურნალ „არსის“ რედაქციაში (ზაალიშვილი, 2011: 6-11).

XX საუკუნის დასაწყისში თბილისში უკვე მოღვაწეობდა სომეხ მხატვარ ქალთა ჯგუფი: ანასტასია დანდუროვი, ნინა თამამშევა, ელ. დიგუროვა-ქიქოძე, ჰერმინე ხაჩოიანი, მადლენ ამირხანოვა, ნადეჟდა ალექსანიან-შახაზიზი, ავანგარდისტი – უნიჭიერესი გრაფიკოსი ემა ლალაევა-ედიბერიძისა (ლალი).⁶

თბილისის სომხური მხატვრობის სურათი არ იქნება სრული ცნობილი ფოტოხელოვანების – ალ. სააკოვის (თბილისის და მისი მოქალაქეების ამსახველი ფოტოსერეების ავტორი), იური მეჩითოვის (თბილისისადმი

6 ემა ლალაიანი-ედიბერიძე (1904, თბ.-1991, თბ.) 1924-1928 წ. სწავლობდა თბილისის სამხატვრო აკადემიის გრაფიკის ფაკულტეტზე, პროფესორ ი. შარლემანის კლასში. 1938 წელს მისი მეუღლე, გიორგი ედიბერიძე დახვრიტეს, ამიტომ ემა მხატვართა კავშირიდან გარიცხეს და მიუხედავად ისეთი ცნობილი მხატვრების მცდელობისა, როგორებიც იყვნენ თ. აბაკელია, ს. ქობულაძე, მ. გოცირიძე, ა. ქუთათელაძე, უ. ჯაფარიძე... მას გამოფენა აღარ ჰქონია.

და ს. ფარაჯანოვისადმი მიძღვნილი ფოტოკომპოზიციების შემქმნელი), ალ. არუთიუნოვის, ს.დარჩინიანის („თბილისი. სომხური ეტიუდები“), ი. ტერტეროვის ხსენების გარეშე.

საქართველოს სომეხ მხატვართა შემოქმედება იმდენად მრავალფეროვანია, რომ წარმომავლობის და მოღვაწეობის არეალის გარდა, თითქმის, არაფერი აქვთ საერთო. მათ ერთი თემატიკა და ერთი დიდი ვნება აერთიანებთ – უზარმაზარი სიყვარული თბილისის მიმართ. თბილისის სომხური სამხატვრო სკოლის ჩამოყალიბებაში განუზომელი წვლილი შეიტანეს როგორც განსხვავებული ხელწერის მქონე, რუსეთსა და ევროპაში განსწავლულმა პროფესიონალებმა: გ. ბაშინჯალიანმა, გ. შარბაბიანმა, ე. თადევოსიანმა, ა. შამშიანმა, ჰ. ჰაკობიანმა, ვ. სურენიანცმა, ვ. გაიფუჭიანმა, ი. კარალიანმა და XX ს-ის აღიარებულმა ოსტატებმა – მარტიროს სარიანმა, ერვანდ ქოჩარმა, გიორგი აკულოვმა, არშილ გორკმა, ასევე თვითნასწავლმა დიდოსტატებმა ვ. ხოჯაბეკოვმა, კ. გრიგორიანცმა, ვ. ელიბეკიანმა. მათ, როგორც თბილისის „შემოქმედმა ისტორიკოსებმა“, თბილისური ყოფა-ცხოვრება გამორჩეული სიცხადით გადმოიტანეს ტილოზე.

სამართლიანი იქნება, თუ მათზე საუბარს კარაპეტ გრიგორიანცით დავიწყებთ, ვინაიდან, მის შემთხვევაში ძველი თბილისის ყოფა-ცხოვრების ამსახველი შემოქმედება გვხვდება როგორც სამხატვრო, ასევე თეატრალურ და სალიტერატურო წრეებში. ეს იყო ფიროსმანის თანამედროვე პრიმიტივისტი თვითნასწავლი მხატვარი, თუმცა თავის დროზე ფიროსმანზე უფრო მეტ შეკვეთას იღებდა. ფიროსმანის მსგავსად, შესრულებული აქვს ისტორიულ პირთა პორტრეტები. ფიროსმანის მსგავსი, სახასიათო ქართულ ფერწერით ქმნიდა პორტრეტებსა და ნატურმორტებს, აკეთებდა აბრებს, ხატავდა ღუქნებსა და სამიკიტნოებს. მოუხატავს პუშკინის ქუჩაზე მდებარე იმ დროისთვის ცისფერყანწელთა თავშეყრის ადგილი, ცნობილი სამიკიტნო „სიმპატია“, მირიანაშვილის ღვინის სარდაფი, ძმები მათიაშვილების რესტორანი რიყზე, მიხაკა ვარსიმაშვილის ღვინის სარდაფი. მისი ცხოვრება და მოღვაწეობა თბილისური არტისტული და თეატრალური ცხოვრების ნაწილი იყო.

„კავკასიის კალენდრის“ 1899 წლის გამოცემაში მითითებულია მხატვრის გვარი და მისამართი: ტფილისი, აბას-აბადის მოედანი, თავად არდუთინსკი-დოლგორუკოვის სახლი. 1890 წელს ჯვრის მამის ქუჩაზე გაუხსნია საკუთარი სახელოსნო, სადაც უამრავ ხალხს იზიდავდა. მუშაობდა, ძირითადად, ღიქტზე ზეთით. ავტოგრაფი „კარაპეტ გრიგორიანცი. ძველი ტფილისი“ მხატვრის თითქმის ყველა ნახატზე გვხვდება. ნახატებში გვხვდება იმ დროის თბილისისათვის დამახასიათებელი ტიპაჟები: კინტოები, ჩარჩები. კ. გრიგორიანცის ყველაზე მეტი ნახატი საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში ინახება: სულ შემორჩენილია კარაპეტ გრიგორიანცის 40 ნამუშევარი: ამათგან, მხოლოდ ერთი ინახება ერე-

ვანში, ექვსი – საქართველოს ხალხური და გამოყენებითი ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში, ოცდაცამეტი კი – საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში, რომლის ინვენტარიზაციის წიგნის მიხედვით, 1935 წელს თავად მხატვარს მიუტანია.

ი. გრიშაშვილი „ძველი თბილისის ლიტერატურულ ბოჰემაში“ (გრიშაშვილი, 1927:141-143), კარაპეტ გრიგორიანცს ახსენებს არა როგორც მხატვარს, არამედ როგორც ლიტერატორს – 1910 წელს გამოცემული ლექსების კრებულის ავტორსა (გრიგორიანცი, 2010) და სომხურად „ვეფხისტყაოსნის“ მთარგმნელს.⁷

აღსანიშნავია, რომ კ. გრიგორიანცი მშობლიურ ენად ქართულს მიიჩნევდა და არამართებულად მიაჩნია რუსულ ენაზე სწავლება, წუხს ქართული ენის შერყვნისა და გაღარიბების გამო: „ამგვარმა რუსის დევნამ ქართული ენა იქამდისინ მიაყენა, რომ ძველი ქართული ერთიანად დაიკარგა და ამღვრეული ენა შემოვიდა. ეხლანდელი ქართული ენა არის არაბულიდან, სპარსულიდან, სომხურიდან და ევროპიელთა ენებიდან ნასესხები... ქართველებსაც ოდესმე ქონიათ საკუთარი სუფთა ენა. ძველს დროში სომეხი პოეტებიც იყვნენ საქართველოში, რომლებიც წმინდა გაურეველ ქართულ ენას ხმარობდნენ“ (გრიგორიანცი, 2011: 83).

სერგო კლდიაშვილის გადმოცემით, კ. გრიგორიანცი 12 წიგნის ავტორი ყოფილა. ტექსტები თითქმის მთლიანად დაკარგულია. შემორჩა „ძველი თბილისის დაუჯერებელი ამბები“, რომელიც ხელნაწერის სახით ლიტერატურის მუზეუმში მწერალ სერგო კლდიაშვილს 1944 წელს შეუტანია. წიგნის უმთავრესი ღირსება ის არის, რომ ავტორი ეთნოგრაფიულ მასალას სხვისგან კი არ მოიპოვებდა, არამედ თბილისურ ყოფაში იყო გაზრდილი, თბილისური ყოფის თვითმხილველი და თანამონაწილეა. მსგავსი წიგნებით ქართველი მკითხველი დიდად განებივრებული არ არის. ის დეტალურად აღწერს, თუ როგორ იყო მოწყობილი სახლები, როგორ შემოვიდა ხმარებაში ჭრაქი, ელექტრონი, როგორ ტანისამოსს ატარებდნენ თბილისელები, რა ვითარება იყო ქარხნებში, სად რამდენი იყო ხელფასი, სად და როგორ ერთობოდნენ, როგორ სჯიდნენ დამნაშავეებს, რა იყიდებოდა ბაზრებში, მოგვითხრობს რკინიგზის გაყვანაზე, კორუფციაზე, „ბუნტზე ნალოგის გამოთ ბაშბუქ-მელიქოვის ქალაქის თავათ ყოფნის დროს“, მეხის დაცემაზე, ბუხარის ემირის სტუმრობაზე თბილისში, გრიგორ არწრუნის შთამბეჭდავ დასაფლავებაზე, ავაზაკ ტატო წულუკიძის საქმეებსა და სიკვდილით დასჯაზე, მტკვრის აღიდებაზე, გველისგან ღვინის დამზადებაზე და რასაც ძალიან იშვიათად ვხვდებით – აღწერს სხვადასხვა პროფესიის ადამიანთა, მათ შორის მეძავეების საქმიანობას

7 კ. გრიგორიანცს სურდა სომხური თეატრის სცენაზე დაედგათ ვეფხისტყაოსანი, ამიტომ სრულად თარგმნა პიესის სახით, თუმცა თეატრის ხელმძღვანელობამ, სირთულის გამო, სამომავლოდ გადადო მისი დადგმა.

თბილისში. უნდა ითქვას, რომ აღწერს არა გაკვრით და ზოგადად, არამედ ყველა თემას ცალკე თავი აქვს დათმობილი.

გიორგი ლეონიძის სახელობის ქართული ლიტერატურის მუზეუმმა 2011 წელს გამოსცა კ. გრიგორიანცის „ძველი თბილისის იშვიათი ამბები“, რომელსაც ახლავს ავტორის ბიოგრაფია. აღსანიშნავია, რომ ნაწარმოების ტექსტის და ბიოგრაფიის ხელწერა ერთნაირია, მაგრამ ხელნაწერი არ ეკუთვნის ავტორს. ამის თქმის საფუძველს იძლევა მესამე პირში დაწერილი ბიოგრაფია. არსებობს ვარაუდი, რომ ის სერგო კლდიაშვილის დაწერილი ან გადაწერილია. წიგნი გაფორმებულია ავტორის ნახატებით და მასში შეტანილია იმ დროისთვის ცნობილი ყველა ნახატი. მათ შორის არ მოხვდა კ. გრიგორიანცის აქამდე უცნობი „თამარ მეფე და შოთა რუსთაველი“, რომელიც საქართველოს პარლამენტის ეროვნულმა ბიბლიოთეკამ 2022 წ. შეიძინა კერძო პირისგან. ამ ნახატს დაურთავ სტატიას და, ვფიქრობ, მცირე წვლილს შევიტან მხატვრის ბიოგრაფიაში. ვინაიდან ის ძალიან ბევრს ხატავდა, დღემდე ხდება ქალაქში მიმოფანტული მისი ნახატების მოძიება. ასევე შეიძლება სადმე იყოს შენახული მისი ლიტერატურული მემკვიდრეობა. ნახატების დიდი ნაწილისა და ტექსტების მსგავსად, დაკარგულად ითვლება კარაპეტ გრიგორიანცის საფლავიც. ლადო გუდიაშვილს დაუჩივლია, ფიროსმანის მსგავსად, ძველი ტფილისის კიდევე ერთი თვითმყოფადი მხატვრის საფლავი დაგვეკარგაო. (ზურაბიანი, 1981) გარდაიცვალა 1943 წელს, უაღრესად დიდ გაჭირვებაში.

ი. გრიშაშვილმა 1927 წელს გამოცემულ „ძველი ტფილისის ლიტერატურულ ბოჰემას“ დაურთო ძველი თბილისის კიდევე ერთი მემატიანე მხატვრის, ვანო ხოჯაბეგოვის მიერ შესრულებული თბილისის ეგზოტიკური ყოფის ამსახველი ილუსტრაციები. ისტორიკოსი და ეთნოგრაფი თ. ბერიძე წერს, რომ 1875 წელს დაბადებულმა ვანომ ხატვა ბავშვობიდან დაიწყო. ვანო ხოჯაბეგოვი დაიბადა 1875 წლის 14 იანვარს თბილისში, წყაროსუბანში. დედა – მელანია, შინ საქმიანობდა. მამა – გიორგი კი ხარაზი იყო. ვანოს სწავლა-განათლება ხელმოკლეობის გამო არ მიუღია. ბავშვობა თბილისში მცხოვრები უფროსი ძმის ხილ-ბოსტნეულის დუქანში გაატარა. შემდეგ ფედოსეევის ქუჩაზე საწვრილმანო დუქანი გახსნა და „როცა კი მოიცლიდა, ხატავდა მუშტრებს, თბილისელ მოქალაქეებს“ (ბერიძე, 1969:5-6). ხოჯაბეგოვის მხატვრობა ისეთივე ორიგინალურია, როგორც ძველი თბილისის ყოფა. ძირითადად, ხატავდა ჟანრულ სცენებს: „ყეუნობა“, „ბაირამობა“, „შაჰსეი-ვაჰსეი“... ვანოს შემოქმედებიდან ძალიან საინტერესოა „ნეფის ცეკვა მშობლების საფლავზე“... ასეთი ტრადიციაც ყოფილა, ყარაჩოღელი ნეფე მიდიოდა თავის მამის საფლავზე და ზურნაზე ცეკვით გამოსთხოვდა დალოცვას. ეს ტრადიცია მხოლოდ ვანო ხოჯაბეგოვის ნახატზეა შემორჩენილი.

ვანომ მიიქცია მხატვარ ფოგელის ყურადღება, რომელსაც 1910 წელს სკლიფასოვსკის კერძო სამხატვრო სასწავლებელში წაუყვანია. როგორც მხატვარი ჯოტო გრიგორიანი იხსენებს, „სასწავლებელში ყოფნისას ვანოს ნატურიდან ხატვა მეტად უჭირდა, მაგრამ თუ სთხოვდნენ, ზეპირად დაესატა რაიმე, იგი დიდი ხალისით აკეთებდა ამას და უცბად, რამდენიმე მონასმით ხატავდა რომელიმე სცენას ძველი თბილისის ყოფიდან. ვანომ ვერ გაუძლო სასწავლებელში არსებულ აკადემიურ რეჟიმს და ორი თვის შემდეგ სწავლისთვის თავი დაუნებებია“ (ბერიძე, 1969:7-8). თუმცა, მის შემოქმედებას ამით არაფერი დააკლდა, ვანო ამ დროს უკვე ჩამოყალიბებული, საკუთარი სტილისა და ფორმის მხატვარი იყო.

ძველი ტფილისის მთელი ხიბლი და ელფერი თავის ტილოებზე გადაიტანა კიდევ ერთმა თვითნასწავლმა მხატვარმა, ვალარშაკ ელიბეკიანმა. ვ. ელიბეკიანი დაიბადა 1924 წ. თბილისში ზეინკალ ჰ. ელიბეკიანის ოჯახში. ბავშვობაში დაამთავრა „ჰაიარტუნის“ სამხატვრო წრე, სადაც მისი პირველი მასწავლებელი იყო პარიზში განათლებამიღებული ფერმწერი გიგო შარბაბჩიანი. იმის გამო, რომ ელიბეკიანის შემდეგი მოღვაწეობა თეატრში გაგრძელდა,⁸ მისი ტილოები თითქოს სცენაა, თბილისის ცხოვრება თითქოს დადგმულია. ძველი ქალაქის ატმოსფერო გადმოცემულია მოძრაობებში, პოზებში, სახის მიმიკებში. თეატრალურ გარემოში ასახულია ქალაქელების ყოველდღიურობა, კინტოების, მედუქნების, მუზურნეებისა და მექორწილეების მონაწილეობით. როგორც ხელოვნებათმცოდნე ჰ. იგითიანი წერს, „ჩვენს წინაშე დგას გრანდიოზული ფერადი სპექტაკლი მრავალრიცხოვანი პერსონაჟებით, სხვადასხვა სიტუაციით, რომელიც იწვევს მაყურებელს, გახდეს ამაღელვებელი წარმოდგენის მონაწილე, რომლის დრამატურგი, რეჟისორი და მხატვარი არის ვალარშაკ ელიბეკიანი. მომხიბლავი სახლები აივნებით, მყუდრო ეზოებით, მაღაზიები მხიარული აბრებით. ახალ სიცოცხლეს და სილამაზეს, ახალ მნიშვნელობას პოულობენ ვალარშაკ ელიბეკიანის შემოქმედებაში“ (Игитян, 1979:21). ის, რასაც ვალარშაკ ელიბეკიანი ასახავს, უფრო მეტად თბილისზე ოცნებაა, როგორიც იყო მისი ბავშვობის მოგონებებში – როცა ქუჩები უფრო ფართო იყო, სახლები უფრო მაღალი, ფერები უფრო ნათელი. ეს არის ქალაქი, რომელიც საოცარ ლეგენდად იქცა. ელიბეკიანი ამ ლეგენდას აძლევს რეალობის სახეს.

ელიბეკიანმა ხატვა 64 წლის ასაკში უსაქმურობის გამო დაიწყო, თუმცა დიდი წვლილი შეიტანა ძველი თბილისის ვიზუალური ენციკლოპედიის შექმნაში. ყველა მისი ნამუშევარი არის მოგონება მშობლიურ თბილისზე. მის ნახატებზე ვხვდებით მშაკის რედაქციასა და ავლაბრის არაქსიანის თეატრს, ჩიტების ბაზარსა და ხელოსანთა რიგებს, ქუჩის სა-

8 ვ. ელიბეკიანი წლების მანძილზე ხელმძღვანელობდა თეატრს და გააფორმა ოცზე მეტი სპექტაკლი.

დალაქოებსა და მაწვნის გამყიდველს, ჰარუთიუნ ელიბეკიანცის საზეინკლო სახელოსნოს...

დასკვნა

გრიგორიანცის, ხოჯაბეგოვისა და ელიბეკიანცის სურათებზე აღბეჭდილი ძველი თბილისი აცოცხლებს მე-19 საუკუნის მიწურულისა და მე-20 საუკუნის დასაწყისის თბილისის თვითმყოფად სახეს, ქალაქურ ტრადიციებს, თბილისელთა სამოსსა და ქალაქურ გასართობებს: ყეენობას, ამერობას, აშუღობას, კრივს, არიფანას, რიგისპურს, ყავახანას, ქუჩის წარმოდგენებს, სალხინო ბაღებს... თბილისელი თვითნასწავლი სომეხი მხატვრების ნაივური ნამუშევრები თბილისის სიყვარულით, მისი კოლორიტითაა ინსპირირებული, ამიტომ ისინი თბილისური ცხოვრების ერთგვარი მათიანეებია.

სომეხი მხატვრებისთვის თბილისის თემა იმდენად მრავალმხრივი და ვრცელია, რომ შეუძლებელია ერთ სტატიაში მისი თუნდაც რომელიმე ნაწილის სრულად განხილვა. სტატიის მიზანია იმის ჩვენება, რომ XIX-XX ს. თბილისელ სომეხ მხატვართა შემოქმედება ჯერ კიდევ არ არის ბოლომდე შესწავლილი და კვლავ გრძელდება ნამუშევრებისა თუ ცნობების მოძიება და თავმოყრა. შევეცადე მცირე წვლილი შემეტანა ამ ძიებაში. ვფიქრობ, კ. გრიგორიანცის „თამარ მეფე და შოთა რუსთაველი“ ღირსეულ ადგილს დაიმკვიდრებს მხატვრის ნამუშევრების ნუსხაში.

გამოყენებული ლიტერატურა – Bibliography

- ანდრიაძე, დავით. (2014). *ტიფ[თბ]ილისი – ახალი ბაბილონი = Tif[tbi]lis-i – new Babylon*. თბილისი.
- ანდრიაძე, დავით. (2014-2015). *კატალოგი ძველი თფილისი. სურათები ქალაქის ცხოვრებიდან MARGINALIA*. თბილისი: სეზანი.
- ბერიძე, თეიმურაზ. (1969). *მხატვარი ვანო ხოჯაბეგოვი*. თბილისი: ხელოვნება.
- ბერიძე, ვახტანგ. (2018). *კულტურა და ხელოვნება დამოუკიდებელ საქართველოში*. თბილისი: სეზანი.
- გრიგორიანცი, კარაპეტ. (2011). *ძველი თბილისის იშვიათი ამბები*. თბილისი.
- გრიშაშვილი, იოსებ. (1927). *ძველი ტფილისის ლიტერატურული ბოჭვა*. თბილისი: სახელგამი.
- ზაალიშვილი, ნინო. (2011). *სომეხი მხატვრები საქართველოში – ჰაკობ ჰოვანათიანიდან გაიანე ხაჩატურიანამდე*. თბილისი.

თოფჩიშვილი, როლანდ და გვიმრაძე, თეიმურაზ. (2017). *ეთნოლოგიური თბილისი თბილისელთა ტრადიციული ყოფა და კულტურა*. თბილისი: უნივერსალი.

რეჯია, დ. (1979). *მხატვარი გ. გრიგორიანი*. თბილისი: მეგობრობა 1: 240-250.

Дзуцова, Ирина. (2014). *Народное направление в грузинской Станковой живописи второй Половины XVIII-XIX веков*. Тбилиси.

Евлаховъ, И. „Заметки о Тифлисе.“ Кавказ 23 (1846): 2-3.

Игитян, Генрих. (1979). *Вагаршак Элибекян*. Тбилиси: Хеловнеба.

Каменский, Александр. (1979). *Этюды о художниках Армении*. Ереван.

Каменский, Александр. (1979). *Этюды о художниках Армении*. Ереван: Издательство «Советакан грох».

Манукян, Сейрануш. (1991). *Вагаршак Элибекян*. Москва: Издательство «Изобразительное искусство».

კარაპეტ გრიგორიანცი. თამარი და შოთა
Karapet Grigoryants, Tamar and Shota

ვადარშაკ ელიბეკიანი. ყეენობა
Vagharshak Elibekyan. Qeenoba (Carnival)

ვანო ხოჯაბეგოვი. ნეფის ცეკვა მშობლების საფლავზე
Vano Khojabekov. Groom's Dance on the Grave of his Parents

ARMENIAN SELF-TAUGHT PAINTERS FROM TBILISI AND AN UNKNOWN CANVAS BY K. GRIGORYANTS

Abstract

Armenian painting in Georgia has a long history. Already from the 17th century, there were Armenian artists' families in Tbilisi. The oldest famous family of Hovnathanians lived in Tbilisi from the 17th century. At the beginning of the 20th century, a group of Armenian women artists was already active in Tbilisi. Professionals who received education in Russia and Europe, as well as self-taught great masters V. Khojabekov, K. Grigoryants, and V. Elibekyan, who brought the life of old Tbilisi to the canvas with exceptional clarity, made an immeasurable contribution to the formation of the Tbilisi Armenian Art School.

K. Grigoryants's work depicting the life of old Tbilisi can be found in artistic, theatrical and literary circles. He was a primitivist self-taught artist, a contemporary of Firosmeni and similar to Firosmeni, he created portraits and still lifes with characteristic Georgian painting and made signs. According to S. Kldiashvili, K. Grigoryants was the author of 12 books. The texts are almost completely lost. In 2011, K. Grigoryants's „Rare Stories of Old Tbilisi“ was published. The book is decorated with the author's drawings and includes all 40 drawings known at the time. K. Grigoryants's previously unknown „Queen Tamar and Shota Rustaveli“ was not among them. The National Parliament Library of Georgia purchased the painting from a private person in 2022. V. Khojabekov's painting is as original as the existence of old Tbilisi. He mainly painted genre scenes. The forgotten tradition preserved in Khojabekov's painting „Groom's dance on the grave of his parents“ is very interesting. The everyday life of the townspeople is depicted in a theatrical environment. The old Tbilisi captured in the pictures of Grigoryants, Khojabekov, and Elibekyan revives the self-contained face of Tbilisi of the late 19th and early 20th centuries, urban traditions, clothes of Tbilisi residents, and urban entertainments. The naive works of self-taught Armenian artists from Tbilisi are considered to be prominent records of Tbilisi's life.

Keywords: K. Grigoryants; *“Queen Tamar and Shota Rustaveli”*; *“Rare Stories of Old Tbilisi”*; V. Elibekyan; V. Khojabekov

The geographical location of Georgia at the crossroads of Asia and Europe, centuries-long forced or conscious relations with Christian Byzantium and Muslim countries, and the accompanying historical processes of these relations led to the multi-ethnicity of the population of Georgia. Tbilisi has always been distinguished by a high culture of inter-ethnic relations; this is evidenced by both Georgian and foreign written sources, existing culture, and other historical-ethnological documents. The long-term coexistence of different ethnic groups has created a kind of mosaic of traditions and cultures, Tbilisian multiculturalism – an unique phenomenon of conflict-free coexistence, mixed and at the same time, autonomous development of different cultures.

The XIX century in Georgia began with transformative events. In 1801 The failure of Georgian statehood was immediately reflected in the fate of the capital city – Tbilisi became a governorate, the residence of the ruler and viceroy of the Caucasus was located here, Armenians living in Ottoman or Iran aspired here, not to Yerevan, a theological school, Armenian newspapers, Armenian theater were founded here... If the language of Tbilisi Armenians was Georgian in the XVIII and early XIX centuries, they spoke Georgian in their families, drew up documents in Georgian, and signed in Georgian, and by the end of the XIX century, they had mastered Russian and Armenian languages.

The Russian Empire, based on its political strategy, deliberately changed the ethnic image of the already historically ethnically diverse Georgia – it encouraged the settlement of different peoples here. The streets of Tbilisi were always crowded. The people of Tbilisi worked in the streets, they traded, rested, strolled, socialized... The ethnic composition of Tbilisi is well characterized by I. Evlakhov: "People move, make noise, whisper. Costumes, faces and decorations are intermingled. Georgians, Persians, Ossetians, Laks; Chokhas, Circassians, turbans, burkas gleam quickly in front of you, and you can't even catch a glimpse of the passers-by. Here are the women from the outskirts of the city with butter, ghee, ham and milk. Here are the Georgian Jews, the wearers of garments, women's needlework, small things." (Евлаховъ, 1846: 2-3).

Such „multicolorism“ of the population of Tbilisi was in the interests of Tsarism. Russia created an acceptable balance for the empire between the ethnic groups of Tbilisi. The aggressive character of the demographic policy of Tsarism was also manifested in the fact that, if before ethnic groups formed a harmless cultural-linguistic group, Tsarist Russia tried to turn the linguistic-cultural phenomenon into a political actor through ethnic stratification and politicization of ethnicity. However, Tbilisi was able to change the direction of the nationalism stirred up by Tsarist Russia and organized it vertically – against the central government. Avant-garde writers and artists fleeing the Bolshevik

terror from Russia took refuge in Tbilisi; Giotto¹ and D. Kakabadze's biographies similarly reflected the consequences of Soviet terror.

The members² of the board of the "Union of Armenian Artists" established in 1916 in Tbilisi, as well as the members³ of the board of the "Hayartun" established in 1921, were representatives of the progressive-minded creative intelligentsia who did not obey the nationalist propaganda of the empire. However, since the beginning of the XIX century, when it was recognized as the administrative center of Transcaucasia, Tbilisi became a creative hub. The Armenian intelligentsia gathered here aimed to use every opportunity to advance the national idea.

Before the entry of the empire, Armenian painting in Georgia had a long history. Already from the 17th century, there were Armenian artists' families in Tbilisi. The oldest famous family of Hovnatanians has lived in Tbilisi since the XVII century.⁴ 7 artists from the Hovnatanian family are known: Nagash, Akof, Arutiun, Hovnatani, Mikirtum, Akof and Agafon (Дзуцова, 2014: 110-144). The elder of the family – Hovnatani Nagashi was the painter of the palace court of Vakhtang VI, the king of Georgia, and the most famous – one of the prominent representatives of the Tbilisi portrait school, painter Hakob Hovnatanian.⁵ Later, the families of Bazhbeuk-Melikyans, Bayakhchevs, Dilbaryans, Manoyans, Elibekyans, Mirzoyans, and others joined with the families of Armenian artists...

The love of Tbilisi runs through the creativity of Armenian artists settled in Tbilisi. The emotional background of their creativity was created by Tbilisi's landscape, architecture, and the somewhat theatrical presence of prominent citizens. And the activity of the patriotic intelligentsia gave its own direction to the creativity of Armenian artists.

At the beginning of the 20th century, Armenian artists considered themselves as an integral part of Tbilisi culture and as an organic part of Georgian Culture, and they participated in the exhibitions of the "Caucasian Fine Art Promotion Society" established in 1887.

1 Giotto – G. Grigoryan (1897, Tb.-1976, Yerevan). Fearing repressions, Giotto burned 300-400 canvases in one night. The artist often refers to his childhood memories, depicts the hustle and bustle of Old Tbilisi: "Still life "Old Tbilisi", "Mom and Me", "Kinto from my street".

2 G. Sherbabchyan, A. Akofyan, VI. Surenyants, E. Tatevosyan, V. Khojabegov and Al. Shirvanzade.

3 H. Tumanyan, R. Melikyan, L. Kalantari and G. Sherbabchyan.

4 Nagashi's children and disciples mainly worked on the illustration of the book.

5 H. Hovnatanyan (1806, Tb. – 1886, Iran) Works: N. Tumanyan, E. Gurgenbekyan (Picture Gallery of Armenia, Yerevan), Portraits of G. Karajiani (Museum of Art of the Peoples of Azerbaijan, Moscow), Melikishvili, Mizandari (Museum of Art of the Peoples, Tbilisi).

In 1922, right after the establishment of the Tbilisi Art Academy, famous Armenian artists were teaching and studied there: H. Shamshinyan, H. Hakobyan, V. Surenyants, V. Gaifejian, I. Karalyan; E. Isabekyan, D. Nalbadyan, R. Loris-Melikov, R. Israelyan, R. Simonyan, R. Safarov, H. Gharibjanyan, S. Kirakozov, T. Nalbandyan, Gr. Mirzoev, A. Kojoyan, S. Kashkhyan and others. Together with Georgian artists, they represented a unified school of Tbilisi painting.

During the independence of Georgia, special attention was paid to Armenian artists. Ervand Kochar's first exhibition was held in 1919; In 1919 a joint exposition of Al. Bajbeuk-Melikov and Lado Gudishvili was held in the editorial office of "Arsi" magazine. (ზაალიშვილი, 2011: 6-11)

At the beginning of the 20-th century, a group of Armenian female artists – Anastasya Dandurov, Nina Tamamsheva, El. Digurova-Kikodze, Hermine Khachoyan, Madeleine Amirkhanova, Nadezhda Aleksanyan-Shakhazizi and an avant-garde artist – the talented graphic artist Ema Lalaeva-Ediberidze (Lali) – was already active in Tbilisi.⁶

The picture of the Armenian art of Tbilisi would not be complete without mentioning famous photo artists – Al. Saakov (author of photo series depicting Tbilisi and its citizens), Yuri Mechitov (creator of photo compositions dedicated to Tbilisi and S. Farajanov), Al. Arutyunov, S. Darchinyan ("Tbilisi, Armenian Etudes"), and I. Terterov.

The works of Georgian Armenian artists are so diverse that they have almost nothing in common except their origin and field of activity. They are united by one topic and one great passion – a huge love for Tbilisi. Professionals who received education in Russia and Europe G. Bashinjalyan, G. Sharbabchyan, E. Tadevosyan, A. Shamshyan, H. Hakobyan, V. Surenyants, V. Gayfechyan, I. Karalyan and recognized masters of the 20-th century – Martiros Saryan, Ervand Kochar, Giorgi Akulov, Arshil Gork..., as well as self-taught great masters V. Khojabekov, K. Grigoryants, V. Elibekyan, As the "creative historians" of Tbilisi, they brought the life of old Tbilisi to the canvas with exceptional clarity, made an immeasurable contribution to the formation of the Tbilisi Armenian Art School.

It will be fair if we start our conversation about them with Karapet Grigoryants, because, in his case, his creations depicting the life of old Tbilisi can be found in artistic, theatrical, and literary circles. He was a primitivist, self-taught painter, a contemporary of Pirosmeni, although he received more commissions than Pirosmeni in his time. Like Pirosmeni, he painted portraits

6 Emma Lalayants-Ediberidze (1904, Tb.-1991, Tb.) in 1924-1928 she studied at the Faculty of Graphics of the Tbilisi Academy of Arts, in Professor I. Charlemagne's class. In 1938, her husband, Giorgi Ediberidze, was shot, so Emma was expelled from the Union of Artists, and despite the efforts of such famous artists as T. Abakelia, S. Kobuladze, M. Gotsiridze, A. Kutateladze, U. Japaridze... she never had an exhibition.

of historical figures. Like Pirosmiani, he created portraits and still lifes with characteristic Georgian painting, made signs, and painted dukhans and taverns. He painted the meeting place of The Blue Horns members on Pushkini Street, the famous tavern "Simpattia", Mirianashvili's wine cellar, brothers' Matiashvili restaurant on Rike, and Mikhaka Warsimashvili's wine cellar. His life and work were part of Tbilisi's artistic and theatrical life.

In the 1899 edition of the "Caucasian Calendar" the name and address of the artist are indicated: Tbilisi, Abbas-Abad Square, the house of Prince Arghutinsky-Dolgorukov. In 1890, he opened his own workshop on Jvaris Mama Street, where he attracted a lot of people. He worked mainly with oil on plywood. Autograph "Karapet Grigoriants. Old Tbilisi" can be found in almost all of the artist's paintings. In the paintings, there are typical types for Tbilisi of that time: kintos, tradesmen... The largest number of paintings by K. Grigoriants are kept in the National Museum of Georgia: A total of 40 works of Karapet Grigoriants have survived: only one of them is kept in Yerevan, six – in the State Museum of Folk and Applied Arts of Georgia, and thirty-three – in the National Museum of Georgia, which, according to the inventory book, were brought by the artist himself in 1935.

I. Grishashvili mentions Karapet Grigoriants in "The Literary Bohemia of Old Tbilisi" (გრიშაშვილი, 1927: 144) not as an artist, but as a writer – the author of a collection of poems published in 1910 (გრიგორიანცი, 1910) and the translator⁷ of "Vepkhistaosani" in Armenian.

It should be noted that K. Grigoriants considered Georgian to be his native language and considered it inappropriate to teach in Russian, he is worried about the corruption and impoverishment of the Georgian language: "Such persecution by the Russians caused the Georgian language to such a point that the old Georgian was completely lost and a corrupt language was introduced. Today's Georgian language is borrowed from Arabic, Persian, Armenian and European languages... Georgians also once had their own pure language. In ancient times, there were also Armenian poets in Georgia, who talked in pure unmixed Georgian language (გრიგორიანცი, 2011: 83).

According to Sergo Kldiashvili, K. Grigoriants was the author of 12 books. The texts are almost completely lost. „Rare Stories of Old Tbilisi“, which was submitted to the Museum of Literature by the writer Sergo Kldiashvili in 1944 as a manuscript, has survived. The main merit of the book is that the author has not obtained the ethnographic material from someone else, but he grew up in Tbilisi, is an eyewitness and participant of Tbilisi's existence. Georgian readers

7 K. Grigoriants wanted to put "Vepkhistaosani" on the stage of the Armenian theater, so he completely translated it into a play, but the theater management, due to the difficulty, postponed its production for the future.

are not largely pampered by such books. He describes in detail how houses were arranged, how oil lamps and electronics came into use, how the people of Tbilisi wore clothes, what was the situation in the factories, how much was the salary, where and how they got together, how criminals were punished, what was sold in the markets, he tells us about the introduction of the railway, corruption, “about the riot due to the taxes during Bazhbeuk-Melikyan’s stay as the head of the city”, about the lightning strike, about the visit of the Emir of Bukhari to Tbilisi, the impressive burial of Grigor Artsrun, the deeds and execution of the thug Tato Tsulukidze, on flooding of the river Mtkvari, on the poisoning wine with snake venom, and what we rarely see – he describes the activities of people of various professions, including prostitutes, in Tbilisi. It should be said that the description is not limited and general, but every topic has a separate chapter.

In 2011, Giorgi Leonidze Museum of Georgian Literature published K. Grigoryants’ “Rare Stories of Old Tbilisi”, accompanied by the author’s biography. It should be noted that the handwriting of the text of the work and the biography are the same, but the handwriting does not belong to the author. The basis for saying this is given by the biography written in the third person’s point of view. There is an assumption that it was written or copied by Sergo Kldiashvili. The book is decorated with the author’s drawings and includes all the drawings known at the time. The previously unknown “Queen Tamar and Shota Rustaveli” by K. Grigoryants was not among them, which was purchased by the National Library of the Parliament of Georgia in 2022 from a private person. I will attach this painting to the article and, I think, I will make a small contribution to the artist’s biography. Since he painted so much, one can still find his paintings scattered around the city. His literary heritage may also be preserved somewhere. Like most of his paintings and texts, the tomb of Karapet Grigoryants is also considered lost. Lado Gudiashvili complained that, Like Pirosmeni, they lost the tomb of another independent artist of Old Tbilisi (Zurabian, Waves of happiness, 1981). He died in 1943, in extreme poverty.

I. Grishashvili added to the „Literary Bohemia of Old Tbilisi” published in 1927, illustrations depicting the exotic existence of Tbilisi made by another chronicler artist of Old Tbilisi, Vano Khojabekov. Historian and ethnographer T. Beridze writes (ბერძენი, 1969:5-6). that Vano, born in 1875, started painting since childhood. Vano Khojabekov was born on January 14, 1875 in Tbilisi, in Tskarosubani. Mother – Melania was a housewife. Father Giorgi was a shoemaker. Vano could not receive an education due to lack of money. He spent his childhood in the fruit and vegetable shop of his elder brother living in Tbilisi. Then, he opened a small shop on Fedoseev Street, and „when he was free, he painted his clients, citizens of Tbilisi. “Khojabekov’s painting is as original as the existence of old Tbilisi. Mostly, he painted genre scenes: ‘Keenoba’, ‘Bayramy’,

and 'Shahsei-Vahsei'... Vano's "Groom's Dance on the Grave of his Parents" is a very interesting work... There was such a tradition, "Karachokheli" Groom went to his father's grave and asked for blessings by dancing accompanied by "zurna". This tradition is preserved only in Vano Khojabegov's painting.

Vano attracted the attention of the artist Fogel, who, in 1910, took him to Sklifasovsky's private art school. As the artist Joto Grigorian recalls, "While at school, Vano found it very difficult to draw from subjects, but if he was asked to draw something orally, he did it with great enthusiasm and quickly, with a few words, he used to draw some scene from the old Tbilisi. Vano could not stand the academic regime in the school, and after two months, he gave up his studies" (ბეგრძე, 1969:7-8). However, this did not detract him from his work, Vano was already an established artist of his own style and form at that time.

Another self-taught artist, Vagharshak Elibekyan, put all the charm and color of old Tbilisi into his canvases. V. Elibekyan was born in 1924, in Tbilisi, in the family of the locksmith H. Elibekyants. As a child, he graduated from the art circle of "Hayartun", where his first teacher was Gigo Sharbabchian, a painter educated in Paris. Because Elibekyan continued his work in the theater,⁸ his canvases seemed to be a stage, the life of Tbilisi seemed to be staged. The atmosphere of the old city is conveyed in movements, poses, facial expressions. The everyday life of the townspeople is depicted in a theatrical environment, with the participation of Kintos, dukhan workers, zurna players and wedding people. As an art critic H. Igityan writes, "We have before us a grandiose colorful play with numerous characters, various situations, which invites the audience to become a participant in an exciting performance, the playwright, director and artist of which is Vagharshak Elibekian. Charming houses with balconies, cozy yards, shops with funny signs. They find new life and beauty, new meaning in Vagharshak Elibekyan's work" (Игитян, 1979:21). What Vagharshak Elibekian depicts, is more of a dream of Tbilisi, as it was in his childhood memories – when the streets were wider, the houses were taller, the colors were brighter. This is a city that has become an amazing legend. Elibekyan gives this legend a face of reality.

Elibekyan started painting at the age of 64 due to idleness, although he made a great contribution to the creation of the visual encyclopedia of Old Tbilisi. All his works are memories of his native Tbilisi. In his paintings, we can see „Mshak's“ editorial office and Araksian Theater of Avlabari, the bird market and rows of artisans, street barbers and matson sellers, Harutyun Elibekyants's locksmith workshop...

8 V. Elibekyan led the theater for years and decorated more than twenty plays.

Conclusion

The old Tbilisi captured in the pictures of Grigoryants, Khojabegov and Elibekyan revives the unique face of Tbilisi of the late 19-th and early 20-th century, urban traditions, clothes of Tbilisians and urban entertainment: Keenoba, Amkroba, Ashugoba, boxing, Arifana, Rigispuri, Kavakhana, street performances, Salkhino gardens... The naive works of self-taught Armenian artists from Tbilisi are inspired by the love of Tbilisi, its prominence, therefore they are a kind of chronicles of Tbilisian life.

For Armenian artists, the topic of Tbilisi is so multifaceted and extensive that it is impossible to fully discuss even one part of it in one article. The purpose of the article is to show that the work of Tbilisi Armenian artists of the 19th-20th century has not yet been fully explored, and the search and collection of works and references continues. I tried to make a small contribution to this search. I think "Queen Tamar and Shota Rustaveli" by K. Grigoryants will occupy a worthy place in the list of the artist's works.

**ადგილობრივი და საერთაშორისო ბიზნესი მე-19 სის
მიწურულისა და მე-20 საუკუნის დასაწყისის თბილისში
(ფრანგული ჟურნალში “Le Caucase Illustré” გამოქვეყნებული
სარეკლამო განცხადებების მიხედვით)**

აბსტრაქტი

1889-1892 და 1899-1902 წლებში თბილისში გამოიცემოდა ფრანგული ჟურნალი “Le Caucase illustré” („ილუსტრირებული კავკასია“). ჟურნალის დამფუძნებელი და გამომცემელი იყო ფრანგი ჟურნალისტი ჟიულ მურიე. ჟურნალში იბეჭდებოდა სტატიები კავკასიის ხალხების ისტორიის, ხელოვნების, ლიტერატურის, ყოფის, რეგიონში მრეწველობის განვითარების პერსპექტივების შესახებ. ეს მასალები ქართველი და უცხოელი ისტორიკოსების მიერ მეტნაკლებად შესწავლილია. წინამდებარე სტატიაში კი ყურადღება გამახვილებულია ჟურნალის განუყოფელ ნაწილზე – მასში განთავსებულ სარეკლამო განცხადებებზე, რისთვისაც ჯერჯერობით მეცნიერებს ყურადღება არ მიუქცევიათ.

რეკლამებს ჟურნალში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია და მათი დაჯგუფება შემდეგი კატეგორიების მიხედვით შეიძლება: 1) ნავთობის ბიზნესი. 2) ბანკები და საბანკო მომსახურება. 3) ტრანსპორტი და გადაზიდვები. 4) სხვადასხვა ტიპის მაღაზიები. 5) სასტუმროები და რესტორნები. 6) სხვადასხვა (სანოტარო და სათარჯიმნო მომსახურება, მკურნალობა, ფოტოატელიები და სხვ.).

ჟურნალში გამოქვეყნებული სარეკლამო განცხადებების საფუძველზე იქმნება იმ პერიოდის თბილისში არსებული ბიზნეს აქტივობების საკმაოდ სრული სურათი, ასევე იკვეთება თბილისის მნიშვნელოვანი როლი საერთაშორისო ვაჭრობაში.

საკვანძო სიტყვები: *ჟიულ მურიე, “Le Caucase illustré”, კავკასია, თბილისი, რეკლამა*

ფრანგული ჟურნალი “Le Caucase illustré” თბილისში გამოდიოდა 1889-1892 და 1899-1902 წლებში (სულ გამოიცა 49 ნომერი). ჟურნალის გამომცემელი და მთავარი რედაქტორი იყო ფრანგი ჟურნალისტი ჟიულ მურიე. ჟურნალის დანიშნულებას წარმოადგენდა ფრანგულენოვანი მკი-

თხველისთვის (როგორც თბილისში, ისე რუსეთის იმპერიის ცენტრებსა და ევროპაში) კავკასიის ხალხების ისტორიის, ლიტერატურის, კულტურული მემკვიდრეობის, ყოფის, კავკასიის ფლორისა და ფაუნის, ადგილობრივი მრეწველობის გაცნობა. ჟურნალში ასევე იბეჭდებოდა კავკასიური ფოლკლორის და ლიტერატურის ნიმუშების ფრანგული თარგმანები. მურიე ჟურნალის ერთ-ერთ მთავარ მიზნად სახავდა კავკასიის ხალხების ხელოვნების ევროპელი მკითხველისთვის გაცნობას. საგულისხმოა, რომ ჟურნალი იმ დროისთვის მაღალ პოლიგრაფიულ დონეზე იბეჭდებოდა და ის უხვად იყო დასურათებული. ჟურნალი, თავისი ხასიათით, აპოლიტიკური იყო – საერთოდ ყურადღების მიღმა იყო დარჩენილი იმდროინდელ კავკასიაში არსებული სხვადასხვა სახის პრობლემები. ჟურნალის ამგვარი ხასიათი განაპირობებდა მის გამოცემის დაშვებას რუსეთის იმპერიის ცენზურის მიერ.

ჟურნალის ყდა მისი გამოცემის პირველ პერიოდში და მეორე პერიოდის დასაწყისში არ შეცვლილა – შეიარაღებული მთიელი მუსიკალური ინსტრუმენტით ხელში კავკასიის მთებისა და ციხესიმაგრის ნანგრევების ფონზე. მხოლოდ 1901 წლიდან იცვლება ყდაზე ფოტოები და ამის შესახებ ოდნავ ქვემოთ.

ბუნებრივია, ჟურნალი თავის დროზეც დიდ ყურადღებას იქცევდა და მასში დაბეჭდილ მასალებზე სხვადასხვა პერიოდულ გამოცემებში გამოხმაურებებიც იბეჭდებოდა (როგორც ნეგატიური, ისე პოზიტიური ხასიათისა). ჟურნალი თანამედროვე მკვლევრების ყურადღებასაც იქცევს როგორც საქართველოში, ისე უცხოეთში. მაგალითისთვის, დავასახელებ ბატონ ლევან ბრეგაძის მცირე მოცულობის წიგნს „მოგზაურობა “ლეკოპაზილიუსტრეს” ფურცლებზე“, რომელშიც შესწავლილია ჟურნალში გამოქვეყნებული საქართველოსთან და ქართულ-ფრანგულ ურთიერთობებთან დაკავშირებული მასალები.

წინამდებარე სტატიაში კი განვიხილავ ამ ჟურნალის შემადგენელ ერთ მნიშვნელოვან ნაწილს – რეკლამებს. ამ სფეროს ჯერჯერობით არ მიუპყრია მკვლევართა ყურადღება. ამასთანავე კი, ეს სარეკლამო განცხადებები ქმნის იმდროინდელ საქართველოში, ასევე მთლიანად სამხრეთ კავკასიაში, მეწარმეობის, საერთაშორისო ვაჭრობის, სხვადასხვა სახის ბიზნეს-აქტივობებს შესახებ უდავოდ საინტერესო და მეტნაკლებად სრულ სურათს.

დასაწყისში რამდენიმე სიტყვით შევხები საკუთრივ ჟიურნალსა და ასევე თვალსაჩინოებისთვის წარმოვადგენ ჟურნალში გამოქვეყნებულ ზოგიერთ მასალას.

მურიე კავკასიაში 1879 წელს ჩამოვიდა საფრანგეთის განათლების სამინისტროს მიერ დაკისრებული სპეციალური მისიით – შეესწავლა კავკასიის ხალხების ისტორია და კულტურა. ის ძირითადად თბილისსა და

ზუგდიდში ცხოვრობდა. მურიე ბევრს მოგზაურობდა და ატარებდა არქეოლოგიურ გათხრებსაც.

მას არაერთი წიგნი, მათ შორის თარგმანები, აქვს გამოქვეყნებული. მისი ნაშრომებიდან შეიძლება დასახელდეს „ხელოვნება კავკასიაში“, „ეჩმიადინის ბიბლიოთეკა და სომხური ხელნაწერები“, სულხან ბარათაშვილის „საქართველოს ისტორიის თარგმანი“, „კავკასიური ზღაპრები და ლეგენდები“ და ა.შ. ცალკე აღნიშვნის ღირსია მისი წიგნი „სამეგრელო“. (იხ. ლეონიძე, 1989: 16-18). მისი წიგნები გამოცემულია თბილისში, ოდესაში, პარიზში. ფრანგულენოვანი მკითხველისთვის უპირობოდ ყველაზე მნიშვნელოვანია 1894 წელს პარიზში გამოცემული მისი ნაშრომი „კავკასიის გზამკვლევი.“ (Cheishvili, 2013: 13-14).

აქვე აღსანიშნავია, რომ მის ნაწერებში ზოგჯერ იკვეთება აროგანტული დამოკიდებულებაც ზოგადად კავკასიელების მიმართ. შესაბამისად, იმდროინდელი ქართული საზოგადოების (ასევე სომხური საზოგადოების) მხრიდან მურიე საკმაოდ წინააღმდეგობრივად აღიქმებოდა. მაგალითისთვის, მას ეჭვი შეჰქონდა ქართველების სურვილში განათლება მიეღოთ და, საერთოდ, სკეპტიკურად აფასებდა კავკასიელთა ინტელექტუალურ შესაძლებლობებს; საკმაოდ აკნინებდა „ვეფხისტყაოსნის“ მნიშვნელობასაც. თუმცა, დიდი დახმარება გაუწია იონა მეუნარგიას პოემის ფრანგულად თარგმნისას. გადმოცემით, ილია ჭავჭავაძის ის დუელშიც კი გამოუწვევია, ხოლო აკაკის სწორედ მისთვის მიუძღვნია ცნობილი ლექსი „პატარა მურია“.

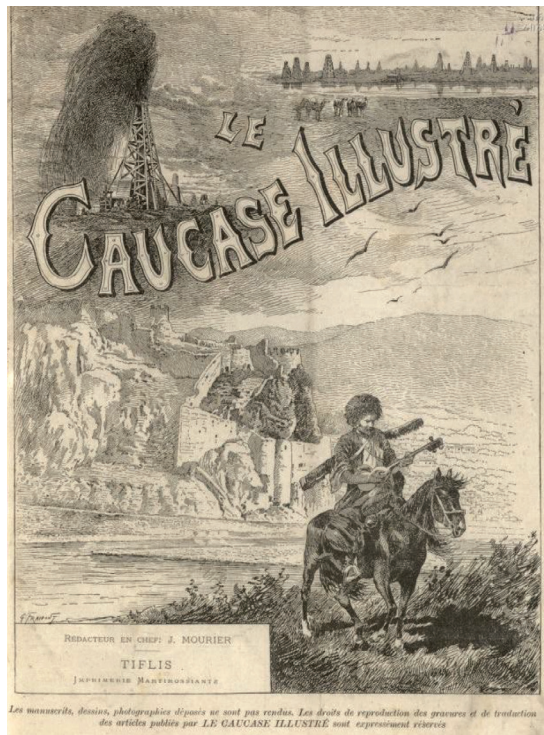
მაგალითისთვის, მოვიყვანთ ამონარიდებს ილიას „ივერიიდან“ მურიეს მიერ „ვეფხისტყაოსნის“ შეფასების შესახებ: „ბ-ნ მურიემ გამოსცა ფრანგულს ენაზედ მოკლე გარჩევა ი. მეუნარგიასაგან ფრანგულ ენაზედ გადათარგმნილის „ვეფხვის-ტყაოსნისა“. ამ წიგნს სახელად „შოთა რუსთაველი“ ეწოდება და გარჩეულია „ვეფხვის-ტყაოსანი“, რომელიც მეტად მდარე თხზულებად მიუღია ავტორს.“ (ივერია, 1886, №137: 2).

ბევრად უფრო ხისტია მურიეს შეფასებები „ივერიის“ იმავე წლის უფრო გვიანდელ ნომერში: „პაწია და უსახელო მურიე ეპოტინება და ემუქრება დიდებულს და სახელოვანს შოთას... ჩვენ არ ჩავუდგებით კვალში ბ-ნ მურიეს „კრიტიკას“, – ეს ხომ დიდი პატივისცემა იქნებოდა „კრიტიკოსისათვის“ და არა ნაკლები შეურაცხყოფა რუსთაველის სახელისთვის.“ (ივერია, 1886, №178: 2).

მეორე მხრივ, მურიე საკმაოდ მაღალ შეფასებას აძლევდა ქართულ (და ზოგადად კავკასიურ) კულტურას, რაც კარგად ჩანს ჟურნალშიც. საგულისხმოა, რომ ილია ჭავჭავაძემაც მოგვიანებით მას მეტად თბილი და კეთილგანწყობით აღსავსე წერილი უძღვნა და სათანადოდ დააფასა მისი ღვაწლი. (Le Caucase illustré, 1899-1900, №2: 15-26).

ალბათ, უნდა გავიზიაროთ მ. იამანიძის მოსაზრება: „უცხო ქვეყნის მრავალმხრივი შესწავლისა და აღწერის რთულ პრობლემას ჟ. მურიემ, სამწუხაროდ, უშეცდომოდ ვერ გაართვა თავი, მიუხედავად ამისა, მან თავისი შემოქმედებით დიდი სამსახური გაუწია როგორც ქართველ, ისე ფრანგ ხალხს – იგი წლების მანძილზე აწვდიდა დაინტერესებულ თანამემამულეებს მდიდარ და მრავალფეროვან ცნობებს საქართველოს და ამიერკავკასიის ხალხთა ყოფისა და კულტურის შესახებ.“ (იამანიძე, 1989: 66).

მურიემ ჟურნალის დაფუძნების უფლება 1889 წლის 31 აგვისტოს მიიღო კავკასიის საცენზურო კომიტეტისგან (და მაშინვე შეუდგა მის გამოცემას. ჟურნალის გამოცემა 1892 წელს შეწყდა მურიეს სამშობლოში გამგზავრების გამო. 1899 წელს, საქართველოში დაბრუნების შემდეგ, მურიემ აღადგინა ჟურნალი და ის 1902 წლის ჩათვლით გამოდიოდა. (Батоба, 1971: 287-288).

1. ჟურნალის გარეკანი
გამოცემის პირველ
პერიოდში

ლ. ბრეგაძე ხაზს უსვამს, რომ მურიე სულაც არ აპირებდა ჟურნალის გამოცემის შეწყვეტას, რაც „იქიდანაც ჩანს, რომ 1892 წლის პირველ და ერთადერთ ნომერში დაბეჭდილია მიხაილ ლერმონტოვის პოემის „დე-

მონის“ [ფრანგული თარგმანის] პირველი ნაწილი..., რომელსაც ბოლოში მინაწერი ახლავს: გაგრძელება შემდეგ ნომერში.“ (ბრეგაძე, 2013: 23-24).

სანამ “Le Caucase illustré”-ს გამოცემას დაიწყებდა, 1887-1888 წლებში მურიე თბილისში გამოსცემდა ასევე ფრანგულ ჟურნალს “Revue industrielle et commerciale du Caucase” („კავკასიის სამრეწველო და სავაჭრო ჟურნალი“), რომელშიც ძირითადი ყურადღება გამახვილებული იყო კავკასიის სამრეწველო პოტენციალზე. ნავთობის მნიშვნელობის გაზრდის პირობებში, უპირველესი ყურადღება ბაქოს ნავთობსა და მისი მსოფლიო ბაზრებზე გატანის პერსპექტივებს ეხებოდა. რეკლამები ამ ჟურნალშიც იყო განთავსებული, თუმცა მათ მცირე ადგილი ეკავათ.¹

ვფიქრობ, თვალსაჩინოებისთვის საინტერესო იქნება ჟურნალის ერთ-ერთი რიგითი ნომერის შინაარსის გადმოცემა. (“Le Caucase illustré”, №2, 1890).

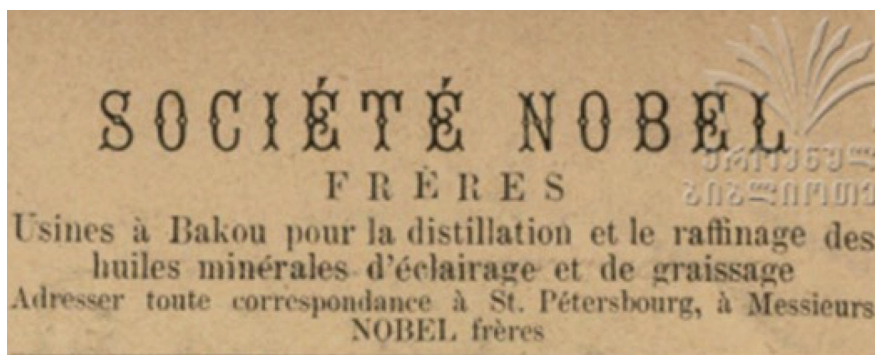
- სამეგრელო და მისი როლი აღმოსავლეთის ომში
- კავკასიის რელიგიური არქიტექტურა
- კავკასიის რელიგიური მინანქარი
- ჩეჩნური ლეგენდა
- თბილისის ხელები – ფოტოები
- სომხური ზღაპარი
- ფრანგული გამოფენა მოსკოვში 1891 წელს.

კვლევის შედეგად, გამოიკვეთა სარეკლამო განცხადებების ძირითადი კატეგორიები. ესენია: 1) ნავთობის ბიზნესი. 2) ბანკები და საბანკო მომსახურება. 3) ტრანსპორტი და გადაზიდვები. 4) სხვადასხვა ტიპის მაღაზიები. 4) სასტუმროები და რესტორნები. 5) სხვადასხვა (სანოტარო და სათარჯიმნო მომსახურება, მკურნალობა, ფოტოატელიეები და ა.შ.). რეკლამების ხასიათიდან გამომდინარე, დადგინდა ჟურნალის გავრცელების არეალი და სამიზნე აუდიტორია. შესწავლილ იქნა “Le Caucase illustré”-ს გამოცემის ორ პერიოდის მანძილზე მასში განთავსებულ რეკლამებს შორის განსხვავებების მიზეზები და ჟურნალის გამოცემის მეორე პერიოდში სარეკლამო განცხადებების შემცირების განმაპირობებელი ფაქტორები.

1889-1892 წლების ჟურნალის პირველი გვერდი ეთმობოდა სარეკლამო განცხადებებს მსხვილი ბიზნესის შესახებ. ნათელია, რომ პირველ გვერდზე რეკლამის განთავსება ბევრად უფრო ძვირი იქნებოდა, ვიდრე უკანასკნელ გვერდებზე. პირველ რიგში, ეს არის, ნავთობთან და ნავთობით ვაჭრობასთან დაკავშირებული რეკლამები. ბუნებრივია, ამ შემთხვევაში, თბილისში მდებარე საწარმოების შესახებ საუბარია ნაკლებადაა.

1 საქართველოს ბიბლიოთეკებსა და არქივებში ამ ჟურნალის მოძიება ვერ მოხერხდა. საფრანგეთის ეროვნული ბიბლიოთეკაში დაცული ჟურნალის რამდენიმე ნომრის ფოტოასლი მოგვაწოდა პარიზში მოღვაწე ქართველმა მკვლევარმა თამარ სვანიძემ, რისთვისაც დიდ მადლობას ვუხდით.

ეს არის ბაქოში, ბათუმში, საფრანგეთში, რუსეთში არსებული ნავთობის მომპოვებელი, ნავთობის გადამამუშავებელი, ნავთობით მოვაჭრე კომპანიები. ხაზგასასმელია, რომ კომპანიების ჩამონათვალი ჟურნალის გამოცემის პირველი პერიოდის მანძილზე პრაქტიკულად არ იცვლება (ემატება მცირე რაოდენობით სხვა ტიპის განცხადებები). ეს კი მიუთითებს, რომ მსხვილი ბიზნესი (ბაქოსთან ნავთობის აღმოჩენისა და ნავთობპროდუქტებზე მოთხოვნილების უსწრაფესად გაზრდის პირობებში, ნავთობი მართლაც იქცა მთლიანად კავკასიის ეკონომიკის წარმართველად) დაინტერესებული იყო ამ ჟურნალში საკუთარი პროდუქციის რეკლამირებით. შესაბამისად, ჟურნალს გასაღების ფართო ბაზარი ჰქონდა. მაგალითისთვის, ფრანგული კომპანიის რეკლამიდან აღვიღებ შეიძლება დავასკვნათ, რომ ჟურნალი საფრანგეთში ვრცელდებოდა. ამგვარად, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ჟურნალის ტირაჟი საკმაოდ დიდი იყო იმ დროისთვის (თუმცა, ზუსტი ციფრები ვერ მოვიძიეთ). ისიც სავარაუდოა, რომ კომპანიებს წინასწარ ჰქონდათ რეკლამისთვის თანხა გადახდილი (ერთი წლით ან მეტი).

2. ძეგ ნობელების კომპანიის რეკლამა

მე-19 საუკუნის მიწურულის ეს სანავთობო „ბუმი“ გარკვეულწილად ეხმარება დღევანდელ ვითარებასაც. ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს ალექსანდრე მანთაშევის კუთვნილი ბათუმში არსებული ნავთობის ექსპორტის კომპანიის რეკლამა. ამგვარად, საქართველო იმ დროსაც ასრულებდა ენერგომატარებლების ექსპორტისთვის სატრანზიტო ქვეყნის როლს.

ყურადღებას იპყრობს ასევე, თუ ვინ იყვნენ ამ კომპანიების მფლობელები. ზოგ შემთხვევაში, მფლობელი დასახელებული არ არის. დასახელებულ მესაკუთრეთა შორის, მაგალითად, ვხდებით კარგად ცნობილ „ძეგ ნობელების საზოგადოებას“. მფლობელები უმეტეს შემთხვევაში

ევროპელები არიან. თუმცა, ასევე ვხვდებით წარმოშობით სომეხ მეწარმეებსაც, ასევე რუსებს.

სხვა სახის რეკლამები პირველ გვერდზე უფრო იშვიათია. მაგალითისთვის, შეიძლება დავასახელოთ ამერიკელი კბილის ექიმის, ვინმე ფეიგინბერგის მიერ განთავსებული რეკლამა (რამდენიმე ნომერში). სავარაუდოდ, ის თბილისის ევროპულენოვან მოსახლეობაში საკმაო პოპულარობით სარგებლობდა და საშუალება ჰქონდა ჟურნალის პირველ გვერდზე განეთავსებინა სარეკლამო განცხადება.

3. ამერიკელი დანტისტი ი. ფეიგინბერგი

პირველ გვერდზე ვხვდებით ასევე განცხადებებს საბანკო მომსახურების შესახებ. ერთ-ერთი ასეთია ა. ფრიდონოვის (სავარაუდოდ ფრიდონიშვილის – ერთადერთი ქართველის, რომელიც მოხსენებულია ბანკებთან დაკავშირებულ რეკლამებში) „საბანკო სახლს“.

4. ა. ფრიდონოვის „საბანკო სახლი“

ახლა შევეხები სხვა კატეგორიებს.

ექსპორტ-იმპორტთან, ტრანსპორტთან და გადაზიდვებთან დაკავშირებით არაერთი საინტერესო სარეკლამო განცხადება გვხვდება. მაგალითად, ჩემი ყურადღება მიიპყრო კარაპეტ მუტაფოვის სარეკლამო განცხადებამ, რომლის კომპანიაც თბილისსა და ბაქოში არსებობდა და

დაკავებული იყო სპარსეთიდან ბამბის ქსოვილების, აბრეშუმის, ხალიჩების ექსპორტით.

მეორე ასეთი რეკლამაა ნაითისა და მატივეიჩის კომპანიისა, რომელიც ევროპის ქალაქებიდან სხვადასხვა სახის საქონლის ექსპორტს ეწეოდა.

ტრანსპორტთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს ნ. პაკეს თბომავლების ფრანგული კომპანია. თბომავალი რეგულარულ რეისებს ახორციელებდნენ ბათუმიდან მარსელში და უკან ყოველ ხუთშაბათს ტრაბზონის, სამსუნის და კონსტანტინოპოლის გავლით.

საფოსტო გზავნილებით ბათუმიდან ლონდონში თვეში ორჯერ მიდიოდა თბომავლით, რომელიც ჩერდებოდა კონსტანტინოპოლში, მარსელსა და ჰავრში.

ბუნებრივია, ინტერესს იწვევს სასტუმროები და რესტორნები. სასტუმროების თემა მე-19 საუკუნის თბილისში კარგადაა შესწავლილი. გამოვყოფთ მხოლოდ რამდენიმე სასტუმროს, რომელთა რეკლამაც განთავსებულია ჟურნალში. ესენია კარგად ცნობილი სასტუმრო „ლონდონი“, რომელის მფლობელიც იყო ჰ. რიხტერი; „დვორცოვიე ნომერა“ – მაღამ ოცთავი ბარბერონის მიერ ფრანგულ სტილში მოწყობილი ოთახები და ბინები; სასტუმრო „პანია“ და სხვ.

რაც შეეხება რესტორნებს. ძირითადად რეკლამირებულია რესტორნები ქართულ-ფრანგული სამზარეულოთი და ქართული ღვინით. მათ შორის შეიძლება გამოიყოს მუშტაიდის ბალის რესტორანი, რესტორანი „პურ-ღვინო“. მითითებულია მუშაობის დროც. მაგალითად „პურ-ღვინო“ მთელი ღამე მუშაობდა და სხვ.

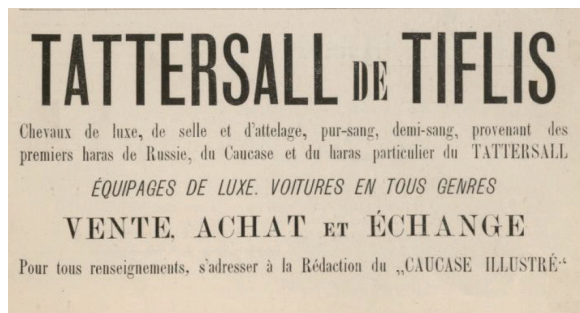

5. რესტორანი „პურ-ღვინო“

აქ ერთ მნიშვნელოვან მომენტს უნდა გაესვას ხაზი: იმ პერიოდში საქართველოში გამომავალ პერიოდულ გამოცემებში რეკლამა თითქმის არ გვხვდება. არის მხოლოდ განცხადებები (მაგ., რაიმე მოვლენისადმი მიძღვნილი მეჯლისის გამართვის დრო და ადგილი, თეატრალური წარმოდგენები, ჟურნალ-გაზეთების გამოწერა, ცალკეული წიგნები – ამ მხრივ,

ქართველიშვილისეული „ვეფხისტყაოსნის“ შეძენის მსურველთათვის სარეკლამო განცხადება გვხვდება როგორც „ივერიაში“, ისე ‘Le Caucase illustré’-ში). იმავე „ივერიაში“ გამოქვეყნებულ ორიოდ განცხადებას თუ შეიძლება ეწოდოს რეკლამა (მაგ., ხველების საწინააღმდეგო წამალი, ლითონის საწმენდი საშუალება). რესტორანი „პურ-ღვინო“ „ივერიის“ ფურცლებზეც გვხვდება, ოღონდ ეს არა რესტორნის რეკლამა, არამედ ირონიული განცხადებაა ამ რესტორანში არსებული მაღალი ფასების შესახებ.

გადავიდეთ მაღაზიებზე. აქაც მრავალი საინტერესო რეკლამა გვხვდება. არის არაერთი სარეკლამო განცხადება ევროპული მაღაზიების შესახებ. ეს, სხვა მონაცემებთან ერთად, კიდევ ერთხელ ადასტურებს, რომ თბილისში უხვად შემოდიოდა ევროპული საქონელი. მაგალითისთვის, დავასახელებთ მადამ ერვიეს და მადამ ოვრეის „მოდის, კაბებისა და მზა ტანსაცმლის“ მაღაზიებს (იყო სხვა ფრანგული მაღაზიებიც); გაბრიელ ჩარახიანოვის პარიზული საქონლის მაღაზიას (ქუდები, ხელთათმანები, საწვომრები, ქოლგები, ბიჟუტერია, პარფიუმერია) და სხვ. ოპტიკის, იარაღის, საკანცელარიო საქონლის, მუსიკალური ინსტრუმენტების, პარფიუმერიის, ძვირფასეულობის, ანტიკვარიატის, ველოსიპედების, შოკოლადის, ყველის და ა.შ. მაღაზიებს. ასევე იყო აფთიაქების რეკლამები. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ თვითონ ჟიულ მურიეც იყო ჩართული კომერციულ საქმიანობაში. ჟურნალში საკმაოდ დიდი ადგილი ეთმობა ცხენებით ვაჭრობის რეკლამას (ყიდვა, გაყიდვა, გაცვლა) და აღნიშნულია, რომ დაინტერესებულ პირებს უნდა მიემართათ ჟურნალის რედაქციისთვის.

6. ცხენებით ვაჭრობის რეკლამა

ცალკე უნდა აღინიშნოს ღვინისა და ალკოჰოლური სასმელების რეკლამები. ჟურნალის გამოცემის პირველ პერიოდში თითქმის ყველა ნომერშია ამ სახის ქართული პროდუქციის რეკლამები. მაგალითად, პრინც ბაგრატიონ-მუხრანსკის ღვინოებისა დიდმიდან და მუხრანიდან – აღნიშნულია რომ ამ ღვინოებს არაერთი საერთაშორისო ჯილდო აქვთ მიღე-

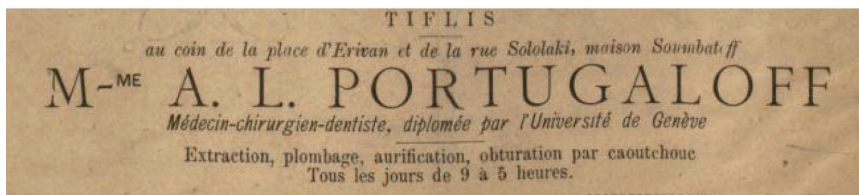
ბული. ბუნებრივია, წარმოდგენილია დავით სარაჯიშვილის კომპანიის რეკლამაც. არის სერგეი (სერგო) მეღვინოვის არყის სახდელი ქარხნის რეკლამა; თავად ჯორჯაძის ღვინოების, თავად ილია დავითის ძე ჭავჭავაძის მარნების რეკლამა.

მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა სურსათის და სასმელების რეკლამირებასაც. ჩემზე პირადად დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ევროპული ლუდსახარშების რეკლამამ. ამ მხრივაც, საბჭოთა პერიოდისგან განსხვავებით, თბილისი, შეიძლება ითქვას, სრულად მარაგდებოდა. ყურადღებას იპყრობს ჩაის მაღაზიის რეკლამაც.

7. იარაღის მაღაზიის რეკლამა

ბოლო კატეგორიაში მოვაქციე სხვადასხვა სახის რეკლამები. მაგალითისთვის, ეს არის სათარჯიმნო მომსახურება, სანოტარო მომსახურება – ნოტარიუსი ყიფიანი უწევს ამ კუთხით საკუთარ საქმიანობას რეკლამას; არის საბაჟო ფორმალობების მოგვარებასთან დაკავშირებული რეკლამები, ფოტოატელიების რეკლამები, ასევე სამედიცინო სფეროსთან დაკავშირებული სარეკლამო განცხადებებები. განსაკუთრებით გამოვყოფდი ვინმე მაღამ პორტუგალოვის სარეკლამო განცხადებას, რომელიც ერთდროულად იყო ექიმი, ქირურგი და დანტიისტი. არის იარაღის მაღაზიის რეკლამაც. როგორც ზემოთ ითქვა, განთავსებულია ასევე განცხადება ქართველიშვიისული „ვეფხისტათოსნის“ შესახებ.

8. მადამ პორტუგალოვი – ექიმი-ქირურგი-დანტისტი

რაც შეეხება ჟურნალის გამოცემის მეორე პერიოდს, აქ სარეკლამო განცხადებების რაოდენობა მკვეთრად იცლებს, ზოგიერთ ნომერში კი საერთოდ არ არის.

ბუნებრივია, ისმის კითხვა, თუ რამ გამოიწვია ეს, როდესაც გამოცემის პირველ პერიოდში ჟურნალი ბიზნესის განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობდა. ერთი მხრივ, ეს შეიძლება უკავშირდებოდეს ბიზნესის მხრიდან ჟურნალისადმი ინტერესის დაკარგვას, მაგრამ მეორე მხრივ, არ უნდა გამოვრიცხოთ, რომ მურიემ დაფინანსების სხვა წყაროები მოიძია. ეს წყარო შეიძლება ყოფილიყო პირველ პერიოდთან შედარებით ჟურნალის გაცილებით უფრო უხვად დასურათება სახელმწიფო მოღვაწეების, ბიზნესმენების, მრეწველების, ასევე ევროპელი მსახიობების პორტრეტებით. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ისინი არ იშურებდნენ სახსრებს 'თვითრეკლამირებისთვის'. ასევე სავარაუდოა, რომ ამანაც განაპირობა ჟურნალისთვის ტრადიციული ყდის ცვლილებაც.

დასკვნა

ჟიულ მურიეს 'Le Caucase illustré' პირველი პერიოდული გამოცემაა კავკასიაში, რომელშიც დაიწყო თანამედროვე გაგებით კომერციული რეკლამების გამოქვეყნება; ამ სარეკლამო განცხადებებს კი ჟურნალის მთლიანი მოცულობის მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. ჟურნალში გამოქვეყნებული რეკლამების შინაარსი საშუალებას იძლევა შეიქმნას კავკასიის რეგიონში და კონკრეტულად თბილისში ფინანსური, სამრეწველო, კომერციული აქტივობების მეტნაკლებად სრული სურათი; ასევე იკვეთება თბილისის, როგორც აღმოსავლეთისა და დასავლეთის დამაკავშირებელი ადგილის, საკვანძო ეკონომიკური როლი.

გამოყენებული ლიტერატურა – References

- ბრეგაძე, ლევან. (2013). *მოგზაურობა „ლე კოკაზ ილიუსტრეს“ ფურცლებზე*. თბილისი: გამომცემლობა „არტანუჯი“.
- იამანიძე, მანანა. (1989). „ჟ. მურიეს მოღვაწეობა საქართველოში.“ *მაცნე* (ენი-სა და ლიტერატურის სერია), No 4, 59-67.
- ივერია*, 1886, №137.
- ივერია*, 1886, №178.
- ლეონიძე, ნანა (1989). „მურიე და საქართველო.“ *დროშა*, №2, 16-18.
- Cheishvili, Ana. “Jules Mourier, un voyageur publiciste au Caucase.” *Le Canard du Caucase*, N°12 – décembre 2013, 13-14.
- Le Caucase illustré* – https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/192490/1/Le_Caucase_Illustre
- Revue industrielle et commerciale du Caucase* (1887-1888).
- Ватова, А.Б. (1971). “О первых французских журналах в Грузии.” *ჟურნალისტიკის თეორიის და ისტორიის საკითხები*, II. რედ. დ. გამეზარდაშვილი. თბილისი: თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 1971.

ავტორის შესახებ

გიორგი სანიკიძე არის ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი და ამავე უნივერსიტეტის გ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის დირექტორი

giorgi.sanikidze@iliauni.edu.ge

<https://orcid.org/0000-0002-0043-1981>

**LOCAL AND INTERNATIONAL BUSINESS IN TBILISI AT THE END OF
THE 19TH CENTURY AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY
(ACCORDING TO THE ADVERTISEMENTS PUBLISHED
IN THE FRENCH MAGAZINE “LE CAUCASE ILLUSTRÉ”)**

Abstract

The French magazine “Le Caucase illustré” was published in Tbilisi from 1889 to 1892 and again from 1899 to 1902. Founded and edited by French journalist Jules Mourier, the magazine featured articles on the history, art, literature, and daily life of the Caucasian peoples. While many of these topics have been explored to some extent, this paper focuses on an integral yet largely unexplored aspect of the magazine: its advertisements.

Advertisements in “Le Caucase illustré” can be categorized into the following groups: 1) Oil industry. 2) Banking services. 3) Transportation. 4) Hotels and dining establishments. 5) Various retail shops. 6) Other services (including notary, translation, medical services, photography studios, etc.).

Through an analysis of the advertisements featured in the magazine, a comprehensive overview of business activities in Tbilisi is presented, emphasizing the city’s significance in international commercial relations.

Keywords: *Jules Mourier, “Le Caucase illustré”, Tbilisi, Caucasus, advertisements*

The French magazine “Le Caucase illustré” was published in Tbilisi from 1889 to 1892 and again from 1899 to 1902 (in total, 49 issues were published) under the direction of French journalist Jules Mourier, who served as both the publisher and editor. The primary aim of these journals was to introduce Francophone readers – both in Tbilisi and throughout the cities of the Russian Empire and Europe – to the history and literature of the Caucasian peoples, their cultural heritage, as well as the region’s unique flora, fauna, and local industrial advancements. The journals also featured translations of various Caucasian folktales and literary works. Jules Mourier believed that one of the main objectives of the publications was to showcase the arts of the Caucasian peoples to European audiences. Notably, the magazine was produced with high-quality printing for its time and was richly illustrated. Characteristically, the journal

maintained an apolitical stance, opting not to address the various social issues prevalent in the Caucasus during that era. This neutral approach likely facilitated approval for its publication from the Russian Empire's censors.

The cover of the journal remained unchanged throughout its initial period and into the early stages of its second period, featuring an armed highlander holding a musical instrument against the backdrop of the Caucasus Mountains and ruins of an ancient stronghold. It wasn't until 1901 that photos on the cover were altered, and the reasons for this change will be explored further below.

The journal has clearly garnered significant attention, with reviews of its published articles frequently appearing in various periodicals, both positive and negative. It captivates modern scholars, both in Georgia and internationally. A notable example is the small book by Prof. Levan Bregadze, titled "A Journey on the Pages of 'Le Caucase illustré,'" which analyzes materials related to Georgia and Franco-Georgian relations.

This article examines a significant yet underexplored aspect of the journal: advertisements. This subject has largely been overlooked by researchers up to now. Nonetheless, these advertisements provide a fascinating and relatively comprehensive portrayal of entrepreneurship, international trade, and various business activities in Georgia and the broader South Caucasus region during that period.

Before delving into the main topic of this article, I will provide a brief introduction to Jules Mourier and highlight some types of articles published in the journal.

Mourier arrived in the Caucasus in 1879 on a special mission from the French Ministry of Education, tasked with studying the history and culture of the Caucasian peoples. He primarily resided in Tbilisi and Zugdidi, and he undertook extensive travel, during which he also conducted archaeological excavations.

He has authored several books, including various translations. Notable among these are "Art in the Caucasus," "The Library of Etchmiadzin and Armenian Manuscripts," the translation of "The History of Georgia" by Sulkhan Baratashvili, and "Caucasian Fairy Tales and Legends." His work titled "Mingrelia" merits special attention. (see: Leonidze, 1989: 16-18). For French readers, his most significant contribution is undoubtedly "The Guide of the Caucasus." (Cheishvili, 2013: 13-14).

It is worth noting that at times, his writings displayed an arrogant attitude towards Caucasians in general. As a result, Mourier's activities were perceived quite controversially by both Georgian and Armenian communities. For instance, he expressed skepticism regarding Georgians' attitude towards education and harbored doubts about the intellectual capabilities of Caucasians overall. Additionally, he underestimated the significance of 'The Knight in Panther's

Skin,' despite assisting Iona Meunargia with its translation into French. There are even rumors that Ilia Chachavadze challenged him to a duel, while Akaki Tsereteli dedicated his famous poem "Little Doggie" to him.

I will present a few excerpts from Illa Chavchavadze's 'Iveria' regarding Mourier's assessment of 'The Knight in the Panther's Skin.' It states, "Mr. Mourier has published a brief analysis of 'The Knight in the Panther's Skin,' translated into French by I. Meunargia. The author deemed it a work of extremely low quality." (Iveria, 1886, №137: 2).

In a later issue of 'Iveria' from the same year, Mourier's critique becomes even more severe: "A little-known Mourier has seized upon the great and renowned Shota... We shall not engage with Mourier's criticism – doing so would be a significant honor for him and an equally unjust slight against the name of Rustaveli." (Iveria, 1886, №178: 2).

Conversely, Mourier expressed a deep appreciation for Georgian and, more broadly, Caucasian culture, which is evident throughout the Journal. It is worth mentioning that later on, Ilia Chavchavadze wrote a warm and gracious letter about Mourier, acknowledging his contributions. (Le Caucase illustré, 1899-1900, №2: 15-26).

It is likely that we should align with M. Iamanidze's viewpoint: "Regrettably, J. Mourier did not fully succeed in addressing the complex challenge of comprehensively studying and describing the culture of a foreign country. Nevertheless, through his efforts, he made significant contributions to both the Georgian and French people – over the years, he provided a wealth of information to his compatriots about the everyday life and culture of the Georgian and Transcaucasian peoples." (Iamanidze, 1989: 66).

Mourier received the permit to publish "Le Caucase illustré" on August 31, 1889, from the Caucasian Committee of Censorship and promptly commenced its publication. However, the magazine was discontinued in 1892 when Mourier returned to his homeland. In 1899, upon his return to Georgia, he revived the publication, which continued until 1902. (Vatova, 1971: 287-288).

L. Bregadze emphasizes that Mourier did not anticipate the cancellation of the magazine's publication. This is clearly demonstrated in both the first and final issue of 1992, where the opening segment of M. Lermontov's poem "Demon" appears, accompanied by a note stating: "to be continued in the next issue." (Bregadze, 2013: 23-24).

Before the launch of "Le Caucase illustré", Mourier published another French magazine in Tbilisi during 1887-88, titled "Revue industrielle et commerciale du Caucase." This magazine primarily focused on the industrial potential of the Caucasian region. Given the rising significance of oil during this period, particular attention was devoted to Baku's oil industry and the prospects for its

transportation. Although the magazine included advertisements, they occupied only a minor section of its content. *

For illustrative purposes, it may be intriguing to showcase the content from one of the magazine's issues, which includes the following topics:

- Mengrelia and its significance in the Eastern War
- Religious architecture of the Caucasus
- The art of Caucasian enamel
- The Chechen Legend
- Noteworthy sights in Tbilisi
- An Armenian fairy tale
- The French exhibition held in Moscow in 1891 (“Le Caucase illustré”, №2, 1890).

The study identified several major categories of advertisements published in the magazine: 1. Oil industry. 2. Banking services. 3. Transportation. 4. Hotels and dining establishments. 5. Various retail shops. 6. Other services (including notary, translation, medical services, photography studios, etc.)

Based on these advertisement categories, the magazine's distribution area and target audience were determined. The study also analyzed the reasons for the high volume of advertisements during the magazine's initial publication period, as well as the decline in advertisements during the subsequent period.

Between 1889 and 1992, the first page of magazines prominently featured advertisements from large business corporations. Undoubtedly, the cost of placing ads on the front page was significantly higher than that of the back pages. Notably, many of these advertisements were from oil companies and businesses associated with the oil trade. It is clear that the headquarters of these companies were not based in Tbilisi. These companies are engaged in oil extraction, refining, and trading. It is important to note that the list of these companies remained largely unchanged during the initial period of the magazine's publication, with only a few advertisements for other types of businesses being added. This consistency suggests that major enterprises were keen to promote their products in the magazine – following the discovery of oil fields near Baku and the subsequent surge in demand for oil products, oil has emerged as a fundamental driver of the entire Caucasian economy.

As a result, the magazine enjoyed a broad market presence. For instance, based on an advertisement from a French company, we can deduce that the magazine was also distributed in France. This suggests that the magazine's

* I was unable to find this magazine in the libraries and archives of Georgia. I would like to thank Georgian researcher Tamar Svanidze, who works in Paris, for discovering some issues of “Revue industrielle et commerciale du Caucase” in the National Library of France and sending me their photocopies.

circulation was substantial for its time, although we were unable to find precise figures. Additionally, it is probable that companies paid for advertisements in advance, covering a period of one year or more.

The oil boom at the end of the 19th century parallels some aspects of contemporary realities. In this context, the advertisement for the Company of Oil Export, located in Batumi and owned by Alexander Mantashev, is particularly noteworthy. Thus, even during this era, Georgia functioned as a vital transit route for energy resources.

The proprietors of these companies also merit attention, though in some instances they remain unnamed. Among those mentioned is the notable "Society of Nobel Brothers." While the majority of owners are European, there are also some native Armenians and Russians involved.

On the first page, advertisements of other types are quite scarce. A notable exception is an advertisement placed by American dentist Feiginberg in certain issues. It seems he enjoyed a considerable reputation among the European community in Tbilisi and likely had the financial capacity to secure a prime advertisement placement on the front page.

On the first page, there are advertisements related to banking services. Among them is one for the "Bank House," attributed to a certain A. Pridonoff (most likely Pridonishvili, as he is the only Georgian featured in the banking ads).

Additionally, there is an advertisement for the Russian magazine "Hoboe обозрение" ("La nouvelle revue"), which was edited by Niko Nikoladze. His portrait was prominently displayed on the inside title page of the magazine.

Now, I will address the remaining categories.

There are several intriguing advertisements related to export and import, transportation, and logistics. For instance, one notable ad features Karapet Mutaffov, whose company operated in Tbilisi and Baku and imported cotton fabrics, silk, and carpets from Persia. Another advertisement highlights the Company of Night and Mattievich, which exported various goods from Europe.

Regarding transportation, there is a French company, Motor Ship of N. Paquet, which regularly traveled between Batumi and Marseille, stopping at Trabzon, Samsun, and Constantinople along the way.

Parcels were transported from Batumi to London and back twice a month via motor ship, with scheduled stops in Constantinople, Marseille, and Le Havre.

Additionally, hotels and restaurants merit attention. The history of hotels in the 19th Century Tbilisi is well-studied. Here I will give attention to some hotels, advertisements of which are published in the Magazine. I would like to highlight several hotels whose advertisements were featured in the magazine. Notable mentions include the renowned Hotel "London," owned by H. Richter;

"Dvortsovie Nomera," French-style apartments and rooms of Madame Barberon; Hotel "Paniam," etc.

When it comes to dining options, many establishments feature a diverse Georgian-French menu complemented by Georgian wines. Notable examples include the Mushtaidi Garden Restaurant and "Pur-Ghvino" (which translates to Bread and Wine). Their operating hours are also indicated; for instance, "Pur-Ghvino" was open all night.

It's important to highlight a significant point: during that period, there were virtually no advertisements in Georgian publications. Instead, only announcements were present, such as invitations to specific events like ballroom dances and theatrical performances and subscriptions for periodicals and books. It is interesting to note that an advertisement for "The Knight in Panther's Skin," edited by Kartvelishvili, appeared in both "Iveria" and "Le Caucase illustré." Additionally, "Iveria" featured some announcements that could be classified as advertisements, such as those for cough medicine and metal cleaner. The restaurant "Pur-Ghvino" is also mentioned in "Iveria," but not as an advertisement; it's referenced in an ironic note about the restaurant's high prices.

Let's discuss the shops. They feature a variety of intriguing advertisements, highlighting the abundant importation of European goods to Tbilisi. Notable examples include the "Mode, Dresses and Prêt-à-Porter" establishments of Madame Hervey and Madame Ovrey, along with other French boutiques. Additionally, there was Gabriel Charakhianoff's shop specializing in Parisian goods, offering hats, gloves, raincoats, umbrellas, jewelry, and perfumery, among other items. Various shops in the area sold optics, firearms, stationery, musical instruments, antiques, bicycles, chocolates, cheeses, and more. It is also worth mentioning that Jules Mourier was active in commercial endeavors. The magazine prominently features advertisements related to the horse trade, including buying, selling, and trading, emphasizing that interested individuals could contact the editorial staff for inquiries.

Additionally, it is important to highlight the presence of advertisements for wine and spirits. During the initial phase of the magazine's publication, such advertisements appeared in nearly every issue. For instance, the wines produced by Prince Bagration-Mukhranski in Dighomi and Mukhrani were featured prominently, with claims that these wines have garnered several international awards. Furthermore, advertisements for the David Sarajishvili Company were prevalent. Other notable mentions included promotions for vodka produced by Sergey Megvinoff, along with wines from the wineries of Prince Jorjadze and Prince Ilia Davidovich Chavchavadze.

Advertisements for food and beverages hold significant importance, particularly those from European breweries. In contrast to the Soviet era, Tbilisi was fully stocked with them. Additionally, there is an advertisement for Thea House.

In the last category, various types of ads are grouped together, including translation and notarial services. For example, Notary Kipiani promoted his services. There are also advertisements for customs services, photo studios, and medical services. I would like to particularly highlight an ad for Madame Portugaloff, who was a physician, dentist, and surgeon all at once. Additionally, there is an advertisement for a gun shop. As mentioned earlier, there is also an ad for “The Knight in Panther’s Skin,” published by Kartvelishvili.

During the second period of the magazine’s publication, the number of advertisements dropped significantly, with some issues having no ads at all.

The question naturally arises as to why the magazine experienced this change, especially since it initially garnered significant attention from the business community. On one hand, this decline in interest could be attributed to diminishing enthusiasm from businesses toward the magazine. On the other hand, it’s possible that Mourier found alternative sources of funding for its publication. This shift might be linked to the increasing number of images of statesmen, businessmen, industrialists, and European artists featured in the magazine. It likely also contributed to the alteration of the magazine’s traditional cover design.

Conclusion

In conclusion, it is essential to highlight that Jules Mourier’s “Le Caucase illustré” was the first periodical in the Caucasus to incorporate advertisements in their modern form. These advertisements made up a substantial part of the magazine’s content. The ads featured in the publication provide valuable insights into the financial, industrial, and commercial activities in Tbilisi and the wider Caucasus region, while also underscoring Tbilisi’s significance in East-West economic interactions.

About the author

George Sanikidze is a Professor at Ilia State University and the director of G. Tsereteli Institute of Oriental Studies at the same University
giorgi.sanikidze@iliauni.edu.ge
<https://orcid.org/0000-0002-0043-1981>

მე-19 საუკუნის მულტიკულტურული თბილისი ევროპელ მოგზაურთა და ავტორთა მიხედვით

აბსტრაქტი

თბილისი ტრადიციულად ეთნიკური და რელიგიური მრავალფეროვნებით გამორჩეული ქალაქი იყო, რაც თვალსაჩინოდ არის წარმოჩენილი მის არქიტექტურაში, მოსახლეობის სტრუქტურაში, ყოფით კულტურასა თუ საზოგადოებრივი ცხოვრების არაერთ სფეროში. თბილისის როგორც მულტიკულტურული ქალაქის შესახებ მნიშვნელოვანი და საინტერესო ცნობები უხვად არის ასევე თავმოყრილი სხვადასხვა ევროპელ მოგზაურთა თუ ავტორთა სამოგზაურო ჩანაწერებსა თუ აკადემიურ ნაშრომებში. წარმოდგენილ სტატიაში მე-19 საუკუნის თბილისის ეთნო-რელიგიური მრავალფეროვნება სწორედ ამ ავტორთა მიერ დანატოვარი მასალების საფუძველზეა განხილული.

ნაწილი ამ უცხოელი ავტორებისა უშუალოდ იმყოფებოდა თბილისში, რაც მათ ჩანაწერებს კიდევ უფრო ღირებულს ხდის. მაგალითად მოხსენებაში განხილულ ავტორთა შორის თბილისში უშუალო მოგზაურობის გამოცდილება გააჩნდათ ბრიტანელ მოღვაწეებს ჰერბერტ კოქსონს, ჰენრი ნორმანსა და ჯონ აშერს. სხვა ავტორებს შორის კი შეხვდებით ენციკლოპედისტებს, ეთნოგრაფებსა თუ გეოგრაფებს, რომელთაც მართალია თბილისში არ უმოგზაურიათ, თუმცა მნიშვნელოვან ცნობებს მოუყარეს თავი როგორც თბილისის, ასევე ზოგადად საქართველოს შესახებ.

საკვანძო სიტყვები: *საქართველო, თბილისი, კულტურული მრავალფეროვნება, ევროპელი ავტორები, მე-19 საუკუნე.*

შესავალი

თბილისი ტრადიციულად ეთნიკური და რელიგიური მრავალფეროვნებით გამორჩეული ქალაქი იყო, რაც თვალსაჩინოდ არის წარმოჩენილი მის არქიტექტურაში, მოსახლეობის სტრუქტურაში, ყოფით კულტურასა თუ საზოგადოებრივი ცხოვრების არაერთ სფეროში. თბილისის როგორც მულტიკულტურული ქალაქის შესახებ მნიშვნელოვანი და საინტერესო ცნობები უხვად არის ასევე თავმოყრილი სხვადასხვა ევროპელ

მოგზაურთა თუ ავტორთა სამოგზაურო ჩანაწერებსა თუ აკადემიურ ნაშრომებში. წარმოდგენილ სტატიაში მე-19 საუკუნის თბილისი და კერძოდ მისი კულტურული მრავალფეროვნება შვიდი ევროპელი ავტორის მიერ დანატოვარი მასალების საფუძველზეა განხილული. რათქმუნდა ამ ეპოქის თბილისის შესახებ ბევრად მეტი ევროპელი ავტორის ჩანაწერებში მოიპოვება საინტერესო ცნობები, თუმცა ამ სტატიაში გადაწყვიტეთ იმ ავტორებზე ყურადღების გამახვილება, რომელთა მოღვაწეობა და საქართველოსთან დაკავშირებული მათი გამოცდილება საგანგებოდ შევისწავლეთ უკანასკნელი წლების მანძილზე.

ეს ავტორები გახლავთ: ჯონ აშერი, ჰერბერტ კოქსონი, ჰენრი ნორმანი, ამანდ ფონ ლერხენფელდი, ელიზე რეკლიუ, ჯულიო ფერარიო და აუგუსტ ჰაქსტჰაუზენი. აღსანიშნავია, რომ ჩამოთვლილთაგან ნაწილი, კერძოდ ჯონ აშერი, ჰერბერტ კოქსონი, ჰენრი ნორმანი და აუგუსტ ჰაქსტჰაუზენი, უშუალოდ იმყოფებოდა თბილისში, რაც მათ ჩანაწერებს კიდევ უფრო ღირებულს ხდის. არანაკლებ საყურადღებო ცნობებს გვთავაზობენ ასევე ის ავტორებიც, რომელთა საქართველოში მოგზაურობა არ დასტურდება, თუმცა მნიშვნელოვანი და საინტერესო აღწერები და მომხილვები დაგვიტოვეს როგორც თბილისის, ასევე ზოგადად საქართველოს შესახებ.

წარმოდგენილ სტატიაში განხილული შვიდი ევროპელი ავტორიდან რამდენიმე კარგად არის ცნობილი დაინტერესებული აკადემიური საზოგადოებისათვის, თუმცა უმეტესობა ნაკლებად შესწავლილია. შესაბამისად, აკადემიური წრებისათვის მათი ცნობების წარმოდგენა, სიახლე იქნება. ასე მაგალითად, დღემდე არაფერი გამოქვეყნებულა ჯონ აშერის საქართველოში ვიზიტის შესახებ. იგივე შეიძლება ითქვას ჰერბერტ კოქსონის, ჰენრი ნორმანისა და ჯულიო ფერარიოს შესახებაც. ამ ავტორების ნაშრომები და ცნობები საქართველოს შესახებ, უკანასკნელი რამდენიმე წლის მანძილზე, ჩვენ საგანგებოდ შევისწავლეთ და გამოვეცით კიდევ, თუმცა როგორც ონლაინ პუბლიკაციები. აკადემიურ ბეჭდურ კრებულში კი მათი განთავსება, პირველად ხერხდება.

ცალკე აღნიშვნის ღირსია საქართველოს ამსახველი ილუსტრაციები და გრაფიკული გამოსახულებები, რომლებიც ადგილს იკავებს შვიდივე ავტორის მიერ გამოქვეყნებულ წიგნებსა და ნაშრომებში. საერთო ჯამში ამ გამოსახულებათა რაოდენობა ასს აჭარბებს, თუმცა წარმოდგენილი სტატიისათვის ჩვენ შევარჩიეთ ათი გამოსახულება, რომლებიც, ჩვენი აზრით, საუკეთესოდ წარმოაჩენს კულტურული მრავალფეროვნებით გამორჩეულ თბილისს. უპირატესობა კი მივანიჭეთ ნაკლებად ცნობილ, ან სრულიად უცნობ გამოსახულებებს. აღსანიშნავია, რომ წარმოდგენილი ათი ილუსტრაციიდან ორი ინახება ბრიტანეთის ბიბლიოთეკაში. მათი ციფრული ასლები კი, მაღალი გარჩევადობით, საგანგებოდ შევიძინეთ ბრი-

ტანეთის ბიბლიოთეკისაგან. დარჩენილი რვა გამოსახულების (ლითოგრაფიები და გრავიურები) ორიგინალი ბეჭდური ეგზემპლარები კი ჩვენს პირად კოლექციაში ინახება.

ჯონ აშერი

ჯონ აშერის ბიოგრაფიის შესახებ, მცდელობის მიუხედავად, ძალზედ მწირი ცნობების მოძიება შეუძლებელია. ერთადერთი, რაც დაზუსტებით შეიძლება ითქვას გახლავთ ის, რომ ჯონ აშერი ლონდონის წარჩინებული და მდიდარი ოჯახის წარმომადგენელი იყო, რომელსაც დაუოკებელი ინტერესი გააჩნდა აღმოსავლეთის ქვეყნებისა და ზოგადად აღმოსავლური კულტურის მიმართ. ამ ინტერესის დაკმაყოფილების მიზნით მან დაგეგმა კიდევ ხანგრძლივი მოგზაურობა, რომელიც 1860-იან წლებში განხორციელდა. მოგზაურობის დასრულების შემდეგ კი, 1865 წელს, ლონდონში მაღალპოლიგრაფიულ დონეზე გამოიცა მისი მოგზაურობის ამსახველი წიგნი სახელწოდებით „ლონდონიდან პერსეპოლისამდე“.¹ მოგზაურობის მარტრუტი კი მოიცავდა საქართველოს, ჩრდილოეთ კავკასიას, კასპის ზღვისპირეთს, სომხეთს, სპარსეთსა და მესოპოტამიას. წიგნის მოკლე შესავლიდან ირკვევა, რომ ავტორს თავდაპირველად არც კი ჰქონია ნამრომის გამოქვეყნების განზრახვა, თუმცა მოგზაურობის დროს დაგროვილმა მდიდარმა და საინტერესო მასალამ მას გადააწყვეტინა ნანახი და ადგილზე გაცდილი შთაბეჭდილებები გაუზიარებინა ბრიტანელი საზოგადოებისათვის. აღსანიშნავია, რომ აშერის წიგნის ის მონაკვეთები, რომლებიც საქართველოს ეძღვნება ჩვენ თარგმნილი გვაქვს, შესაბამისი კომენტარებითა და განმარტებებით. თარგმანი ახლო ხანებში გამოქვეყნდება ეთნიკურობისა და მულტიკულტურალიზმის შესწავლის ცენტრის ონლაინ პუბლიკაციის სახით.

მოგზაური საქართველოში ზღვით შემოდის, თავდაპირველად სტუმრობს სოხუმსა და ფოთს, შემდეგ კი ეტლით მოემგზავრება თბილისისაკენ. წიგნში კი ერთმანეთის მიყოლებითაა აღწერილი სოხუმი, ფოთი, მარანი, ქუთაისი, ბორჯომი, გორი, თბილისი და მისი შემოგარენი. საქართველოს შემდეგ კი ის მოგზაურობას ჩრდილოეთ კავკასიისაკენ აგრძელებს. ჯონ აშერის მოგზაურობის წიგნი არაერთ საინტერესო და საყურადღებო ცნობას შეიცავს საქართველოს შესახებ, თუმცა ამჯერად მხოლოდ თბილისთან დაკავშირებით შევჩერდებით.

ავტორის მონათხრობიდან ირკვევა, რომ ის ქალაქში დასავლეთიდან, ე. წ. რუსული უბნიდან შემოსულა. იქვე აღწერს ამ უბნის მთავარ ქუჩას,

1 John Ussher, A Journey from London to Persepolis including Wanderings in Daghestan, Georgia, Armenia, Kurdistan, Mesopotamia, and Persia. London, Hurst and Blackett, 1865.

რომელიც დიდი ალბათობით, იმდროინდელი გოლოვინის პროსპექტი უნდა იყოს. ამ ქუჩას ავტორზე დიდი შთაბეჭდილება არ მოუხდენია. მართალია ამბობს, რომ ის ევროპული შესახედაობისაა, ორივე მხარეს განთავსებული მაღაზიებით, კაფეებით, ადმინისტრაციული შენობებითა და გუმბათოვანი ეკლესიით, თუმცა ამის მიუხედავად, ის მტვრით ყოფილა სავსე, არასათანადოდ მოკირწყლული გზის გამო. მოგზაურის ყურადღება ასევე მიიქცეის ღორებმა, რომლებიც პროსპექტზე ქატოს პოვნის იმედით მიწაში იქეჩებოდნენ. სავარაუდოდ სწორედ ასეთი უსიამოვნო სანახაობის გამო, თბილისთან დაკავშირებით აშერი იყენებს ისეთ შეფასებებს, როგორებიცაა „უბადრუკი“ და „პირქუში“.

თბილისთან დაკავშირებით მოგზაურის პირველადი ნეგატიური შეფასებები მალევე შეიცვალა, მას შემდეგ რაც ის სასტუმრო „კავკაზში“ დაბინავდა და ქალაქის აღმოჩენისა და შესწავლის შესაძლებლობა მიეცა. ეს სასტუმრო ამჟამინდელ თავისუფლების მოედანზე იყო განთავსებული და თბილისის ერთ-ერთ საუკეთესო სასტუმროდ ითვლებოდა. აშერიც მას პოზიტიურად აფასებს, მოეწონა მისი სუფთა და ნათელი ოთახები, კმაყოფილი დარჩა სასტუმროს ფრანგი მზარეულის მიერ მომზადებული კერძებითაც. მან აღფრთოვანება ვერ დამალა ასევე სასტუმროს გარშემო არსებული სივრცით, რომელიც დაკავებული ყოფილა მრავალფეროვანი მაღაზიებითა და ოფისებით, განსაკუთრებული ყურადღება კი დაიმსახურა სასტუმროს მოპირდაპირე მხარეს განთავსებულმა ოპერის თეატრმა. ეს თეატრი მოგვიანებით ხანძარმა შეიწირა, თუმცა მანამდე მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა თბილისის კულტურულ ცხოვრებაში. აშერიც კმაყოფილებით აღნიშნავს, რომ დაესწრო მისი იქ ყოფნის დროს თბილისში გასტროლებზე მყოფი იტალიური ოპერის წარმოდგენას.

თბილისში ყოფნის დროს მოგზაურზე განსაკუთრებული შთაბეჭდილება კი ქალაქის ეთნიკურმა და რელიგიურმა მრავალფეროვნებამ მოახდინა. მისი გადმოცემით, თბილისში ქართველების გარდა ადვილი შესამჩნევი არიან სომხები, სპარსელები, თათრები, ჩერქეზები, რუსები და გერმანელები. ამ უკანასკნელთა შესახებ კი აშერი საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ ისინი ქალაქის გარეუბანში კოლონიას ფლობენ, მათი ეზოები კი კოხტა და მოვლილია. თბილისის გერმანელების შესახებ ავტორი ასევე დასძენს, რომ ისინი პროტესტანტულ რწმენას ინარჩუნებენ, ბევრი მათგანი კი ტრადიციულ გერმანულ სამოსსაც იყენებს. აშერის აზრით, ადგილობრივები სწორედ გერმანელებს უნდა უმაღლოდნენ ორთვალის შემოდებას, რომელიც, მისი შეფასებით, ბევრად სჯობდა იმას, რასაც მანამდე იყენებდნენ ამ ქვეყანაში.

თბილისის მრავალფეროვნებით აღფრთოვანებული აშერი დასძენს, რომ ქალაქის ხალხმრავალ ქუჩებში გავლა ერთობ თავშესაქცევ საქმიანობას წარმოადგენს. ის დეტალურად და საკმაოდ ოსტატურად აღწერს

თბილისის ქუჩებში ნანახ სხვადასხვა ეთნოსთა ჩაცმულობის თავისებურებებს და ასევე, რომ კოსტიუმების ასეთი უჩვეულო ნაზავს, თბილისის გარდა, სხვაგან ძნელად თუ შეხვდება ადამიანი.

თბილისში ყოფნის ბოლო დღეებში მოგზაური უკვე სრულიად განსხვავებულად აფასებს ქალაქს, თუ თავდაპირველად ის „უბადრუკი“ შესახედავი იყო, მოგზაურობის დასასრულისკენ თბილისის მისთვის უკვე „დიდებული ქალაქია“. ამ დიდებულების საილუსტრაციოდ კი ის წიგნს ურთავს ორ ბრწყინვალე ლითოგრაფიულ გამოსახულებას. ერთზე თბილისის პანორამული ხედია აღბეჭდილი (იხ. სურ. 1), მეორეზე კი თბილისელი ქალების კოსტიუმები (იხ. სურ. 2). ორივე გამოსახულება მაღალპოლიგრაფიულ დონეზეა დაბეჭდილი ლონდონის ერთ-ერთ საუკეთესო, ვინსენტ ბრუქსის, ლითოგრაფიულ სახელოსნოში. აშერი სამწუხაროდ არ ასახელებს ნახატების ავტორთა ვინაობას, თუმცა მსგავსებიდან გამომდინარე, სავარაუდოა, რომ ორივე გამოსახულების ესკიზის შექმნის დროს, მხატვარმა ნიმუშად გამოიყენა ცნობილი რუსი მხატვრის, გრიგორი გაგარინის ნამუშევრები.

ჰერბერტ კოქსონი

ჰერბერტ კოქსონის შესახებაც არც თუ ბევრი ინფორმაციის მოძიებაა შესაძლებელი. მთავარი, რაც მისი საქმიანობის შესახებ გავარკვიეთ გახლავთ, ის რომ კოქსონი ვაჭრობით ყოფილა დაკავებული. მისი ინტერესის ერთ-ერთ საგანს კი აღმოსავლური ნაწარმი წარმოადგენდა, განსაკუთრებით კი ხალიჩები და ფარდაები. ამ ინტერესმა და გატაცებამ გადააწყვეტინა კიდევ აღმოსავლეთის ქვეყნებში სამოგზაუროდ გამგზავრება. მოგზაურობის მთავარ მიზნად კი დასახული ჰქონდა ინფორმაციის შეგროვება აღმოსავლეთის ქვეყნებში ხალიჩების წარმოების და მათი ევროპაში შესაძლო გატანის პერსპექტივების შესახებ. კოქსონის მოგზაურობა 1880-იანი წლების დასაწყისში განხორციელდა. მოგვიანებით კი, 1884 წელს, ლონდონში გამოიცა მისი წიგნი სათაურით „აღმოსავლური ხალიჩების ძიებაში: მათი ქსოვა და გრძელი გზა ევროპისკენ“.² ის მოიცავს შავიზღვისპირეთის, საქართველოს, კასპიის ზღვის დასავლეთ სანაპიროების, დაღესტნისა და ჩრდილოეთ ირანის აღწერას. აღსანიშნავია, რომ წიგნის ის მონაკვეთი, რომელიც საქართველოს ეხება ჩვენს მიერ რედაქტირებული თარგმანით, ონლაინ პუბლიკაციის სახით, გამოცემულია ეთნიკურობისა და მულტიკულტურალიზმის შესწავლის ცენტრის მიერ.³

2 Herbert Coxon, *Oriental Carpets: How They are Made and Conveyed to Europe with a Narrative of a Journey to the East in Search of Them*, London, T. Fisher Unwin, 1884.

3 აღმოსავლური ხალიჩების ძიებაში: ჰერბერტ კოქსონის მოგზაურობა მე-19 საუკუნის კავკასიაში. ინგლისურიდან თარგმნა ნათია მეჩითიშვილმა. გამოსაცემად

მოგზაური საქართველოში ზღვით შემოვიდა ბათუმში, შემდეგ კი მატარებლით გამოემგზავრა თბილისისაკენ. კოქსონს თბილისი, ისევე როგორც ბაქო, ხალიჩების შეძენისათვის და ხალიჩებით ვაჭრობის საქმეში გარკვევისათვის ერთ-ერთი საკვანძო ადგილად წარმოედგინა. ის ადფრთოვანებით აღწერს თბილისის „აზიური ნაწილის“ მაღაზიებსა და ღუქნებს, სადაც გაცხოველებული აღებ-მიცემობა მომდინარეობს, ჩამოთვლის იმ ნაწარმს, რომლის შეძენაცაა აქ შესაძლებელი და რასაკვირველია გვერდს ვერ უვლის ამდროინდელი თბილისის მრავალფეროვნებას. დიდწილად იმეორებს ჯონ აშერის მიერ ნანახს და თავის მხრივ დასძენს, რომ ქალაქში დიდი კონტრასტი იქმნება აზიურ და ევროპულ ნაწილებს შორის, რითაც მისი აზრით, ქალაქს კი არაფერი აკლდება, არამედ პირიქით მდიდრდება. ეს კონტრასტი მას შემდეგნაირად აქვს გადმოცემული: „ვიწრო, სპარსული ბაზრებიდან მგზავრი მოულოდნელად ქალაქის რუსულ ნაწილში აღმოჩნდება, სადაც უჩვეულოდ ფართე ქუჩებში ევროპული ყაიდის სახლებია აღმართული და მეეტლეები ფაეტონებით ელვისებური სისწრაფით დააქროლებენ კოხტა და გამოპრანჭულ მგზავრებს. თბილისში მრავლადაა ე.წ განცხრომის ბაღები, რომელსაც აუცილებლად უნდა ესტუმროთ, თუ გსურთ საკუთარი თვალით იხილოთ ქართველი ქალის მძვინიერება“.

კოქსონის წიგნის ერთ-ერთ მთავარ ღირსებას წარმოადგენს თერთმეტი ლითოგრაფია, რომელთა უმეტესობაზე საქართველოს ამსახველი სცენებია აღბეჭდილი. ეს ლითოგრაფიები კი ფოტოების მიხედვით, ლონდონის სმაილისის სახელოსნოშია დამზადებული. თავად ფოტოებს რაც შეეხება, წიგნის შესავლიდან ირკვევა, რომ კოქსონს ისინი თბილისში შეუძენია ფრანგი ფოტოგრაფებისაგან, თუმცა არ ასახელებს ფოტოგრაფთა გვარებს. ამ ლითოგრაფიებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ორი მათგანი. ერთზე თბილისის ხედია აღბეჭდილი (იხ. სურ. 3), კერძოდ იმდროინდელი სასახლის ქუჩა, ამჟამინდელი რუსთაველის პროსპექტის მონაკვეთი თავისუფლების მოედნიდან მოსწავლე-ახალგაზრდობის სასახლემდე, მეორეზე კი ტრადიციულ სამოსში გამოწყობილი ქართველი ქალია გამოსახული (იხ. სურ. 4). ის ხალიჩაზე გვერდულადაა წამოწოლილი, მკლავით მუთაქას ეყრდნობა, ხელში მარაო უჭირავს, წინ კი გაშლილი წიგნია მოთავსებული.

მოამზადა, განმარტებები და კომენტარები დაურთო გიორგი სორდიამ. ეთნიკურობისა და მულტიკულტურალიზმის შესწავლის ცენტრის ონლაინ გამოცემა. თბილისი, 2019.

ჰენრი ნორმანი

ჯონ ამერიისა და ჰერბერტ კოქსონისაგან განსხვავებით ჰენრი ნორმანის (1858-1939) ბიოგრაფიისა და საქმიანობის შესახებ ბევრად მეტი ინფორმაციის მოპოვებაა შესაძლებელი. ის გახლდათ ბრიტანელი პუბლიცისტი და დიპლომატი, წლების მანძილზე ეწეოდა ჟურნალისტურ საქმიანობას, თანამშრომლობდა ისეთ ცნობილ გამოცემებთან როგორებიც იყო „პალ მალ გაზეტე“ და „ნიო იორკ თაიმსი“, მისი მთავარი ინტერესის სფერო კი გახლდათ რუსეთისა და შორეული აღმოსავლეთის ქვეყნების პოლიტიკა და საზოგადოება. გამოცემული აქვს იმ დროისათვის ძალზედ პოპულარული წიგნები იაპონიისა (1892) და შორეული აღმოსავლეთის (1895) შესახებ. ამას გარდა, ჰენრი ნორმანმა მე-19 საუკუნის ბოლოს, ოთხჯერ იმოგზაურა რუსეთის იმპერიაში, მათ შორის კავკასიაში. მოგზაურობის დასრულების შემდეგ კი, 1902 წელს, გამოქვეყნდა კიდევ მისი ვრცელი ნაშრომი სახელწოდებით „სრულიად რუსეთი: მოგზაურობა და გამოკვლევები თანამედროვე ევროპულ რუსეთში, ფინეთში, ციმბირში, კავკასიასა და ცენტრალურ აზიაში“⁴.

წიგნში მნიშვნელოვანი ნაწილი ეხება ავტორის მოგზაურობას საქართველოსა და კავკასიის სხვა მხარეებში. ის საქართველოში ჩრდილოეთ კავკასიიდან, საქართველოს სამხედრო გზის გავლით შემოვიდა, იმყოფებოდა თბილისში, მოგზაურობა კი დაასრულა ბაქოში. ყურადღებას იქცევს ავტორის მიერ კავკასიის მთიანეთის, ასევე ადგილობრივი ტრადიციებისა და ეთნოგრაფიული თავისებურებების აღწერა. ნორმანის წიგნის ინ ნაწილები, რომლებიც საქართველოსა და კავკასიას ეხება ჩვენი ხელმძღვანელობითა და რედაქტირებით თარგმნილია ქართულ ენაზე და ხელმისაწვდონია ეთნიკურობისა და მულტიკულტურალიზმის შესწავლის ცენტრის ონლაინ პუბლიკაციი სახით.⁵

ნაშრომში განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ცნობები თბილისის შესახებ. გადმოცემულია ავტორის თვალთ დაინახული თბილისური ყოველდღიურობა, ქალაქის ინფრასტრუქტურა, თუ არქიტექტურა, იმ დროისათვის თბილისში მცხოვრები ხალხები, მათი ჩაცმულობა და ზნე-ჩვეულებები. აღსანიშნავია, რომ წიგნი უხვად არის ილუსტრირებული ფოტოებით, რომელთა უმეტესობა თავად ავტორის გადაღებულია, ნაწილი კი მანვე შეიძინა მოგზაურობის დროს. კავკასიის შესახებ წიგნში შესულია სულ ოცდასამი ფოტო-ილუსტრაცია.

4 Henry Norman, *All the Russias: Travels and Studies in Contemporary European Russia, Finland, Siberia, the Caucasus, and Central Asia*. New York, Charles Scribner's Sons, 1902

5 ჰენრი ნორმანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. ინგლისურიდან თარგმნა ნათია მეჩითიშვილმა. გამოსაცემად მოამზადა, განმარტებები და კომენტარები დაურთო გიორგი სორდიამ. ეთნიკურობისა და მულტიკულტურალიზმის შესწავლის ცენტრის ონლაინ გამოცემა. თბილისი, 2018.

ჯონ ამერიისაგან განსხვავებით, ჰენრი ნორმანი თავიდანვე მოიხიბლა თბილისით. ის მას „კავკასიის მარგალიტს“ უწოდებს და პარიზსა და ბუქარესტს ადარებს. თბილისის ევროპული ნაწილი მას შემდეგნაირად აქვს აღწერილი: „ქუჩები ფართე და სუფთაა, ლამპიონებით განათებული, მაღაზიები დიდი და ლამაზი, მოწესრიგებული ტრამვაი, ეტლები, ტყავადაკრული სავარძლებითა და რეზინის საბურავებით, ასეთს მოსკოვსა და პეტერბურგშიც კი ვერ ნახავთ, უფრო მეტიც, მე ასეთი ფაეტონები არსად არ შემხვედრია. საჯარო დაწესებულების შენობები დიდი და შთამბეჭდავია“.

არანაკლებ საინტერესოა მოგზაურის მიერ ქალაქის აზიური ნაწილის აღწერაც: „თბილისის ერთი ნახევარი თუ ევროპას მოგაგონებთ, მეორე წმინდაწყლის აზიურია. ვიწრო, ციცაბო გაუვალი ქუჩებით, მისტიური სახლებით, რომლის ჩარაზულ კარ-ფანჯრებს მიღმა უამრავი საიდუმლო ამბავი ინახება, მოვაჭრეები თავიანთ მაღაზიებს შორის ჩამომჯდარან – ერთ ქუჩაზე შეხვდებით ვერცხლისმჭრელებს, მეორეზე იარაღის მწარმოებლებს, მეწაღეებს, ხალიჩებით მოვაჭრეებს, მეხილეებს, პარფიუმერებს. ყველას თავისი ადგილი აქვს მიჩენილი. რას არ შეიძენთ თბილისის ბაზრებში – თუკი საჭირო თანხა და დრო გაქვთ – ეს ორი უმთავრესი რამაა რაც აქ გჭირდებათ, ამისგან შედგება აღმოსავლური ვაჭრობა და შევაჭრებაც“.

თბილისში ყოფნის დროს ჰენრი ნორმანი სასტუმრო „ლონდონში“ დაბინავდა, რომლის შესახებაც აღფრთოვანებით აღნიშნავს, რომ ის რუსეთის იმპერიაში საუკეთესო სასტუმროა, გამორჩეული სილამაზითა და მომსახურებით. ამავე სასტუმროში მას გაუცვნია ადგილობრივი გიდი, სახელად როსტომი, რომელიც ქალაქში გადაადგილების დროს ეხმარებოდა. ნორმანი დეტალურად აღწერს ტრადიციულ სამოსში გამოწყობილ როსტომს, რომელიც იმდროინდელი მულტიკულტურული თბილისის სიმბოლურ გამოვლინებადაც შეგვიძლია მივიჩნიოთ. აღსანიშნავია, რომ როსტომის პიროვნებით მოხიბლული ავტორი, მის ფოტო-გამოსახულებასაც ურთავს წიგნს (იხ. სურ. 5).

თბილისში ნანახს შორის, ჰენრი ნორმანისათვის ყველაზე განსაცვიფრებელი და მომაჯადოვებელი აქ მცხოვრები ხალხების სიჭრელე გამოდგა. ხალხები, რომლებიც მისივე თქმით, არა მარტო უამრავ ენებს ფლობენ, არამედ თავიანთი სახასიათო გარეგნობითაც გამოირჩევიან. ის ასევე დასძენს, რომ მთელი ცხოვრების მანძილზე არსად უნახავს ამდენი განსხვავებული, შთამბეჭდავი გარეგნობის ხალხი ერთად თავმოყრილი.

ამანდ ფრაიჰერ ფონ შვაიგერ-ლერხენფელდი

ამანდ ფონ ლერხენფელდი (1846-1910) მე-19 საუკუნის ევროპაში კარგად ცნობილი ავსტრიელი ავტორი გახლდათ, რომელმაც ძირითადად

სამოგზაურო, გეოგრაფიული თუ ეთნოგრაფიული შინაარსის წიგნებით გაითქვა სახელი. მის ნაშრომებში დიდი ადგილი ეთმობა საქართველოს აღწერასაც, ამ თვალსაზრისით კი განსაკუთრებით აღსანიშნავია ვენაში გამოცემული ორი წიგნი: „დუნაისა და კავკასიას შორის – სახმელეთო და საზღვაო მოგზაურობები შავი ზღვის რეგიონში“⁶ და „ქალთა ცხოვრება მსოფლიოში“.⁷ მართალია ავტორს საქართველოში თავად არ უმოგზაურია, თუმცა ორივე წიგნი ფასდაუდებელ ცნობებს შეიცავს საქართველოს ეთნოგრაფიის, ისტორიისა და საზოგადოებრივი ყოფის სხვადასხვა ასპექტის შესახებ.

„სახმელეთო და საზღვაო მოგზაურობები შავი ზღვის რეგიონში“ 1887 წელს გამოქვეყნდა. ის ძალზედ მოცულობითი წიგნია, რომელიც საინტერესო ტექსტთან ერთად უხვად არის ილუსტრირებული სხვადასხვა რუსი თუ ევროპელი მხატვრების ესკიზების მიხედვით შექმნილი გრავიურებით. კავკასიასთან მიმართებაში წიგნი მთლიანობაში შეიცავს ორმოცდაოთხ ილუსტრაციასა და სამ რუკას. ლერხენფელდის ამ ნაშრომს, ქართულ აკადემიურ წრეებში, პირველად ყურადღება მიაქციეს მკვლევარებმა, იზა აღლაძემ და გოჩა საითიძემ, რომელთაც გამოაქვეყნეს წიგნის საქართველოსთან დაკავშირებული მონაკვეთის ოდნავ შემოკლებული თარგმანი.⁸ მოგვიანებით კიდევ ერთი თარგმანი გამოქვეყნდა, ამჯერად ჩვენი რედაქტირებითა და განმარტებებით, რომელიც მოიცავს როგორც საქართველოსთან, ასევე მთლიანად კავკასიის რეგიონთან დაკავშირებულ მონაკვეთებს. თარგმანს ასევე ერთვის ორმოცდაოთხივე ილუსტრაცია და შესაბამისი რუკები.⁹

წიგნში ვრცლად და დაწვრილებით არის მიმოხილული მთელი შავი ზღვის რეგიონის და მომიჯნავე ტერიტორიების როგორც ისტორია, ასევე იმდროინდელი ყოფა, ეთნოგრაფია და ეთნოსთა შორის ურთიერთობები. კავკასიის რეგიონს წიგნში სამი თავი ეთმობა: „კავკასია“, „ამიერკავკასია“ და „სომხურ-პონტოური რეგიონი“. საქართველოსთან დაკავშირებული ცნობები კი სამივე თავშია გაბნეული. სხვადასხვა ევროპელ ავტორთა

6 Amand Freiherr von Schweiger-Lerchenfeld, Zwischen Donau und Kaukasus; Land – und Seefahrten im Bereiche des Schwarzen Meeres, Wien. Pest. Leipzig. A. Hartleben Verlag 1887.

7 Amand Freiherr von Schweiger-Lerchenfeld, Das Frauenleben der Erde. Wien, A. Hartleben, 1881 – Mit 200 Original-Zeichnungen von A. Wanjura.

8 იზა აღლაძე, გოჩა საითიძე, ავსტრიელი მეცნიერი და მოგზაური ამანდ ფონ-შვაიგერ ლერხენფელდი საქართველოს შესახებ, „ქართული დიპლომატია“ – წელიწადულისი, თბილისი 2011.

9 ამანდ ფონ ლერხენფელდის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. გერმანულიდან თარგმნეს ეკატერინე რაისნერმა და ნატალია ნადირაშვილმა. რედაქტორი: გიორგი სორდია. ეთნიკურობისა და მულტიკულტურალიზმის შესწავლის ცენტრის ონლაინ გამოცემა. თბილისი, 2018.

ნაშრომებზე დაყრდნობით ავტორი აღწერს საქართველოს ცალკეულ მხარეებს, ქალაქებსა და დასახლებებს, ქვეყნის გეოგრაფიულ მახასიათებლებს. ავტორი ასევე მიმოიხილავს ქართველების (მათ შორის მეგრელების, აჭარლების, გურულების, ქართელების, ლაზების, ფშაველების, ხევსურების) ჩრდილოკავკასიელების, სომხების, აზერბაიჯანელების, რუსების და სხვა ეთნიკური ჯგუფის წარმომადგენლების ეთნო-ლინგვისტურ მახასიათებლებს, მათ წეს-ჩვეულებებს და ურთიერთობებს სხვადასხვა ეთნოსებს შორის.

საქართველოს აღწერის დროს, გასაკვირი არ არის, რომ ლერხენფელდი საგანგებო ყურადღებას უთმობს თბილისს. შესაბამის ტექსტს ასევე ერთვის თბილისისა და მისი შემოგარენის ამსახველი რუკა (იხ. სურ. 6) და ქალაქის ხედებით გაფორმებული რამდენიმე გამოსახულება.

სხვა ევროპელ ავტორთა მსგავსად, ლერხენფელდიც თბილისში არსებული ევროპული და აზიური კულტურების ნაზავზე აკეთებს მთავარ აქცენტს. თბილისის მულტიკულტურული გარემო მას შემდეგრაირად აქვს აღწერილი: „თბილისი თავისი ნახევრად აზიური და ნახევრად ევროპული იერის გამო აღმოსავლეთის ერთ-ერთ ყველაზე საინტერესო ქალაქს წარმოადგენს. ის ბევრ ისეთ რამეს გვთავაზობს, რასაც ევროპულ ქალაქებში ვართ მიჩვეული. მაგალითად, მშვენიერ „გოლოვინსკის პროსპექტს“, ფუფუნებით მოწყობილ მაღაზიებს, მეფისნაცვლის ლამაზ სასახლეს, უმშვენიერეს ბაღს, ერევნის მოედანს, თეატრს, კლუბებსა და გასართობ ადგილებს. მთელი ეს ბრწყინვალეობა და ფუფუნება უშუალოდ ესაზღვრება ჭეშმარიტად აზიურ ცხოვრებას, რომელიც ქალაქის მეორე ნაწილში, ერევნის მოედანთან იწყება. აქ უკვე ვიწრო და დაკლავნილ ქუჩებს ვხედავთ. ზაფხულში გადაჭიმულია ტილოს აფრები, რომელთა ქვეშაც ერთმანეთზე მიწყობილ, პატარა, ღია მაღაზიებში დუღს და გადმოდუღს აზიური ვაჭრობისა და ხელოსნობის ჭრელი და ენერგიული ცხოვრება. თავგზაამბნევ აურზაურში ერთმანეთს ენაცვლებიან მჭედლების, მეწადეების, ჭონების, დასაქირავებელი მუშახელის სახელოსნოები. საოცარი სურნელი გამოდის ხილისა და სუნელების მაღაზიებიდან. არაჩვეულებრივი აზიური სავაჭრო სახლები გარშემორტყმულია ურმებით, აქლემებით, ცხენებითა და ვირებით. დერვიშები, მზიდავები, ვაჭრები და მყიდველები, უცნაურად გამოწყობილი ადამიანები და დაძონძილი მათხოვრები, ფეხით მოსიარულენი და მხედრები – ყველა ერთმანეთში ირევს. მათ შორის დადის წყლის გამყიდველი, რომელიც თავის მძიმედ დატვირთულ ცხენს ამ ორომბტრიალში უცერემონიოდ მიერეკება“.

ქალაქის არქიტექტურის აღწერისას ავტორი აღნიშნავს, რომ სახლები ძირითადად ერთსართულიანია, მოჩუქურთმებული ხის აივნებით, რომელთა შიდა ფართი ძალიან შეზღუდულია. ქალაქის მოსახლეობის დიდი ნაწილი კი უკიდურესად ღარიბია. ლერხენფელდი აქვე დასძენს, რომ

ქართველები ამ საშინელი ცხოვრების პირობების გამოსწორებაზე არც კი ფიქრობენ. ავტორი გაკვირვებას გამხატავს იმ გარემოებით, რომ სიღარიბის მიუხედავად, თბილისის ქუჩებში მხიარულებაც კი სუფევს. ქალები და კაცები ერთმანეთს ეჯიბრებიან გართობასა და ჩაცმა-დახურვაში, ცეკვასა და სიმღერაში.

თბილისთან დაკავშირებით ლერხენფელდი ასეთ საინტერესო ტრადიციასაც ახსენებს. მისი გადმოცემით შეყვარებული წყვილი დაქორწინებამდე მამა დავითის ეკლესიაში ადის მთაწმინდაზე, სადაც ქალქული იღებს ქვას და ქვისავე ღობეს ესვრის. ქვა თუ ღობეზე შემორჩა, ეს იმას ნიშნავს, რომ თანმხლები მამაკაცი მისი ბედია, მაგრამ ქვა თუ ჩამოვარდა, მაშინ მოთმინებით უნდა დაელოდეს ერთი კვირის გასვლას და კვლავ გაიმეორეს ეს „რიტუალი“.

ამანდ ფონ ლერხენფელდის კიდევ ერთი წიგნი „ქალთა ცხოვრება მსოფლიოში“ 1881 წელს გამოქვეყნდა, რომელიც იმ დროისათვის ძალზეც იშვიათ თემას ეხება. როგორც სათაურიდანვე ჩანს, ავტორს განხილული აქვს მსოფლიოს თითქმის ყველა ქვეყანაში მცხოვრები ქალები, მათ ყოფა-ცხოვრებასთან და კულტურასთან დაკავშირებული საკითხები. წიგნი კი გაფორმებულია გერმანელი ილუსტრატორისა და მხატვრის, არტურ ვანიურას მიერ შექმნილი ორასამდე ილუსტრაციით. აღსანიშნავია, რომ წიგნის პირველივე თავი, საერთო ჯამში კი ორმოცდარვა გვერდი, კავკასიელ ქალებს ეძღვნებათ. ტექსტს კი თოთხმეტი გამოსახულება ერთვის ქართველი, ჩერქეზი, ლეზგი და სომეხი ქალების გამოსახულებით. წიგნში მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა ცნობებს ქართველი ქალების შესახებაც. ხუთი ორიგინალური ილუსტრაცია კი სწორედ ქართველ ქალებს ასახავს. ერთ-ერთი მათგანი თბილისის რელიგიური მრავალფეროვნების ბრწყინვალე დემონსტრირებაა. მასზე გამოსახულია თბილისელი მუსლიმი ქალი, როგორც სახლის, ასევე გამოსასვლელ ტანსაცმელში (იხ. სურ. 7). სხვა გამოსახულებებს შორის გვხვდება სამი ქართველი ქალი (იხ. სურ. 8), მოცეკვავე ქართველი ქალები სოფლად, მოქეიფე ქალები ღვინის ჭიქებით ხელში და ქალი სახლის ზღურბლთან. ჩვენ განზრახული გვაქვს ლერხენფელდის ამ ნაშრომის თარგმნა, რომელშიც სრულად შევა საქართველოსთან და კავკასიასთან დაკავშირებული ნაწილები თოთხმეტივე ილუსტრაციით.

ჯულიო ფერარიო

ჯულიო ფერარიო (1767-1847) გახლდათ მსოფლიო კულტურის ისტორიის ცნობილი მკვლევარი და ენციკლოპედისტი. ის ძირითადად მოღვაწეობდა მილანში, მისი განსაკუთრებული ინტერესის სფეროს კი წარმოადგენდა უძველესი ცივილიზაციები, ეთნოგრაფია, კოსტუმების ისტორია,

მხატვრობა, არქიტექტურა, თეატრალური ხელოვნება. ფერარის ბიოგრაფიაში აღსანიშნავია ასევე პერიოდი, როდესაც ის მილანის ცნობილ ბრერის პინაკოთეკასაც ხელმძღვანელობდა.

ფერარიომ განსაკუთრებით გაითქვა სახელი მრავალტომეულით „ძველი და ახალი კოსტუმები“, ¹⁰ რომელიც ეთნოგრაფიის, ხელოვნების და კულტურის სფეროში მონუმენტურ ნაშრომს წარმოადგენს, ის პირველად 1817-1834 წლებში გამოქვეყნდა და შედგება 21 წიგნისგან. გამოცემამ ისეთი პოპულარობა მოიპოვა, რომ მალევე განახლებული გამოცემები დაიბეჭდა. წიგნის სრული სახელწოდებაა „ძველი და ახალი კოსტუმები, ანუ ამბავი ყველა ძველი და თანამედროვე ხალხის ხელისუფლების, შეიარაღების, რელიგიის, ხელოსნობის, ცოდნისა და ადათ-წესების შესახებ, ძველი წყაროების მიხედვით და შესაბამისი სურათებით ნაამბობი დოქტორ ჯულიო ფერარის მიერ“.

ეს მრავალტომეული გამოცემა, როგორც სათაურიდან ჩანს, მსოფლიოს ყველა ქვეყანას და ხალხს მოიცავს. საქართველოსთან და მთლიანად კავკასიის რეგიონთან დაკავშირებული მონაცემები კი ასახულია გამოცემის მეხუთე წიგნში (გვ. 379-425). ავტორს მართალია თავად არ უმოგზაურია კავკასიაში, თუმცა ის კარგად იცნობს როგორც საქართველოს, ასევე მისი მეზობელი მხარეების ისტორიას, კულტურას თუ ეთნოგრაფიულ თავისებურებებს. ნაშრომის მომზადებაში ის ეყრდნობა ისეთ ევროპელ ავტორებს როგორებიც არიან: კლაპროთი, მალტე-ბრუნი, რეჩბერგი, პალასი, გულდენშტედტი, რეინეგსი და სხვები. ამას გარდა, ავტორი ასევე იმოწმებს იმ ეპოქის პერიოდულ, აკადემიურ გამოცემებს და პუბლიცისტიკას. აღსანიშნავია, რომ ფერარის ამ მონუმენტური ნაშრომის მეხუთე წიგნის ის მონაცემები, რომლებიც საქართველოსა და კავკასიის სხვადასხვა მხარეებს ეხება თარგმნილია და ხელმისაწვდომია ეთნიკურობისა და მულტიკულტურალიზმის შესწავლის ცენტრის ონლაინ პუბლიკაციის სახით.¹¹

შინაარსობრივი თვალსაზრისით ნაშრომის კავკასიასთან დაკავშირებული მონაცემი მოიცავს რეგიონის გეოგრაფიულ აღწერილობას, რასაც მოსდევს ცალკეული მხარეების და ხალხების ისტორიული და ეთნოგრაფიული მიმოხილვა. მაგალითისათვის, საქართველოსთან დაკავშირებით ავტორს განხილული აქვს იმერეთში, გურიაში, სამეგრელოში, სვანეთში,

10 Giulio Ferrario, *Costume antico e moderno. Storia del governo, della milizia, della religione, delle arti, scienze ed usanze di tutti i popoli antichi e moderni provata con monumenti dell'antichità e rappresentata con gli analoghi disegni*. Torino, 1830.

11 ჯულიო ფერარის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. იტალიურიდან თარგმნა სალომე კენჭოშვილმა. გამოსაცემად მოამზადა, განმარტებები და კომენტარები დაურთო გიორგი სორდიაშვილმა. ეთნიკურობისა და მულტიკულტურალიზმის შესწავლის ცენტრის ონლაინ გამოცემა. თბილისი, 2021.

ლაზეთში, ქართლში, კახეთსა და საქართველოს მთიანეთში მცხოვრები მოსახლეობის ყოფა-ცხოვრება, ჩაცმულობა, საკვები თუ სხვა ეთნოგრაფიული თავისებურებანი. სხვა კავკასიელ ხალხებს შორის ავტორი ეხება ჩერქეზულ-ადიღური ტომების, ჩეჩნების, ინგუშების, დაღესტნელების, ოსების და კავკასიის თურქულენოვანი ხალხების ისტორიასა და ეთნოგრაფიულ მახასიათებლებს.

ავტორი საქართველოზე საუბრისას ხაზს უსვამს ქართველთა მახვილგონიერებას და გარეგნულ სილამაზეს, ასევე, იმ მდიდარ კულტურულ და ისტორიულ მემკვიდრეობას, რომელიც ქართველებმა შექმნეს, განსაკუთრებით მწერლობის და საეკლესიო ცხოვრების განვითარების თვალსაზრისით. თუმცა, ამასთან ერთად, ნაშრომში წარმოჩენილია ის ნეგატიური მხარეებიც, რაც, ფერარის აზრით, ხელს უშლის ქვეყნის წინსვლას. ასე მაგალითად, ავტორი აღნიშნავს, რომ ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობისა და კლიმატური პირობების არსებობის მიუხედავად, ქართველებმა არც კი იციან, თუ როგორ ისარგებლონ ამ ნაყოფიერი მიწებით და იძულებულები არიან სიღარიბეში იცხოვრონ, გამოირჩევიან სიზარმაცით და მხოლოდ დღევანდელი დღით ცხოვრობენ. ამ უდარდელი და ღარიბული ცხოვრების სადემონსტრაციოდ აღწერილია ქართლსა და კახეთში ქართველი გლეხის მიწურის მსგავსი საცხოვრებელი სახლები. ავტორი ფიქრობს, რომ საქართველოს შეუძლია მდიდარი იყოს ღვინის, აბრეშუმის, ბამბის, მერქნის, ხილის და ლითონის ექსპორტით, თუმცა დანაშაულებით აღნიშნავს, რომ ქართველები ვაჭრობით ნაკლებად ინტერესდებიან, ეს სფერო კი საქართველოში სრულად ჩაკვდებოდა სომხების გარეშე, რომლებიც სათანადო მაგალითს უჩვენებენ ქართველებს.

ისევე, როგორც ამ ეპოქის სხვა ევროპელი ავტორები, ჯულიო ფერარიც ვრცლად მიმოიხილავს საქართველოში გავრცელებულ „ტყვეთა სყიდვის“ პრობლემას. აღნიშნავს, რომ ყმებით ვაჭრობა იმდენად ფეხმოკიდებულია საქართველოში, რომ სიღარიბისგან თავის დაღწევის გამო მშობლები შვილებს ჰყიდიან, ძმები-დეებს, ბატონები-ყმებს, რომლებიც დატვირთული გემებით ოსმალეთისკენ მიემართებიან. ყმებით ვაჭრობა მართლაც გავრცელებული მოვლენა იყო გვიან შუასაუკუნეების საქართველოში, თუმცა მე-19 საუკუნის 20-იანი წლებისათვის, როდესაც ნაშრომი იწერებოდა, ეს პრობლემა ამ სიმძაფრით უკვე აღარ იდგა და ავტორი სავარაუდოდ წინა ეპოქის ევროპელ ავტორთა ნაშრომებში გაბატონებულ მოსაზრებას გადამოწმების გარეშე იმეორებს.

საქართველო ტრადიციულად მრავალეთნიკური ქვეყანა იყო, ამ საკითხს ვერც ჯულიო ფერარი უვლის გვერდს, როდესაც აღწერს მოსახლეობის შემადგენლობას და განსახლებას. მისი გადმოცემით, საქართველოს მთელი მოსახლეობა დაახლოებით სამასი ათასს შეადგენს, რომლის ორ მესამედს ქართველები შეადგენენ, ასევე, მრავალად არიან სომხები და

ებრაელები. გასაკვირი არ არის, რომ ავტორი მულტიკულტურული გარემოს აღწერისას განსაკუთრებით ხაზს უსვამს თბილისის როლს. მისი ცნობებით, თბილისის მოსახლეობა დაახლოებით ოცი ათას ადამიანს არ აღემატება, ქალაქში საკულტო ნაგებობებს შორის კი გვხვდება ოცი ქართული ეკლესია, თვრამეტი – სომხური, ერთი კათოლიკური და ერთიც სპარსული მეჩეთი.

სწორედ მულტიკულტურული თბილისის საილუსტრაციოდ ავტორი წიგნს ურთავს ბრწყინვალედ შესრულებულ ლითოგრაფიას, რომელზეც გამოსახულია თბილისის ბამბის ქსოვილების მაღაზია, რომლის წინ მისი ქართველი მეპაატრონე ზის და ესაუბრება იმერელ მამაკაცს ქსოვილის ფასზე შესათანხმებლად (იხ. სურ. 9). როგორც თავად ავტორი აღნიშნავს, ნახატი შესრულებულია ცნობილი იტალიელი მხატვრის – პელაჯო პელაჯის მიერ.

ელიზე რეკლიუ

ელიზე რეკლიუ (1830-1905) მე-19 საუკუნის ფრანგული გეოგრაფიული სკოლის მნიშვნელოვანი წარმომადგენელია. მის მთავარ გეოგრაფიულ ნაშრომს კი წარმოადგენს ცხრამეტი წიგნისგან შემდგარი ნაწარმოები „მსოფლიო გეოგრაფია“, ¹² რომელიც თითქმის ოცი წლის ნამძილზე იწერებოდა და გამოცემისთანავე ითარგმნა მსოფლიოს მრავალ ენაზე. ნაშრომი საყურადღებოა ქართველი მკითხველისთვისაც, რადგან მასში ვრცლად და დეტალურად არის აღწერილი საქართველოს გეოგრაფიული მდებარეობა, ცალკეულ კუთხეთა ეთნოგრაფია და თავისებურებანი. კავკასიისა და საქართველოს შესახებ მონაცემები კი ასახულია ნაშრომის მე-6 წიგნში.

აღსანიშნავია, რომ ნაშრომზე მუშაობის დროს ელიზე რეკლიუს აქტიური მიმოწერა ჰქონდა ქართველ მწერალ და საზოგადო მოღვაწე იონა მეუნარგიასთან, რომელიც რეკლიუს პერიოდულად ამარაგებდა კვლევებით და მასალებით საქართველოს შესახებ. ნაშრომის გამოცემისთანავე იონა მეუნარგიამ გაზეთ „დროებაში“ გამოაქვეყნა სტატიების სერია, რომელშიც წარმოდგენილია რეკლიუს წიგნის იმ ნაწილების შემოკლებული თარგმანი, რომელიც კავკასიას ეხება. იონა მეუნარგია რეკლიუს „მსოფლიო გეოგრაფიას“ კი შემდეგნაირად ახასიათებს: „აქამდის არც ერთი ხეირიანი გეოგრაფია არ იყო კავკასიისა, ვახუშტის გეოგრაფიას გარდა. ვახუშტი, მართალია, ბევრის-მცოდნეა, მისი აღწერილობა, მართალია, ვრცელია და ცნობები ნამდვილი, მაგრამ მისი წიგნი შეიცავს მხოლოდ ერთ ნაწილს კავკასიისა და ამასთან, ისეც უნდა ვსთქვათ, ყოველს დიდს ღირ-

12 Elisee Reclus, *The Universal Geography: The Earth and its Inhabitants*. Edited by A. H. Keane. London: J. S. Virtue & Co., Limited. Vol. VI. 1881.

სებასთან, რომლითაც აღსავსე იყო ვახუშტი, ის ისეთ დროს სცხოვრობდა, რომ არ შეიძლებოდა მის გეოგრაფიას არ დაჰყოლოდა დროის ნაკლუვანება, როდესაც კავკასია არც იყო გამოკვლეული და არც შეიძლებოდა მისი რიგიანათ გამოკვლევა. მას აქეთ დღემდის სხვა დაწვლილებული და ვარიანის გეოგრაფია არ შემდგარა. ეხლა – ეს ორი-სამი თვეა – გამოიცა პარიზში, ფრანციცულ ენაზე, ვრცელი გეოგრაფია კავკასიისა, გამოჩენილის საფრანგეთის გეოგრაფოსის ელიზე რეკლიუს კალმით დაწერილი. ელიზე რეკლიუმ ამ ერთ წიგნში მოუყარა თავი ყოველ გვარ კავკასიის ცნობებს და ას ოცზე მეტი ავტორისაგან მოკრეფილი მასალებით შეადგინა ისეთი გეოგრაფია, რომლის მსგავსი ჩვენ არც გვქონია დღემდის და არც გვექნება ამ ახალ ხანებში, ერთი-ორი მოდგმის სიცოცხლეში მაინც“ (იონა მეუნარგია, გაზეთი „დროება“, 1881 წ. N81, 21 აპრილი).

რეკლიუს ნაშრომი უხვად არის ილუსტრირებული საქართველოსა და ქართველების ამსახველი გრაფიკული გამოსახულებებითა და რუკებით. აღწერის ერთ-ერთი მონაკვეთი კი თბილისსაც ეთმობა. ავტორი თბილისს წარმოაჩენს, როგორც კავკასიის დედაქალაქს, რომელსაც რუსეთის იმპერიის ადმინისტრაციისათვის უმნიშვნელოვანესი დატვირთვა გააჩნია. თბილისთან დაკავშირებით რეკლიუს ტექსტში განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ქალაქის დემოგრაფიული აღწერა და სტატისტიკური მონაცემები. მისი აზრით, თბილისი გამოკვეთილად ქართული ქალაქი არ არის. უფრო მეტიც, ქართველები ქალაქის მოსახლეობის უმრავლესობასაც კი არ შეადგენენ. მისი მონაცემებით, 1803 წელს ქალაქში 2,700 ოჯახი ცხოვრობდა, რომელთაგან მხოლოდ ოთხი იყო ქართული. ეს ციფრები სავარაუდოდ მეტად არაზუსტია, თუმცა მიანიშნებს მე-19 საუკუნის თბილისის უკიდურეს სიჭრელეზე. რეკლიუს ასევე მოჰყავს თბილისის მოსახლეობის ეთნიკური სტატისტიკა 1876 წლის აღწერის შედეგებზე დაყრდნობით. ამ მონაცემების მიხედვით, თბილისში უმრავლესობას სომხები შეადგენენ 37,308 ადამიანით. სხვა ეთნოსთა სტატისტიკური მონაცემები შემდეგნაირად გამოიყურება: ქართველები: 21,623; რუსები: 19,574; გერმანელები: 2,005; თათრები და თურქები: 2,310; სპარსელები: 1,692; პოლონელები: 1,592; ებრაელები: 1,145; ბერძნები: 388; ოსები: 293; ფრანგები (იგულისხმება ზოგადად ევროპელები): 267, სხვა: 1354.

აუგუსტ ჰაქსტჰაუზენი

აუგუსტ ჰაქსტჰაუზენი (1792-1866) გახლდათ გერმანელი მეცნიერი, რომელმაც კავკასიაში 1843 წელს იმოგზაურა. აღსანიშნავია, რომ არსებობს ჰაქსტჰაუზენის კავკასიაში მოგზაურობის ამსახველი ორი გამოცემა.

ინგლისურენოვანი თარგმანი,¹³ რომელიც 1854 წელს გამოიცა და გერმანულენოვანი ორიგინალი,¹⁴ რომელიც ინგლისურენოვანი თარგმნილი ვერსიის შემდეგ გამოიცა, 1856 წელს.¹⁵

ჰაქსტაუზენის ნაშრომის შინაარსი, ინგლისურ და გერმანულ გამოცემებში, თითქმის იდენტურია, თუმცა სრულიად განსხვავდება ილუსტრაციები. მხატვრული გაფორმების თვალსაზრისით, ინგლისური ვერსია ბევრად უფრო მდიდარია, შეიცავს როგორც შავ-თეთრ გრაფიკურებს, ასევე მაღალ პოლიგრაფიულ დონეზე დაბეჭდილ ლითოგრაფიებს, რომელთა შექმნისათვის ლონდონურმა გამომცემლობამ სპეციალურად დაიქირავა გამოცდილი მხატვრები და გრაფიკორები.

წარმოდგენილ სტატიებში სწორედ ჰაქსტაუზენის ნაშრომის ინგლისურენოვან ვერსიაში განთავსებულ ერთ-ერთ ლითოგრაფიაზე გვსურს ყურადღების გამახვილება, რომელიც მე-19 საუკუნის მულტიკულტურული თბილისის ერთ-ერთ საინტერესო და იშვიათ დემონსტრირებას წარმოადგენს. ეს გახლავთ თბილისელი დიდგვაროვნის დარბაზული ტიპის სახლი, რომელიც ჰაქსტაუზენის ესკიზის მიხედვით შესრულებულია ცნობილი გერმანელი მხატვარისა და ილუსტრატორის, კარლ გრაბის მიერ (იხ. სურ. 10). ნახატზე აღბეჭდილი სახლის შესახებ კი ავტორი ამბობს, რომ ის ლორის-მელიქოვების წარჩინებულ ოჯახს ეკუთვნის, თუმცა არ ასახელებს მფლობელის სახელს. შესაძლოა ეს იყოს ცნობილი გენრელის, მიხეილ ლორის-მელიქოვის სახლი. ნახატიდან ჩანს, რომ ეს გახლავთ დიდი ზომის, ოთხკუთხა ნაგებობა, შუაში განთავსებული ვრცელი დარბაზით. სახლი გუმბათითაა გადახურული, საიდანაც მზის ნათება დარბაზში ეშვება.

მსგავსი დარბაზული ნაგებობები ძველი თბილისისათვის ტიპური იყო, თუმცა მე-19 საუკუნის შუა ხანებისათვის მათი რაოდენობა უკვე მკვეთრად შემცირებულია. თანამედროვე თბილისში კი არც ერთი მსგავსი ნაგებობა შემორჩენილი არ არის. გამონაკლისს წარმოადგენს მეტეხის უბანში მდებარე ფორაქიშვილების დარბაზი, რომელიც აღდგენილ იქნა გერმანელი მხატვრის, კარლ ცაარის მიერ შექმნილი ჩანახატის მიხედვით.

13 August von Haxthausen, Transcaucasia: Sketches of the Nations and Races between the Black Sea and the Caspian. Tr. John Edward Taylor. London: Chapman and Hall, 1854

14 August von Haxthausen, Transkaukasien: Andeutungen über das Familien und Gemeindeleben und die socialen Verhältnisse einiger Völker zwischen dem Schwarzen und Kaspischen Meer – Reiseerinnerungen und gesammelte Notizen. Leipzig, 1856

15 ჰაქსტაუზენის ნაშრომის ის მონაკვეთი, რომელიც საქართველოს ეხება გერმანულენოვანი ვერსიიდან თარგმნილია ქართულ ენაზე. იხ. აუგუსტ ჰაქსტაუზენი საქართველოს შესახებ. გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და საძიებლები დაურთო გია გელაშვილმა. გამომცემლობა „არტანუჯი“, 2011

გამოყენებული ლიტერატურა – References

- Coxon, Herbert. *Oriental Carpets: How They are Made and Conveyed to Europe with a Narrative of a Journey to the East in Search of Them*. London: T. Fisher Unwin, 1884.
- Ferrario, Giulio. *Costume antico e moderno. Storia del governo, della milizia, della religione, delle arti, scienze ed usanze di tutti i popoli antichi e moderni provata con monumenti dell'antichità e rappresentata con gli analoghi disegni*. Torino, 1830.
- Norman, Henry. *All the Russias: Travels and Studies in Contemporary European Russia, Finland, Siberia, the Caucasus, and Central Asia*. New York: Charles Scribner's Sons, 1902.
- Reclus, Elisee. *The Universal Geography: The Earth and its Inhabitants*. Edited by A. H. Keane. London: J. S. Virtue & Co., Limited. Vol. VI. 1881.
- Ussher, John. *A Journey from London to Persepolis including Wanderings in Daghestan, Georgia, Armenia, Kurdistan, Mesopotamia, and Persia*. London: Hurst and Blackett, 1865.
- von Haxthausen, August. *Transkaukasien: Andeutungen über das Familien und Gemeindeleben und die socialen Verhältnisse einiger Völker zwischen dem Schwarzen und Kaspischen Meer – Reiseerinnerungen und gesammelte Notizen*. Leipzig, 1856.
- von Haxthausen, August. *Transcaucasia: Sketches of the Nations and Races between the Black Sea and the Caspian*. Tr. John Edward Taylor. London: Chapman and Hall, 1854.
- von Schweiger-Lerchenfeld, Amand Freiherr. *Zwischen Donau und Kaukasus; Land – und Seefahrten im Bereiche des Schwarzen Meeres*. Wien, Pest, Leipzig: A. Hartleben Verlag 1887.
- von Schweiger-Lerchenfeld, Amand Freiherr. *Das Frauenleben der Erde*. Wien, A. Hartleben, 1881 – Mit 200 Original-Zeichnungen von A. Wanjura.

აკადემიური ნაშრომები – Academic works

- ამანდ ფონ ლერხენფელდის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. გერმანულიდან თარგმნეს ეკატერინე რაისნერმა და ნატალია ნადირაშვილმა. რედაქტორი: გიორგი სორდია. თბილისი: ეთნიკურობისა და მულტიკულტურალიზმის შესწავლის ცენტრის ონლაინ გამოცემა, 2018.
- აუგუსტ ჰაქსჰაუსენი საქართველოს შესახებ. გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და საძიებლები დაურთო გია გელაშვილმა. თბილისი: გამომცემლობა „არტანუჯი“, 2011.

აღლაძე, იზა, საითიძე, გოჩა. ავსტრიელი მეცნიერი და მოგზაური ამანდ ფონ-შვაიგერ ლერხენფელდი საქართველოს შესახებ. „ქართული დიპლომატია“ – წელიწდეული, თბილისი, 2011.

ადმოსავლური ხალიჩების ძიებაში: ჰერბერტ კოქსონის მოგზაურობა მე-19 საუკუნის კავკასიაში. ინგლისურიდან თარგმნა ნათია მეჩითიშვილმა. გამოსაცემად მოამზადა, განმარტებები და კომენტარები დაურთო გიორგი სორდია. თბილისი: ეთნიკურობისა და მულტიკულტურალიზმის შესწავლის ცენტრის ონლაინ გამოცემა, 2019.

ჯულიო ფერარიოს ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. იტალიურიდან თარგმნა სალომე კენჭოშვილმა. გამოსაცემად მოამზადა, განმარტებები და კომენტარები დაურთო გიორგი სორდია. თბილისი: ეთნიკურობისა და მულტიკულტურალიზმის შესწავლის ცენტრის ონლაინ გამოცემა, 2021.

ჰენრი ნორმანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. ინგლისურიდან თარგმნა ნათია მეჩითიშვილმა. გამოსაცემად მოამზადა, განმარტებები და კომენტარები დაურთო გიორგი სორდია. თბილისი: ეთნიკურობისა და მულტიკულტურალიზმის შესწავლის ცენტრის ონლაინ გამოცემა. 2018

ავტორის შესახებ

გიორგი სორდია არის ეთნიკურობისა და მულტიკულტურალიზმის შესწავლის ცენტრის დირექტორი და საქართველოს უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი

giorgisordia@gmail.com

ORCID: 0009-0005-5663-9713

19TH CENTURY MULTICULTURAL TBILISI ACCORDING TO EUROPEAN TRAVELERS AND AUTHORS

Abstract

Tbilisi has traditionally been an ethnically and religiously diverse city, which is clearly reflected in its architecture, population structure, and many aspects of public life. Tbilisi is extensively described and portrayed as a multicultural city by various European travelers and authors. The present report focuses on ethnic and religious diversity of the city according to the 19th century travel records and academic writings by European authors.

Some of these authors had visited Tbilisi, which makes their accounts unique and valuable. For instance, the presented report will review the writings of three British authors, Herbert Coxon, Henry Norman, and John Ussher, whose papers are based on their personal experiences in Tbilisi. Other authors include scholars, ethnographers, or geographers, who, while not having visited Georgia personally, collected a great deal of information and materials about different aspects of diversity in Tbilisi and Georgia. These authors are Giulio Ferrario, Amand von Lerchenfeld and Elisse Reclus. The paper will also present rare and unique engravings and images of 19th century Tbilisi, best portraying the multicultural character of the city.

Keywords: *Georgia, Tbilisi, cultural diversity, European authors, 19th century*

John Ussher

John Ussher was an English traveler who visited the Crimea, Caucasus, Northern Mesopotamia, and Persia in the early 1860s. After the journey he published two volumes entitled “A Journey from London to Persepolis including Wanderings in Daghestan, Georgia, Armenia, Kurdistan, Mesopotamia, and Persia”. This account follows the journey of the author who sets out to achieve his goal of penetrating the mountains of Daghestan, a success which was only possible through the hospitality of those whom he met along the way. As it is stated in the preface of the book “an adventure was taken solely for purposes of pleasure and amusement, only to be later published once it was suggested that

these records of paths and encounters could prove useful to future travelers looking to venture to these comparatively untrodden countries”.

John Ussher also visited Georgia. In particular Sokhumi, Poti, Marani Kutaisi, Borjomi, Gori and Tbilisi. His description of Tbilisi is an extremely valuable source for the study of city history and everyday life in the 19th century. The author also encloses two very rare images of Georgia. One depicts a panoramic view of Tbilisi, while another portrays Georgian women in traditional costumes.

Herbert Coxon

Herbert Coxon, another British author and traveler is best known for his travel book “Oriental Carpets: How They are Made and Conveyed to Europe with a Narrative of a Journey to the East in Search of Them”, published in London in 1884. It contains a narrative of a journey to the Caspian region, undertaken with the object of gaining personal knowledge in the manufacture of Eastern fabrics, more especially having regard to the carpet industry. The book also contains drawings produced by British artist Mr. W. F. Smiles from photographs purchased of an enterprising French artist, resident in Tiflis, and from information, sketches, and ideas with which Herbert Coxon been able to supply him. Recent Russian military victories enabled the intrepid author to visit areas that would otherwise have been too dangerous. However, he established a direct trading route between the Middle East and Britain.

The Author in this book heavily discusses his Georgian experiences, especially the days he spent in Tbilisi, which is presented as an ideal place for carper lovers and dealers. Several images of Tbilisi and Georgian ethnographic types are also attached to his accounts.

Henry Norman

Sir Henry Norman was an English journalist and a member of the parliament. His work “All the Russias,” published in 1902, provides an interesting account of the author’s travels and studies of European Russia, Finland, Siberia, the Caucasus, and Central Asia, providing details as to their histories, nature, transportation, and politics.

The author’s description of Tbilisi is especially important. According to his narrative “Externally, half of Tiflis is a little Paris, or a prettier Bucharest. In the modern town streets are wide and paved and lightened by electricity. The shops are large and handsome; there is a public garden with winding walks and fine trees, excellent tramways run in the directions, and the public carriages, leather-upholstered and rubber-tired, are superior to those of St. Petersburg or Moscow

– the fact, the best I have seen anywhere. If one half of Tiflis is like Europe, the other half is purely Oriental. Narrow, steep, ill-paved streets; mysterious houses hiding the life within behind closed doors and shuttered windows; the merchant sitting among his wares – the silversmiths in one street, the arms makers in another, the shoemakers, the carpet dealers, the fruit sellers, the perfume-venders, each trade in its own quarter”.

Amand von Lerchenfeld

Amand von Lerchenfeld (1846-1910) was an Austrian officer, journalist, and traveler who visited and described many countries, especially in the Middle East, southeastern Europe, and the eastern Mediterranean. He is also best known for his travel books and writings. From the Georgian perspective two of his books are especially important: “Between the Danube and the Caucasus – Land and sea voyages in the Black Sea region” (*Zwischen Donau und Kaukasus; Land – und Seefahrten im Bereiche des Schwarzen Meeres*) and “The Women’s Life of the Earth” (*Das Frauenleben der Erde*). In both books, a significant portion of the text focuses on the description of Georgian history, ethnography, and everyday life of Georgian and other peoples residing in Georgia. Tbilisi is the central theme for both publications, enriched with numerous black and white original illustrations, maps, and other images.

Giulio Ferrario

Giulio Ferrario (1767-1847) was an Italian writer, librarian and historian. His most significant work is the monumental “*Il costume antico e moderno*”, a multi-volume work published in Milan between 1817 and 1834. The full title of this magnificent publication is “History of the government, of the militia, of the religion, of the arts, sciences and customs of all ancient and modern peoples proven with monuments of antiquity and represented with analogous drawings” (*Costume antico e moderno. Storia del governo, della milizia, della religione, delle arti, scienze ed usanze di tutti i popoli antichi e moderni provata con monumenti dell’antichità e rappresentata con gli analoghi disegni*). This extraordinary documentation of the habits and customs of the world was compiled by Ferrario with the help of numerous collaborators. It was aimed at the encyclopedic systematization of a set of disparate knowledge and contains over 1,500 hand-colored plates depicting clothing from the classical period through the early 1800s, as well as many architectural drawings and engravings.

A significant part of Giulio Ferrario’s work focuses on Georgia as well. History, ethnography, architecture, costumes and culinary of the country are

particularly described. The author's text is also illustrated with superb hand-colored plates depicting trade scenes in Tbilisi Bazar.

Elisee Reclus

Elisee Reclus (1830-1905) was a French geographer and writer who produced the multi-volume encyclopedic work "Universal Geography" (*La Nouvelle Géographie universelle, la terre et les homes*). Volume 6 of this book focuses on Caucasus and Georgia; the separate chapter is devoted to Tbilisi as well illustrated with numerous black and white engravings, charts, and maps. The Tbilisi chapter provides interesting statistical data concerning the ethnic composition of the city according to the 1876 census. The following figures are indicated: Armenians: 37,308; Georgians: 21,623; Russians: 19,574; Germans: 2,005; Tatars and Turks: 2,310; Persians: 1,692; Poles: 1,592; Jews: 1,145; Greeks: 388; Ossetians: 293; French: 267; Others: 1354.

August von Haxthausen

August von Haxthausen (1792-1866) was a German economist, lawyer, and author who visited the Caucasus in 1843. His expedition with his companion Prince Paul Lieven began at sea from Kerch to the Circassian coast, stopping at Anapa, Soojouk-Kale, Gelintschik, and Kabardinsk. Later their travels continued into Georgia and Armenia. Haxthausen's travel accounts were published twice, in 1854 (English translation) and in 1856 (German original writings). The author, in his writings, pays significant attention to the peculiarities of multicultural Tbilisi and attaches two hand-colored plates (both appear only in English translation) depicting city life. One plate, drawn by German painter Carl Graeb, is especially notable. It shows the interior of a Georgian nobleman's house. From an architectural point of view, this house belongs to the "Darbazi" type, which was common for old Tbilisi; however, it was completely forgotten; even in the 19th century, this type of house was extremely rare.

About the author

Giorgi Sordia is a Director of the Centre for the Studies of Ethnicity and Multiculturalism (CSEM, and an Associate Professor at University of Georgia (UG)
giorgisordia@gmail.com
ORCID: 0009-0005-5663-9713

ილუსტრაციები – Illustrations

1. თბილისის პანორამული ხედი. ლითოგრაფია ჯონ აშერის წიგნიდან „ლონდონიდან პერსეპოლისამდე“. ლონდონი, 1865. ბრიტანეთის ბიბლიოთეკის კოლექციიდან
Panoramic view of Tbilisi. From John Ussher's book "From London to Persepolis", 1865. From the collection of the British Library.

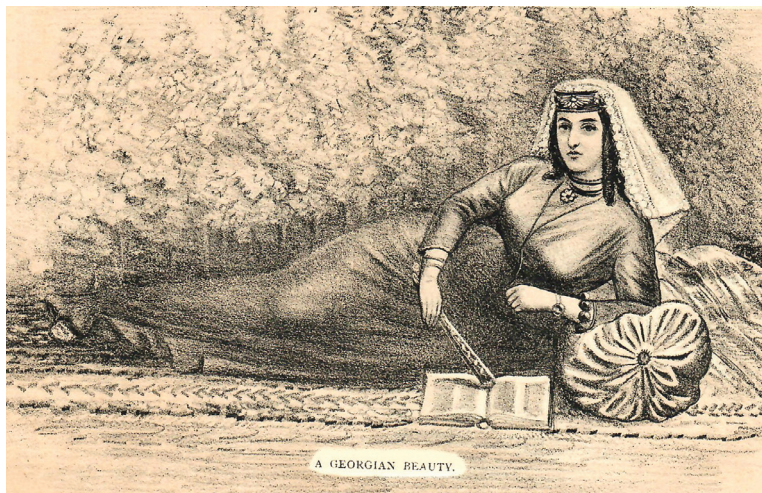

2. ქართველი ქალების კოსტუმები. ლითოგრაფია ჯონ აშერის წიგნიდან „ლონდონიდან პერსეპოლისამდე“. ლონდონი, 1865.
ბრიტანეთის ბიბლიოთეკის კოლექციიდან
Georgian women's costumes. Lithographie from John Ussher's book "From London to Persepolis", 1865. From the collection of the British Library.

TIFLIS, RUSSIAN QUARTER.

3. სასახლის ქუჩა. ლითოგრაფია ჰერბერტ კოქსონის წიგნიდან „აღმოსავლური ხალიჩები“. ლონდონი, 1884. გიორგი სორდიას კერძო კოლექციიდან
*Palace street. Lithographie from Herbert Coxon's book "Oriental Carpets". London, 1884.
 From the private collection of Giorgi Sordia*

A GEORGIAN BEAUTY.

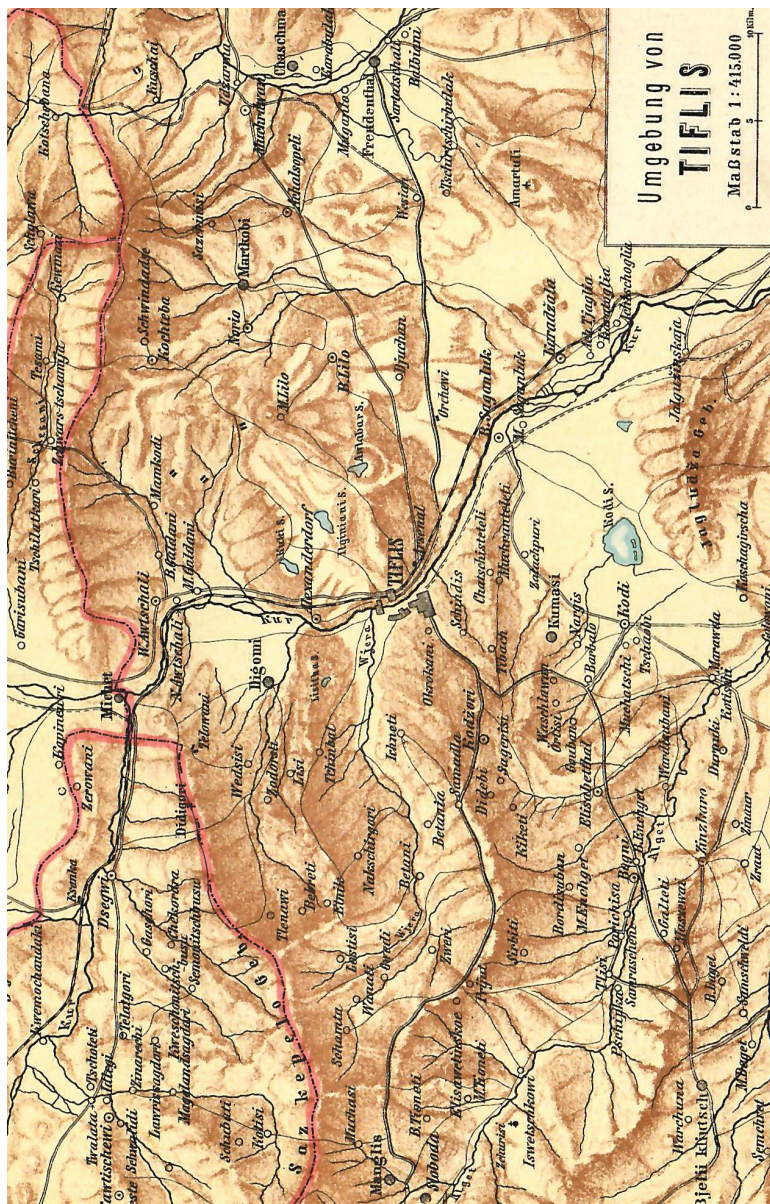
4. თბილისელი ქართველი ქალი. ლითოგრაფია ჰერბერტ კოქსონის წიგნიდან „აღმოსავლური ხალიჩები“. ლონდონი, 1884. გიორგი სორდიას კერძო კოლექციიდან
*Georgian woman from Tbilisi. Lithographie from Herbert Coxon's book "Oriental Carpets".
 London, 1884. From the private collection of Giorgi Sordia*

5. თბილისელი გიდი როსტომი. გრავეურა ფოტოს მიხედვით ჰენრი ნორმანის წიგნიდან „სრულიად რუსეთი“. ნიუ იორკი, 1902.

გიორგი სორდიას კერძო კოლექციიდან

Rostom, the guide from Tbilisi. A gravure derived from the photograph in Henry Norman's book "All the Russias." New York, 1902. From the private collection of Giorgi Sordia

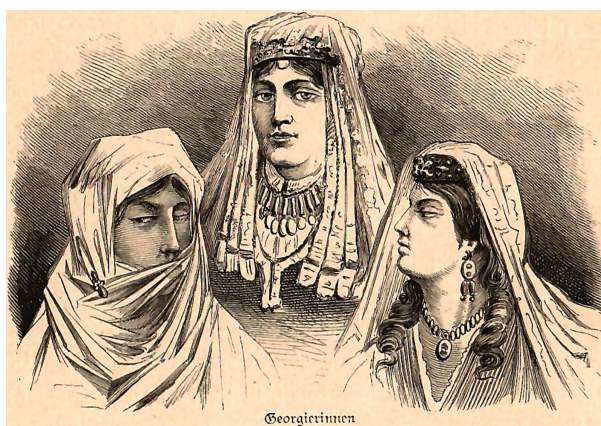

6 თბილისის შემოგარენის რუკა. ილუსტრაცია ამაოდ ფონ ლერხენფელდის წიგნიდან „დუნაისა და კავკასიას შორის“. ვენა, 1887. გიორგი სორდიას კრძო კოლექციიდან
 Map of the Tbilisi surrounding area. Illustration from Amand von Lerchenfeld's book
 "Between the Danube and the Caucasus" Wien, 1887.
 From the private collection of Giorgi Sordia

7. თბილისელი მუსლიმი ქალები. გრავიურა ამანდ ფონ ლერხენფელდის წიგნიდან „ქალთა ცხოვრება მსოფლიოში“. მხატვარი: არტურ ვანიურა. ვენა, 1881.

გიორგი სორდიას კერძო კოლექციიდან
Muslim women from Tbilisi. Gravure from Amand von Lerchenfeld's book "The Women's Life of the Earth". drawing of Artur Wanjura. Wien, 1881.
From the private collection of Giorgi Sordia

8. თბილისელი ქართველი ქალები. გრავიურა ამანდ ფონ ლერხენფელდის წიგნიდან „ქალთა ცხოვრება მსოფლიოში“. მხატვარი: არტურ ვანიურა. ვენა, 1881. გიორგი სორდიას კერძო კოლექციიდან.

Georgian women from Tbilisi. Gravure from Amand von Lerchenfeld's book "The Women's Life of the Earth". drawing of Artur Wanjura. Wien, 1881.
From the private collection of Giorgi Sordia

9. ვაჭრობის სცენა თბილისის ბაზარში. ლითოგრაფია ჯულიო ფერარიოს წიგნიდან „უძველესი და თანამედროვე კოსტუმები“. მხატვარი: პელაგო პელაგი. მილანი, 1830.
გიორგი სორდიას კერძო კოლექციიდან

Trade scene in Tbilisi bazaar. Lithographie from Giulio Ferrario's book "Ancient and Modern Costume." Drawing of Pellago Pellagi. Milan, 1830.
From the private collection of Giorgi Sordia

10. თბილისელი დიდგვაროვნის სახლი. ლითოგრაფია აუგუსტ ჰაქსტჰაუზენის წიგნიდან „ამიერკავკასია“. მხატვარი: კარლ გრაბი. ლონდონი, 1854.

გიორგი სორდიას კერძო კოლექციიდან

Tbilisian noblemen's house. Lithographie from August von Haxthausen's book "Transcaucasia." Drawing by Karl Grab. London, 1854.

From the private collection of Giorgi Sordia

აშქენაზი ებრაელების თბილისში გამოჩენის საკითხისათვის

აბსტრაქტი

წინამდებარე სტატიაში განხილულია ის საგარეო თუ საშინაო პოლიტიკური, აგრეთვე ეკონომიკური ფაქტორები, რომლებმაც განაპირობეს აშქენაზი ებრაელების თბილისში გამოჩენა. გაანალიზებულია ცარიზმის მიერ აშქენაზ ებრაელთათვის დაწესებული იურიდიული აქტები. რომლებიც კრძალავდნენ ან ზღუდავდნენ მათ საქმიანობას თბილისში და ზოგადად კავკასიაში, რის გამოც მათი რიცხოვნება თბილისში რამდენიმე ათეულ ოჯახსაც კი არ აღწევდა.

ცარიზმის ტრადიციული ანტისემიტური პოლიტიკის მიუხედავად მნიშვნელოვანი ძვრები აშქენაზ ებრაელთა ცხოვრებაში მოხდა ყირიმის ომში (1853-1856 წწ.) რუსეთის დამარცხების და 1860-იანი წლების რეფორმების შემდეგ, როდესაც თბილისში აშქენაზ ებრაელთა თემი უკვე რამდენიმე ათეულ ოჯახს ითვლიდა.

საკვანძო სიტყვები: *აშქენაზი ებრაელები, თბილისი, კავკასია, ანტისემიტური პოლიტიკა*

ქართული საისტორიო მეცნიერება ებრაელთა თემის დამკვიდრებას საქართველოში ძვ. წ. II საუკუნით ათარიღებს.¹ იმ დროიდან მოყოლებული საუკუნეების მანძილზე ებრაელები ამ ქვეყნის მკვიდრი მოსახლეობის განუყოფელ ნაწილს შეადგენდნენ.

მაგრამ საქართველოში ებრაელთა თემის არსებობის ისტორია მხოლოდ ქართველი ებრაელებით როდი შემოიფარგლება. თბილისის ტრადიციულ ეთნო-რელიგიურ შემადგენლობას XIX ს. დამდეგიდან ებრაელთა სუბეტნიკური შტო – აშქენაზი ებრაელები შეემატა.

აღსანიშნავია, რომ დღესდღეობით აშქენაზი ებრაელების თბილისში და ზოგადად საქართველოში დასახლების, მათი განსახლების და პროფესიული საქმიანობის ისტორია არ არის სათანადო სიღრმით შესწავლილი და გაანალიზებული. როგორც ირკვევა, მათი თბილისში გამოჩენა

1 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, საქართველო უძველესი დროიდან ახალი წელთაღრიცხვის IV საუკუნემდე, ტ. I, ტომის რედაქტორი გ.მელიქიშვილი (თბილისი: საბჭოთა საქართველო, 1970), 307.

უშუალოდ არის დაკავშირებული პოლონეთის სამეფოს რეჩ პოსპოლიტას მოსპობის (1795 წ.) ისტორიასთან.

როგორც ცნობილია, XVIII ს. მეორე ნახევარში პოლონეთის სამეფოს არაერთგზისი დანაწევრების შედეგად,² რუსეთის იმპერიას შეემატა აშქენაზი ებრაელებით მჭიდროდ დასახლებული რაიონები, რომლებიც 1791 წლიდან ეკატერინე II-ის ბრძანებულებით ე.წ. „ბინადრობის ზღვარში“ მოექცა.³ განისაზღვრა რუსეთის იმპერიის იმ გუბერნიების გეოგრაფიული საზღვრები, სადაც ებრაელებს ბინადრობის უფლება ჰქონდათ. უნდა აღინიშნოს, რომ მაშინ ამ გუბერნიების სიაში კავკასია საერთოდ არ მოიხსენიებოდა.

მაგრამ მოგვიანებით უზენაესი ბრძანებულების საფუძველზე 1804 წ. 9 დეკემბერს შექმნილი „საგანგებო კომიტეტის“ მიერ შემუშავებულ იქნა „დებულება ებრაელთა მოწყობის შესახებ“.⁴

იმხანად თბილისში, რომლის მოსახლეობა 10-20 ათას ადამიანს ითვლიდა, საკმაოდ იყო განვითარებული აზიური ტიპის წვრილი საწარმოები, რომლებიც ძირითადად მკვიდრ მოსახლეობას ემსახურებოდა. მაგრამ მას შემდეგ, რაც მას შეემატა რუსი სამხედრო და სამოქალაქო მოხელეები, ასევე თბილისში მცხოვრები ევროპელები, რთული გახდა მათი მომსახურება. სავსებით გასაგებია, რომ ამ კატეგორიის ხალხის მოთხოვნილებებს, ვინც ევროპულ თარგზე შეკერილ მოხელეთა ტანსაცმელს თუ სამხედრო ფორმას ატარებდა და მათ საზოგადოებაში მიღებულ აქსესუარებს იყო მიჩვეული, თბილისელ ხელოსანთა ტრადიციული ნაწარმი ვერ დააკმაყოფილებდა.

ამასთან დაკავშირებით ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ამიერკავკასიაში თავისუფალი ვაჭრობის პერიოდში – 1821-1831 წწ. – ევროპულ სამრეწველო პროდუქციაზე მოთხოვნილების არნახულმა ზრდამ ხელი შეუწყო ტრადიციული, კუსტარული ხელოსნობის კრიზისს.⁵ ნათელი გახდა, რომ

2 პოლონეთის სამეფო სამგზის იქნა გაყოფილი, კერძოდ 1772, 1793 და 1795 წლებში ავსტრო-უნგრეთის იმპერიის, პრუსიის სამეფოს და რუსეთის იმპერიის მიერ. ეს პერიოდი ზედმიწევნით არის შესწავლილი ე. ჰ. ლევინსკი-კორვინის ცნობილ ნაშრომში „პოლონეთის პოლიტიკური ისტორია“. იხ. E. H. Lewinski-Corwin, Political History of Poland (New-York: The Polish Book Importing Company, 1917).

3 „ბინადრობის ზღვარი“ (Черта оседлости), ანუ უფრო სწორად – „ებრაელთა მუდმივი ბინადრობის ზღვარი“ რუსეთის იმპერიაში 1917 წლამდე მოქმედებდა. ამ ზღვარს იქით ებრაელებს აკრძალული ჰქონდათ მუდმივად დასახლება. იხ. Электронная еврейская энциклопедия. Черта оседлости – eleven.co.il/jews-of-russia/history-status – 1772-1917/14679.

4 С. М. Дубнов, Краткая история евреев (Москва: Сварог, 1996), 435.

5 Нугзар Тер-Оганов, Евреи Грузии. Социально-правовой статус и экономическое положение с XVIII века до установления советской власти (Иерусалим. М.: Гешарим. Мосты культуры, 2019), 79.

ადგილობრივი ხელოსნური ნაწარმი უკვე ვერ დააკმაყოფილებდა საზოგადოების გაზრდილ მოთხოვნილებებს. კუსტარული წარმოება ვერ უძლავდებოდა ქარხნული წესით დამზადებულ პროდუქციის კონკურენციას ვერც თავისი ხარისხის თვალსაზრისით, და ვერც ნაწარმის სიაფით. ამის შედეგად სულ მალე თბილისში გაჩნდა მანუფაქტურები, ანუ ფაქტობრივად კაპიტალისტური ტიპის წარმოება.⁶

უნდა აღინიშნოს, რომ იმდენად დიდი იყო ევროპელი ხელოსნების დეფიციტი თბილისში, რომ კავკასიის ადმინისტრაცია იძულებული გახდა არ ეთქვა უარი საქართველოში აშქენაზი ებრაელების დასახლებაზე. თავდაპირველად ისინი თბილისში გამოჩნდნენ, მაგრამ მოგვიანებით, მათ ვხედავთ ამიერკავკასიის სხვა ქალაქებშიც: ბაქოში, ქუთაისში, ბათუმში, ერევანში.⁷ ბევრი მათგანი კავკასიის სამხედრო-სამოქალაქო ადმინისტრაციის სამხედრო დაკვეთებს ასრულებდა, რის გამოც ხელი-სუფლებას მათი ყოფნა კავკასიაში სასარგებლოდ მიაჩნდა.

მაგრამ იმპერატორ ალექსანდრე I-ის (1801-1825 წწ.) ე.წ. „განსწავლული აბსოლუტიზმის“ ეპოქის დასრულებისთანავე აშქენაზი ებრაელების კავკასიაში დამკვიდრების საკითხში მოხდა ოფიციალური ხელი-სუფლების პოლიტიკის გამყარება.

ნიკოლოზ I-ის (1825-1855 წწ.) პოლიციური რეჟიმის დამყარების შედეგად ანტისემიტიზმი რუსეთის საშინაო პოლიტიკის ქვაკუთხედად გადაიქცა. ყოველ შემთხვევაში, არსებობს ხილვადი კავშირი ნიკოლოზ I გამეფებასა და ანტიებრაული კანონების გამყარებას შორის.⁸

სწორედ მისი გამეფების შემდეგ გამოიცა ანტიებრაული კანონების მთელი რიგი, რომელებიც კრძალავდნენ აშქენაზების ყოფნას კავკასიაში. ფაქტობრივად, ნიკოლოზ I მიერ 1825 წლის 3 თებერვალს მინისტრთა კომიტეტის გადაწყვეტილების დამტკიცება გახდა პირველი სამართლებრივი აქტი, რომელმაც გააბათილა 1804 წლის დებულების შინაარსი. ამ დოკუმენტში ნათქვამია შემდეგი: „იმ მაზრებიდან, სადაც სუბოტნიკების⁹ და იუდეველთა სექტებია, ასევე მათთან მეზობელი მაზრებიდან უნდა გა-

6 ნ. ბერძენიშვილი და სხვ., საქართველოს ისტორია (უძველესი დროიდან XIX საუკუნის დასასრულამდე), ტ. I (თბილისი: საბჭოთა საქართველო, 1958), 448.

7 იხ. А. Крихели, Исторический обзор пребывания иногородних (русских и европейских) евреев на Кавказе. 1804-1855 гг. Ч.I. //Труды государственного историко-этнографического музея евреев Грузии (შემდეგში: ТГИЭМ Грузии), Т.III, (Тбилиси, 1945),140.

8 Дубнов, Краткая история евреев, 436-437.

9 სუბოტნიკების ანუ იუდაიზმის მიმდევართა სექტა XVIII საუკუნის მიწურულს რუსეთის იმპერიაში ჩაისახა. ამ სექტის მიმდევრები იცავენ შაბათი დღის სიწმინდეს და იუდაიზმის ყველა დებულებებს. ცარისტული მთავრობა მათ "жидовствующие"-ს სახელით იხსენიებდა და მათ ყოველმხრივ ავიწროებდა. ამ საკითხთან დაკავშირებით იხ. Т. И. Буткевич, Русские секты (Москва: Центрполиграф. 2018), 356-385.

სახლდეს უკლებრივ ყველა ებრაელი განურჩევლად მათი ადგილ-სამყოფელისა, და შემდგომში არანაირი მიზეზით არ დაუშვან მათი იქ ყოფნა.”¹⁰

ამ აქტის შესაბამისად, კავკასიიდან უნდა გაესახლებინათ უკლებლივ ყველა აშქენაზი ებრაელი მკვიდრი ქართველი ებრაელების ჩათვლით. ერთადერთი გამონაკლისი დაიშვა მხოლოდ იმ აშქენაზი ებრაელი კომერსანტების მიმართ, რომელთაც შეეძლოთ თამასუქთან, სასარჩელო საქმეებთან, კონტრაქტის (პოდრიადის) თუ მომარაგების საკითხებთან დაკავშირებით კავკასიაში ჩამოსვლა. ამათ გარდა ასევე დაიშვა გამონაკლისი ადგილობრივი ხელისუფლებისგან მიღებული სპეციალური ნებართვის მქონე ხელოსანი ოსტატების მიმართ.

ამ დებულების თანახმად, საქართველოს უმაღლესი მთავრობის აღმასრულებელი ექსპედიციის წარდგენით ჩამოსული აშქენაზი ებრაელი უნდა გამოცხადებულიყო საქალაქო სათათბიროში და ეცნობებინა მისთვის თავისი პროფესიული საქმიანობის რაობის შესახებ. ამის შემდეგ საქალაქო სათათბირო ხელოსნობის გამგეობასთან ერთად განიხილავდა ზემდგომი ორგანოს მიერ მისთვის გაცემულ ნებართვას და თუკი მის ხელობას ქალაქისთვის სასარგებლოდ ჩათვლიდა, მის კანდიდატურას უკვე გუბერნიის მმართველობას წარუდგენდა. მხოლოდ ამ პროცედურების გავლის შემდეგ გუბერნიის გამგეობა იღებდა საბოლოო გადაწყვეტილებას აშქენაზი ებრაელის ქალაქში ცხოვრების მიზანშეწონილობის შესახებ.¹¹

გარდა ამისა, ქალაქში დასარჩენად საჭირო იყო პოლიციის უფროსებისგან ქალაქში დროებითი ყოფნის ნებართვის მიღება, რომლის მაქსიმალური ვადა 6 კვირით განისაზღვრებოდა, ხოლო ნებართვის ვადის გაგრძელება უკვე გუბერნიის ხელისუფლებაზე იყო დამოკიდებული.

აღსანიშნავია, რომ აშქენაზი ებრაელი ოსტატების უმრავლესობა რუსეთიდან, პოლონეთიდან, ავსტრიიდან, ბელგიიდან და სხვა ევროპული ქვეყნებიდან, ასევე ამერიკიდან იყო ჩამოსული.¹²

არაფერია იმაში გასაკვირი, რომ რუსეთის იმპერიის მინისტრთა კომიტეტის 1825 წლის 3 თებერვლის გადაწყვეტილება ბევრ გაოგნებულ აშქენაზ ებრაელს აბსურდულად მოეჩვენა: „1804 წლის ბრძანებულებით, ებრაელებს ხომ ასტრახანის და კავკასიის პროვინციებში არათუ ყოფნის, არამედ ბინადრობის უფლებაც კი მიეცათ, რისი წყალობითაც ისინი ე.წ. ‘საპლაკატო პასპორტებით’ მუდმივად ცხოვრობდნენ კავკასიაში. გარდა ამისა, ისინი ხომ მხოლოდ თავიანთი ხელობით იყვნენ დაკავებული და არ არღვევდნენ 1804 წ. ბრძანებულებას!”¹³

10 Крихели, Исторический обзор, 137.

11 იხ. Крихели, Исторический обзор, 138.

12 Крихели, Исторический обзор, 137.

13 საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (შემდეგში: სცსსა). ფონდი 8. საქმე 1729. ფურცელი 2-3.

აღნიშვნის ღირსია ის ფაქტი, რომ უზენაესმა ბრძანებულებამ ვერ ჰპოვა თანაგრძნობა კავკასიის უმაღლეს ადმინისტრაციაში, რომელიც ეკონომიკური საჭიროებიდან გამომდინარე დაჟინებით მოითხოვდა აშქენაზი ებრაელების საქართველოში დატოვებას. მაგრამ ვითარება მკვეთრად გაუარესდა მას შემდეგ, რაც 1825 წლის 3 თებერვლის გადაწყვეტილების შემდეგ 1827 წლის 25 მაისს გამოიცა შინაგან საქმეთა მინისტრის უზენაეს ბრძანებულებაზე დაფუძნებული ცირკულარული მითითება, რომელიც აშქენაზ ებრაელებს უკვე კატეგორიულად უკრძალავდა როგორც რუსეთის ზოგიერთ პროვინციაში, ასევე კავკასიაში ცხოვრებას.

მაგრამ, მეორის მხრივ, ამიეკავკასიაში შექმნილი ვითარების გამო (იმ დროს რუსეთ-ირანის მეორე ომი (1826-1828 წწ.) გადაწყვეტ ფაზაში იმყოფებოდა და მიმდინარეობდა თურქეთთან ომის სამზადისი) მწვავედ იგრძნობოდა რუსი სამხედრო და სამოქალაქო მოხელეთა, ისევე როგორც სხვა მომხმარებელთა სამხედრო ფორმით თუ სამოქალაქო ტანსაცმლით დაკმაყოფილების საჭიროება. ამას გარდა, თბილისის სამხედრო გუბერნატორის გენერალ-ადიუტანტის სიპიაგინის მტკიცებით, მათ საქართველოდან გაძევებას „შეეძლო გაერთულებინა ევროპელების ტანსაცმლით უზრუნველყოფის საკითხი.“ ამასთან დაკავშირებით, გენერალი სიპიაგინი განმარტავდა, თუ იგი ვის დატოვებას ისურვებდა. მისი თქმით: „ესენი {აშქენაზი ებრაელები} სხვადასხვა ხელობის ოსტატები და მეფუნდუკეები არიან. ამათ გარდა ყველა ჩამოსული ებრაელი, ვინც უსაქმურია, ან წვრილად მოვაჭრეა – დაატარებს კარდაკარ წვრილმან საქონელს, დაუყოვნებლივ საქართველოდან თავ-თავიანთ საცხოვრებელ ადგილებს უნდა დაუბრუნდნენ.“¹⁴ უნდა შევნიშნოთ, რომ თუ არა სამხედრო გუბერნატორის შუამდგომლობა, ებრაელებს საპასპორტო რეჟიმის დარღვევის ან უნებართვო ჩამოსვლის შემთხვევაში მკაცრი ადმინისტრაციული სასჯელი ელოდებოდა. უფრო მეტიც, 1793, 1823 და 1826 წწ. მთელი რიგი ბრძანებულებების ძალით მათ როგორც მოხეტიალებს მოექცეოდნენ.¹⁵

სხვათაშორის, აკრძალვის მიუხედავად „არავითარ შემთხვევაში არ დაეშვათ ებრაელების იქ ყოფნა“, საშინაო საქმეთა მინისტრისადმი თავის 1827 წ. 14 ოქტომბრით დათარიღებულ მიმართვაში სამხედრო გუბერნატორს უკვე მერამდენედ მოუხდა აშქენაზი ებრაელების საქართველოში ყოფნის სარგებლობის დასაბუთება. მისი თქმით, „თავად ებრაელები უმთავრესად მკერავები, მექუდეები და მეფუნდუკეები არიან, და ამ მხარეში ამგვარი ხალხის უკმარისობის გამო მათ თავიანთი ხელობით სამხედრო და სამოქალაქო მოხელეებისთვის სარგებლობა მოაქვთ.“¹⁶ ამის პასუხად

14 Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (შემდეგში: АКАК), Т. VII (Тифлис: Главное управление наместника кавказского, 1878), 4.

15 Крихели, Исторический обзор, 140.

16 АКАК, Т. VII, 4.

შინაგან საქმეთა მინისტრმა სიპიაგინს ურჩია მკაცრად დაეცვა 1827 წ. 25 მაისის ცირკულარული მითითება.

მაშინ პოლიციის ხელმძღვანელობის რჩევით კერძო პრისტავების მიერ შედგენილ იქნა აშქენაზ ებრაელთა სახელობითი სიები მათი ხელობის მითითებით. ამ სიების თანახმად, იმხანად თბილისში 34 აშქენაზი ებრაელი ცხოვრობდა, რომელთაგან 25 ადამიანი პოლიციის მიერ ქალაქისთვის სასარგებლოდ იქნა მიჩნეული, დანარჩენი 9 კი „აბსოლუტურად უსარგებლოდ იქნა ჩათვლილი“ და თბილისიდან გასახლებული იქნა.¹⁷ რაც შეეხება ქალაქში დარჩენილ აშქენაზ ებრაელებს, ისინი ოჯახებთან ერთად ცხოვრობდნენ და სხვადასხვა ხელობას მისდევდნენ: მკერავები – 8, მათ შორის ერთი ქალი, სპირტის გამომხდელები – 5, ერთი არყის გამომხდელის ჩათვლით, მექუდეები – 4, მეთუნეუქეები – 7, და პავლოვსკის ქარხნის ერთი თანამშრომელი, სულ 25 ადამიანი.¹⁸

1827 წ. ცირკულარის პრაქტიკულმა განხორციელებამ ანუ თბილისიდან აშქენაზი ებრაელების განდევნამ გამოიწვია კუსტარული წარმოების პროდუქციაზე ფასის ზრდა.

როგორც საარქივო საბუთებიდან ირკვევა, აშქენაზი ებრაელების თბილისიდან გასახლების შემდეგ ზოგიერთი მათგანი მაინც ახერხებდა ქალაქში დაბრუნებას. მათ შორის ვხედავთ სპირტის გამომხდელს ლაზარ ედელსონს (ლეიზერ ეიდელსონს), რომელიც 1827 წელს უნდა გაესახლებინათ. მან თბილისში დაბრუნებისთანავე გააფორმა კონტრაქტი ერევნის კარაბინერთა პოლკის მარკიტანტთან, სომეხ შახნაზაროვთან. როგორც ირკვევა, ედელსონის სპირტსახდელი საწარმო მანგლისიდან 15 ვერსტით იყო დაშორებული.¹⁹ კავკასიის ადმინისტრაციამ კი კვლავ განაგრძობდა თავის თხოვნას აშქენაზი ოსტატების კავკასიაში დატოვების საჭიროების შესახებ.²⁰

როგორც ჩანს, კვალიფიციური ხელოსნების საჭიროება იმდენად მწვავე აღმოჩნდა, რომ საქართველოში მთავარმართებლის გენერალ ბარონ როზენის მიერ საიდუმლო მრჩეველ ბლუდოვის სახელზე გაგზავნილ 1833 წლის 28 თებერვლით დათარიღებულ წარდგინებაში (No. 88) კავკასიის ადმინისტრაციას კვლავ მოუხდა დაესაბუთებინა ცენტრალური ხელისუფლების წინაშე აშქენაზი ებრაელი ხელოსნებისთვის კავკასიაში დროებითი ცხოვრების უფლება. მისი მტკიცებით, ეს მისცემდა საშუალებას დაეკმაყოფილებინათ სამოქალაქო და სამხედრო მოხელეების მოთხოვნილებები. ამავე აზრის გახლდათ თბილისის სამხედრო გუბე-

17 სცსა, ფონდი 8, საქმე 1729, ფურცელი 15-16.

18 სცსა, ფონდი 8, საქმე 1729, ფურცელი 15-16.

19 სცსა, ფონდი 8. საქმე 5064, 1838 წ., ფურცელი 64-65.

20 სცსა, ფონდი 8, საქმე 3840, 1836 წ., ფურცელი 22-25.

რატორიკ. მაგრამ მოყვანილი არგუმენტების მიუხედავად სამხედრო გუბერნატორს მოუხდა უკან დახევა – აშქენაზი ებრაელები თბილისიდან გაასახლეს.²¹

მეორის მხრივ, 1835 წლის 18 მაისის უზენაესი ბრძანებულების თანახმად, საქართველო უკვე აღარ შედიოდა რუსეთის პროვინციების იმ სიაში, სადაც ებრაელებს მუდმივი ცხოვრების უფლება ჰქონდათ. ბრძანებულება კრძალავდა არა მხოლოდ აშქენაზი ებრაელების, არამედ მკვიდრი, ქართველი ებრაელების საქართველოში ცხოვრებას! მთავარმართებელი ბარონ როზენის თვალსაზრისით, უზენაესი ბრძანებულება არ იყო ადვილად შესასრულებელი, ვინაიდან საქართველოსა და კავკასიაში სულ 12 ათასზე მეტი მკვიდრი ებრაელი ცხოვრობდა. და რაც მთავარია, ეს ებრაელები მისდევდნენ რა მიწათმოქმედებას და მეწარმეობას, ბატონყმურ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ, ასე რომ მათი სოციალური სტატუსის შეცვლა იმთავითვე დიდ სირთულეებთან იყო დაკავშირებული.

ბუნებრივია, რომ ცარიზმს არ შეეძლო თავისი სოციალური საყრდენის – მებატონეთა უფლებების შელახვა. ამასთან დაკავშირებით მთავარმართებელი ამტკიცებდა, რომ „ამ ებრაელების იმ გუბერნიებში გადასახლება, სადაც მათ მუდმივი ბინადრობა განესაზღვრათ, აბსოლუტურად შეუძლებელია.“²²

უნდა აღინიშნოს, რომ ამ საკითხის ირგვლივ მთავარმართებელსა და შინაგან საქმეთა მინისტრს შორის მიმოწერა კიდევ დიდხანს მიმდინარეობდა, რაც საბოლოოდ კავკასიის ადმინისტრაციის გამარჯვებით დასრულდა: შინაგან საქმეთა მინისტრის მიერ მინისტრთა კომიტეტის სახელზე გაგზავნილი წარდგინების საფუძველზე ამ უკანასკნელმა მიიღო დებულება მკვიდრი ებრაელების შესახებ, რომელიც 1837 წ. 18 მაისს ნიკოლოზ I-მა დაამტკიცა. ამ დებულების თანახმად, მკვიდრი ებრაელები, რომლებშიც მთიელი ებრაელები იგულისხმებოდნენ, რჩებოდნენ მათი განსახლების ადგილებში. მკვლევარ მ. პ. შუკიანის მტკიცებით, მკვიდრ ებრაელებში მთიელ ებრაელებთან ერთად ქართველი ებრაელებიც იგულისხმებოდნენ.²³

საარქივო საბუთების თანახმად, აშქენაზი ებრაელები ახალი ყაიდის ოსტატები იყვნენ არა მხოლოდ პროფესიული უნარის, არამედ საწარმოო პროცესის ორგანიზების თვალსაზრისითაც. მათგან განსხვავებით ადგილობრივი კუსტარული ხელოსნები თავიანთ მოწაფეებთან (შეგირდებთან) ერთად გაერთიანებულნი იყვნენ შუა საუკუნეების დროინდელ

21 სცსსა, ფონდი 8, საქმე 1729, ფურცელი 47-48.

22 სცსსა, ფონდი 8, საქმე 5064, 1838 წ., ფურცელი 22-25.

23 იხ. М. П. Шукян, Правовое положение евреев Грузии в XIX столетии//ТГИЭМЕ Грузии, Т.I (Тбилиси, 1940), 61.

დარგობრივ ამქრებში, რომელთა სათავეშიც უსტაბაშები ანუ ამქრის მასახლისები იდგნენ.²⁴

ვერ უმკლავდებოდნენ რა აშქენაზი ებრაელი ოსტატების მხრიდან მზარდ კონკურენციას, ადგილობრივმა ხელოსნებმა დახმარებისთვის კავკასიის ადმინისტრაციას მიმართეს, რათა თავი დაეცვათ გერგილიანი და მარჯვე კონკურენტებისგან. ასე, მაგალითად, თბილისელმა მკერავთა ამქრის უსტაბაშებმა ეგორ მანთაშევმა და შიო ილურიძემ თავიანთ მიმართვაში, რომელიც მათ 1836 წელს მთავარმართებელ ბარონ როზენს წარუდგინეს, შესჩივლეს მას, რომ ებრაელთა დიდი ნაწილი სამკერვალო ხელობით იყო დაკავებული. მაგალითად მათ დაასახელეს სამი პირი: სოლომონ სალმანი, მოისეი კრინსკი და მოისეი მოგილევსკი, რომლებმაც თურმე დიდი მანუფაქტურა შექმნეს. მათი ცნობით, პირველმა ორმა პირმა ერთ შენობაში 30 მუშას მიუჩინა საცხოვრებელი ადგილი, ხოლო მესამემ ცალკე მდგომ შენობაში 15 მუშა დააბინავა.

მაგრამ უსტაბაშები ამით არ დაკმაყოფილდნენ და კონკურენტებთან ბრძოლაში რელიგიური ფაქტორიც მოიშველიეს. მათ მთავარმართებლის ყურადღება მიაპყრეს იმ ფაქტს, რომ ებრაელი ოსტატების მიერ დასაქმებული ყველა მუშა ქრისტიანული აღმსარებლობის იყო. ამას გარდა, ისინი აღაშფოთა იმ ფაქტმა, რომ ეს მუშები ებრაელებთან ერთად ცხოვრობდნენ და მუშაობდნენ. მათი თქმით, ებრაელები გამუდმებით ადგილობრივი ხელოსნებისგან შეგირდების გადაბირებას ეწეოდნენ. და ბოლოს, უსტაბაშები ებრაელებს თავიანთ გაკოტრებაში ადანაშაულებდნენ, ვინაიდან მათ, აშქენაზი ებრაელებისგან განსხვავებით უჭირდათ ერთდროულად სახელმწიფო გადასახადების გადახდა და საქალაქო ბეგარის მოხდა.

მოსარჩლეები ხაზს უსვამდნენ ერთის მხრივ თავიანთ „ქრისტიანულ რწმენას“, და მეორეს მხრივ ებრაელთა მხრიდან მოქმედი კანონების დარღვევის ფაქტებს და ხელისუფლებისგან მოითხოვდნენ საქართველოდან ყველა აშქენაზი ებრაელის დაუყოვნებლივ გასახლებას.

როგორც ამ დოკუმენტიდან ჩანს, მოსარჩლეები წინასწარ გაეცნენ მოქმედ კანონმდებლობას, რომელიც განსაზღვრავდა აშქენაზი ებრაელების სამართლებრივ სტატუსს. მანამდე კი მათ პეტიციით საქართველოში უზენაესი მთავრობის აღმასრულებელ ექსპედიციას მიმართეს, რომელშიც საგანგებოდ მიუთითეს აშქენაზი ებრაელების მიერ არსებული კა-

24 ქართულ ხელოსანთა და ვაჭართა ამქრები თავიანთი შინაგანი წყობით განსხვავდებოდნენ ევროპაში მოქმედი ანალოგიური პროფესიული ორგანიზაციებისგან – გილდიებისგან. ქართულ ამქრულ ორგანიზაციებში გაერთიანებული იყვნენ როგორც თავისუფალი, ისე ყმა სხვადასხვა ეროვნების და სარწმუნოების ხელოსნები და ვაჭრები. იხ. ბერძენიშვილი და სხვ. საქართველოს ისტორია, ტ. I (თბილისი. 1958), 371.

ნონების დარღვევის ფაქტზე, რომლებიც მათ მუდმივ ბინადრობას თბილისში კატეგორიულად კრძალავდა.²⁵

ამის შემდეგ აღმასრულებელმა ექსპედიციამ თბილისის ადმინისტრაციას უსტაბაშების ჩვენებების სისწორის შემოწმება დაავალა. საგანგებოდ იქნა აღნიშნული, რომ მათი სიტყვების სისწორის დადასტურების შემთხვევაში ებრაელი ოსტატებისთვის ყველა მუშა უნდა წაერთმიათ.²⁶

თბილისელი უსტაბაშების მიერ წარმოდგენილი საჩივრის პასუხად აშქენაზი ებრაელი ოსტატების მტკიცებით, ეს უკანასკნელნი მხოლოდ სამხედრო დაკვეთებს ასრულებდნენ მაშინ, როდესაც „სხვა [თბილისელი] ხელოსნები, – აღნიშნავდნენ ისინი, – სამოქალაქო მოხელეების და ადგილობრივი მოსახლეობის მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად მუშაობენ. ასე რომ ჩვენი მხრიდან მათთვის ძირის გამოთხრას, აბა, რა აზრი აქვს?!“²⁷

ამასობაში, გაეცნო რა საქმის შინაარსს, მთავარმართებელმა გაუგზავნა მითითება საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორს, რომლის ძალითაც მუშებს და შეგირდებს „აეკრძალათ ებრაელებთან ერთ ბინაში ცხოვრება.“²⁸ ასე რომ, აღმასრულებელი ექსპედიციის განკარგულება შეცვლილ იქნა მთავარმართებლის განკარგულებით, რომელიც დაკმაყოფილდა მხოლოდ ქრისტიანი ხელოსნების და მათი შეგირდების ებრაელებთან ერთად ცხოვრების აკრძალვით.

მაშინ მთავარმართებლის განკარგულებით, უკმაყოფილო უსტაბაშებმა 1836 წლის 23 ივლისს იმავე საჩივრით და არგუმენტების მოშველიებით მიმართეს შინაგან საქმეთა მინისტრს. თავის მხრივ, შინაგან საქმეთა სამინისტრომ შესაბამისი განმარტებისთვის – მთავარმართებელს. ეს უკანასკნელი იძულებული გახდა ამ საკითხთან დაკავშირებით თავისი პოზიციის განსამარტავად სენატისთვის მიემართა. 1837 წლის მიწურულს სენატმა გამოსცა ბრძანებულება, რომლის თანახმად უსტაბაშების საჩივარი უსაფუძვლოდ იქნა ცნობილი.

მიუხედავად ზემოთქმულისა, 1837 წ. 18 მაისის დებულების ძალაში შესვლის შემდეგ კავკასიაში ჩამოსულ აშქენაზ ებრაელებს კატეგორიულად აეკრძალათ აქ დარჩენა.²⁹

ამიერიდან ცარიზმის პოლიტიკას შეემატა ანტისემიტიზმის ახალი მტრინი, რომელიც მდგომარეობდა იმაში, რომ იმ შემთხვევაში, თუ აშქე-

25 სცსა, ფონდი 8, საქმე 3840, 1836 წ., ფურცელი 17-20.

26 იქვე, ფურცელი 6-13.

27 იქვე.

28 სცსა, ფონდი 8, საქმე 3840, 1836 წ., ფურცელი 29-30.

29 Крихели, Исторический обзор, 150.

ნაზი ებრაელები უარს იტყოდნენ იუდაიზმზე და აღიარებდნენ მართლმადიდებლობას, მაშინ ამის სანაცვლოდ მათ მუდმივად ბინადრობის უფლებას მისცემდნენ. აღსანიშნავია, რომ ებრაელთა შორის მართლმადიდებლობის გავრცელების მცდელობასთან ერთად ცარიზმი ახორციელებდა მათ ენობრივ ასიმილაციას და აკულტურაციას. ამიტომ არ არის გასაკვირი, რომ ყოველივე ამის შედეგად XIX საუკუნის მიწურულს (1897 წ.), მაგალითად, მოსკოვში, რუსულ ენაზე მოლაპარაკე ებრაელების რაოდენობამ უკვე 60.7% მიაღწია, მაშინ როდესაც მეოთხედი საუკუნის წინ იდიშზე მოლაპარაკე ებრაელთა რიცხვმა 96.7% შეადგინა!³⁰

ცარიზმი განაგრძობდა ანტისემიტიზმის პოლიტიკას, იგი აფართოებდა ამქენაზი ებრაელებისთვის აკრძალვების წრეს. როგორც სამხედრო გუბერნატორის მიერ მთავარმართებელ გოლოვინის სახელზე 1838 წლის 8 თებერვალს გაგზავნილი პატაკიდან ირკვევა: „იმპერატორმა უბრძანა იმ გუბერნიების მმართველებს, სადაც ებრაელებს აკრძალათ მუდმივი ბინადრობა, თვალი ადევნონ იმას, რომ თითოეული ებრაელი, რომელსაც არ ექნება გუბერნატორის პასპორტი ან იქ ჩასვლის უფლება, დაუყოვნებლივ იქნას დაკავებული და როგორც ტუსაღი ქალაქიდან გამწესებული...“³¹

ნიკოლოზ I-ის ბრძანებით, 1840 წელს ებრაელ და მუსლიმ ვაჭრებს აკრძალათ ცხოვრება შავი ზღვის ნავსადგურებში, სახელდობრ ნოვოროსიისკში, გელენჯიკსა და სოხუმში, ხოლო 1853 წლის 17 აპრილს ბორჯომში მუდმივი ბინადრობა.³²

ებრაელ ოსტატებზე დიდი მოთხოვნილების მიუხედავად, არსებული კანონმდებლობა საქართველოში ჩამოსვლის მსურველ ამქენაზ ებრაელებს მრავალ დაბრკოლებებს უქმნიდა ან მკვეთრად ზღუდავდა მათ სოციალურ სტატუსს. აკრძალვების მიუხედავად, 1835 წ. თბილისში დროებით 60 ამქენაზი ებრაელი ცხოვრობდა³³, რომელთა რიცხვი 10 წლის შემდეგ, 1845 წ. 12-დე დავიდა.³⁴

იმპერატორ ნიკოლოზ I კავკასიის მხარეში ებრაელთა დასახლების ახალი აკრძალვა უზენაესი ბრძანებულების სახით 1847 წ. ოქტომბერში გაფორმდა. მაგრამ კავკასიის ადმინისტრაციის მიერ მიღებული ზომების მიუხედავად ვერ მოხერხდა მისი სრული რეალიზება. როგორც ჩანს, ებ-

30 М. С. Куповецкий, Еврейское население Москвы (XV-XIX вв.). Таблица 4//Этнические группы в городах европейской части СССР (формирование, расселение и динамика культуры). (Москва, 1987), 66.

31 სცსა, ფონდი 8, საქმე 3840, 1839 წ., ფურცელი 69-71 ზურგი.

32 АКАК, Т. X (Тифлис: Главное управление наместника кавказского, 1885), 63.

33 О. Е. Евецкий, Статистическое описание Закавказского края (СПб.: Типография Штаба отдела корпуса внутренней стражи, 1835), 142-143.

34 Кавказский календарь (Тифлис: Главное управление наместника Кавказского, 1847), 163.

რელი ოსტატების თბილისში, და ზოგადად კავკასიაში ყოფნის ვადის შეზღუდვამ და მასთან დაკავშირებულმა საკანცელარიო ალიაქოთმა აიძულა კავკასიის ადმინისტრაცია ეძია გამოსავალი.

ამჯერად მას, მეფისნაცვალ გრაფ მ. ს. ვორონცოვის სახით გაუჩნდა სურვილი ნება დაერთო ზოგიერთი ამქენაზი ებრაელი ხელოსნისთვის თბილისში საპლაკატო პასპორტით განუსაზღვრელი დროით ცხოვრება. კავკასიის კომიტეტის სხდომაზე განხილულ იქნა ამქენაზ ებრაელთა 26 ოჯახის თბილისში დატოვების საკითხი. ამ გადაწყვეტილების შედეგად, რომელიც 1852 წ. 27 აგვისტოს იმპერატორის მიერ იქნა მოწონებული, ამ 26 ოჯახს მიეცა საქალაქო საზოგადოებაში ან ებრაელთა თემში გაწევრიანების უფლება.³⁵ მოგვიანებით, „კავკასიის კალენდრის“ ცნობით, 1853 წელს თბილისში მცხოვრებ ამქენაზ ებრაელთა საერთო რაოდენობამ 42 ადამიანი შეადგინა, მათგან 13 ვაჭარი და 29 ხელოსანი იყო.³⁶

უნდა აღინიშნოს, რომ ამქენაზი ებრაელი ვაჭრების თბილისში გამოჩენა ქალაქისთვის სრულიად ახალი მოვლენა იყო, რამეთუ მანამდე ქალაქში მხოლოდ ამქენაზი ებრაელი ხელოსნები იყვნენ წარმოდგენილი.

ნიკოლოზ I-ის გარდაცვალებამ, 1853-1856 წლების ყირიმის ომში რუსეთის დამარცხებამ, ბატონყმობის გაუქმებამ და 60-იანი წლების რეფორმებმა, აგრეთვე საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების გარკვეულმა ლიბერალიზაციამ რუსეთის იმპერიის სოციალურ-ეკონომიკურ ცხოვრებაში დიდი ცვლილებები შეიტანეს. ყოველივე ამან კი მნიშვნელოვანი გავლენა იქონია საქართველოში ამქენაზი ებრაელების სოციალური სტატუსის გაუმჯობესებაზე და მათი რიცხოვნების ზრდაზე: „კავკასიის კალენდრის“ ცნობით, 1864-65 წწ. თბილისში უკვე 427 ამქენაზი ებრაელი ცხოვრობდა.³⁷

ბიბლიოგრაფია

Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК). Под редакцией Ад. Берже. Т. VII. Тифлис: Главного управления наместника кавказского. 1878.

АКАК. Т. X. 1885.

ბერძენიშვილი, ნ., დონდუა, ვ., დუმბაძე, მ., მელიქიშვილი, გ., მესხია, შ., რატიანი, პ. *საქართველოს ისტორია (უძველესი დროიდან XIX საუკუნის დასასრულამდე).* ტ. I. თბილისი: საბჭოთა საქართველო, 1958.

35 სცსსა, ფონდი 8, საქმე 3840, 1852 წ., ფურცელი 23-65.

36 Кавказский календарь (Тифлис: Типография канцелярии наместника кавказского, 1854), 289-290.

37 Сборник сведений о Кавказе. Под редакцией Зейдлица, Т. 6. Тифлис, 1880, 61.

- Буткевич, Т. И. *Русские секты*. Москва: Центрполиграф, 2018.
- Дубнов, С. М. *Краткая история евреев*. Москва: Сварог, 1996.
- Евецкий, О. Е. *Статистическое описание Закавказского края*. СПб.: Типография Штаба отдела корпуса внутренней стражи, 1835.
- Кавказский календарь*. Тифлис: Типография канцелярии наместника кавказского, 1847.
- Кавказский календарь*. Тифлис: Типография канцелярии наместника кавказского, 1854.
- Крихели, А. *Исторический обзор пребывания иногородних (русских и европейских) евреев на Кавказе. 1804-1855 гг. Ч. I.* //Труды историко-этнографического музея евреев Грузии (ТГИЭМЕ Грузии). Т.III. 1945.
- Куповецкий, М. С. *Еврейское население Москвы (XV-XIX вв.)*. Таблица 4 // Этнические группы в городах европейской части СССР (формирование, расселение и динамика культуры). Москва. 1987.
- Lewinski-Corwin, E. H. *Political History of Poland*. New York: The Polish Book Importing Company. 1917.
- საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*, ტ. I. საქართველო უძველესი დროიდან ახალი წელთაღრიცხვის IV საუკუნემდე. ტომის რედაქტორი გ. მელიქიშვილი. თბილისი: საბჭოთა საქართველო, 1970.
- საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (სცსა)*. ფონდი 8. საქმე 1729; ფონდი 8, საქმე 3840; 1836წ., 1839წ., 1852წ.; ფონდი 8, საქმე 5064, 1838წ.
- Сборник сведений о Кавказе*. Под редакцией Н. Зейдлица. Т. 6. Тифлис. 1880.
- Тер-Оганов, Нугзар. *Евреи Грузии. Социально-правовой статус и экономическое положение с XVIII века до установления советской власти*. Иерусалим. М.: Гешарим. Мосты культуры, 2019.
- Шукян, М. П. *Правовое положение евреев Грузии* // ТГИЭМЕ Грузии. Т. I. Тбилиси. 1940.
- Электронная еврейская энциклопедия*. Черта оседлости // eleven.co.il/jews-of-russia/history-status – 1772-1917/14679.

ავტორის მესახე

ნუგზარ ტერ-ოგანოვი არის თელ-ავივის უნივერსიტეტის ირანული კვლევების ცენტრის უფროსი მეცნიერ-თანამშრომელი
nugzar19473@gmail.com

ON THE ISSUE OF THE APPEARANCE OF ASHKENAZI JEWS IN TBILISI

Abstract

The history of the Jewish community in Georgia encompasses more than just the Georgian Jews; it also includes the sub-ethnic group known as Ashkenazi Jews, who have become part of the traditional ethno-religious fabric of the population.

This article examines the circumstances surrounding the emergence of the Ashkenazi Jewish community in Tbilisi during the early part of the 19th century. It also addresses their occupations and the legal measures that prohibited or restricted their activities and lives in Tbilisi, as well as within the larger Caucasus region.

The shortage of artisans in Tbilisi during the 1820s was so significant that the Caucasian administration of the Russian Empire had no choice but to permit Ashkenazi Jews to settle first in Tbilisi and subsequently in other cities throughout the South Caucasus. Their contributions frequently fulfilled the demands of the military-civil administration, leading authorities to regard their presence in Tbilisi as beneficial.

However, with the end of the era of “Enlightened Absolutism” under Nikolai I (1801-1825), the official stance of the Tsarist government towards the Ashkenazi Jewish community in the South Caucasus became increasingly restrictive.

Despite the antisemitic policies of the Tsarist regime, significant changes took place in the lives of Ashkenazi Jews following Russia’s defeat in the Crimean War (1853-1856) and the subsequent reforms of the 1860s. By this time, the Ashkenazi community in Tbilisi had grown to include several dozen families.

Keywords: *Ashkenazi Jews, Tbilisi, Caucasus, Antisemitic policy*

About the author

Nugzar Ter-Oganov is a Senior researcher at the Center of Iranian Studies at Tel Aviv University.

nugzar19473@gmail.com

აზერბაიჯანელი მწერლები და საზოგადო მოღვაწეები თბილისში

აბსტრაქტი

„აზერბაიჯანულ-ქართული კულტურული ურთიერთობის აწმყო და წარსული მჭიდროდაა დაკავშირებული მათი შემქმნელი აზერბაიჯანელებისა და ქართველების ისტორიულ მეგობრობასთან, რაც განსაკუთრებით მჭიდრო იყო XII საუკუნეში – ნიჰამისა და რუსთველის ეპოქაში. ასევე ახლო და მჭიდრო იყო ეს ურთიერთობა XIX საუკუნეში.“ ქართულ-აზერბაიჯანული ლიტერატურული ურთიერთობა მე-20 საუკუნის 40-იანი წლებიდან განსაკუთრებით გააქტიურდა...

აზერბაიჯანულ მხატვრულ-ესთეტიკურსა და ფილოსოფიურ აზროვნებაში განსაკუთრებული ადგილი უკავიათ XIX საუკუნის მოღვაწეებს მირზა შაფი ვაზეჰსა და მირზა ფათალი ახუნდოვს.

მირზა-შაფი ვაზეჰი და მირზა-ფათალი ახუნდოვი ოჯახის წევრებთან ერთად განისვენებენ თბილისის ძველ მუსლიმურ სასაფლაოზე.

თბილისის ძველი მუსლიმური სასაფლაოს ეპიტაფიების შესწავლით შესაძლებელი ხდება აზერბაიჯანელი მწერლისა და საზოგადო მოღვაწის, მირზა-ფათალი ახუნდოვის ბიოგრაფიის ზოგიერთი დეტალის დაზუსტება.

ეპიტაფიების მიხედვით საბოლოოდ დგინდება მირზა-ფათალი ახუნდოვის გარდაცვალების თარიღი, ცნობილი ხდება მისი მეუღლისა და ასულის – სეირე ბეგუმის გარდაცვალების თარიღები და ვიგებთ ვაჟის – ადილ-ფაშას შესახებ, რომლის სახელიც ახუნდოვის ბიოგრაფიის მკვლევართა ნაშრომებში არ შეგვხვედრია.

ეპიტაფიებში მოხსენიებულ პირთა სახელების მიხედვით შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ტუტი ხანუმი და ბადრა ას-სადაფი იყვნენ თუბი ხანუმის დები, ხოლო მირზა მუსტაფა ახუნდოვი იყო მათი ძმა.

საკვანძო სიტყვები: *მირზა-ფათალი ახუნდოვი, მირზა-შაფი ვაზეჰი, ქართულ-აზერბაიჯანული კულტურული ურთიერთობები, ეპიგრაფიკა.*

„მსოფლიო ცივილიზაციისა და მათ შორის მხატვრული სიტყვის განვითარებაში აღმოსავლეთის ხალხებს და ქვეყნებს მნიშვნელოვანი წვლილი მიუძღვით.“

ეს ერთობ მდიდარი და ფერადოვანი კულტურა ყალიბდებოდა და ვითარდებოდა აზიის ყველა რაიონში, კონკრეტულად ახლო აღმოსავლეთში. მისი ცივილიზაცია სახელდებულია „მუსლიმურ“ ან „ისლამურ“ კულტურად და შექმნილია არაბი, სპარსი და თურქულენოვანი ხალხების მიერ. ამ უკანასკნელის ერთ-ერთ მტოს – აზერბაიჯანელებს¹ გააჩნიათ საკუთარი ხელწერის მქონე საინტერესო კულტურა, რომელიც ერთის მხრივ ეფუძნება აღნიშნულ მუსლიმურ ცივილიზაციას, ხოლო მეორე მხრივ გამდიდრებული, გაღრმავებული და გამრავალფეროვნებულია უახლოესი მეზობელი ხალხების ქრისტიანული კულტურით.

„აზერბაიჯანულ-ქართული კულტურული ურთიერთობის აწმყო და წარსული მჭიდროდაა დაკავშირებული მათი შექმნილი აზერბაიჯანელებისა და ქართველების ისტორიულ მეგობრობასთან, რაც განსაკუთრებით მჭიდრო იყო XII საუკუნეში – ნიზამისა და რუსთველის ეპოქაში. ასევე ახლო და მჭიდრო იყო ეს ურთიერთობა XIX საუკუნეში, ამ დაახლოებას ხელს უწყობდა ის გარემოება, რომ ამიერკავკასიის მაშინდელ ადმინისტრაციულ ცენტრში, თბილისში, თავს იყრიდნენ ქართველი, აზერბაიჯანელი და სომეხი ინტელიგენციის საუკეთესო წარმომადგენლები, აქვე ხვდებოდნენ პროგრესულ-დემოკრატიული იდეების მქონე რუს ინტელიგენციას.“ ქართულ-აზერბაიჯანული ლიტერატურული ურთიერთობა მე-20 საუკუნის 40-იანი წლებიდან განსაკუთრებით გააქტიურდა...

აზერბაიჯანულ მხატვრულ-ესთეტიკურსა და ფილოსოფიურ აზროვნებაში განსაკუთრებული ადგილი უკავიათ XIX საუკუნის მოღვაწეებს მირზა შაფი ვაზეჰსა და მირზა ფათალი ახუნდოვს. პირველმა თავისი ღრმა აზრით დატვირთული, ლირიზმით გამთბარი ლექსებით მსოფლიო სახელი მოიპოვა, ხოლო მეორემ ჩამაფიქრებელი დრამატურგიით „თათარი მოლიერის“ უკვდავი წოდება დაიმსახურა. ერთიცა და მეორეც აქ, საქართველოს მიწაზე, თბილისში ქმნიდა ეროვნულსა და ერისათვის აუცილებელ სულიერ საკვებს, აქედან ეხმაურებოდა ზოგადსაგებობრიო იდეებს, აქედან შეჰქონდათ კულტურის ისტორიაში თვისი ერისთვის ნიშნული წვლილი.²

მირზა-შაფი ვაზეჰი და მირზა-ფათალი ახუნდოვი ოჯახის წევრებთან ერთად განისვენებენ თბილისის ძველ მუსლიმურ სასაფლაოზე.

1 ნანი გელოვანი, „თბილისის აზერბაიჯანული თემი,“ თბილისის მუსლიმური თემი (1801-1917). (თბილისი: 2021), 186-196.

2 გიორგი მაყულაშვილი, „საკითხები ქართულ-აზერბაიჯანული ლიტერატურული ურთიერთობებიდან,“ თბილისის ძველი მუსლიმური სასაფლაოს არაბულენოვანი ეპიტაფიები (თბილისი: ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2017), 61-63.

ძველ მუსლიმურ სასაფლაოზე არსებული საფლავის ქვების ნაწილი დაცულია მავზოლეუმში, ნაწილი კი – მიმოფანტულია ბოტანიკური ბაღის ტერიტორიაზე.³

მავზოლეუმში თერთმეტი საფლავის ქვაა დაცული. მათგან ხუთი არაბულწარწერიანია, ორი – ორენოვანი – არაბულ-აზერბაიჯანული, ორი – აზერბაიჯანულ-ქართული, ორი სპარსულ-აზერბაიჯანულ(?) ენებზეა ამოკვეთილი. დანარჩენი არაბულწარწერიანი საფლავის ქვები და საფლავის ქვების ნამტვრევები მიმოფანტულია მავზოლეუმის გარეთ.

მავზოლეუმში დაცული საფლავები განლაგებულია ორ მწკრივად პირით აღმოსავლეთისაკენ. პირველ რიგში დაკრძალულია მირზა-ფათალი ახუნდოვი. მისი საფლავი მეუღლისა და ხუთი წლის ვაჟის საფლავებთან ერთად შემოსაზღვრულია დაბალი ნაშენობით. ამავე რიგში არის ფათალი ხან ხოისისა და ჰასან ბეგ ალაევის საფლავები.⁴

მ. ფ. ახუნდოვის საფლავის უკან დაკრძალულია მირზა-შაფი ვაზეკი და სავარაუდოდ მისი მეუღლე. უკანა რიგში არის კიდევ ოთხი არაბულწარწერიანი საფლავის ქვა.

წარწერა №1. ტრაპეციის ფორმის თავიანი ამიაშემოვლებული საფლავის ქვა (ზომა 65x150) ჰორიზონტალურად დევს მიწაზე, გარშემო შემოწყობილი აქვს ქვის ფილები (მთლიანი ზომა 203x102). ქვის თავთან, კვარცხლბეკზე (ზომა 87x87x220) დადგმულია მირზა ფათალი ახუნდოვის ბიუსტი. ტრაპეციის ფორმის ნაწილში წრიულ ფონზე რელიეფურად ამოკვეთილია ექვსფურცლიანი ვარდული, ვარდულის ირგვლივ წრის

მიდა მხარეს – ყვავილის პატარა ფურცლები, ხოლო წრის გარშემო – მოზრდილი ყვავილოვანი ორნამენტები, რომლებიც საფლავის ქვის ტრაპეციისფორმიანი ნაწილის ქვედა მარცხენა კუთხეში მთლიანად ამომტვრეულია. ქვის ქვემო ორივე კუთხეში მცენარეული ორნამენტებია ამოკვეთილი.

წარწერა რელიეფურია, თერთმეტსტრიქონიანი. ათი სტრიქონი ამოკვეთილია დაახლოებით თანაბარი ზომის გვერდებმორკალულ ჩარჩოებში. მეთერთმეტე ჩარჩო შედარებით პატარაა და სტრიქონიც შესაბამი-

3 აღსანიშნავია, რომ ჩვენს ხელთაა 1996 წელს გადაღებული ფოტოები, რომლებიც არის უძვირფასესი მასალა ამ ეპიტაფიების შესასწავლად, რადგანაც ამ ხნის მანძილზე ზოგიერთი წარწერა მნიშვნელოვნად დაზიანდა, ზოგი ქვა კი ამ ტერიტორიაზე აღარ იძებნება. ფოტოები გადაღებულია გ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის თანამშრომლის, გიორგი ზაღდასტანიშვილის მიერ.

4 აზერბაიჯანის დემოკრატიული რესპუბლიკის სახელმწიფო მოღვაწეები. მათი საფლავის ქვებზე არაბულენოვანი ეპიტაფიები არ არის.

სად მოკლეა. საფლავის ქვა დაზიანებულია, წარწერა მთლიანად არ იკითხება, აღვადგინეთ ა. ალესქერზადეს სტატიის მიხედვით:⁵

წარწერის ტექსტი:

هذا مرقد المرحوم المغفور العالی
بالشأن و العالم بالسنة الشرفیة و الروسية
المشهور في ممالك الاسلام و الروس
بتصانیفه العیدة بالکونیک میرزا
فتحلی اخوند زاده بن المرحوم اعا محمد
تقی و كان مترجما عند نواب الاعظم امین
ممالك القفقاس میخائیل نیقولایویچ
و ولادته في بلدة نخو قد توفي فی يوم
السادس من ربیع الاول في سنة ۱۲۹۵
و قد مضى من عمره و ۲۶ شباط في سنة ۱۸۷۸
سنة وستون سنة

თარგმანი:

[ეს არის საფლავი] განსვენებულია, შეწყალებულისა, გამოჩენილისა [საქმით და განსწავლული აღმოსავლურ და რუსულ კანონებში, [ცნობილი ისლამურ სამყაროსა] და რუსეთში თავისი მრავალრიცხოვანი თხზულებებით. პოლკოვნიკი] მირზა [ფათ'ალი ახუნდ ზადე⁶ ქე გარდაცვლილი]

5 2007 წელს პროფ. გ. ბერაძემ გადმოგვცა სტატია „Мирза Фатәли Ахундова, онун аиләсинә вә әгрәбасына аид мәзар китабәләри.“ სტატია აზერბაიჯანულიდან ქართულადგვითარგმნა პროფ. გ. შაყულაშვილმა, რისთვისაც მას დიდ მადლობას მოვასხენებთ. ნაშრომი საინტერესო აღმოჩნდა, რადგანაც მასში გაშიფრული ხუთი ეპიტაფიის (ჩვენი ნუმერაციით №№ 1, 2, 3, 5, 6 წარწერები) საშუალებით აღვადგინეთ გაუგებარი ადგილები. А. Аләскәр-заде, “Мирза Фатәли Ахундова, онун аиләсинә вә әгрәбасына аид мәзар китабәләри”, Мә'руәләр доклады proceedings II, №3 (1946): 122-128.

6 მირზა ფათალი ახუნდოვი დაიბადა 1812 წელს ქ. შექაში. იგი იშვილა იმ დროის აზერბაიჯანის ერთერთმა ცნობილმა სწავლულმა, მისმა ნათესავმა ჰაჯი ალესქერმა, რომლის გვარსაც შემდგომ ატარებდა. საწყისი განათლება მამობილის ხელმძღვანელობით მირზამ შინ მიიღო. იგი ბავშვს სასულიერო პირად ამზადებდა. ბიჭმა სწავლა ქ. განჯაში გააგრძელა, სადაც გაიცნო შემდგომში სახელგანთქმული

აღა მუჰამად თაღისა და იყო [თარჯიმნად მისი უდიდებულესობის კავკასიის მეფისნაცვალ მი]ხეილ ნიკოლოზის ძესთან. და დაიბადა [ნუხაში] და გარდაიცვალა [დღესა მეექვსესა თვესა რაბი'უ I-სა წელსა 1295-სა [26 თებერვალი 1878 წელი] და განვლო მისი ცხოვრებიდან სამოცდაექვსმა წელმა.

წარწერა №2. სწორკუთხედი ფორმის საფლავის ქვა (ზომა 49x147), რომლის მარცხენა კუთხე ჩამოტეხილია, ჰორიზონტალურად დევს მიწაზე. საფლავის ქვას გარშემო შემოწყობილი აქვს ქვის ფილები (მთლიანი ზომა (71x173). ქვის ზედაპირი მოპირკეთებულია თეთრი მარმარილოს თხელი ფენით, რომელიც რამდენიმე ადგილას გაბზარულია. წარწერა ამოტვიფრულია, ათსტრიქონიანი. რვა სტრიქონი შესრულებულია დაახლოებით თანაბარი ზომის წვრილ ჩარჩოებში. პირველი და მეათე სტრიქონები ჩარჩოებით არ არის შემოფარგლული.

პოეტი, მეცნიერი და ათეისტი მირზა შაფი, რომლის გავლენის ქვეშ მოქცეულმა ახალგაზრდამ მოისურვა სრულიად სხვა გზით წარემართა თავისი ცხოვრება. ახალგაზრდა ოცნებობდა ჩამოსულიყო იმ პერიოდის ამიერკავკასიის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ცენტრში, თბილისში და სახელმწიფო სამსახურში შესულიყო. მამობილმა ნიჭიერ ახალგაზრდას წინააღმდეგობა არ გაუწია და 1834 წელს თბილისში ჩამოსული მირზა ფათალი კავკასიის მთავარმმართველის ბარონ როზენის კანცელარიაში სამოქალაქო განყოფილების აღმოსავლურ ენათა თარჯიმნის შეგირდად დაინიშნა. ექვსი თვის შემდეგ იგი თარჯიმნის თანამდებობაზე გადაიყვანეს.

თბილისის ინტელიგენცია, ვაჭრობა, მოგზაურები, მისი ქრელი მოსახლეობის ლტოლვა ევროპული ყოფისაკენ ახალგაზრდა მ.ფ. ახუნდოვს გარკვეულ ბიძგს აძლევდა, რომ ისიც ჩართულიყო ამ მოძრაობაში. ისიც ეცნობოდა აღნიშნული ინტელიგენციის წარმომადგენლებს, კითხულობდა დასავლეთის მეცნიერთა, ლიტერატორთა, ხელოვანთა შემოქმედებას. ასე აღმოცენდა მ. ფ. ახუნდოვის მრავალფეროვანი შემოქმედება. თითქმის არ არსებობს დარგი, რომელსაც მისი კალამი არ შეხებია – პოეზია, პროზა, დრამატურგია, ფილოსოფია, პედაგოგიკა... მირზა-ფათალი მთელი სიცოცხლის მანძილზე იბრძოდა, რათა თურქულენოვან ხალხებს უარი ეთქვათ არაბულ ანბანზე. დაუღალავად შრომობდა, როგორც თარჯიმანი და დაწინაურებული იყო პოლკოვნიკის ჩინით. ჰყავდა შესანიშნავი ოჯახი, განათლებული შვილები.

გარდაიცვალა 1878 წელს. დაკრძალულია თბილისის მაჰმადიანთა პანთეონში. მაყულაშვილი, საკითხები ქართულ-აზერბაიჯანული ლიტერატურული ურთიერთობებიდან, 63-65.

წარწერის ტექსტი:

هو الحى الباقي
الا انما الدنيا كمنزل راكب
اراح عشيا و هو في الصبح راحل
هذا مرقد المرحومة المغفورة المبرورة
النجية طوبى خاتم بنت اخوند حاجى
على اصغر الشكوى هى زوجة بالكونيك
ميرزا فتحلى بيك اخوندوف وقعت وفاتها
في ٢ شهر رجب المرجب سنة ١٣١٢
قد بنا هذا المقبرة ابنها رشيد بيك اخوندوف
مطابق ٢٤ ديقابر سنة ١٨٩٤

ტექსტის თარგმანი:

ის (ალაჰი) ცოცხალია, მარადიული. ჭეშმარიტად უწყოდე, ეს ქვეყანა არის მსგავსი მგზავრის სადგომისა, სადაც შეისვენებს საღამოს და დილით ის ისევ უნდა გაემგზავროს. ეს არის საფლავი განსვენებულიისა, შეწყალებულიისა, ღვთისმოსავისა, ცნობილი გვარის ტუბი ხანუმისა, ასულისა ახუნდ ჰაჯი 'ალი ასღარ შაქელისა. ის არის მეუღლე პოლკოვნიკ მირზა ფათ'ალი ბეგ ახუნდოვისა და აღესრულა 6-სა თვესა რაჯაბსა კურთხეულსა, წელსა 1312-სა. ააგო ეს საფლავი მისმა შვილმა რაშიდ ბეგ ახუნდოვმა. შესაბამისი 23 დეკემბერი 1894 წელი.

წარწერა №3. ტრაპეციის ფორმის თავიანი, ამიაშემოვლებული საფლავის ქვა (ზომა 40x93) ჰორიზონტალურად დევს მიწაზე. გარშემო შემოწყობილი აქვს ქვის ფილები (მთლიანი ზომა 75x130). ტრაპეციის ფორმიან ნაწილში ამოკვეთილია ნახევარმთვარე და ცხრაქიმიანი ვარსკვლავი. წარწერა რელიეფურია, ექვსსტრიქონიანი. სტრიქონები შესრულებულია არათანაბარი ზომის ჩარჩოებში. პირველი და ბოლო ჩარჩო შესამჩნევად მოზრდილია.

წარწერის ტექსტი:

هذا مرقد المرحوم
عديل پاشا ابن
ميرزا فتحعلي مايور
اخوند زاده تاريخ
ولادته ۱۸۵۹
تاريخ وفاته ۱۸۶۴

ტექსტის თარგმანი:

ეს არის საფლავი განსვენებულისა, 'ადილ ფაშასი ძისა მირზა ფა-თ'ალი მა[იორ] ახუნდ ზადესი. თარიღი მისი დაბადებისა – 1859 წელი, თარიღი მისი გარდაცვალებისა – 1864 წელი.

წარწერა №4. სწორკუთხედი საფლავის ქვა (ზომა 245X120) მავზო-ლეუმში, მირზა ფათალი ახუნდოვის საფლავის უკან ჰორიზონტალურად დევს მიწაზე. ერთსტრიქონიანი სპარსულ-აზერბაიჯანული (?) წარწერა შესრულებულია თეთრი მარმარილოს თხელ ფენაზე, ქვის წინა ჭრილობზე.

წარწერის ტექსტი:

بو مقبره محض كربلاى لطيف بيك اخوند فل نسلندان قري تعمير لوبدر

ტექსტის თარგმანი:

ქარბალაი ლათიფ-ბექ ახუნდის საფლავი განაახლეს მისმა შთამომავლებმა.⁷

7 აზერბაიჯანელი ლირიკოსი, განმანათლებელი, აღმოსავლური ენების კარგი მცოდნე, შესანიშნავი კალიგრაფი, მირზა-შაფი ვაზეჰი დაიბადა განჯაში; როგორც ა. გელოვანი აღნიშნავს, მისი დაბადების თარიღად ზოგი მკვლევარი მიიჩნევს 1796 წელს, ზოგი – 1805 წელს.

ლიტერატურულ წყაროებში მას იხსენიებენ, როგორც მირზა-მუჰამმად შაფის და მირზა-აჰმად შაფის, თვითონ საკუთარ თავს უწოდებდა მუჰამმედ შაფის. ის იყო ხუროთმოძღვარ ქერბალაი სადიხის უმცრისი ვაჟი, სწავლობდა განჯის შაჰ-აბასის მეჩეთში, ეუფლებოდა ღვთისმეტყველებას და ემზადებოდა სასულიერო მოღვაწეობისთვის, მაგრამ მამის გარდაცვალების შემდეგ იძულებული გახდა სწავლისთვის თავი დაენებებინა. ბედმა ის შეახვედრა ვინმე ჰაჯი აბდულას, რომელიც განათლებული და რელიგიის მიმართ კრიტიკულად განწყობილი ადამიანი იყო.

საზოგადოებამ მირზა-შაფის იმთავითვე მიაქცია ყურადღება, როგორც თავისუფლად მოაზროვნეს, მაგრამ ანტირელიგიური გამოსვლების გამო აზერბაიჯანში აღარ ედგომებოდა და 1840 წელს თბილისში ჩამოვიდა. 1840 წლის 17 სექტემ-

წარწერა №5. სწორკუთხედი ფორმის ამიაშემოვლებული საფლავის ქვა (ზომა 61x150) ჰორიზონტალურად დევს მიწაზე. ქვის შუა ნაწილი, მეშვიდე სტრიქონიდან ქვემოთ, გაბზარულია. თავსა და ბოლოში ჩაღრმავებულ წრიულ ფონზე ამოკვეთილია ექვსფურცლიანი რელიეფური ვარდულები, ოთხივე კუთხეში კი ასევე რელიეფური ოთხფურცლიანი ყვავილოვანი ორნამენტები. ქვის თავში ამოკვეთილი ვარდული შუაზე ჰყოფს

ბერს მირზა-შაფი ვაზეჰი თბილისის გიმნაზიაში საჯაროდ გამოსცადეს თათრულ ენაში, მასწავლებლის წოდების მისანიჭებლად და მომდევნო წელს, გენერალ გოლოვინის დასტურით დაუშვეს მასწავლებლად სამაზრო სასწავლებელში, სადაც ექვსი წელი იმსახურა. საქართველო მირზა-შაფის მეორე სამშობლოდ იქცა. თბილისში მან დაარსა ლიტერატურულ-ფილოსოფიური ჯგუფი „სიბრძნის წრე.“ იქ თავს იყრიდნენ ქალაქის განათლებული ადამიანები, რომლებიც მსჯელობდნენ რუსულ და აღმოსავლურ ნაწარმოებებზე, კითხულობდნენ საკუთარ ლექსებს.

1844 წელს მან გაიცნო იმ დროს თბილისში მყოფი გერმანელი ორიენტალისტი და ლიტერატორი ფრ. ბოდენშტედტი, რომელიც მირზა-შაფისთან სამი წლის განმავლობაში სწავლობდა აზერბაიჯანულ ენას. 1847 წელს ფრ. ბოდენშტედტი გერმანიაში დაბრუნდა და თავისი მასწავლებლის მიერ ნაჩუქარი ხელნაწერების გერმანულ ენაზე თარგმნას შეუდგა. 1850 წელს მან გამოაქვეყნა „ათას ერთი დღე აღმოსავლეთში,“ 1851 წელს – „მირზა-შაფის სიმღერები,“ რომელსაც დიდი წარმატება ხვდა წილად. 1887 წელს წიგნი თარგმნილი იყო იტალიურ, ფრანგულ, ინგლისურ, ჩეხურ, პოლანდიურ, შვედურ, ესპანურ, პორტუგალიურ, რუსულ, უნგრულ, დანიურ, ბერძნულ, ებრაულ და ყველა სლავურ ენაზე. 1924 წელს გამოვიდა „მირზა-შაფის სიმღერების“ ასსამოცდამეათე გამოცემა.

ევროპა ათეული წლების მანძილზე დიდი ინტერესით ეცნობოდა მირზა-შაფის ლექსებს, მაგრამ მირზა-შაფი ისე გარდაიცვალა, რომ თავისი შემოქმედების პოპულარობის შესახებ არაფერი იცოდა. ფრ. ბოდენშტედის მიერ გერმანულ ენაზე თარგმნილი და გამოცემული ლექსების წიგნიც არ უნახავს. 1870 წელს ფრ. ბოდენშტედტი მირზა-შაფის ლექსების თარგმანების შესავალში წერდა რომ, ლექსები ნათარგმანი კი არ იყო, არამედ მისი დაწერილი. მოგვიანებით აღმოჩნდა მირზა-შაფის ზოგიერთი ლექსის დედანი აზერბაიჯანულ და სპარსულ ენებზე. ლენინგრადის აღმოსავლეთ-მცოდნეობის ინსტიტუტში დაცული ერთი ხელნაწერისა და პოეტ მ. მეხტის (ნაჯის) კრებულში შესული ხუთიოდე ლექსის გარდა, მირზა-შაფის ლექსების არც ერთი დედანი არ შემორჩენილა.

მირზა-შაფის შემოქმედებაში შედის ფილოსოფიური ლირიკა, სატირული ნაწარმოებები, სატრფიალო და საგანმანათლებლო და ჰუმანისტური იდეებით გამსჭვალული ლექსები. ის ილაშქრებდა მუსლიმური ფანატიზმის და დესპოტიზმის წინააღმდეგ, სცნობდა სამყაროს ობიექტურ არსებობას, უარყოფდა საიქიოს და ნერგავდა ამქვეყნიურ რწმენას.

მირზა-შაფი გარდაიცვალა 1852 წლის 17 ნოემბერს თბილისში. მისი სიკვდილის შესახებ ნეკროლოგიც კი არ დაბეჭდილა. ეთერ ღვინიაშვილი, მურმან ქუთელია, „ეპიტაფიებში მოხსენიებულ პირთა ბიოგრაფიები,“ IV, თბილისის არაბულენოვანი ეპიგრაფიკული ძეგლები (თბილისი: ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2024), 100-102.

წარწერის წაკითხვაში გაწეული დახმარებისთვის მადლობას მოვახსენებთ პროფ. თამაზ აბაშიძეს და ბატონ საიდ მულიანის.

წარწერის პირველ სტრიქონს. ქვის ბოლოში ამოკვეთილი ვარდულის მარცხენა მხარეს ასევე ჩაღრმავებულ ფონზე ამოკვეთილია რიცხვი 12, ხოლო მარჯვენა მხარეს – 79. წარწერა რელიეფურია, ათსტრიქონიანი. თითოეული სტრიქონი ამოკვეთილია არათანაბარი ზომის გვერდებდაკბილულ ჩარჩოებში.

წარწერის ტექსტი:

هو الباقي تعالى شأنه
كل نفس ذائقة الموت ثم اليها ترجعون
هذا مرقد المرحومة المغفورة الصالحة
النجيبة المتوصلة الى رحمة الله المسماه بمسير
بيكم بنت الميرزا فتحعلي بيكا اخوند زاده زوجه
شاهزاده خان بالمخان قاجار و توفت
في السادس عشر من محرم الحرام في السنة
تاسع و ثمانين بعد مائتين و الف
من الهجرة نبوية في سنه اربعة و عشرين
اللهم اغفرها و احشرها مع الائمة الطاهرين

ტექსტის თარგმანი:

ის (ალაჰი) მარადიულია, განდიდებულია საქმე მისი. ყოველი სულიერი იგემებს სიკვდილს, მერე ჩვენ დაგვიბრუნდებიან. ეს არის საფლავი განსვენებულისა, შეწყალებულისა, კეთილშობილისა, ცნობილი გვარისა, რომელიც მიისწრაფვის ალაჰის წყალობისკენ, სახელად სეირე ბეგუმ, ასული მირზა ფათ'ალი ბეგ ახუნდ ზადესი, მეუღლე მაჰზადე ხან ბალამხან⁸ ყაჯარისა და გარდაიცვალა თექვსმეტსა, წმინდა მუჰარრამსა, წელსა ოთხმოცდაცხრასა ათას ორასის შემდეგ (ათას ორას ოთხმოცდაცხრა წელს. ჩვ. წ. 1872 წ.) ოცდაოთხი წლისა. ო, ალაჰ, მიუტევე მას და დააკავშირე წმინდა იმამებთან.

წარწერა №6. ტრაპეციის ფორმის თავიანი აშიაშემოკლებული საფლავის ქვა (ზომა 57x150) ჰორიზონტალურად დევს მიწაზე. ქვის ზემო

8 ახუნდოვის ბიოგრაფიის მიხედვით, მისი შვილის – სერე ბეგუმის მეუღლე იყო ხან ბაბა ხან ყაჯარი.

ნაწილის თავისუფალ არეზე ამოკვეთილია ოთხფურცლიანი ვარდული, მის ირგვლივ – მცენარეული ორნამენტები. წარწერა რელიეფურია, ათსტრიქონიანი. პირველი სტრიქონი შესრულებულია ოთხფურცლიან ვარდულში, ხოლო დანარჩენი ცხრა – დაახლოებით თანაბარი ზომის გვერდებმომრგვალებულ ჩარჩოებში.

წარწერის ტექსტი:

هو الباقي
هذا مرقد المرحومة المغفورة
المبرورة خير الزائرين كرباى طوطى
خانم بنت المرحوم حاجى عسكر
اخوند زاده نخوى تاريخ يوم وفاتها
خامس و عشرون من شهر شوال
المكرم في سنة ١٢٩١ اللهم اغفرها
وجعل الجنة مثواها الهى بحق بنى
فاطمة كه يرفو لايمان كنم خاتمة سن بزي
ايرمة اى رب الرحيم انبيا دن اوليا دن يا كريم

ტექსტის თარგმანი:

ის (ალაჰი) მარადიულია. ეს არის საფლავი განსვენებულისა, შეწყალებულისა, ღვთისმოსავისა, ქერბალას მომლოცველი,⁹ ტუტი ხანუმისა, ასულისა განსვენებული ჰაჯი 'ასქარ ახუნდ ზადე ნუხელისა. თარიღი – დღე მისი გარდაცვალებისა ოცდახუთი, შავალის თვე, წელი 1291 (ჩვ.წ. 1874წ.). ო, ალლაჰ, მიუტევე და ჰქმენ სამოთხე მის სამყოფელად. ო, ღმერთო, ფატიმას შვილების შეწევნით, იყოს მოციქული ჩემი თანამდგომი განკითხვის დღეს. არ დაგვამორო, ღმერთო, მწყალობელო, მოციქულებთან, რელიგიურ წინამძღოლებთან (იმამებთან), ო, მოწყაელო.¹⁰

9 خير الزائرين كرباى იმ ადამიანის აღმნიშვნელი ეპითეტი, რომელიც ხშირად დადიოდა ქერბალაში და ზუსტად ასრულებდა რელიგიურ წესებს.

10 ბოლო ორი სტრიქონის გაშიფვრაში დაგვეხმარნენ თბილისის აზიისა და აფრიკის ინსტიტუტის კურსდამთავრებულები ვ. ისმაილოვი და რ. მამედოვი, რისთვისაც მათ დიდ მადლობას მოვასხენებთ.

წარწერა №7. ტრაპეციის ფორმის თავიანი აშიამემოვლებული საფლავის ქვა (ზომა 57x162) ჰორიზონტალურად დევს მიწაზე. წარწერა რელიეფურია, ათსტრიქონიანი. პირველი სტრიქონი შესრულებულია რომბის ფორმის ჩარჩოში, რომლის გარშემო მცენარეული ორნამენტებია ამოკვეთილი, დანარჩენი ცხრა – თითქმის თანაბარი ზომის გვერდებმომრგვალებულ ჩარჩოებში.

წარწერის ტექსტი:

هو الباقي
هذا مرقد المرحومة المغفورة
الزكية العفيفة المسماة بدره
الصدف بنت علي اصغر اخوند زاده
نخوى و الزوجة المكرمة اعا خضر تقى
بن المرحوم عبد الحسين تفليسي قد توفت
في ثامن و عشرين من جمادى الاولى
في سنة ١٢٩٤ اللهم اغفرها و اجعل الجنة
مناها كيچن قرم يا نندن سن خدای
رضای حقچون قیلکل دعانی

ტექსტის თარგმანი:

ის (ალაჰი) მარადიულია. ეს არის საფლავი განსვენებულისა, შეწყალებულისა, უცოდველისა, სათნოსი, სახელად დარა-ს-სადაფი, ის იყო ასული 'ალი ასლარ ახუნდ ზადე ნუხელისა და მეუღლე ღირსეულ ალა ხა-ზარ თაღისა ძისა განსვენებული მონისა (ღვთისა ე.დ.) ალ-ჰუსაინ თიფლისისა¹¹ და გარდაიცვალა ოცდარვას ჯუმადა I-სა, წელსა 1294-სა (ჩვ. წ. 1877), ო, ალაჰ, შეიწყალე და ჰქმენ სამოთხე მის ადგილსამყოფელად. ვინც გაივლის ჩემი ასულის [საფლავის] გვერდით ღვთის გულისათვის (გთხოვთ) საამებლად ჭეშმარიტისა ყველამ ილოცოთ.¹²

11 წარმომავლობის სახელი, ნისბა, რომელსაც ატარებდა შუა ს.ს. თბილისთან (არაბ. თიფლის, თაფლის) ცხოვრების რომელიმე ეპიზოდით დაკავშირებული არაერთი მუსლიმი, ჯაფარიძე, „ათ-თიფლისი“, ისლამი, ენციკლოპედიური ცნობარი, (1999): 75; გოჩა ჯა ფარიძე, „მუსლიმი მოღვაწეები ათ-თიფლისის ნისბით VIII-XIV საუკუნეებში,“ საქ. სსრ მეც ნიერებათა აკადემიის მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია 4 (1989): 77-88;

12 ბოლო ორი სტრიქონის ამოკითხვაში და თარგმნაში დაგვეხმარნენ თბილისის

წარწერა №8. სწორკუთხედი ფორმის საფლავის ქვა (ზომა 50x147)პორიზონტალურად დევს გაცილებით დიდი მოცულობის სწორ კუთხედსავე მობათქაშებულ ნაშენზე (ზომა 72x178). საფლავის ქვის ზედაპირი მოპირკეთებულია რუხი მარმარილოს თხელი ფენით. წარწერა ამოტვიფრულია, ათსტრიქონიანი. პირველ სტრიქონს ჩარჩო არა აქვს, ცხრა სტრიქონი მოთავსებულია დაახლოებით თანაბარი ზომის ჩარჩოებში. წვრილი ასოებით შესრულებული მეთერთმეტე სტრიქონი კი – მეათე სტრიქონის ჩარჩოში.

წარწერის ტექსტი:

هو الحى الابدی
عجبت لمن ايقن بالموت كيف يفرح
كل نفس ذاقه الموت هذا مرقد المرحوم
المبرور الواصل الى رحمة الله الغفور
العالم بالسنة الشرقية والغربية والراغب
على ترويح رسومة العلمية والادبية
العالى بالشأن والمراتب بالكونيك
ميرزا مصطفى بن بيك اخوند على اصغر اخوندوف
الشكوى وبلغ عمره على ثلاث وسبعين قد وقع
وفاته ١٢ في شهر ربيع الاول سنة ١٣٢١
مطابق ٢٣ ايون سنة ١٩٠٣

ტექსტის თარგმანი:

ის (ალაჰი) ცოცხალია, მარადიული. გამოცა იმან, ვისაც სწამს სიკვდილის და როგორ ხარობს. ყოველი სულიერი იგემებს სიკვდილს. ეს არის საფლავი განსვენებულისა, ღვთისმოსავისა, რომელიც მიაღწევს შემწყნარებელი ალაჰის წყალობას. განსწავლული აღმოსავლურ და დასავლურ კანონებში და მეცნიერების და ლიტერატურის განვითარების მსურველი.

აზიისა და აფრიკის ინსტიტუტის კურსდამთავრებულები ვ. ისმაილოვი და რ. მა-მედოვი, რისთვისაც მათ დიდ მადლობას მოვასხენებთ.

გამოჩენილი საქმით და პოლკოვნიკის ჩინით, მირზა მუსტაფა ძე ახუნდ ბეგ 'ალი ასლარ ახუნდოვ შაქელისა'.¹³ და მიაღწია მისმა წლოვანებამ 73 წელს და გარდაიცვალა 21-ს თვესა I-სა, წელსა 1321-სა. შესაბამისი 23 ივნისი 1903 წელი.

თბილისის ძველი მუსლიმური სასაფლაოს ეპიტაფიების შესწავლით შესაძლებელი ხდება აზერბაიჯანელი მწერლისა და საზოგადო მოღვაწის, მირზა-ფათალი ახუნდოვის ბიოგრაფიის ზოგიერთი დეტალის დაზუსტება. ეპიტაფიაში იკითხება მირზა-ფათალი ახუნდოვის გარდაცვალების თარიღი 1295 წლის 6 მარტი ჰიჯრით. მითითებულია აგრეთვე შესაბამისი ქრისტიანული თარიღი 1878 წლის 26 თებერვალი და გარდაცვლილის ასაკი – სამოცდაექვსი წელი. ასე, რომ ზუსტდება მისი დაბადების თარიღი – 1812 წელი.

მირზა-ფათალი ახუნდოვის ბიოგრაფიის მიხედვით მან მამობილის, ჰაჯი ალესქერის, ანდერძის თანახმად, მისი ასული ტუბი ხანუმი 1842 წელს ცოლად შეირთო. სხვა ცნობები ტუბი ხანუმის შესახებ არ მოიპოვება. თბილისის ძველ მუსლიმურ სასაფლაოზე, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, პირველ რიგში დაკრძალულია მ.ფ. ახუნდოვი, რომლის საფლავის ქვა ორ ქვასთან ერთად შემოსაზღვრულია დაბალი ნაშენობით, წარწერების შესწავლის შემდეგ ვიგებთ, რომ ამ ორი საფლავიდან ერთი არის მირზა ფათალის მეუღლის, ტუბი ხანუმის და მეორე, მისი ვაჟის – ადილ ფაშას საფლავები.

ეპიტაფიის ტექსტში ტუბი ხანუმის ვინაობა ასეა მითითებული:

طوبى خانم بنت اخوند حاجى على اصغر الشكوى هى زوجة بالكويك ميرزا فتحعلى
بيك اخوندوف

მირზა-ფათალის მეუღლე ტუბი ხანუმი ეპიტაფიის ტექსტის მიხედვით გარდაიცვალა 1893 წელის 13 დეკემბერს. ის მირზა-ფათალის სიკვდილიდან 15 წლის შემდეგ გარდაიცვალა და მას საფლავი აუგო მისმა შვილმა რაშიდ ბეგ ახუნდოვმა.

ახუნდოვის ბიოგრაფიაში არ არის მოხსენიებული მისი ვაჟი – ადილ ფაშა, რომლის სახელი ეპიტაფიაში ასე იკითხება:

13 მირზა მუსტაფა ახუნდოვი (1830 – 1903) იყო მირზა ფათალი ახუნდოვის ახლო ნათესავი. როგორც მუსლიმური ენების – აზერბაიჯანულის, სპარსულისა და არაბულის კარგ მცოდნეს, რეკომენდაცია გაუწიეს თარჯიმნის თანამდებობაზე კავკასიის მეფისნაცვლის კანცელარიაში 1863 წელს. ეს ის დრო იყო, როდესაც მირზა ფათალი ახუნდოვი თურქეთში გაემგზავრა არაბული ანბანის რეფორმის წარსადგენად. შემდეგაც მირზა მუსტაფა ახუნდოვი მთარგმნელობას ეწეოდა თბილისის სხვადასხვა დაწესებულებებში. ეთერ ღვინიაშვილი, მურმან ქუთელია, ეპიტაფიებში მოხსენიებულ პირთა ბიოგრაფიები, 99.

ადილ ფაშას მცირე ზომის საფლავი არის მირზა ფათალი ახუნდოვისა და მისი მეუღლის საფლავის ქვებს შორის. ეპიტაფიის ტექსტის მიხედვით ცნობილი ხდება მისი დაბადებისა და გარდაცვალების თარიღები. ის დაბადებულა 1859 წელს და გარდაცვლილა 1864 წელს, ხუთი წლის ასაკში.

1874 წელს დაწერილ ავტობიოგრაფიაში მირზა-ფათალი აღნიშნავს, რომ ჰყავს ორი შვილი: ოცი წლის რაშიდი და გათხოვილი ნისა-ხანუმი. თუ 1874 წელს რაშიდი იყო ოცი წლის, მაშასადამე ის დაბადებულა 1854 წელს. მისი დედის – ტუბი-ხანუმის ეპიტაფიის მიხედვით, 1893 წელს რაშიდი ცოცხალი ყოფილა, რადგან დედისათვის საფლავი მას გაუკეთებია. ნისა-ხანუმი სავარაუდოდ 1858 წლის შემდეგ დაიბადა, რადგან 1858 წელს გადარჩენილი მეორე შვილი ალბათ იქნებოდა სეირე ბეგუმი, რომელიც იყო უფროსი ასული მირზა-ფათალი ახუნდოვისა. სეირე ბეგუმი ეპიტაფიის მიხედვით გარდაიცვალა 1872 წელს 24 წლის ასაკში. მაშასადამე დაბადებულა 1848 წელს. ეპიტაფიის მიხედვით, სეირე ბეგუმი იყო მეუღლე შაჰზადე ხან ბალამხან ყაჯარისა.

შესაძლოა სწორედ ადილ-ფაშას გარდაცვალებას უსამძიმრებს ირანის ელჩი მირზა-იუსუფ ხანი ახუნდოვს პარიზიდან 1867 წლის 17 ნოემბრით დათარიღებულ წერილში. 1867 წელს მირზა-ფათალის კიდევ ერთი შვილი რომ გარდაცვლილიყო, ვფიქრობთ დასაფლავებული იქნებოდა მშობლებთან, 1864 წელს გარდაცვლილი ადილ-ფაშასა და 1872 წელს გარდაცვლილ სეირე ბეგუმთან.

ამგვარად, ეპიტაფიების მიხედვით საბოლოოდ დგინდება მირზა-ფათალი ახუნდოვის გარდაცვალების თარიღი, ცნობილი ხდება მისი მეუღლისა და ასულის – სეირე ბეგუმის გარდაცვალების თარიღები და ვიგებთ ვაჟის – ადილ-ფაშას შესახებ, რომლის სახელიც ახუნდოვის ბიოგრაფიის მკვლევართა ნაშრომებში არ შეგვხვედრია.

№2, 6, 7, 8 საფლავების ეპიტაფიებში მოხსენიებულ პირთა სახელების მიხედვით

طوبى خانم بنت اخوند حاجى على اصغر الشكوى الشكوى

طوبى خانم بنت المرحوم حاجى عسكر اخوند زاده نخوى

بدره الصدف بنت على اصغر اخوند زاده نخوى

ميرزا مصطفى بن بيك اخوند على اصغر اخوندوف الشكوى

შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ტუტი ხანუმი და ბადრა ას-სა-დაფი იყვნენ თუბი ხანუმის დები, ხოლო მირზა მუსტაფა ახუნდოვი იყო მათი ძმა.

გამოყენებული ლიტერატურა

ახუნდოვი, მირზა ფათალი. *ჰუშინის გარდაცვალებაზე*. თარგმანი და წინასიტყვაობა ი. გრიშაშვილისა. თბილისი, 1938.

ახუნდოვი, მირზა ფათალი. *თხზულებანი*. რედაქცია, შესავალი წერილი, შენიშვნები, განმარტებანი კ. ფაღავასი. თბილისი, 1984.

ბოდენშტედტი, ფრიდრიხ. *ათას ერთი დღე აღმოსავლეთში*. წინასიტყვაობა და თარგმანი აკაკი გელოვანისა. თბილისი, 1965.

გელოვანი, ნანი. *თბილისის მუსლიმური თემი (1801-1917)*. თბილისი, 2021.

თბილისის ისტორია სამ ტომად, I თბილისი უძველესი დროიდან XVIII საუკუნის ბოლომდე. რედ. მ. ღუმბაძე, ვ. გოჩუა. თბილისი: „მეცნიერება.“ 1999.

თბილისი. ენციკლოპედია. თბილისი: 2002.

ისაყაძე, შოთა. *თბილისის ბოტანიკური ბაღი*. თბილისი: 1969.

ფაღავა, კონსტანტინე. *აზერბაიჯანული და ქართული კულტურული ურთიერთობისთვის*. თბილისი: 1966.

ფაღავა, კონსტანტინე. *მირზა ფათალი ახუნდოვი*. თბილისი: 1968.

ღვინიაშვილი, ეთერ, მაყულაშვილი, გიორგი. *თბილისის ძველი მუსლიმური სასაფლაოს არაბულენოვანი ეპიტაფიები*. თბილისი: ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2017.

ღვინიაშვილი, ეთერ, ქუთელია, მურმან, ნარიმანიშვილი გიორგი. *თბილისის არაბულენოვანი ეპიგრაფიკული ძეგლები*. თბილისი: ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2024.

Аләскәр-задә, Али-заде Айдын Ариф оглы. “Мирзә Фәтали Ахундова, онун аиләсинә вә әгрәбасына аид мәзар китабәләри.” *Мә’рузәләр доклады proceedings II*. N3 (1946): 122-128.

Бадриашвили, Николоз. *Тифлис*. Тифлис, 1934.

Гасымзадә, Ф. *XIX әср. Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи*. Бақы, 1966

Мамедов, Шейдабек. *Мировозрение М. Ф. Ахундова*. Москва, 1962.

Мамедов, Шейдабек. *Мирза-Фатали Ахундов*. Москва, 1978.

Рафили, Микаэль. *Ахундов*. Москва, 1959.

Сеид-заде, Али Аждар. *Мирза-Шафи Вазех*. Баку, 1968.

ავტორთა შესახებ

ეთერ ღვინიაშვილი არის ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გ. წერეთლის
ადმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ასოცირებული მკვლევარი
eter_g@yahoo.com

მურმან ქუთელია არის ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გ. წერეთლის
ადმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ასოცირებული მკვლევარი
murmank@yahoo.com

AZERBAIJANI WRITERS AND PUBLIC FIGURES IN TBILISI

Abstract

“The peoples and nations of the East have made significant contributions to the development of world civilization, particularly in the realm of literature. This vibrant and diverse culture has evolved across various regions of Asia, especially in the Middle East. Often referred to as ‘Muslim’ or ‘Islamic’ culture, it is shaped by the contributions of Arab, Persian, and Turkic-speaking peoples. Among the Turkic-speaking groups, the Azerbaijani have a unique and original culture that, while rooted in the aforementioned Muslim heritage, is also enriched and diversified by the Christian traditions of their neighboring peoples.”

The cultural relations between Azerbaijan and Georgia, both past and present, are deeply rooted in the historical friendship between the Azerbaijani and Georgian peoples. This bond was particularly strong during the 12th century, a time marked by the literary contributions of Nizami and Rustaveli. The 19th century also witnessed intense interactions between the two cultures.

This closeness was further enhanced by Tiflis, the administrative center of Transcaucasia at the time, where prominent representatives of Georgian, Azerbaijani, and Armenian intellectuals gathered. Here, they interacted with Russian intellectuals who shared progressive and democratic ideas.

The literary relations between Georgia and Azerbaijan became especially active starting in the 1940s.

In Azerbaijani artistic, aesthetic, and philosophical thought, the 19th-century public figures Mirza Shafi Vazeh and Mirza Fatali Akhundov hold a significant place. Mirza Shafi Vazeh gained worldwide recognition for his profound and lyrical poetry, while Mirza Fatali Akhundov earned the esteemed title of the “Tatar Molière” through his thought-provoking plays. Both contributed immensely to the national and spiritual development of their community right here in Tbilisi, Georgia. From this city, they disseminated ideas that resonate with all of humanity, making a noteworthy contribution to the cultural history that reflects the distinct characteristics of their nation.

A study of the epitaphs in the old Muslim cemetery of Tbilisi provides valuable insights into the life of Azerbaijani writer and public figure Mirza Fatali Akhundov. The epitaph indicates that he passed away on March 6, 1295,

according to the Islamic calendar. The corresponding date in the Gregorian calendar is February 26, 1878, and it notes that he was 66 years old at the time of his death. Consequently, his birth year can be calculated as 1812 (1878 – 66).

According to his biography, Mirza Fatali Akhundov married his foster father's daughter, Tubi Khanum, in 1842, although there is little information available regarding Tubi Khanum. As previously mentioned, M. F. Akhundov is laid to rest in the old Muslim cemetery in Tbilisi. His gravestone, along with two others, is enclosed by a low structure. An examination of the inscriptions reveals that these stones mark the graves of his wife, Tubi Khanum, and their five-year-old son, Adil Pasha. The epitaph identifies Tubi Khanum in a specific manner:

طوبى خاتم بنت اخوند حاجى على اصغر الشكوى هى زوجة بالكونيك ميرزا فتحعلى
بيك اخوندوف

Tubi Khanum, the wife of Mirza Fatali, passed away on December 13, 1893, as noted on her epitaph. Her son, Rashid-Beg Akhundov, constructed her grave. Tubi Khanum died 15 years after the death of Mirza Fatali. Interestingly, in Akhundov's biography, her son Adil Pasha is not mentioned, although his name is inscribed on the epitaph.

عديل پاشاين ميرزا فتحعلى مايور اخوند زاده

His small grave is situated between the graves of M.F. Akhundov and his wife, Tubi Khanum. The epitaph reveals the dates of his birth and death: he was born in 1859 and passed away in 1864 at the tender age of five. This information can be discerned from the names recorded on the epitaphs:

طوبى خاتم بنت اخوند حاجى على اصغر الشكوى الشكوى
طوبى خاتم بنت المرحوم حاجى عسكر اخوند زاده نخوى
بدرة الصدف بنت على اصغر اخوند زاده نخوى
ميرزا مصطفى بن بيك اخوند على اصغر اخوندوف الشكوى

It can be assumed that Tuti Khanum and Dara S-Sadaf were Tubi Khanum's sisters, whereas Mirza Mustafa Akhundov was their brother.

Keywords: *Mirza Fatali Akhundov, Mirza Shafi Vazeh, Georgian-Azerbaijani cultural relations, epigraphics*

About the authors

Eter Gviniashvili is an Associate researcher at G. Tsereteli Institute of Oriental Studies, Ilia State University
eter_g@yahoo.com

Murman Kutelia is a Researcher at G. Tsereteli Institute of Oriental Studies, Ilia State University
murmank@yahoo.com

TIFLIS SOUS L'OBJECTIF: LES COLLECTIONS PHOTOGRAPHIQUES CONSERVEES EN FRANCE

Abstract

The materials preserved in French museums and archival institutions are rich in photographs taken in Georgia. Such photographs are also frequently found at various auctions. These include images taken by European explorers during their travels, as well as works by local photographers purchased by these explorers in Tiflis. This presentation will present and analyze works by renowned photographers active during the 19th and early 20th centuries, including Baron de Baye, Hugues Krafft, and Paul Nadar. It will also explore the photographic works of lesser-known amateur photographers such as John Thompson and Paul Lancrenon, as well as the collection of Henri Deneux. The presentation will also highlight the first European women photographers who traveled to Georgia in the 1880s and 1890s. Unfortunately, the current location of these photographs remains unknown, and they can only be studied through engravings made from the original images.

Mots Clés: *Photographie, XIXe siècle, France, Tiflis, voyageurs, architecture*

Dès son invention, la photographie s'impose très rapidement comme une discipline étroitement liée à l'anthropologie, servant d'outil de recherche pour documenter et analyser les premières images produites dans le cadre d'études anthropologiques. C'est ainsi que, dès le milieu du XIXe siècle, apparaissent des séries de clichés qualifiés de «types et races». À mesure que les procédés photographiques se perfectionnent, les chercheurs emportent de plus en plus souvent leur matériel dans les expéditions lointaines. L'élaboration, à partir de 1878, du procédé au gélantino-bromure d'argent révolutionne la pratique photographique: alors qu'une plaque de verre au collodion doit être exposée et traitée dans les minutes suivant sa préparation (tant qu'elle demeure humide), celle au gélantino-bromure d'argent s'utilise à sec et peut se conserver pendant plusieurs mois avant son exposition. Le temps de pose se voit considérablement réduit, passant

de la seconde à la fraction de seconde, ouvrant ainsi la voie à la photographie instantanée.¹

Les années 1880 marquent la naissance de l'industrie photographique. À partir de 1889, une nouvelle étape s'ouvre avec l'industrialisation de la pellicule souple en nitrate de cellulose. La commercialisation des premiers appareils photographiques à pellicule souple, lancée par la compagnie Eastman Kodak, rencontre un vif succès. Ces nouveaux appareils facilitent grandement la tâche des voyageurs: la pellicule, plus simple d'emploi, évite d'endommager les négatifs en verre et supprime la nécessité de transporter de lourdes caisses en bois, allégeant ainsi considérablement les bagages. La photographie devient alors accessible à un plus large public, et cette facilité d'utilisation explique sans doute la grande abondance de photographies de voyages conservées dans les archives et musées français, en particulier à partir des années 1890.

Selon les archives du ministère français de l'Instruction publique, dans les demandes de missions scientifiques à destination du Caucase, la photographie est systématiquement mentionnée comme discipline auxiliaire des études anthropologiques. Toutefois, certains voyages – comme ceux de Paul Nadar (1856-1939) ou de Hugues Krafft (1853-1935) – ont pour objectif principal de documenter la région par l'image.

Qu'ils soient anthropologues ou photographes, les voyageurs se heurtent à de nombreux obstacles sur le terrain. Partout, l'anthropométrie comme la photographie suscitent la méfiance des populations locales. Dans une lettre adressée à la Société française de photographie, le célèbre photographe de l'Empire russe Vladimir Barkanov (1826-1892) rapporte ainsi que, dans le Caucase, l'appareil photographique est perçu comme une «œuvre de la sorcellerie».² Les récits de voyage de Carla Serena (1824-1884), l'une des premières femmes voyageuses et photographes dans la région, confirment ces difficultés: elle raconte avoir eu bien du mal à faire poser les habitants, qui s'enfuyaient à la vue de l'appareil.³ Serena utilisait des plaques au gélatino-bromure d'argent sur verre et, chaque soir, changeait les plaques des châssis pour pouvoir prendre de nouveaux clichés le lendemain, s'éclairant pour cela d'une lanterne à verres rouges. «J'eus beaucoup de difficultés à persuader ceux autour de moi que je n'étais pas une alliée de Belzébuth», écrira-t-elle plus tard.⁴

Une dizaine d'années plus tard, les populations du Caucase refusent toujours à se laisser photographier, mais cette fois pour une autre raison. Comme le

1 B. Lavédrine. *(re)Connaître et conserver les photographies anciennes*. Paris 2016. p. 254.

2 *Bulletin de la Société française de photographie*. Tome XVI. 1870. Paris. p. 97-98.

3 C. Serena. *Excursion au Samourzakan et en Abkhasie*. Le Tour du Monde. XLIII, 1882. p. 370.

4 *Ibid.*, p. 378.

raconte Bellonie Chantre (1866-1952), épouse et collaboratrice de l'anthropologue Ernest Chantre (1843-1924), seuls les hommes de police acceptaient de se prêter aux mensurations crâniennes et aux prises de vues réalisées de son mari: «Les autres, peu disposés pour la plupart au service militaire, croient voir dans les opérations de mon mari quelque manœuvre pour les enrôler, et ils déguerpissent à toutes jambes»⁵.

Cette méfiance des populations locales envers les appareils photographiques est sans doute l'une des raisons pour lesquelles Hugues Krafft acquiert un appareil photo-jumelle Carpentier pour son voyage dans le Caucase. L'un de ses deux appareils qu'il emporte lors de son voyage est de type «jumelle photographique», inventé par le célèbre ingénieur français Jules Carpentier en 1890. Prenant l'aspect d'une paire de jumelles de théâtre, l'appareil se compose d'une carcasse métallique recouverte de maroquin, sur l'avant de laquelle sont montés deux objectifs: l'un est un anastigmat Zeiss, et l'autre sert de viseur.⁶ On s'en servait comme d'une paire de jumelles, ce qui permettait une prise de vue à hauteur des yeux; les images obtenues présentaient ainsi une perspective à hauteur du regard.

À leur arrivée dans le Caucase, les voyageurs photographient leur parcours, illustrant ainsi l'ensemble de leur itinéraire. Cela permet de mieux cerner les centres d'intérêt de chacun: certains se concentrent plutôt sur «les types», d'autres sur les monuments historiques, les paysages ou encore le chemin de fer. Certains d'entre eux prêtent aussi une attention particulière à des détails pour des raisons qui nous sont aujourd'hui inconnues. C'est notamment le cas de Paul Lancrenon (1857-1922), qui prend une série de photographies lors de son passage sur la route militaire géorgienne en 1891. Ces clichés, aujourd'hui sans importance particulière, illustrent de près ce chemin serpentant entre les rochers, qui a dû retenir son attention pour une raison précise. Peut-être s'intéressait-il aux études géographiques et géologiques ou à la construction de la route militaire du Caucase.

Lorsque des recherches dans le Caucase constituent l'objectif de la mission, les voyageurs se rendent dans différents lieux, visitent les gares et les marchés, ce qui leur permet de réaliser une série de portraits au milieu de la foule et de photographier également les produits artisanaux exposés sur les étals. C'est notamment le cas lors des voyages du baron de Baye (1853-1931) et de Hugues Krafft. En revanche, lorsque la région du Caucase (plus particulièrement Tiflis)

5 B. Chantre. *À travers l'Arménie russe: Ouvrage contenant cent cinquante et une illustrations gravées d'après les photographies prises par M. Chantre et deux cartes*. Paris: Hachette & Cie, 1893, p. 6.

6 Ch. Fabre. *Traité encyclopédique de photographie*. Deuxième supplément B. Paris 1897. p. 192.

n'est qu'un point de passage obligatoire pour obtenir un laissez-passer et poursuivre le voyage vers d'autres régions de l'Empire russe, les voyageurs se contentent souvent de quelques clichés seulement. À titre d'exemple, on peut citer Paul Nadar, qui traverse le Caucase du Sud afin de se rendre en Asie centrale.

Après l'arrivée à Tiflis, un parcours de visite quasi obligatoire s'impose. Comme aujourd'hui, lors de voyages touristiques, il existait déjà à l'époque certains sites «incontournables» à photographier. Le premier d'entre eux est la forteresse Narikala, qui domine la ville et offre une vue panoramique sur la vallée de la rivière Koura. Vient ensuite le Maïdan, la place du marché, d'où partent de petites rues sinueuses bordées de boutiques aux enseignes souvent trilingues (géorgien, arménien, russe), et qui s'achèvent sur les rives de la Koura. Rien de tout cela n'échappe à l'attention des voyageurs. Le cœur de la vieille ville se trouve sur la rive droite de la Koura; rares sont les photographes qui traversent le pont pour explorer l'autre rive.

Aujourd'hui, plusieurs établissements, musées et archives français conservent des photographies illustrant Tiflis à la fin du XIXe siècle. Une grande partie de ces fonds reste encore inédite et n'a pas fait l'objet d'études approfondies, bien que certaines institutions numérisent désormais leurs collections, facilitant ainsi l'accès et la recherche.

Parmi ces fonds, la Médiathèque du patrimoine et de la photographie (MPP) préserve trois ensembles majeurs consacrés aux différentes régions du Caucase, et plus particulièrement aux vues de Tiflis: les collections de Paul Nadar, de Paul Lancrenon et d'Henri Deneux. Ces images surprenantes offrent un reflet vivant de la vie à Tiflis à cette époque.⁷

En 1890, le célèbre photographe Paul Nadar entreprend un voyage en Asie centrale sur la Route de la Soie. Parti de Paris le 24 août, il passe par Constantinople et Trébizonde, et arrive au port de Batoumi le 4 septembre. Le même soir, il prend le train pour Tiflis, où il séjourne quelques jours avant de repartir depuis Bakou, le 10 septembre, en direction de l'Asie centrale.⁸ Pendant son bref passage à Tiflis, il parcourt la ville avec ses compagnons et prend plusieurs clichés. Les plus impressionnantes sont celles prises depuis les hauteurs, notamment depuis la forteresse de Narikala, ainsi que celles montrant les devantures d'une rue commerçante, parmi lesquelles figure la fameuse boutique «Dépôt de Tapis Kafaroff». Ce magasin, réputé pour ses tapis persans et caucasiens, était un point

7 J'ai présenté une sélection de ces trois collections lors de l'exposition «Tbilissi vue par les photographes français: collections inconnues du XIXe siècle», qui s'est tenue du 9 au 28 décembre 2015 à Paris, en collaboration avec l'Ambassade de Géorgie en France et la Médiathèque du patrimoine et de la photographie.

8 *L'odyssée de Paul Nadar au Turkestan, 1890*. Introduction, choix des photographies et des textes cités par Anne-Marie Bernard et Claude Malécot. Paris 2007. p. 18.

de passage quasi incontournable pour les touristes européens en quête de ces produits renommés.

Paul Lancrenon, général français durant la Première Guerre mondiale et connu pour sa participation aux batailles de la Somme et de Verdun, était également voyageur et photographe amateur. Dans les années 1880 et 1890, il entreprend une série de voyages en périssoire (un canot long, étroit et instable manœuvré à la pagaie double) sur le Rhône, le Danube, le Rhin supérieur et la Volga. C'est au cours de l'un de ces périples qu'il visite la région du Caucase. Le 17 août 1891, il arrive à Tiflis en train, en provenance de Bakou.⁹ Après avoir rapidement photographié la ville, il se rend le soir même à Mtskhéta, en empruntant la route militaire géorgienne. Le 21 août, il traverse la chaîne du Grand Caucase pour regagner la France. Les 46 négatifs sur film au gélatino-bromure d'argent, qui illustrent l'intégralité de son périple dans le Caucase, sont aujourd'hui conservés à la Médiathèque du patrimoine et de la photographie.

La troisième collection représentant les rues de Tiflis conservée à la MPP se compose de 22 négatifs sur plaque de verre au gélatino-bromure d'argent, réalisés par un auteur resté anonyme. Intégrés à la collection de l'architecte français Henri Deneux (1874-1969), ces clichés datent vraisemblablement de la période 1880-1910. Leurs images, particulièrement animées, offrent un témoignage vivant de la vie quotidienne dans les rues de Tiflis et de ses passants.

La bibliothèque de l'Institut National d'Histoire de l'Art conserve deux albums du photographe et voyageur écossais John Thomson, intitulés *A Collection of Photographs taken in Persia, Turkey and in the Caucasus, during a seven months' journey in 1891, platinotype prints by J. Thomson* (Identifiant numérique NUM 4 PHOT 15).¹⁰ Peu d'informations sont disponibles sur ces voyages, mais ces albums renferment 219 épreuves photographiques au platine,¹¹ dont une trentaine a été prise le long du trajet allant de Tabriz à Vladikavkaz, en passant par Djoulfa, Erivan et Tiflis. Parmi ces photographies, treize ont été réalisées dans le gouvernement d'Erivan et douze dans le gouvernement de Tiflis. Les clichés de Tiflis offrent des perspectives inhabituelles de certains lieux, révélant des angles rarement capturés à cette époque. De plus, cinq portraits, réalisés en studio à Tiflis, semblent être le travail de photographes locaux. Les photographies prises dans le Caucase du Sud dévoilent les paysages et les villages jalonnant cette route, immortalisant ainsi des scènes de vie quotidienne et des panoramas typ-

9 P. Lancrenon. *Trois mille lieues à la pagaie: de la Seine à la Volga*. Paris: E. Plon-Nourrit et Cie. 1898. p. 246-262.

10 Collections numérisées de la bibliothèque de l'INHA: [https://bibliotheque-numerique.inha.fr/collection/?refine\[Creator\]\[\]=Thomson%2C+John+%281837-1931%29%24%24%24Photographe](https://bibliotheque-numerique.inha.fr/collection/?refine[Creator][]=Thomson%2C+John+%281837-1931%29%24%24%24Photographe) [consulté le 18 octobre 2022]

11 Platinotypie – procédé d'impression photographique aux sels de platine.

iques de la région. Ces images, au-delà de leur valeur esthétique, constituent un précieux témoignage visuel des contrées traversées par John Thomson lors de son périple en 1891.

Parmi les collections de photographies prises dans le Caucase et conservées dans diverses institutions en France, deux se distinguent particulièrement par leur ampleur et leur richesse documentaire: celles d'Hugues Krafft et du baron de Baye. Hugues Krafft, mécène, explorateur et photographe passionné, découvre le Caucase pour la première fois en 1896. Fasciné par la richesse culturelle et les paysages de cette région, Krafft décide de capturer ces instants uniques à travers son objectif.

Lors de son deuxième voyage dans la région, en 1898, l'expérience prend une dimension plus collaborative: Krafft rejoint à Tiflis son ami et confrère, le baron de Baye, afin d'explorer ensemble la Géorgie orientale et l'Arménie. Cette rencontre entre les deux passionnés constitue un moment important, mêlant exploration, recherche et photographie. Le baron de Baye, célèbre archéologue et voyageur, était lui-même un habitué du Caucase. Entre 1897 et 1904, il y retournait chaque année grâce à des missions scientifiques officiellement accordées par le ministère français de l'Instruction publique.

J'ai déjà publié plusieurs articles consacrés à ces deux voyageurs et à leurs collections photographiques, mettant en lumière divers aspects de ces précieuses archives visuelles. Cependant, la richesse et la profusion des photographies contenues dans ces collections continuent d'offrir de nombreuses pistes d'étude et de réflexion.

Dans ce texte, je souhaite évoquer quelques images particulièrement remarquables issues des collections de ces deux photographes, prises à Tiflis. Comme mentionné précédemment, l'un des appareils photographiques utilisés par Krafft lors de son voyage dans le Caucase était la photo-jumelle de Carpentier. Le résultat le plus marquant de cette utilisation est une série de 15 plaques de verre négatifs en gélatino-bromure d'argent, aujourd'hui conservées au Musée-Hôtel Le Vergeur. Ces négatifs, pris en mai 1899, représentent la fête musulmane d'Achoura, qui se déroulait près du cimetière musulman à Tiflis (actuellement intégré au Jardin botanique de Tbilissi). On y aperçoit une foule curieuse, ainsi que des membres des forces de l'ordre, rassemblés autour des participants à la fête. Caché derrière son appareil photographique, qui passait pour une paire de jumelles aux yeux des spectateurs, Krafft a pu réaliser une série unique sur cette célébration. Peu de témoignages photographiques de cette procession à Tiflis sont connus aujourd'hui. Il est à noter que le photographe n'a jamais réalisé de tirages à partir de cette série de plaques, qui est restée conservée au Musée-Hôtel Le Vergeur.

Parmi les clichés pris par Krafft à Tiflis, deux photographies illustrant l'atelier du peintre russe Alexis Eisner (1872-1930 ?) se révèlent particulièrement intéressantes. Eisner, dont l'héritage demeure largement méconnu et peu étudié aujourd'hui, apparaît sur les photographies, assis devant son bureau. Le mur de son atelier est orné de diverses esquisses, révélant une atmosphère empreinte de création et de réflexion artistique. Entre 1898 et 1899, Eisner a voyagé en Géorgie occidentale à la demande de la Commission de préservation de l'architecture russe de l'Académie des Beaux-Arts de Saint-Petersbourg. Pendant ce séjour, il a réalisé plusieurs copies des fresques d'églises géorgiennes. Les photographies prises par Krafft pourraient constituer un témoignage précieux non seulement sur la méthode de travail d'Eisner, mais aussi sur l'importance que les études et dessins tenaient dans son processus artistique. Il est à noter que dans les archives de Hugues Krafft, conservées au Musée-Hôtel Le Vergeur, se trouvent cinq dessins à l'aquarelle réalisés par Eisner et représentant des portraits.

Parmi les collections de photographies conservées dans les musées, archives et bibliothèques en France, figurent non seulement celles prises par des voyageurs ou des photographes sur place, mais également celles achetées localement par ces derniers. En effet, les voyageurs manifestaient souvent un vif intérêt à acquérir des photographies réalisées par des photographes locaux afin de les rapporter en France.

Un exemple notable est offert par les collections de l'Iconothèque du musée du quai Branly, où se trouvent diverses photographies réunies lors de voyages dans le Caucase. Parmi elles, on peut citer celles rassemblées par l'exploratrice et photographe amatrice Isabelle Massieu, qui sont regroupées en cinq albums. Le troisième volume (n° de gestion PA000442), intitulé *Chine, Mongolie, Sibérie, Turkestan, Caucase, 1896-1897*, comprend 134 photographies – des portraits et des paysages – dont les auteurs sont parfois anonymes, parfois identifiés.

Parmi ces images, six photographies se distinguent comme étant des œuvres de photographes renommés tels que Dimitri Ermakov, F. Orden, Antoine Sevruguin et Alexandre Roinashvili. Ces clichés incluent une vue de Tiflis ainsi que cinq portraits, parmi lesquels figure le célèbre portrait de Chamil et ses fils, réalisé par Roinashvili.

Un autre exemple, au sein de la même institution, est la collection de Léon Blot. Peu d'informations sont disponibles concernant Blot. Dans la base de données du musée du quai Branly, il est décrit comme un «prospecteur de fourrures pour la maison Révillon Frères, qui développe des postes de traite de fourrures et des magasins en Russie, en Asie centrale et en Extrême-Orient. À l'occasion d'un déplacement professionnel entre mars et juin 1905, il réalise des photographies stéréoscopiques».¹²

12 <https://collections.quaibranly.fr/#096c9f0f-7b30-4ad5-a517-a5e088183a5d> [consulté le 22 septembre 2023]

Le musée conserve 192 plaques de verre réalisées par Léon Blot, principalement axées sur des vues de villes situées en Ouzbékistan, au Turkménistan et en Russie. Parmi cette collection, on trouve également cinq tirages sur papier plastifié représentant des vues de Tiflis. Ces clichés semblent être des copies de photographies réalisées par Dimitri Ermakov.

Je voudrais ici souligner que les photographies prises par Dimitri Ermakov (1845-1916), célèbre photographe de l'Empire russe dont l'atelier était situé à Tiflis, figurent dans plusieurs autres collections conservées en France. Cela n'est guère surprenant, car ses travaux jouissaient d'une reconnaissance internationale tant auprès des professionnels que des amateurs de photographie.

D'après les recherches, il est établi qu'en 1898, lors de leur voyage en Arménie, Hugues Krafft et le baron de Baye ont été accompagnés par Dimitri Ermakov. Ainsi, il n'est pas étonnant de retrouver, parmi les archives de Hugues Krafft conservées au Musée-Hôtel Le Vergeur, une série de 32 portraits photographiques réalisés par Ermakov. Un de ces tirages porte au dos une inscription manuscrite en russe: «Ce négatif est brisé, c'est pour cela [...] je ne vous envoie qu'un seul [tirage]». ¹³ On peut supposer que cette note a été écrite de la main d'Ermakov lui-même, qui aurait envoyé ces clichés à Krafft.

Par ailleurs, une lettre de Hugues Krafft, adressée à son ami le baron de Baye depuis Tiflis, témoigne qu'au cours de son séjour à Tiflis, Krafft a même développé certains clichés dans l'atelier photographique de Dimitri Ermakov. ¹⁴ Ce détail illustre non seulement les relations étroites entre Ermakov et les voyageurs de l'époque, mais également le rôle central de son atelier dans la production et la diffusion de photographies de qualité exceptionnelle.

Les photographies de Dimitri Ermakov sont également conservées parmi les riches archives du baron de Baye de l'Institut d'études slaves à Paris, réparties dans 17 cartons qui, à ce jour, n'ont pas encore été inventoriés. Ces archives comprennent plusieurs centaines de photographies réalisées par différents photographes dans l'Empire russe, mais également divers documents tels que de la correspondance privée, des cartes de visite, des cartes postales, des portraits photographiques avec dédicaces, ainsi que quelques petits objets comme des médaillons.

Parmi ces 17 cartons, 10 contiennent des documents et des photographies directement liés aux voyages du baron de Baye dans le Caucase. Ces cartons renferment 195 photographies prises par le baron lui-même lors de ses missions dans cette région. Une partie de ces clichés représente l'avenue principale de Tiflis, alors appelée avenue Golovinsky, que le baron photographiait parfois depuis

13 «Этот негатив разбить по этому [...] одну высилаю [sic]».

14 Archives départementales de la Marne. J 6033. La lettre de Hugues Krafft datée du 17 novembre 1898 et adressée au baron de Baye.

la fenêtre de son hôtel. Ces images capturent des scènes de la vie quotidienne, ainsi que des événements marquants, tels que les célébrations du centenaire de l'annexion de la Géorgie à la Russie, le concours hippique organisé à cette occasion ou encore la procession funéraire d'un maire de Tiflis. Riches en détails et en contexte historique, ces photographies constituent un témoignage précieux des réalités sociales, culturelles et politiques de l'époque.

En dehors des collections conservées dans des institutions, on trouve souvent des photographies prises en Géorgie ou dans la région du Caucase lors de ventes aux enchères. Ainsi, le 25 mai 2019, lors d'une vente organisée par la Galerie de Chartres, deux albums de photographies sur papier albuminé, prises dans le Caucase, ont été présentés. Le catalogue de la vente ne mentionnait pas les noms des photographes, mais après avoir étudié ces albums, il est clair qu'une partie des photographies a été réalisée par Dimitri Ermakov et une autre par Vladimir Barkanov.

Les deux albums sont consacrés au même sujet – le chemin de fer transcaucasien. Le premier album intitulé *Chemin de fer de Poti à Tiflis* contient 31 clichés pris par Barkanov le long du chemin de fer déjà posé et les gares en construction – depuis le port de Poti jusqu'à la gare de Tiflis. L'album comporte deux inscriptions rédigées dans deux calligraphies différentes. Dans le coin supérieur droit de la première page, on lit:

«Souvenir du Caucase (Mingréli, Géorgie, Imeritie, Gouriel, Caucazes [sic]). Provinces russes entre la mer Caspienne et la mer Noire. Katchourie – Mikailovo,¹⁵ Le 1er Mai 1872, Ch. Guérin».

Au centre de cette même page figure une seconde inscription:

«Le Conseil d'Administration de la «Compagnie du Ch. de Fer Russe de Poti à Tiflis» (adresse: 19, rue [illisible] (= banque) s'est réuni en 1873 à Paris. Source: étude XVIII (du 26 juin 1873)».

La signature en dessous de la deuxième inscription est illisible.

La construction du chemin de fer transcaucasien a commencé en 1865 à Poti, une petite ville portuaire sur la mer Noire, sous la direction d'une société privée, et a atteint Tiflis en 1872. Ces inscriptions laissent supposer que cet album a été présenté lors d'une réunion de la société comme compte rendu des travaux réalisés.

Le deuxième album, intitulé en russe *Отъ Батума до Тифлиса, Кавказъ* (*De Batoumi à Tiflis, Caucase*), contient 26 photographies prises entre la gare de Tsikhisdziri (près de Batoumi) et la gare de Tiflis. Ces clichés illustrent le chemin de fer transcaucasien ainsi que les paysages des villes et villages traversés par cette ligne. Les photographies de cet album sont légendées de manière similaire

15 En 1872, à la suite de création de la gare de chemin de fer à Khashouri, cette bourgade a été renommé en Mikhaïlovo.

à celles d'Ermakov, bien que les images du chemin de fer aient été prises par Barkanov. Comme cela arrivait souvent, Ermakov aurait intégré des photographies de Barkanov dans la constitution de cet album.

Ce deuxième album ne pouvait pas avoir été présenté au même conseil d'administration que le premier, car Batoumi n'a été annexée à l'Empire russe qu'après la guerre russo-turque de 1877-1878. De plus, la branche ferroviaire de Koutaïssi, visible dans le deuxième album, n'a été ouverte qu'en 1877. Aujourd'hui conservés dans une collection privée en France, ces albums feront, à l'avenir, l'objet d'une étude approfondie visant à identifier précisément les photographes de chaque cliché. Les résultats de cette recherche seront publiés.

Les photographies de Tiflis et du Caucase conservées dans les collections françaises offrent une fenêtre unique sur la fin du XIXe siècle, un moment charnière où la photographie, soutenue par des avancées techniques significatives, devient un outil essentiel pour documenter les paysages, les cultures et les modes de vie d'une région en pleine mutation. À travers le regard des photographes-voyageurs, ces archives visuelles témoignent d'un riche entrelacement entre exploration scientifique, patrimoine artistique et fascination pour l'exotisme.

Si l'on observe la répartition géographique des lieux de prise de vue dans le Caucase par les voyageurs français, en se basant sur les collections conservées dans les musées et archives de France, une tendance nette se dégage. Sur plus de 2 000 photographies que j'ai étudiées, une part significative, environ 34 %, a été réalisée dans le gouvernement de Tiflis.

Cette concentration s'explique principalement par le rôle central de Tiflis, qui était à l'époque le chef-lieu de la vice-principauté du Caucase. Chaque voyageur y transitait nécessairement pour obtenir les documents officiels indispensables à la poursuite de son périple dans la région. Mais au-delà de cet aspect administratif, Tiflis a longtemps été décrit comme un carrefour entre l'Orient et l'Occident, un espace de rencontre entre différentes cultures. Cette richesse culturelle et son dynamisme en faisaient une source d'inspiration privilégiée pour les voyageurs-photographes, attirés par l'effervescence de la ville, la diversité de ses habitants et son architecture singulière. Ainsi, la forte proportion de clichés pris à Tiflis témoigne non seulement de son importance logistique dans les itinéraires de voyage, mais aussi de son attrait visuel et culturel, qui en faisait un sujet privilégié pour les photographes explorateurs du XIXe siècle.

Aujourd'hui, l'intérêt pour la photographie du XIXe siècle ne cesse de croître, porté par l'essor des réseaux sociaux, des blogs et des forums spécialisés. De nombreux passionnés s'intéressent à l'histoire de la photographie dans le Caucase et cherchent à identifier les lieux, quartiers et monuments représentés sur les clichés anciens. En Géorgie, ces photographies jouent un rôle particulière-

ment important, bien au-delà de leur valeur documentaire. Elles constituent un véritable outil d'identité nationale, permettant de visualiser les transformations survenues au fil du XXe siècle et de mieux comprendre l'évolution du paysage urbain et architectural.

Les discussions en ligne autour de ces images sont intenses: les amateurs de patrimoine partagent leurs découvertes, comparent les clichés avec des cartes anciennes et entreprennent des recherches pour identifier les lieux et les personnes capturés par les photographes d'autrefois. Grâce à ces efforts collectifs, plusieurs monuments aujourd'hui disparus ont pu être localisés, révélant ainsi des éléments du patrimoine méconnus ou oubliés. Ces photographies se révèlent également précieuses pour retracer les destructions et modifications survenues durant la période soviétique.

Un exemple frappant de cette démarche est celui de la maison du commerçant Mirzoev, située autrefois en périphérie de Tiflis et immortalisée par le baron de Baye lors de son passage en Géorgie.¹⁶ Cet édifice avait disparu sans laisser de traces apparentes. C'est un passionné du patrimoine et de l'histoire de Tiflis, Giorgi Koshoridzé, qui a réussi à localiser précisément son emplacement. En croisant les anciennes photographies avec des plans d'époque, il a pu démontrer que la maison avait été détruite dans la première moitié du XXe siècle, sous l'ère soviétique. Le site est depuis resté inoccupé, et aujourd'hui, seule une muraille abandonnée subsiste, vestige silencieux d'un passé effacé.

Cet exemple illustre bien le rôle essentiel des photographies anciennes dans la redécouverte du patrimoine disparu. En plus de documenter les évolutions architecturales et urbanistiques, elles offrent aux chercheurs et amateurs un moyen unique de reconstituer l'histoire des villes. À travers ces images, les générations actuelles peuvent mieux appréhender les transformations du paysage géorgien et contribuer à la préservation de sa mémoire historique.

À propos de l'auteur

Ana Cheishvili est Conservatrice de Nouveau Musée National de Monaco et Chercheuse associée du Centre d'études russes, caucasiennes, est-européennes et centrasiatiques, EHES
a.cheishvili@nmm.mc
ana.cheishvili@ehess.fr

16 Conservées à la Bibliothèque nationale de France. Inv. WD.190.n°59-n°60.

ილუსტრაციები – Illustrations

Fig. 1. Photographie anonyme. Attelage de bœufs et passantes dans la vieille ville. Sans date. Négatif sur plaque de verre au gélatino-bromure d'argent. Ministère de la Culture et de la Communication (France), Médiathèque du Patrimoine et de la Photographie. Collection Henri Deneux. Inv. DNX09520

Fig. 2. J. Thomson. Tiflis. View taken from the Hotel de Londres. A Collection of Photographs taken in Persia, Turkey and in the Caucasus, during a seven months' journey in 1891. Vol. 2. 24 x 28 cm. Bibliothèque de l'Institut National d'Histoire de l'Art, collections Jacques Doucet. NUM 4 PHOT 15 (1).

Fig. 3. H. Krafft. Fête de l'Achoura au cimetière musulman de Tiflis. 1899. Négatif sur plaque de verre au gélatino-bromure d'argent, 6,5 x 9 cm. Musée-Hôtel Le Vergeur. SAVR, CAU. 61.

Fig. 4. H. Krafft. Tiflis. Atelier de Mr. E[isner]. 1898. Négatif sur plaque de verre au gélatino-bromure d'argent, 13 x 18 cm. Musée-Hôtel Le Vergeur. SAVR, CAU. 95.

Fig. 5. Le baron de Baye. Maison Mirzoeff, près Tiflis. Papier aristotype. 9x9 cm. Bibliothèque nationale de France. Wd 190 n°60.

Fig. 6. G. Koshoridze. Les vestiges du mur de l'ancienne maison de Mirzoeff à Tbilissi. 2020.

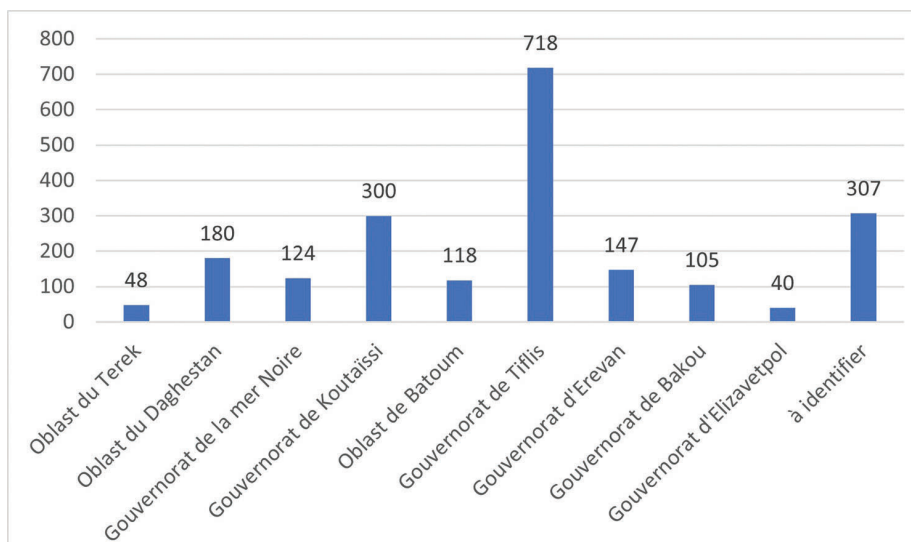

Fig. 7. Répartition des lieux de prises de photographies par les voyageurs français, basée sur les collections conservées dans des musées et archives de France. Les doublons ne sont pas pris en compte dans la statistique.

ტფილისი ფოტოგრაფთა ობიექტივში: საფრანგეთში დაცული კოლექციები

აბსტრაქტი

საფრანგეთის მუზეუმებსა და საარქივო დაწესებულებებში დაცული მასალები მდიდარია საქართველოში გადაღებული ფოტოსურათებით. მათი ნახვა ასევე ხშირად შეიძლება სხვადასხვა აუქციონებზეც. ეს არის როგორც ევროპელი მკვლევრების მიერ მოგზაურობისას გადაღებული ფოტოები, ასევე მათ მიერ ტფილისში შეძენილი ადგილობრივი ფოტოგრაფების ნამუშევრები. მოხსენებაში წარმოდგენილი იქნება XIX საუკუნისა და XX საუკუნის დასაწყისის ტფილისში გადაღებული ისეთი ცნობილი ფოტოგრაფების ნამუშევრები და მათი ანალიზი, როგორებიც იყვნენ ბარონი დე ბაი, ჰუგო კრაფტი და პოლ ნადარი. ასევე განხილული იქნება ნაკლებად ცნობილი მოყვარული ფოტოგრაფების ჯონ ტომპსონისა და პოლ ლანგრენონის ფოტო ნამუშევრები და ჰენრის დენოს კოლექცია. აქვე უნდა აღვნიშნოთ პირველი ევროპელი მოგზაური ქალი ფოტოგრაფები, რომლებიც საქართველოს 1880-90-იან წლებში ესტუმრნენ. ამ ფოტოების შენახვის ადგილი დღეისთვის უცნობია, ხოლო მათ შესახებ მსჯელობა კი შესაძლებელია მხოლოდ ფოტოების მიხედვით დამზადებული გრაფიურებით.

საკვანძო სიტყვები: *ფოტოგრაფია, XIX საუკუნე, საფრანგეთი, ტფილისი, მოგზაურები, არქიტექტურა*

საფრანგეთის სახალხო განათლების სამინისტროს საარქივო მასალების მიხედვით, კავკასიაში სამეცნიერო მივლინების მოთხოვნისას ფოტოგრაფია სისტემატურად მოიხსენიება, როგორც ანთროპოლოგიური კვლევების დამხმარე დისციპლინა. 1880-იანი წლების დასასრულიდან, ბაზარზე პორტატული ფოტოაპარატების გამოჩენამ სამოგზაურო ფოტოგრაფიის განვითარება დააჩქარა. ამ პერიოდის ფოტოების შესწავლისას ადვილი მისახვედრია, თუ რა მიზანი ამოძრავებდათ მოგზაურებს, ან განსაკუთრებით რომელი სფერო აინტერესებდათ: თუ ერთნი ხუროთმოძღვრულ ძეგლებს აღბეჭდავენ ფირსა და მინის ნეგატივებზე, მეორენი ადგილობრივთა პორტრეტების გადაღებით არიან დაინტერესებულნი, სხვებს პეიზაჟები ან სარკინიგზო გზა აინტერესებთ და ა.შ.

თუ ტფილისში გადაღებულ ფოტოებს დავაკვირდებით, ნათელია, რომ უცხოელთათვის ქალაქის დათვალიერების თითქმის სავალდებულო მარშრუტი არსებობს. ისევე, როგორც დღეს, ტურისტული მოგზაურობისას, იმ დროსაც არსებობდა ასეთი „აუცილებელად სანახავი“ ადგილები, რომლებიც მოგზაურებს უნდა დაეთვალიერებინათ. ერთ-ერთი უმთავრესი ნარიყალას ციხე იყო, საიდანაც მტკვრის ხეობაზე პანორამული ხედი იშლება. შემდეგ მოდიოდა მაიდანის, საიდანაც იშლებოდა ვიწრო, დაკლავნილი ტფილისური ქუჩები მაღაზიებითა და სახელოსნოებით.

საფრანგეთის არქივებსა და მუზეუმებში დაცული საქართველოს ამსახველი ფოტოების დიდი ნაწილი ჯერ კვლავ გამოუქვეყნებელია. თუმცა, აღსანიშნავია, რომ ყოველ წელს, სულ უფრო და უფრო მეტი დაწესებულება ამ ფოტოკოლექციებს მკვლევრებისთვის და ფართო საზოგადოებისთვის ონლაინ მონაცემთა ბაზების მეშვეობით ხელმისაწვდომს ხდის. სწორედ ამგვარ დაწესებულებათა შორისაა კულტურული მემკვიდრეობისა და ფოტოგრაფიის მედიათეკა, სადაც დაცულია პოლ ნადარის (1856-1939), პოლ ლანკრენონის (1857-1922) და ჰენრი დენოს (1874-1969) კოლექციები.

ცნობილი ფრანგი ფოტოგრაფი პოლ ნადარი ბათუმში 1890 წლის 4 სექტემბერს ჩადის და თავის მეგობრებთან ერთად მატარებლით მიემგზავრება ტფილისში, სადაც დია ფურცელი უნდა მიიღოს შუა აზიაში მოგზაურობის გასაგრძელებლად. მოგზაურები იძულებულები არიან ტფილისში რამდენიმე დღეს დარჩნენ და ნადარი ქუჩებისა და ნარიყალას ხედებს იღებს. რაც შეეხება პირველი მსოფლიო ომის გენერალ პოლ ლანკრენონს, მდინარე ვოლგაზე ორფრთიანი ნიჩბიანი ნავით მოგზაურობის შემდეგ, იგი ჯერ ბაქოში ჩადის, იქედან კი ტფილისში მიემგზავრება მატარებლით. ლანკრენონი ტფილისში მხოლოდ ერთი დღით ჩერდება; იმავე საღამოს იგი მცხეთისკენ მიემშურება და საქართველოს სამხედრო გზის გავლით საფრანგეთში ბრუნდება. რაც შეეხება მედიათეკაში დაცულ მესამე ფოტოკოლექციას, მისი ავტორი უცნობია და არც ისაა ცნობილი, თუ როგორ მოხვდა ეს ნეგატივები ფრანგი არქიტექტორის ჰენრი დენოს პირად არქივში. ამ კოლექციაში დაცული ტფილისის ქუჩების ფოტოები განსაკუთრებით საინტერესო და ცოცხალია.

ტფილისში მოგზაურობის დროს გადაღებულ ფოტოები ასევე დაცულია ხელოვნების ისტორიის ეროვნული ინსტიტუტის ბიბლიოთეკაში. მოტლანდიელი მოგზაურის ჯონ ტომსონის 2 ალბომში სულ 219 ფოტოა, რომლებზეც ასახულია მისი მოგზაურობა 1891 წელს სპარსეთში, თურქეთსა და რუსეთის იმპერიაში. ამ ფოტოებს შორის 13 ერევნის გუბერნიაში, ხოლო 12 კი ტფილისის გუბერნიაშია გადაღებული. ტფილისის ფოტოები გვთავაზობს ცნობილი ადგილების უჩვეულო პერსპექტივებს.

ამ ალბომებში მოთავსებული ტფილისის სტუდიაში გადაღებული ხუთი პორტრეტი ადგილობრივი ფოტოგრაფების ნამუშევარი უნდა იყოს.

კავკასიაში გადაღებულ და საფრანგეთის სხვადასხვა დაწესებულებებში დაცულ ფოტოებს შორის რაოდენობითა და დოკუმენტური სიმდიდრით განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ჰიუგო კრაფტისა (1853-1935) და ბარონ დე ბაის (1853-1931) კოლექციებს, რომელთაც უკვე არაერთი კვლევა მიეძღვნათ. აქ მხოლოდ ამ ორი ფოტოგრაფის მიერ ტფილისში გადაღებულ რამდენიმე ფოტოს შევსებით.

1898-1899 წლებში, კავკასიაში მოგზაურობისას კრაფტი, სხვა ფოტოაპარატთან ერთად, ასევე იყენებდა კარპანტიეს ფოტობინოკლს. ეს ფოტოაპარატი იმ დროისთვის შედარებით ახალი გამოგონებული იყო საფრანგეთში, გარეგნულად ბინოკლს ჰგავდა და მისი საშუალებით გარშემომყოფთათვის შეუმჩნევლად შეიძლებოდა ფოტოების გადაღება. სწორედ ეს ფოტოაპარატი გამოიყენა კრაფტმა 1899 წელს, მუსლიმური სასაფლაოს სიახლოვეს, დღევანდელი ბოტანიკური ბაღის ტერიტორიაზე, აშურას მსვლელობის გადასაღებად. ასეთი სულ 15 ნეგატივია, რომლებზეც ვხედავთ მსვლელობის მონაწილეებს, ცნობისმოყვარე ბრბოს და მილიციელებს, რომლებიც მსვლელობის სანახავად თუ წესრიგის დასაცავად შეკრებილან.

კრაფტის მიერ ტფილისში გადაღებულ ფოტოებს შორის ასევე საინტერესოა რუსი მხატვრის ალექსი ეისნერის (1872-1930?) სტუდიის ამსახველი ორი ფოტო. ეისნერი, რომლის ფერწერული მემკვიდრეობა დღესაც კი მეტწილად უცნობია, ფოტოებზე თავის სამუშაო მაგიდასთან მჯდომარე ჩანს. 1898-1899 წლებში ეისნერმა დასავლეთ საქართველოში სანქტ-პეტერბურგის სამხატვრო აკადემიის რუსული არქიტექტურის დაცვის კომისიის თხოვნით იმოგზაურა და ქართული ეკლესიის ფრესკების გადაიხატა. აქვე აღვნიშნავთ, რომ კრაფტის არქივში, რომელიც ლე ვერჟერის მუზეუმში ინახება, ასევე დაცულია ეისნერის მიერ აკვარელით შესრულებული ხუთი ჩანახატი.

საფრანგეთის მუზეუმებში, არქივებსა და ბიბლიოთეკებში არა მხოლოდ მოგზაურების ან ფოტოგრაფების მიერ საქართველოში გადაღებული, არამედ ამ უკანასკნელთა მიერ ადგილობრივი ფოტოგრაფებისგან შეძენილი ფოტოებიც მრავლად არის დაცული.

ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესოა კე ბრანლის – ჟაკ შირაკის მუზეუმის იკონოთეკის კოლექციები, სადაც თავმოყრილია სხვადასხვა მოგზაურთა მიერ საქართველოში შეძენილი ფოტოები. მათ შორისაა მკვლევრისა და მოყვარული ფოტოგრაფის იზაბელ მასიოს (1844-1931) ალბომები. ერთ-ერთი ალბომი, სახელწოდებით „ჩინეთი, მონღოლეთი, ციმბირი, თურქესტანი, კავკასია, 1896-1897 წლები“, შეიცავს 134 ფოტოს, პორტრეტებსა და პეიზაჟებს, რომელთა ავტორების მხოლოდ ნაწილია

იდენტიფიცირებული. ამ ფოტოებს შორისაა დიმიტრი ერმაკოვის, ფ. ორდენის, ანტუან სევრიუგინის და ალექსანდრე როინაშვილის ფოტოები.

ამავე მუზეუმშია დაცულია ლეონ ბლოს კოლექცია. თვით ბლოს შესახებ ბევრი არაფერია ცნობილი, თუმცა მის კოლექციაშია ხუთი ფოტო ტფილისის ხედებით. სავარაუდოდ ეს ფოტოები დიმიტრი ერმაკოვის მიერ გადაღებული ფოტოების ასლია.

აქვე მინდა აღვნიშნო, რომ რუსეთის იმპერიის ცნობილი ფოტოგრაფის დიმიტრი ერმაკოვის (1845-1916) მიერ გადაღებული ფოტოები ხშირად გვხვდება ფრანგულ არქივებში. ეს გასაკვირი არ არის, რადგან მისი ნამუშევრები საერთაშორისო აღიარებით სარგებლობდა, როგორც პროფესიონალთა, ასევე ფოტომოყვარულთა შორის. ერმაკოვის ფოტოები დაცულია როგორც ჰუგო კრაფტის, ასევე ბარონ დე ბაის არქივებში – ორივე მათგანი კარგად იცნობდა ერმაკოვს.

დიმიტრი ერმაკოვის რამდენიმე ათეული ფოტო დაცულია პარიზის სლავისტიკის ინსტიტუტში, ბარონ დე ბაის არქივში. 17 კოლოფში გადანაწილებულ არქივებს დღემდე არ აქვს საინვენტარო ნომრები და არ არის გამოქვეყნებული. ეს არქივები მოიცავს რუსეთის იმპერიაში სხვადასხვა ფოტოგრაფების მიერ გადაღებულ რამდენიმე ასეულ ფოტოს და, ასევე, დე ბაის პირადი მიმოწერას, სავიზიტო და ღია ბარათებს, ქართველ საზოგადო მოღვაწეთა მიერ ბარონისადმი მიძღვნილ ფოტო პორტრეტებს და სხვ. ფოტოების ნაწილზე ასახულია გოლოვინის პროსპექტი, რომელსაც დე ბაი ზოგჯერ თავისი სასტუმროს ფანჯრიდან იღებდა. ეს შეიძლება იყოს სცენები ყოველდღიური ცხოვრებიდან, ისევე როგორც, სხვადასხვა მნიშვნელოვანი მოვლენები: საქართველოს რუსეთთან შეერთების ასი წლისთავის აღნიშვნა, ამ დღესთან დაკავშირებით მოწყობილი დოდი, ტფილისის მერის სამგლოვიარო დასაკრძალავი მსვლელობა და სხვ.

თუ საფრანგეთის მუზეუმებსა და არქივებში დაცულ კოლექციებზე დაყრდნობით ფრანგი მოგზაურების მიერ კავკასიაში ფოტოების გადაღების ადგილების გეოგრაფიულ გადანაწილებას დავაკვირდებით, აღმოჩნდება, რომ ჩვენ მიერ შესწავლილი 2000-ზე მეტი ფოტოდან, დაახლოებით 34% ტფილისის გუბერნიაშია გადაღებული.

დღეს XIX საუკუნის ფოტოგრაფიისადმი ინტერესი სულ უფრო და უფრო იზრდება, რაც განსაკუთრებით კარგად ჩანს სოციალური ქსელებში. მრავალი ფოტომოყვარულია დაინტერესებული კავკასიის ფოტოგრაფიის ისტორიით და ცდილობს ფოტოებზე ასახული ადგილების, უბნებისა და არქიტექტურული ძეგლების ამოცნობას. საქართველოში ამ ფოტოების მნიშვნელობა მათ დოკუმენტურ ღირებულებას აღემატება: ისინი წარმოადგენენ ეროვნული იდენტობის რეალურ ინსტრუმენტს, რაც შესაძლებელს ხდის მე-20 საუკუნის განმავლობაში მომხდარი გარდაქმ-

ნების ვიზუალიზაციას და ურბანული და არქიტექტურული ლანდშაფტის ევოლუციის უკეთ გააზრებას.

ფოტოების ირგვლივ ხშირია ონლაინ დისკუსიები: ისტორიკოსები, ფოტოგრაფები თუ უბრალოდ ფოტომოყვარულები ერთმანეთს უზიარებენ თავიანთ აღმოჩენებს და ხშირად ერთობლივი ძალისხმევით ცდილობენ ამა თუ იმ ფოტოზე აღბეჭდილი უკვე გამქრალი ძეგლების ამოცნობას. ამ მიდგომის თვალსაჩინო მაგალითია ტფილისელი ვაჭრის მირზოევის სახლის ისტორია, რომელიც ოდესღაც ტფილისის შემოგარენში მდებარეობდა და ბარონმა დე ბაიმ სტუმრად ყოფნისას იგი ფოტოებზე აღბეჭდა. ამ შენობის ისტორია უცნობი იყო, სანამ ფოტოებით დაინტერესებულმა ტფილისის ისტორიის მკვლევარმა გიორგი კოშორიძემ არ მოახერხა მისი ზუსტი ადგილმდებარეობის დადგენა. ძველი ფოტოებისა და რუკების შესწავლის შედეგად, მან აღმოაჩინა რომ სახლი XX საუკუნის პირველ ნახევარში დაუნგრევიათ და დღეს მხოლოდ ერთი კედელია შემორჩენილი – წაშლილი წარსულის ჩუმი ნაშთი. ეს მაგალითი ნათლად ასახავს XIX საუკუნის ფოტოკოლექციების როლს დაკარგული კულტურული მემკვიდრეობის ხელახლა აღმოჩენაში. ეს ფოტოები მკვლევრებსა და მოყვარულებს ტფილისის ისტორიული მეხსიერების რეკონსტრუქციის უნიკალურ გზას სთავაზობენ.

ავტორის შესახებ

ანა ჭეიშვილი არის მონაკოს ახალი ეროვნული მუზეუმის კურატორი და რუსული, კავკასიური, აღმოსავლეთ ევროპული და შუა აზიის კვლევების ცენტრი (CERCEC/EHESS) ასოცირებული მკვლევარი

a.cheishvili@nmnm.mc

ana.cheishvili@ehess.fr

